3 1761 06188520 8

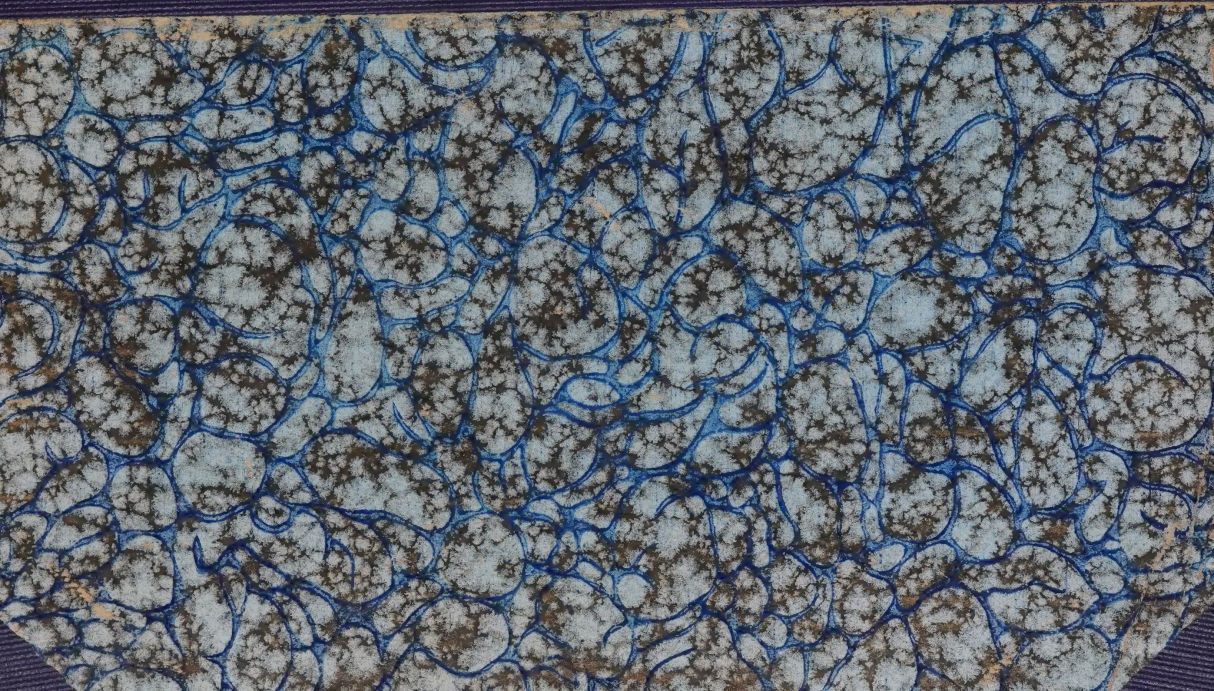

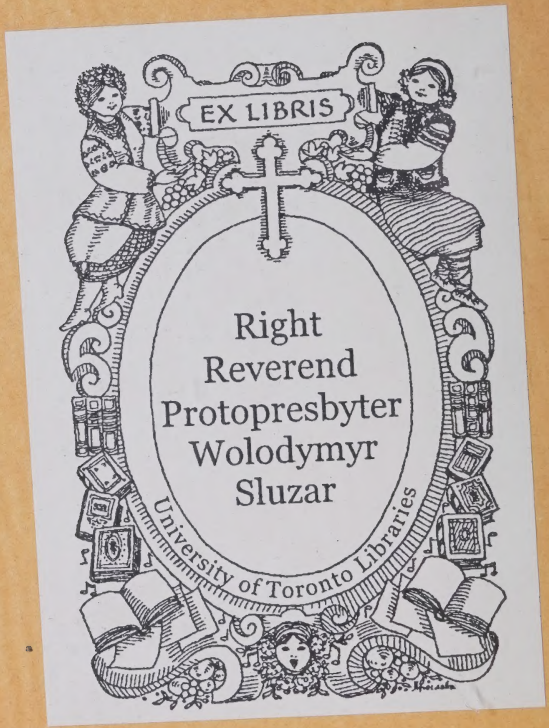
EX LIBRIS
Right
Reverend
Protopresbyter
Wolodymyr
Sluzar
University of Toronto Libraries

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ТОМ І.

КНЯЖА ДОБА.

НАПИСАВ

ОМЕЛЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ.

ЛЬВІВ, 1923.

НАКЛАДОМ ФОНДУ „УЧІТЕСЯ, БРАТИ МОЇ“.

Ч. 6.

Printed in Poland

LIBRARY
OCT 0 5 2004
UNIVERSITY OF TORONTO

З друкарні А. В. Кисілевського в Коломиї.

ВСТУПНІ УВАГИ.

Історія українського народу має в собі так багато драматичности, що під тим оглядом ледви чи може йти в порівнання історія инших европейських народів! Бо подумати тільки! Один і той-самий народ знаходився раз на вершку гарного розвою і стояв у першому ряді між усіма европейськими народами, а другий раз був знов у найбільшому занепаді, так що тоді зістався у послідньому ряді майже поза усіма тими народами. І це видко на всіх ділянках його розвою, а особливо на політичнім полі. Давня київська держава з політичним центром на східній Україні і галицько-волинська з осередком на західній Україні були такими вартісними історичними проявами, що займають дуже почесне місце в політичній історії Европи. Не таке визначне становище має козацько-українська держава, але вона є дуже важною історичною появою, а для дальшої долі українського народу просто неоціненою. Це є позитивний бік нашої історії. Але є й негативний, як контраст до тамтого, а він виказує кілька і то великих політичних катастроф.

Першою катастрофою був упадок давньої київської держави, другою — упадок галицько-волинської держави, третьою — упадок козацько-української держави і врешті політичні катастрофи найновіщих часів. Саме тепер живемо під знаком катастрофи, хоч певно не повної і мабуть тільки з хвилевими наслідками, але всежтаки цей бік нашої історії потягає нас до себе найбільше. Ми бажалиби мати пояснення всіх наших політич-

них катастроф, бо тоді легше можнаби зрозуміти найновішу нашу політичну катастрофу.

Нинішня праця займеться як позитивним, так і негативним боком нашої політичної історії. Предметом нашого викладу буде історія давньої київської держави та її продовження — галицько-волинської держави, а далі історія козацько-української держави. Це все від часу повстання держави Рюриковичів до упадку політичної автономії України в 1781. році. Це часи, які вже мають глибоку історичну перспективу і тому їх легше зрозуміти й обєктивно оцінити, ніж політичні події на наших землях в новіших часах..

Праця поділена на дві части. В цім І. томі представлена історія київської і галицько-волинської держави від їх оснування до їх упадку в XIV. століттю, і врешті так звана литовсько-польська доба до половини XVI. століття, коли зачав витворюватись новий політичний центр на Україні у виді Запорозької Січи. В ІІ. томі представлена історія української держави з козацької доби. Литовсько-польська доба представлена загальнійше, ніж попередні, бо з упадком галицько-волинської держави політичні події на українських землях мають для нас особливший інтерес тільки тоді, як вони вяжуться тісно з істнуванням давньої держави з княжих часів і нової української держави з козацької доби.

Історія княжої доби поділена на пять діб, відділених від себе важними політичними подіями. Це зроблено головно для практичних цілей, для легшого перегляду подій, опираючися зрештою на наукових підставах. Що до самого поділу можуть бути деякі відмінні погляди. І так наприклад: замість 1259. року, дати другого походу Татарів на Україну, що закінчує третю добу, можнаби по-

класти дату першого татарського наїзду з 1240. року. Одначе зроблено це головно тому, щоби не розбивати панування короля Данила на дві части тай зрештою татарський похід, 1259. року мав особливше значіння для незалежности західно-української держави.

При представленню історії як київської, так і галицько-волинської держави мав автор на ціли узгляднити усі важніщі чинники, що впливали на долю цих держав. Побіч поставлення ваги на політичні, як зовнішні, так і внутрішні обставини, поставлено вагу на географічні обставини. Їх не можна було зіставити на боці, бо без узгляднення їх богато питань з нашої історії зістається неясними й нераз вязаними. Згадати б тільки про позитивний вплив Чорного моря, а про негативний вплив степу на історію України. Таксамо конечним було узгляднити побіч суспільних також економічні обставини, бо вони відограли велику ролю в історії української держави. Доказом цього може бути те, що політичний упадок Київа вязався тісно зі зміною торговельних шляхів в Европі. Зроблено також пробу оцінки нашої держави з европейської точки погляду порівнюючи їх з европейськими державами. Це зроблено тому, бо належите зрозуміння нашої історії можливе тільки тоді, як її звяжеться із всесвітньою історією. Тільки порівнюючи наші держави з европейськими можна оцінити вартість наших держав, як цивілізаційних проявів. Тоді ясний і темний бік нашої історії виступить у властивому світлі й ми зможемо позбутися односторонного погляду на нашу політичну історію впадаючи чи то в пересадний оптимізм чи в песимізм.

Наше громадянство, оглядаючи історію України, дивиться звичайно на український народ як на етнічну масу в такім чи інакшім культурнім роз-

вою, а на саму державу не кладе належної ваги. Історія народньої маси стояла у нас занадто високо понад історією української держави особливо в популярній літературі. Але події новіщих часів показали нам практично, як тісно звязана історія народу з державою, і яке першорядне місце займає держава в життю народу. Це й спонукало автора до предложення нашому громадянству саме історії української держави. А ціль його буде зовсім осягнена, як що ця праця як додаток до инших, цінніщих праць з цього поля, причиниться також до розбудження інтересу до української держави у минувшині, а тим самим до розбудження інтересу до сучасного питання: існування незалежної української держави.

ПЕРША ДОБА.

Від часу повстання київської держави до приняття христіянства в 988. р.

Ґеоґрафічні обставини і повстання давньої української держави.

В історичному життю народів є чинники, які стоять поза людською волею, поза волею народів, а які мають чималий вплив на долю народів. До таких чинників належать між иншим ґеоґрафічні обставини. Вони відділовують таким ріжнородним способом і вплив їх є такий великий, що при історії кождого народу слід на них звернути увагу. Особливо треба це зробити при розгляді історії держав, бо держава є не тільки історичною, але й ґеоґрафічною появою. Держава вяжеться тісно з територією, а територія — це область ґеоґрафічної науки.

Таким чином держава, її характер, її орґанізація, її могутність дуже залежна від території, від її якости, від її природних богацтв. Але так само залежна держава від ґеоґрафічного положення те-

риторії. Словом, без зрозуміння географічних обставин не можна зрозуміти як слід ані способу повстання держави, ані її цілого розвитку.

Найбільші й найліпше зорганізовані держави повстали в умірковаиім підсоню. Географічні обставини серед яких це сталося, були ріжнородні, так, що раз ті, то знов інакші географічні чинники відогравали особлившу ролю. При повстанню давньої египетської держави відогравав особлившу ролю Ніль і тільки йому завдячує Египет, що став узагалі культурною країною. Подібно представляється справа з Месопотамією, де Еврат і Тигр були дуже важним чинником. В Китаю таку ролю сповняли ріки: Гванґго і Янґсекіянґ. Австро-Угорщина завдячувала дуже багато Дунаєві, а Польща Вислі.

При повстанню і дальшому розвитку грецьких держав відограло ролю передовсім положення їх над морем і дуже сильне розчленування краю. Римська держава завдячувала свій великий зріст у великій мірі Середземному морю. Турецько-татарські держави завдячували своє істнування просторим степам центрально-азійським і східно-европейським. Велико-Британийська держава завдячує своє істнування особлившому географічному положенню Анґлії, а Франція свою могутність на континенті Европи дуже корисному географічному положенню так, як знову Німеччина була наражена на політичні потрясення і переходила державні катастрофи наслідком некорисних географічних обставин. Подібно як з Німеччиною, представляється справа з Польщею. Швайцарія завдячує своє повстання Альпам, як бувша Чорногорська держава горам чорногорським.

Таких і тим подібних прикладів можна би подати богато, але й цих буде досить, щоби скон-

статувати велику ролю ґеоґрафічних чинників в історії держав. Розуміється, що те саме мусіло бути і з давньою українською державою, звісною в історії під назвою київської і гал.-волинської держави.

Східна Европа є осібною ґеоґрафічною територією, яка виріжняється від західної Европи осібними ґеоґрафічними прикметами. Вона є передовсім більше простора, як західна Европа. Усе тут велике: просторі височини і низини, великі ріки. Зовсім річ природна, що й держави повинні тут бути просторі, далеко просторіщі, як держави західної Европи. І воно так мусіло бути тому, бо великий простір краю не пособляв концентрації життя, і навпаки, причинявся до його деконцентрації, до його, так сказати б, розводнення. І тому східноевропейські держави є великі простором, а при тім мало сконцентровані з ріденьким населенням.

Великий простір Східної Европи був причиною, що його не було легко опанувати, і тому політичний як і взагалі культурний і цивілізаційний поступ мусів іти тут поволі. Наслідком цього народи, що замешкували Східню Европу, не осягнувши так скоро цивілізаційних здобутків, як це було в полудневій або західній Европі, мусіли дуже довгий час заховати молодечість на полі цивілізаційного розвитку. Відповідно до того преставляється справа й з державами. І вони мусіли показувати молодечість під політичним оглядом. Вони не мали устаялених форм, не мали часу сконсолідуватися і тому переходили через дуже змінливу долю.

Що воно так дійсно було, бачимо не тільки з історії давньої київської держави, але так само з історії Польщі, Литви, козацько-української держави, старої московської і нової росийської держави.

Молодечість і змінливу долю держав дуже пособляв факт, що у східній Европі нема виразних географічних границь між її окремими частинами. Це викликало факт, що границі держав не були постійні і часто змінялися, бо недостача природних границь мусіла викликати часті граничні війни, які дуже часто перемінялися у великі оружні розправи.

Східна Европа має ще одну дуже важну особливість, а саме те, що вона положена на границі між культурною Европою і степовою Азією. Це мало теж свої наслідки, бо завдяки тому східна Европа там, де степи сусідували з хліборобською культурою, мусіла стати тереном великої боротьби світового значіння між осілими народами і мандрівними. Тут лежала розвязка питання відношення цивілізованого світа до рабівничих азійських орд.

На такому непевному терені не могли, розуміється, сконсолідуватися політичні обставини, не могла довший час повстати держава. Тимчасом як у полудневій Европі давно істнували держави, а навіть у західній і середній Европі повстали держави, то тут на сході повстання держави зіпзнилося. Не було корисних обставин до того. Щойно з хвилею, коли тут настали спокійніщі часи і Східна Европа увійшла в круг ширшої торговлі, щойно тоді показалася можливість повстання ліпше сконсолідованої держави чи держав на Сході Европи. Центр політичного життя мусів повстати там, де був осередок культурного життя на Сході Европи.

Повстання київської держави.

В старинних часах схід Европи стояв досить здалека від культурних і цивілізаційних центрів.

Правда, між третьою і другою тисячкою років перед Христом була тут свого рода культура, подібно як у краях положених над Егейським морем, але ця культура підупала коло 2000. року. В звязку з тим пішов цілий дальший економічний, суспільний і політичний розвиток Східної Европи. Тут були зовсім прості обставини так, що не було можливости, аби повстала якась вищого типу держава. Зрештою про Східну Европу не маємо аж до VI. століття перед Христом ніяких відомостей, а те, що знаємо з VI. століття, є дуже загальне й непевне. Трошки докладніщі відомости маємо тільки про населення українських степів над Чорним морем. Тут мешкали Скити, які жили переважно зі скотарства. Це була орда на взір пізнішої татарської, ділилася вона на кілька частин з начальниками-королями на чолі. Пізніще називали цих степовиків Сарматами.

Певна річ, що за часів Скитів і Сарматів в сусідстві українських степів мешкали хліборобські Славяне. Але про відношення Славян до степової людности на Україні не знаємо нічого. Чи за часів скитських і сарматських мали Славяне яку політичну орґанізацію, не знати. Важною одначе подією під цим оглядом мусіла бути мандрівка Славян. Вона зачалася коло 200. року по Христі. Для відбуття мандрівки, яка нераз була сполучена з боротьбами, треба було орґанізації по части військової, на чолі якої мусіли стояти команданти-начальники. Із власти таких начальників витворилася опісля князівська чи королівська власть.

Маємо відомости, що Східні Славяне, яких називано Антами, мали в IV ст. по Хр. своїх королів. Така королівська чи князівська власть була Антам тим більше потрібна, що тоді були дуже неспокійні часи на Сході Европи і Анти мусіли не-

раз провадити війни з сусідами. Знаємо, наприклад, про війну Антів з Остґотами, що мешкали у полудневій Україні, над Чорним морем і на Криму в другій половині IV. століття по Христі. Побіч воєн оборонних були розуміється і зачіпні війни, і між 500 а 550 роком беруть Анти участь у походах полудневих Славян на Візантію. Це показувало би, що Анти мали вже тоді досить рухливу орґанізацію. А що Анти — це східні Славяне, значить, передовсім українські племена, тому в цій антській орґанізації можемо бачити початки державної орґанізації українського народу.

Не знаємо більше нічого про цю орґанізацію, хиба ще те, що Анти відбували віча, де рішалися найважніщі справи. Про Антів знаємо також те, що коло 550. року докучили їм Авари підчас своєї мандрівки чорноморськими степами до Угорщини. По їх уступленню настали спокійнійші часи на Україні аж до половини IX. століття. В цих трьох століттях розвинулася дуже сильно українська кольонізація так, що українська територія сягала від горла Дунаю аж до Кубанщини. Північне побережжа Чорного моря було в руках Українців.

Підчас того зміцніла політична орґанізація і українські та инші східно-славянські племена утворили кілька досить просторих, хоч слабо заселених держав. Такими державами були: полянська і деревлянська, обі на українській території (Київщина і Волинь), держава Дреговечів і Полоцька на білоруській території і словінська на пізніщій московській території. Дуже правдоподібно, що цих держав було більше, але ті, що їх вичислено, були найбільші й найважніщі.

Орґанізація цих держав, які випередили істнування київської держави Руриковичів, була подібна до „антської“ остільки, що племінна приналеж-

ність відогравала важну ролю при будові держави хоча вона не була одиноким чинником під цим оглядом. Побіч цього зачинали вже бути рішаючим чинником територіяльні обставини і економічний стан землі: між оселями вибивались на перший плян городи, які були укріпленими місцями і торговельними місцями, біля яких зачала концентруватися торговля і ціла державна орґанізація.

В цих городах сиділи начальники держави, князі. Власть їх була в дійсности спадкова, але тільки так довго, як довго цього бажало населення. Князь мусів у важніщих справах питати о раду знатніщих начальників родів, а в надзвичайних хвилях відбувалися віча, в яких могли брати участь усі голови родин і на яких рішались дуже важні справи. Головним завданням князя було судівництво і оборона краю.

З усіх тодішних східноєвропейських (пізніщих „руських") держав найкращі вигляди на розвиток мала полянська держава. Побіч неї могла йти ще в рахубу словінська держава. Полянська держава мала в тім перевагу над иншими, що була положена над Дніпром, значить над головним торговельним шляхом. Тут був зрештою здавна торговельний город, пізніщий Київ, коло якого мусіло концентруватися життя навіть без огляду на племінну приналежність. А що на продовженню торговельного шляху, що йшов з Чорного моря Дніпром до Балтійського моря, лежала словінська земля, тому там прийшов до значіння Новгород і в часі повстання київської держави відогравав уже важну ролю. Повстання городів, з яких потворилися нераз важні торговельні й політичні центри, означало постепенне розбиття племінної орґанізації і в часі, коли витворилася велика київська держава, це було вже дуже добре видко.

Зваживши корисні ґеоґрафічні обставини, можемо справедливо думати, що саме тут над Дніпром у полянській землі найскорше формувалося політичне життя: повстала полянська держава. І коли основателями усіх східно-европейських держав були місцеві чинники, то те саме можна приложити до київської землі. Але тут напевно відограли важну ролю також і сторонні чинники, а саме варязький елемент.

Справа участи варязького елементу в будуванню київської держави Рюриковичів належить до дуже темних справ в українській історії. Звісно, що в цій справі є дві теорії. Одна, яка, опираючися на оповіданню найдавнішої літописи, каже, що початок держави Рюриковичів дали Варяги, себто Нормани, які прийшли з Скандинавії, і що вони, осівши в Новгороді, звідти щойно пішли на инші східно-славянські землі й врешті зробили Київ центром нової, від них названої, „Руської" держави. Друга теорія, зовсім суперечна з цею, відкидає факт існування держави Варягами і стоїть за тим, що держава Рюриковичів повстала таки завдяки місцевем чинникам, хоч і при участи варязького елементу, і що вона повстала над Дніпром, в Полянській землі, яка передовсім називалася „руською" і центром якої був Київ.

Колиб приняти цю другу теорію, то треба б признати, що будова держави Рюриковичів пішла еволюційним шляхом. Давня полянська держава була тою підставою, на якій збудувалася велика держава Рюриковичів. А що до участи варязького елементу, то припустити можна, що полянський князь міг зібрати собі дружину з Варягів, які тоді певно вештались по тому найголовнішому комунікаційному шляху, що йшов з Балтійського моря до Дніпра і Чорного моря. А в тім, можна ще справу

пояснити так, що київські купці покликали собі варязького ватажка з дружиною для охорони своїх купецьких інтересів і він став опісля князем. Можливо також і те, що в Київі зявився варязький ватажок, який сам узурпував собі власть у Київі. Чи так чи інакше, одно виглядає певним, що тут у Київі був початок „Руської" держави Рюриковичів. Полянська держава була тим центром, коло якого зачали гуртуватися інші східно-славянські землі.

Коли це сталося, що полянська, чи як її називано „Руська земля", стала такою доосередною територією, годі сказати. У всякім разі коло 800. року „Руська" держава мусіла вже здобути перше місце між усіма тодішніми східно-славянськими державами, бо в тім часі „руська дружина" під проводом князя чи тільки воєводи Бравлина попустошила північні побережжя Чорного моря. Тодіж ходила походом „Русь" і на побережжа Малої Азії коло Сінопу. А з цього виходило б, що Руська держава повстала довго перед 800. роком, може коло 700. року або ще перед тим.

Політичне становище київської землі. Політична ситуація в Европі і західній Азії. Експанзивна політика в Руській державі за Олега й Ігора. Київ і сусідні землі.

Коли маємо на увазі перші початки істнування київської держави Рюриковичів та її великий простір, то мусимо все памятати про те, що ця держава не була одноцільною державою, а складалася із земель — держав, звязаних ріжним способом з Київом. Виходило так, що полянська держава мала гегемонію над иншими державами, які то

опісля стали складовими частями „Руської“ держави. Ця гегемонія надавала велике значіння київській державі. Вона стала важним політичним чинником, якого впливи сягали поза східню Европу.

Яким способом полянська держава здобувала собі гегемонію, не знаємо, бо про це нема ніяких відомостей. Певна річ одначе, що ця справа йшла поволі і Київ тільки постепенно приходив до політичної переваги. Що при тому всьому мусіли йти боротьби, це певне. Коло 800. року боротьба була вже в засаді рішена. Київ здобув перевагу, а це видко з того, що імя Руси, яке первісно прикладалося тільки до полянської землі, стало звісним далеко поза її границями.

Хто були першими князями цієї Руської держави, годі знати, але коли Бравлина уважати би за такого, то по нім другим, звісним є Аскольд коло 860, а третім десь коло 880 р. Дир. Можливо також, що був ще й перед історичним Олегом якийсь инший князь Олег. Першою дійсно історичною особою був саме той князь Олег, що відбув похід на Візантію і увійшов у перший торговельний договір з нею в 907. році.

Характеристичною прикметою першої доби істнування київської держави є дуже експанзивна політика її перших володарів. Вона була наслідком як характеру тодішньої Руської держави, так і політичної ситуації, яка була тоді навкруги цієї держави. На це останне треба насамперед звернути увагу.

Київська держава повстала на сході Европи і тим способом вона звязана з Европою. Але саме тому, що вона положена на краю Европи, недалеко від границь західної і центральної Азії, історія її звязана також і з цими частями Азії. При оцінці одначе взаїмного відношення тодішніх держав треба

мати все на думці, що тодішні обставини зовсім інакше представлялися, ніж сьогодня. Нинішніми мірами не можна їх міряти. Особливо це треба сказати про тодішню Европу. Коли сьогодня говоримо нераз про Европу як про політичне поняття, звязане з собою культурними як духовими, так і матеріяльними чинниками, то в часах, про які мова, усього того зовсім ще не було. З виїмком візантійських країв на Балкані і по части Італії ціла Европа знаходилася на такому примітивному ступні господарського розвитку, що про якусь господарську звязь чи залежність одних країв від других не могло бути мови, не рахуючи хиба найблизших сусідів. Кождий край жив своєю натуральною господаркою і наслідком того — своїм окремим життям. І тому для тодішніх західних чи середньоевропейських держав було наприклад байдуже, що робилося на Сході Европи. Від того не залежав їх добробут чи їх політичне становище. Ця ізольованість західної і середньої Европи перед східною була зміцнена ще тим, що якраз між ними була доволі широка полоса польсько-литовська, яка наслідком свого віддаленя від обох тодішніх цівілізаційних центрів — Візантії, Італії — стояла на ще низшому ступні господарського і цівілізаційного розвитку, ніж тамті части Европи. Ця полоса була також причиною, що між середньою і східньою Европою не могло прийти до якихось близших зносин. Обі частини жили осібним життям, немов би дві окремі части світа.

Інакше представлялася справа з візантійськими краями, з західною і центральною Азією. Візантія представляла собою далеко вищий тип держави, ніж київська держава й взагалі всі тодішні европейські держави поза Альпами, Піренеями і Дунаєм. Вона була далеко ліпше розвинена під

господарським оглядом і тому мала торговельн
інтереси, що сягали поза границі держави. Подібне
треба сказати про магометанські держави в Персі
і на Сході від Каспійського моря. Це не могло зо-
статися без впливу на північні краї, що були від-
ділені від них тільки Чорним і Каспійським морем
Між одними і другими краями мусіло прийти до
торговельних зносин, бо вони лежали в інтерес
всіх цих країв. А в звязку з тим і політичні відно-
сини, особливо між недалекою Візантією і „Русь-
кою" державою, мусіли ставати живіщими. Вони
є дійсно такими, а цікаве, що активніщою сторо-
ною виглядає Руська держава. Це походить від то-
го, що з боку руського бачимо експанзивну полі-
тику в напрямі на полудне, що виявляється в по-
ходах київських князів на Візантію. Візантійська
політика такими шляхами не ходила. Вона була
розважніща, спокійніща й обережніща. Вона не
мала ціли йти походом на Україну, їй треба було
мати Україну як терен, з якого можнаби діставати
деякі сирівці і де можна би збувати свої мануфак-
турні продукти. Це була чисто купецька політика
яка не любить воєн, як що вони не приносять пев-
ної матеріяльної користи. Вона була певно без-
оглядною для конкурентів у торговлі і робила їм
у цьому перешкоди. З договору між Русею й Ві-
зантією у 911. році видко, що „руським" купцям
перед тим не вільно було навіть задержуватися
довший час у Царгороді.

Такі перешкоди з боку Візантії мусіли дуж
дратувати купецтво руської держави, а передовсім
київське, яке зачало провадити інтензивну торговлю
на взір візантійських країв. А що купецтво київськ
відогравало в державному життю визначну ролю
то нічого дивного, що київські князі вважали ко
нечним стояти за купецькими інтересами. Це була

кардинальна засада їх зовнішньої політики. З цього вийшло, що київські князі, обороняючи інтереси київських купців, ішли походом на Візантію. Чи було так у 860. році, коли руські кораблі станули під Царгородом, годі сказати, але це можна припустити, коли пригадаємо, що з початком X. століття відбулися такі походи, викликані саме торговельними обставинами. Те саме можнаби у більшій чи меншій мірі приложити до походів з першої половини IX. століття на побережжа Малої Азії.

Чим кінчилися такі походи, не все знаємо. Є звістка, що коло 839. року провадилися якісь переговори між Візантією і Русею. Що до походу з 860. року, то він не мав ніяких корисних результатів для київської держави.

Більше відомостей маємо про походи з початку X. століття. Ці доходи відбулися на візантійські землі й може навіть на Царгород, під проводом князя Олега. Походи скінчилися щасливо, вони примусили Візантію до корисного договору для Руси. А що там саме мова про унормування торговлі між Русею і Візантією, то це доказ, що саме торговельні справи були головною спонукою цих походів. Договорів було зроблено тоді два: один у 907. другий у 911. році. Повний текст заховався тільки з договору 911 року. Оба договори корисні для Руси: руським купцям дозволено було перебувати на передмістю Царгорода протягом шістьох місяців і торгувати без оплати мита. Сказано там також про право взаїмного викупу рабів і полонених. При договорі з 907. р. сказано також про те, що Візантія мала заплатити данину Руси.

Усе те показує, що торговельні справи відогравали дуже важну ролю в політиці київських князів. По договорі з 911. р. довший час були при-

язні відносини між Київом і Візантією. Тоді руська дружина наймалася нераз у Візантії до війська Аж коло 940. року попсувалися знов відносини руссько-візантійські. Яка була причина цього — не знати, досить, що в 941. році наслідник Олега Ігор пішов війною на візантійську державу і, користаючи з неприсутности візантійської фльоти, підступив під Царгород. Але руським військам не пощастило. Греки замкнули візд до Босфору і так званим „грецьким огнем“ наробили великого спустошення на руських кораблях. Ігор мусів уступити попустошив побережжя Малої Азії, але й там діждавшися поражки від Греків вернув ні з чим до дому Таким чином похід скінчився нещасливо. Вища техніка Греків віднесла побіду над простим способом войования київських князів. Невдача Ігоря показала зараз свої наслідки. В 944. році заключено новий договір, який поставив деякі обмеження руським купцям. Їм не дозволено було торгувати дорогими матеріями візантійського виробу.

Таким чином експанзивна політика київських князів мусіла здержатися перед старою візантійського державою і за надто смілі пляни заплатити невдачею. Похід на Царгород з 941. року був по сліднім. Ні один князь не відважився опісля напа дати на краї візантійської держави, що лежали на полудне від Чорного моря. Візантія заховала свою могутність і авторитет в очах народів східної Европи.

Тимчасом як оба князі, як Олег, так і Ігор аґресивно виступали супроти Візантії аж поки їх політика не дізнала пораження, рівночасно з тим вони ще більше аґресивно йшли в своїй полудне-во-східній політиці. Ще за Аскольда, коло 870 р. був похід руських військ над береги Каспійського моря. За Олега був такий похід в 910. році на А

ґесбун, який одначе скінчився нещасливо. Так само нещасливо скінчився похід з 913. року. Тоді руські війська зайшли на полудневе побережжя Каспійського моря і певно дуже нарабували чужого добра. Одначе коли вертали, напали на них Хазари, знищили чимало війська і відобрали часть здобутого добра. Далеко щасливіщим був похід Ігоря над Каспійське море в 944. році. Тоді руські війська пішли на Дербент і опісля Каспійським морем до горла ріки Кури і звідси в гору рікою на Закавказзя. Разом із руськими військами йшли туди ватаги, що прилучилися по дорозі, і на спілку з руськими військами плюндрували протягом пів року Закавказзя, аж врешті обладовані здобутком вернули до дому.

Цей похід з 944, перебіг якого знаємо з арабських жерел, можна уважати типовим походом для усіх походів, що їх відбували київські князі в околиці Каспійського моря. Характер його виглядає рабівничий, але попри це ціль його була инша, а саме, входили тут у гру торговельні інтереси, подібно, як це було при візантійських походах. Бо мусимо памятати, що руські купці мали свої інтереси не тільки у Візантії, але також і в східних магометанських краях. Руські купці їздили не тільки на Каспійське море і до країв, що над ним лежали, але навіть до далекого Баґдаду. А що по дорозі натрапляли вони на всякого рода перешкоди, то зовсім природно, що київські князі мусіли й тут своїми походами промощувати їм дорогу.

Одначе як при візантійських так і при східних походах побіч торговельних справ уходили в гру також й инші чинники. Тим чинником було те, що київська держава мала воєвничий характер. Вона завдячувала своє повстання свому корисному

географічному положенню, розвиненій торговлі, але разом з тим і військовій силі. Без асистенції цієї сили не можлива була зрештою тоді торговля ані в східній Европі, ані в краях, що лежали між нею і цивілізованими магометанськими державами в Азії. Тільки завдяки військовій силі міг Київ здобути гегемонію на сході Европи і тільки завдяки їй могла там повстати міцна князівська власть. Таким чином істнування міцної військової сили в Київі лежало як в інтересі самої руської держави, так і в інтересі князя і особливо купців. Сконцентрувати військову силу не було тяжко, тим більше, що крім місцевого елєменту можна було подостатком найти чужий, варязький елємент, що вештався здовж торговельного шляху, який ішов з Балтійського моря до Чорного. Розуміється, що вдержати таку військову силу можна було тільки тим способом, що вона мала зайняття у війнах, де могла знайти для себе наживу. І коли в Київі була визначна славянсько-варязька військова сила, то цей факт сам означав часті війни з сусідами. І тому цим також треба пояснити воєвничість і експанзивну політику київських князів.

Входило тут у гру також змагання північних варварів увійти в світ цивілізований, світ багатий достатками, що обіймав собою краї положені над Середземним морем і краї полуднево західної Азії аж по Іранську пустиню. Тут були нагромаджені такі матеріяльні добра, про які ані не снилося північним варварам. І коли передтим тягнуло це Германів до західно-римської держави, а балканські народи у границі візантійської держави, то анальогічно цьому представлялася справа із східними Славянами. Тут усюди маємо діло з одним і тим самим історичним проявом. Тільки результат був інакший. Там Германи розвалили західно-рим-

ську державу, а тут на сході старий візантійський світ устоявся під північним натиском і, задержавши в цілости давню цивілізацію, постепенно втягнув в її круг усі полуднево- і східно-славянські народи.

Говорячи про експанзію руської держави, ми зіставили на боці відношення київської держави до сусідних східно-европейських земель. Це не сталося припадково, а наслідком того, що про східно-европейські справи не маємо майже ніяких відомостей. Не знаємо наприклад зовсім про те, що було тоді на землях, положених на захід від Руської держави, там, де пізніще повстала польська держава. Так само нічого не знаємо про відношення Руської до Хозарської держави з виїмком одного факту з нагоди походу в 913 р. на надкаспійські землі, коли Хозари знищили частину руських військ, що вказувало би на якесь неприязне відношення Хозарів до Руси. Є також звістки, що хозарська держава обіймала давніще велику часть земель східно-славянських, але ці звістки не зовсім певні. Про взаїмні відносини між центральною „київською" державою та иншими східно-европейськими державами, звязаними політично з Київом, маємо тільки дуже загальні відомости. З них виходило би, що тут зовсім не були ідилічні відносини і що київські князі крім далеких походів на візантійські і надкаспійські землі провадили ще війни в сфері свого політичного впливу. Є виразна звістка, що князь Ігор провадив війну з Деревлянами й Уличами, і побив одних і других. Це означало, що перевага Київа показувалася незрушимою, не зважаючи на те, що деякі землі — держави, як от Дулібів і Тиверців, були в дуже слабкій звязи з Київом. (Дуліби і Тиверці були тільки у військовій звязи з Київом, а зрештою були самостійними). А політичні впливи Київа були доволі великі, бо

в політичній звязи з Київом була менше-більше ціла та територія, як її бачимо за Володимира Великого.

Історія київської держави вязалася вже й в цій добі з центральною Азією. Інвазія азійських степовиків, особливо Печенігів, відграла дуже важну ролю. Це був початок великої боротьби світового значіння між культурною Европою і степовою Азією, боротьби, що мала відограватися на українських землях.

Смерть Ігоря. Княгиня Ольга і війна з Деревлянами. Політика Святослава Хороброго. Інвазія Печенігів.

Упокорення Деревлян Ігорем не відібрало у них охоти відвязатися від Київа і стати зовсім незалежними. Репресії, а саме наложення великої дани на Деревлян князем Ігорем викликало велике обурення між ними. Вони не хотіли далі терпіти панування київського князя і рішили зовсім порвати звязь із Київом. Це було причиною, що коло 947. р. вибухло повстання, яке захопило так несподівано Ігоря, котрий саме тоді перебував в деревлянській землі і збирав данину, що повстанці взяли його в неволю і вбили. Тепер мусіла зачатися рішуча війна між Деревлянами і Київом. Рішитися мало дуже багато, бо від висліду війни залежало ціле дальше політичне становище Київа. Війна скінчилася цілковитою побідою Київа. Вдова по Ігорю княгиня Ольга, яка в імени малолітнього сина Святослава управляла державою, відомстила дуже тяжко смерть свого чоловіка. В деревлянській землі настали великі репресії, а остаточним результатом було те, що деревлянська земля втра-

тила автономію і її прилучено, як нероздільну часть, до київської держави. Це було, розуміється, великою виграною для Київа, бо цим способом значно побільшилася центральна київська територія, біля якої вязалася ціла східно-европейська федерація.

Про реґенцію княгині Ольги знаємо те, що за її часів були приязні відносини між Русею і Візантією, доказом чого була подорож княгині Ольги до Царгорода в 957. році. — Під 959. роком читаємо знов у німецьких джерелах про якесь посольство від княгині Ольги до цісаря Отона І. Це був би перший факт зносин Руси з центральною Европою. Одначе не знаємо, яка була ціль цього посольства. Важним симптомом було те, що княгиня Ольга приняла християнство з Візантії. Це показувало, що зближався вже час, коли Русь мала стати християнською державою. — Відомости про внутрішню діяльність Ольги дуже короткі і загальні. Загалом одначе мається враження, що перевага Київа стояла міцно і що вже в тих часах централізація поробила великі поступи. Це видко з того, що не тільки деревлянська земля, але також і новгородсько-псковська земля були тісно звязані з Київом, і київські центральні власти управляли ними безпосередно.

Коло 960. року став управляти державою син Ігора, Святослав. Діяльність його була звернена головно на зовнішні справи і це показувало би, що внутрішні справи не були причиною клопотів князя. Видко, що сепаратистичні змагання поодиноких земель притихли і тому становище київського князя було на стільки міцне, що він міг провадити енерґічну зовнішню політику.

Політика князя Святослава Хороброго змагала передовсім до того, щоби на полудневім сході

забезпечити інтереси київської держави. Ішло про те, щоби удержати в своїх руках тороговельні шляхи, що йшли з Київа до магометанських країв. Таку ціль мали походи на Ясів (Осетів) і Касогів (Черкесів), яких побито, а так само рішуча війна з Хозарами. Хозари, як знаємо з попереднього, в 912. р. поставилися ворожо до руських військ, що вертали з походу на надкаспійські землі, тай взагалі були вони перешкодою у свобідних рухах руської держави на полудневім сході. Русь і Хозари показалися свого рода антагоністами на надкаспійськім терені і цей антагонізм мусів допровадити до рішучої боротьби. Боротьбу підняв Святослав і вона скінчилася цілковитим розбиттем Хозарської держави. В звязку з цією східною політикою упокорено також місто Болгар і так само Вятичів, державу яких влучено до київської федерації. Але тим способом східне питання не було розвязане. На місци хозарської держави зявилися Печеніги, які стали далеко небезпечніщим сусідом, як Хозари. Святослав не показав активности що до Печенігів, бо тимчасом зручні візантийські політики втягнули його до своїх плянів.

Візантія стояла тоді у ворожнечі з Болгарією, а загрожена Арабами в Сирії не могла виступити рішучо проти них. Тодішний візантійський цісар Нікифор фока рішив при помочі руського князя розвязати болгарську справу. Він намовив Святослава до походу на Болгарію. Святослав легко піддався намові і в 968 р. вирушив з військом на Болгарію. Болгари пробували боронитися, але були побиті і ціла східна Болгарія опинилися в руках Святослава. Віднісши таку побіду, рішив Святослав раз на все задержати болгарську землю при собі. Він розумів дуже добре, що Болгарія мала дуже важне географічне положенне, бо тут сходилися

сухопутні шляхи з Візантії, Руси і Угорщини. Маючи в руках Болгарію, здобувала Русь політичну перевагу над візантійською державою і Царгород міг бути загроженим тепер не тільки від моря, але й від суші. Для Візантії витворилася нагло дуже небезпечна ситуація і там продумували тепер над тим, як би позбутися небезпечного сусіда. Щастям було для Візантії, що Святослав мусів вертати до дому, бо там Печеніги зачали загрожувати навіть самому Київу. А тимчасом у Візантії поробдено приготовання до війни зі Святославом. Між Візантією і Болгарами прийшло до порозуміння і, коли Святолав вернув до Болгарії, ситуація була зовсім змінена. Новий цісар, Іван Цимісхій виступив у 971. році із значним військом проти Святослава. Війна скінчилася нещасливо для руських військ і Святослав, стративши велику часть війська, з рештою човнами вибрався до дому. З Візантією заключено договір, на підставі якого були потверджені давніщі торговельні договори й Святослав обовязався не чіпати візантійських посілостей на Криму. Поворот Святослава скінчився нещасливо, бо підчас подорожі Дніпром напали на нього Печеніги й убили в 972. році.

Таким чином ціла болгарська акція скінчилася нещасливо. Святослав дав втягнутися в акцію, яка потягала до себе його воєвничу вдачу, але яка зовсім не лежала в інтересі руської держави. Болгарська авантура була причиною, що Святослав перервав активну політику на сході і допустив до того, що печенізька орда зачала ставати чим раз грізніщою для руської держави.

Для київської держави безперечно найважніщою справою була оборона перед інвазією степових турецьких орд, що з центральної Азії посувалися одна за другою через „Браму народів“ в на-

прямі західнім до чорноморських степів, а звідси часом ще далі аж до угорських степів. Ця міґрація азійських орд, що зачалася ще в другій половині IV. століття по Христі мандрівкою Гунів, має величезне значіння з історії східної Европи й західної Азії. А що вона йшла побіч або й через українські землі, тому політика руської держави стояла перед питанням величезної ваги не тільки для самої цеї держави й українського народа, але й для всіх народів східної Европи й західної Азії. Питання стояло: як поставитися руській державі до цієї міґрації.

Міґрацію зачали, як сказано, Гуни, які розбивши Східних Ґотів, що тоді розсілися між Дніпром і Доном, пішли далі на захід і в Угорщині зробили центр своєї держави. Це було велике щастя для українських земель, бо таким чином наші предки, що їх називано тоді Антами, позбулися грізного сусіда. Подібно представлялася справа з Болгарами й Аварами, з яких одні осіли в Болгарії і тут зіславянщилися, а другі осіли в Угорщині, де їх держава перестояла аж до кінця VIII. століття. В другій половиии IX. століття переходять чорноморськими степами Мадяри, посуваючися чим раз далі на захід, щоб остаточно осісти в Угорщині, а на них натискає зі сходу нова орда Печенігів. Печеніги довший час перебували між Уралом і Каспійським морем і тут заступала їм дорогу хозарська держава. Видко одначе, що натиск Печенігів був надто великий, коли Хозари перепустили Печенігів через свою територію далі на захід. В першій половині X. століття Печеніги розсілися вже дуже широко, бо на просторі між устєм Дунаю і Дону. З ними воював уже князь Ігор. Та може саме тому, що Печеніги розсілися на таких великих просторах, не мали вони сильнішої політичної

орґанізації. Розкинені на таких просторах поодинокими ґрупами, вони не могли опанувати терену і тим пояснюється, що київська Русь ще тоді не втратила звязку з Чорним морем, що торговельні шляхи з Києва на полудне були ще ненарушені й що була ще можливість робити далекі походи з Києва чи на візантійські краї чи навіть до Персії.

Цей стан одначе зачав дуже скоро змінятися в другій половині X. століття на некористь київської держави. Печенізька орда зачала орґанізуватися міцніще, а при що раз більшім занепаді хозарської держави вона зосталася одиною більшою політичною силою побіч київської держави. На побережжу Чорного й Озівського моря чим раз більше брав перевагу мандрівничий і разом з тим рабівничий спосіб життя і тому осіла тут славянська людність, яка призвичаїлася вже до осілого життя, зачала звідси уступати далі на північ в лісову смугу України. Тим міцніще ставала тут на ноги печенізька орда. Її напади на руську державу стали чим раз грізніщі й остаточно дійшло до того, що в часі, коли Святослав перебував у Болгарії, Печеніги загрожували вже й самому Києву та відважилися його облягати.

Інвазія Печенігів аж під Київ була фактом дуже великого значіння. Справа відношення Руси до степових орд не була ще тим рішена, але з усього було видко, що київська держава уступає перед натиском степовиків. Що йно в пізніщих часах історії київської держави результат боротьби зі степовиками був вже цілком певний. Боротьба рішилася і по однім боці зісталася побіда.

Ґеоґрафічні оставини. Населення і етнічний характер Руської держави.

Вище було сказано, який вплив повинні були мати ґеоґрафічні обставини на історію України. Цей вплив можна сконстатувати зараз у першій добі істнування київської держави. І показується, що ґеоґрафічні обставини відограли чималу ролю.

Першорядну ролю відограв передовсім Дніпро. Це була найважніща комунікаційна артерія у східній Европі і річ зовсім природна, що на цій артерії зачало концентруватися життя. Тут було найгустіще населення і тут повстали передовсім більші людські селитьби. Значіння Дніпра було ще побільшене тим, що він впадає до Чорного моря і що його джерела лежать недалеко від західної Двини і від Ільменського озера та ріки Волхова. Особливо цей послідній шлях здобув велике значіння і став головним торговельним шляхом, що йшов з Балтійського моря до Чорного. І річ зовсім зрозуміла, чому саме над Дніпром повстала найліпше зорґанізована держава. Ні одно східнословянське племя не мало у своїх руках такої торговельної артерії, як саме Поляне. І тому, земля Полян здобула політичну перевагу над иншими землями. Цею артерією належить також пояснити, що Київ стояв з далеким Новгородом у тіснім політичнім звязку, далеко тісніщім, ніж на приклад звявок його з блище положеними землями Дулібів, Тиверців чи Угличів.

Завдяки Дніпру повстало місто Київ, а коли воно повстало саме у цім, а не иншім місці, то це не припадок, а відповідає ґеоґрафічним обставинам. Київ повстав там, де Дніпро є вже великою рікою, в місці, де зійшлися два комунікаційні шляхи

Припеть і Десна. Це дві найбільші ріки, що впадають до Дніпра, з якими не може йти в порівнанне ніодна ріка, що впадає до Дніпра на полудне від Київа. І тому Київ не виграв би з того, як би був положений далі на полудне над Дніпром, бо там ніде нема такого комунікаційного вузла, як саме тут: Припеть-Дніпро-Десна. А в тім увіходить у гру ще одна дуже важна обставина.

Саме там, де є Київ, кінчилася лісова смуга, а зачинався степ. В часах, коли степами переходили одна орда по другій, не можна було сподіватися, щоби над степовим Дніпром повстала велика людська селитьба. Тоді тільки ліс міг бути охороною для спокійного населення і тому під охороною лісу повстало місто Київ.

Велику ролю відограло розуміється Чорне море. Туди йшли торговельні шляхи з Дніпра до візантийських країв. Завдяки тому між цивілізованими візантійськими краями та Русею прийшло насамперед до тісних торговельних, а опісля й до цивілізаційних взаємин. Русь знайшлася біля самого центра високої візантійської цивілізації.

Таї взагалі корисне ґеоґрафічне положення Руської держави показало в цій добі дуже корисні наслідки: Русь увійшла також у торговельні взаємини з магометанськими краями, які стояли тоді високо що до цивілізації. Усе те причинялося богато до економічної сили київської держави, а тимсамим до її політичного значіння. В політичній системі держав візантийського і магометанського світа на сході відогравала теж і Русь свою ролю. Походи київських князів на візантийські краї, на надкаспійські краї, на Закавказя і навіть на далекий Іран були виразним доказом цього.

Таким чином усі ці ґеоґрафічні чинники, про які була мова, відділовували корисно на істнування

київської держави. Але були ще й такі чинники, які мали вплив некорисний. Таким чинником був надто великий простір Руської держави, про що була вже мова вище. В цій добі згаданий великий простір показав свій некорисний вплив у тому, що Руська держава, як надто простора, не могла опанувати як слід терену. Це було видко між иншим на полудні і на сході України на чорноморсько-озівських степах, які протягом цієї історичної доби були властиво „res nullius". Тут деякі місця були в руських руках, а инші в руках степових народів.

Другим дуже некорисним чинником була недостача природних границь Руської держави. Тільки Карпати були почасти границею від полудневого заходу та Чорне море, о скільки його береги були в руських руках. А в тім границі були відкриті й улегшували чужу інвазію.

Та найбільше некорисним географічним чинником був факт істнування чорноморсько-озівських степів та їх продовження в центральній Азії. Наслідком їх істнування переходили туди ріжні мандрівні орди, які перешкоджували спокійному розвиткови Руської держави. Руська держава мусіла провадити боротьбу без перерви, а це розуміється вичерпувало її сили.

Коли мова про давню київську державу, то треба все мати на увазі, що маємо діло з політичним твором, який повстав у зовсім відмінних обставинах від нинішніх. Це треба передовсім віднести до такого елементарного факту, як густота населення і його скількість. Густота населення київської держави була зовсім іншою, ніж тепер, і тому відношення населення до простору території було зовсім інакше, як тепер.

Густота населення ніколи не буває припадковою річею, а є наслідком ріжних чинників. Побіч

вродженого здоровля і гигієнічних обставин входить тут у гру передовсім економічний стан краю. Краї добре розвинені під економічним оглядом мають далеко густіще населення, ніж краї з простими господарськими формами. І тому в часах, про які мова, найгустіще були заселені краї, положені над Середземним морем в Европі і полуднево-західна Азія. Ціла решта Европи була заселена дуже ріденько, а особливо треба це сказати про східню Европу.

Що до українських земель, то й вони були розуміється, ріденько заселені. І воно не могло бути інакше. Степова Україна була тереном мандрівок народів і тому тут не могло бути мови про правильне розселення. Дальша, спокійніща смуга України була знов у великій части покрита лісом, і через те й тут не могло бути густого населення. А втім входив тут у гру спосіб господарки. Хліборобська господарка звязана із скотарством була дуже екстензивна. Управлювано тільки найдогідніщі під управу терени, і управлювано їх дуже поверховно. А що хліборобство було головним заняттям населення, то виходило, що саме цей стан хліборобського господарства не допускав більшої густоти населення. Тільки смуга здовж Дніпра, на границі лісової і степової України була ліпше заселена. Київ став містом і то одним з найбільших в Европі по Царгороді. І тут видко близькість добре загосподарованих візантійсько-арабських країн. Факт, що населення могло тут жити не тільки з хліборобства та скотарства, але також і з торговлі зараз сконцентрував більшу скількість населення в цих околицях. Київ мусів бути дійсно великим містом вже й тоді, бо на це вказує його політичне значіння в руській державі. Всеж таки коли б взяти під увагу скількість цілого населення руської дер-

жави, то воно мусіло бути дуже мале в порівнанню із нинішнім. Замість міліонами можна оперувати тут тільки сотками тисяч і коли Київ мав тоді 40 – 50.000 населення, то це було би на тодішні обставини дуже багато, однакоьо, що тепер міліонове місто.

Торговля була найміцніщим і одиноким чинником, що лучив тодішью руську державу з цивілізованим світом. При тім усім руська держава була споживачем візантійсько-магометанських виробів. На Русь ішли з Візантії шовкові й инші матерії, біжутерійні золоті й срібні вироби та вироби шкляні, а далі вино, коріння і полудневі овочі. Те саме привожено з магометанських країв. Вивожено з руської держави футра, шкіру, віск і невільників. Особливо невільники мусіли бути дуже важним товаром, бо тільки тим способом могла вдержатися рівновага в імпорті й експорті руської держави. Хліборобські продукти України не входили тоді в рахубу. Ані Візантія, ані магометанські краї їх не потрібували, бо під тим оглядом вони були добре загосподаровані.

Київська держава, а властиво східно-славянська федерація з Київом на чолі обіймала вже в тій добі, про яку мова, усі східно-славянські племена. Центральним племенем були Поляне, що мешкали над середнім Дніпром в околиці Києва. На схід від Полян, над Десною мешкали Сіверяне. На захід від Полян, між Ірпенем і Горинем мешкали Деревляне, а на захід від Деревлян на Волині, Холмщині, Підляшу і може в частині Галичини мешкали Дуліби. На полудне від Полян мешкали Уличі, між Дніпром і Дністром, а на захід від Дністра Тиверці. Таке розміщення племен було результатом давньої славянської кольонізації. Але на полудні настали зміни. Уличі й Тиверці, селитьби яких доходи-

ли до Чорного моря, пересунулися далі на північний захід, на верхівя Богу і над середній Дністер під впливом натиску Печенігів. Це мусіло статися десь при кінці IX. століття, а може в перших десятках X. століття.

Цих пять племен про яких маємо відомости в наших і чужих джерелах, представляють етнічну підставу, на якій витворився український народ. Це полуднева ґрупа у східному славянстві. Усі ці племена входили в склад київської держави.

Другу ґрупу творили племена Дреговичів, що мешкали над Прип'ятею і Березиною, і Кривичів, що мешкали над західною Двиною. Це предки пізніщих Білорусів.

Третю, північну ґрупу творили Радимичі, Вятичі і Словене. З тих Вятичі найпізніще увійшли в склад київської держави, бо іно за Святослава Хороброго. Ця ґрупа є предки московського народу.

Зваживши те, бачимо, що давня київська держава з тих часів обіймала не тільки українські, але також і инші славянські племена. Всеж таки її можемо уважати старою українською державою, бо український елемент як під оглядом чисельности, так і що до політичного значіння мав значну перевагу над білоруським і московським елементом.

Східні Славяне обіймали собою величезну територію, яка тягнулася від Чорного моря на полудні по верхівя Волги та по Ільменське озеро на півночи, і від Дунайця та Висли на заході, по Дін на сході. Наслідком натиску Печенігів ця територія зменшилася на полудневім-сході дуже значно коштом українського елемету так, що етнографічна границя пересунулася недалеко на полудневий схід від Київа. На півночі границя пересувала-

ся постепенно коштом фінського елєменту, а на заході йшла горішнім Німаном, середнім Бугом і опісля Вислою. Звідси переходила на Дунаєць, перетинала Карпати, ішла горішньою Тисою, перетинала середину Семигороду і звідси йшла до долішнього Дунаю та Чорного моря. Але в цих сторонах понесла українська етноґрафічна маса страти на користь румунського елєменту в Семигороді й Молдавії.

Коли етноґрафічні границі східно-славянських народів є недокладно знані, то так само не знаємо як далеко сягав політичний вплив Київа. Наслідком того не знаємо навіть в приближенню границь київської держави. Всеж таки вони менше-більше покривалися з етноґрафічними границями. Тільки на полудневім заході політична границя не йшла етноґрафічною границею і вилучаючи угорських та семигородських Українців, ішла Карпатами.

Політично-суспільний лад київської держави.

Протягом цілої цеї доби суспільний лад представлявся досить просто, хоча все таки видко, що суспільна еволюція поробила значні поступи. Ціле населення київської держави ділилося на свобідних і несвобідних людей. Між свобідними були вже досить великі ріжниці під зглядом суспільно-економічним. На самім верху стояли князі, які управляли державою і які мали найбільше землі в своїх руках. Вони теж передовсім провадили заграничну торговлю, бо, маючи під рукою оружну силу, могли забезпечити собі перевіз товарів. Побіч них стояли земські бояре, які теж більшу скількість землі мали в своїх руках, і бояре княжі, себто вищі урядовці, наділені землею. Одні й другі теж брали участь у заграничній торговлі, бо й во-

ни мали під рукою оружну силу, військову дружину. Побіч боярів були ще по містах дрібні купці, які не продукуючи нічого, тільки перепродували товари. Це був завязок пізнішого купецького стану. Головна маса населення займалася хліборобством і скотарством, провадячи господарку переважно тільки на власні потреби. На самім долі суспільности сиділи холопи, невільники. Холопство повстало наслідком воєн, бо полонених забирано в неволю, наслідком захоплення чужинців і наслідком несповнення економічних зобовязань. Були й такі випадки, що в холопство йшли добровільно ті, які були зруйновані матеріяльно і не могли виживити ні себе, ні своєї родини. Холопи були обовязані до всіх послуг супроти своїх панів.

Первісна родова орґанізація, оперта на кровнім спорідненню, перестала істнувати. В часах, коли повстала держава Руриковичів, затратилося вже почуття племінного споріднення. Замість того виробилося почуття територіяльної приналежности і спільноти інтересів. Племя не гуртувалося біля родових старшин, а біля городів. Там у городах був заразом осідок політичної власти. Про перші початки процесу повставання політичної власти, нема відомостей, але можемо собі представити, що більші городи-міста здобували вплив на більшу територію і тим способом політична власть в особі князя приходила до більшого значіння. В часах повстання держави Руриковичів було таких князів у східній Европи кільканацять. Деякі племена мали мабуть і кількох князів.

Таким чином східна Европа ділилася на кільканацять політичних орґанізацій, на чолі яких стояли князі. Ці малі держави звязані опісля київськими Руриковичами з Київом утворили велику східно-славянську федерацію. Про те поодинокі

землі-держави не стояли в однаковому відношенню до Київа. Одні з цих держав мали осібних князів з місцевої родини, инші мали князями місцевих боярів, які теж мали менше-більше самостійне становище що до київських Руриковичів. Инші землі втратили були вже самостійність і замість князів мали тільки намісників, назначених Руриковичами, а можливо також, що Руриковичі сиділи також на княжих престолах инших земель. Врешті могли бути й такі землі, де ще не витворилася княжа власть і де громади управлялися автономічно. З цих земель одні платили дань, инші були тільки у військовім союзі з Київом.

Не рахуючи деяких слабо розвинених під політичним оглядом земель, усі инші були менше-більше однаково устроєні. Виїмком була тільки київська земля, де дуже добре розвинулася військова сила й тому власть князів була міцніщою, ніж в инших землях.

На чолі держави стояв князь. Його власть опиралася первісно на родових підставах. Вона була спадкова, але всеж таки вона тільки так довго була признавана громадою, як довго цього громада хотіла. Що до власти князів з родини Руриковичів, то її походження неясне, як сказано, але з часом і тут взяла перевагу загальна норма, яка була по всіх инших землях і яка також і в Київі істнувала перед настанням панування Руриковичів.

Князь мав адміністраційну, військову, законодатну й судову власть. Дань від населення ішла до княжої каси, яка було заразом державною касою. Власть князя була обмежена вічем. В давніщих часах право участи на вічу мало ціле мужеське населення, за Олега, Ігоря і Святослава брали участь вже тільки визначніщі люде, і такіж мешканці міст. Віча відбувалися тільки в надзвичай-

них хвилях в ціли порішення дуже важних справ. Князь скликував також „Раду“, зложену з вищих княжих урядовців і військових. З княжих урядників найважніщими були тисяцькі і воєводи, які були начальниками княжих військ. Тисяцькі були нераз також княжими намісниками в тих землях, де усунено давніх князів.

В київській державі Руриковичів дуже важну ролю відогравало військо. Воно складалося з дружини князя і боярів та із народнього ополчення. Військо було піше й кінне. Про силу війська, яке брало участь у походах, годі сказати щось певного. Коли це правда, що в поході на Царгород в 960. р. брало участь 200 човнів, то виходилоб, що військову силу можнаби рахувати на 6—8000 людей. Звістки про 60.000 військо Святослава в Болгарії належить уважати фантастичними. Можна радше припускати, що руського війська не було там більше як 10.000. Це булаби зрештою поважна військова сила, коли зважити, яке рідке населення було тоді в Европі й в руській державі.

Що до удержання, то постійне військо, дружина княжа і боярська діставала удержання від князя чи бояр. Загальне ополчення, мусіло прохарчувати себе підчас війни з грабіжи. А в тім населення було обовязане прохарчовувати військо підчас його побуту. Воно було обовязане давати підводи, то що. Данину князеви плачено натурою: медом, шкірами, футрами, збіжжям, леном і домашніми звірятами. Відповідно до того уважалися „скот“, „куна“, і „гривня“ одиницями грошевими.

Орґанізація держави Руриковичів розвивалася постепенно. Аж до часів Володимира Великого вона була певно дуже слабкою. Ми можемо з усякою певністю припускати що, населення, не рахуючи княжих урядовців і княжої дружини, було ду-

же слабо звязане з державою. Вона не давала навіть найкардинальніщих користей населенню: опіки над здоровлєм і майном. І тому, не зважаючи на княжу адміністрацію, само населення радило собі, як могло, громади мали в себе суди й самі пильнували екзекутиви. Це було випливом конечности самооборони.

Руська держава представляється молодою що до свого суспільного і політичного ладу в порівнаиню з Візантією. Там маємо горожан, які тісно звязані з державою і які від держави дізнають опіки. На чолі держази стоїть там імператор-цар, власть якого необмежена нічим. Його власть опирається на добре зорганізованій бюрократії, зовсім залежній від волі імператора, на постійнім війську і на добре зорганізованій фінансовій системі. В сфері політичній не мало населення у Візантії ніякого голосу, про ніякі віча не могло бути мови, але за те воно не мало обмежень в придбанню матеріяльних дібр. Держава візантійська дбала про добробут своїх горожан і уважала це своїм обовязком.

У Візантійській державі був суспільний лад далеко складніщий, ніж у руській державі, бо він був наслідком складного господарства. У Візантії розвинулася грошева господарка, вицвітом якої була торговля внутрішня і зовнішня й промисл. Тут продуковано сирі і фабричні продукти на визіз, бо споживачів знайти було легко. В звязку з добробутом ішла в парі освіта, яка стояла тоді у Візантії високо, вище, ніж денебудь у тодішній Европі. Подібно представлялася справа в магометанських краях полуднево-західної Азії. Магометанські держави повстали в старих культурних краях і тому вони від разу станули дуже високо. Таким чином руська держава була повним контрастом до візантійської і до магометанських держав.

Зовсім інакше представлялася Русь у відношенню до середньої і західної Европи. Там на руїнах римської держави повстали романські й германські держави, з яких особливо послідні теж були ще молодими. Вони не богато старші від руської держави й тому що до свого устрою дуже подібні. Їх політично-суспільний лад опирався на тих самих господарських услівях, що їх бачимо в руській державі. І там була натуральна господарка і там не було суспільних і економічних контрастів. Коли у Візантії міста були головними осередками життя, то в германських краях цього не було. На північ від Дунаю і на схід від Рену тоді щойно зачинали повставати міста і поки що села відогравали головну ролю. Під цим оглядом руська держава стояла навіть вище від середньої Европи. В Німеччині не було тоді і навіть довший час опісля такого великого міста, як Київ. Мійська культура з Візантії зоставила свій слід на Руси. В Німеччині цього не було, бо її географічне положення показувало, шо вона тільки посередно через Італію може користати із здобутків візантійської цивілізації. Ще гірше представлялася справа зі західники Славянами і зі Скандинавією. В Скандинавії були примітивні політичні відносини, де морське розбишацтво було одиноким організаційним лучником. В Чехії і на Моравії повстала держава менше-більше тоді, як і держава Рюриковичів, бо в VII. століттю. Польща повстала значно пізніще, і тому вона ще молодшою під оглядом цивілізації, як руська держава.

Огляд першої доби.

Перша доба історії старо-української держави осліплює своєю зверхньою блискучістю. Тільки подумати: руські кораблі під Царгородом! ру-

ські сухопутні війська за Балканом в околиці Адріянополя! руські сухопутні війська на Закавказзю і в північнім Ірані! І дійсно в цій добі видко таку експанзію, якої не видко опісля ніколи в історії української держави, чи буде це держава Руриковичів, чи пізніща козацько-українська держава. А коли додамо до того те, що руська держава стояла в тісних торговельних зносинах із Візантією та зі східними магометанськими краями, і що наслідком того візантійська цивілізація поширялися у руській державі, то ясним є, що руська держава знаходилася у цій добі в дуже корисних обставинах. Можна сказати, що ніколи опісля не показали ґеоґрафічні обставини свого корисного впливу в такій мірі, як саме в цій історичній добі. Завдяки свому ґеоґрафічному положенню руська держава станула на дуже визначному місці між усіма державами, що істнували тоді в Европі. Розуміється, що в порівнанню із старою візантійською державою руська держава представляла собою далеко низший ступінь в політичному розвитку, але це був ступінь, на якому взагалі стояли тодішні ґерманські й славянські і по части романські держави. Те саме треба сказати про суспільний лад у руській державі.

Руська держава, чи радше федерація земель держав під ґеґемонією Київа не була одностайною під етнічним оглядом. Вона обіймала вже в цій добі три етнічні ґрупи: полудневу (українську), західну (білоруську) і північну (московську). З цих ґруп головну ролю відограваля ґрупа полуднева, українська й тому давню руську державу вже й з цих часів можна назвати старо-українською державою.

ДРУГА ДОБА.

Від уведення християнства 988. року до смерти Мстислава І. 1132. року.

Перша війна між Руриковичами. Викінчення будови київської держави.

Коли Святослав Хоробрий вибирався другий раз до Болгарії, а його мати, княгиня Ольга, як раз тоді вмерла, зіставив на час своєї неприсутности в Київі свого сина Ярополка, в Овручу, в Деревлянській землі, Олега, а в Новгороді Володимира. Це було зроблено на всякий випадок, щоби звязь між князівською родиною Руриковичів і населенням не ослабла наслідком довшої неприсутности Святослава. Тому, що всі сини були малолітні, додано їм бояр'в, які в імени князів мали управляти краєм. Але це не забезпечило київської держави від потрясень. Смерть Святослава стала гаслом до воєн між Руриковичами.

Насамперед прийшло до війни між київським Ярополком і деревлянським Олегом. Яка була причина цієї війни, не знати, та можна догадуватися,

що тут стрінулися з собою дві суперечні тенденції: одна, що виходила з Київа й змагала до того, щоби київську державу сцентралізувати, і друга, що мала свій осідок у поодиноких землях і мала на меті усунення гегемонії Київа й політичну незалежність земель. Речниками одної і другої тенденції були бояри. Війна між Ярополком і Олегом рішилася побідою Ярополка і смертію Олега, але на цьому не скінчилося. Новгородський Володимир, загрожений у своїм становищі Ярополком, зібрав військо, в якому було багато Варягів, і виришив проти Ярополка. Перед тим здобув одначе Полоцьку землю, де був осібний князь не з роду Рюриковичів, і звідси з переважаючими силами вдарив на Ярополка. Ярополк пробував оборонятись, але сили його були за слабі і він мусів піддатися. На приказ Володимира його вбито.

Тим способом зєдинив Володимир у своїх руках простору територію. Від Ільменського озера аж по Чорноморські степи сягало його панування. Цілий торговельний шлях, що йшов з Балтійського до Чорного моря, був в його руках. І це саме давало його державі цілковиту перевагу над иншими східно-европейськими землями, що були в такій чи иншій звязи з Київом. Цю перевагу використав Володимир Великий дуже добре. Усякі сепаратистичні змагання поодиноких земель здушено і ці землі, що досі жили самостійним політичним життям, прилучено безпосередно до київської держави. Що це доконалося серед воєн, річ зовсім зрозуміла, але про ці війни не маємо ніяких відомостей. Маємо тільки звістку про війну з Радимичами і Вятичами, яка скінчилася поражкою одних і других. Радимичі зісталися під безпосереднім панованням київських князів, а Вятичам зіставлено їх князів, одначе з обовязком платити данину київським князям.

Замість досить свобідної звязи поодиноких земель-держав із державою Руриковичів настала тепер уніфікація цих земель. Льокальні власти знесено, крім деяких виїмків, а замість того була тепер одна центральна власть київського князя над цілою великою територією, яка обіймала всі українські й білоруські землі, а також Вятичів і Радимичів і Словен над Ільменським озером, а разом із тим і частину фінської території, що сусідували з землями Вятичів і Радимичів. Це була така велика простором держава, що ні одна з тодішних держав европейських не могла з нею рівнатися.

Щоби забезпечити собі посідання такої великої території, посадив Володимир Великий в усіх більших городах своїх синів. І так між иншими посаджено Руриковичів у Новгороді, Пскові, Полоцьку, Смоленську, Турові, Володимирі, Тмуторокані, Ростові й Муромі. Династія Руриковичів мала бути тим спійлом, що мав тісно вязати всі землі в одно. Це був династичний прінціп у внутрішній політиці, якого тоді дуже часто держалися тодішні володарі в західній і середній Европі (напр. династична політика цісара Отона І. в Німеччині).

Війна з Печенігами і західні війни Володимира Великого.

З усіх справ, які входили в політику київської держави, дві були найважніщі: боротьба зі степовиками і відносини до Візантії. Боротьба зі степовиками займала тому таке важне місце, що тут йшло не тільки о те, чи київська держава вдержить звязь із Чорним морем чи ні, але при тім ціле істнування київської держави стояло під зна-

ком запитання. Бо хоча Печенізька Орда не була такою могутньою, як пізніща Татарська Орда, то всеж таки вона могла знищити київську політичну будівлю, як би ця держава не була здібною до належної оборони. Але щастєм було, що за Володимира Великого київська держава стануда міцно, як ніколи перед тим, ані по т м. Це був час найбільшої могутности київської держави і тому Печенізька Орда не могла похвалитися якимись здобутками. Але боротьба йшла без перерви. Ціла полуднево-східна границя київської держави стояла цілий час під знаком боротьби з Печенігами, які нападали й пустошили територію київської держави. Дуже велика шкода, що не маємо докладніщих звісток про цю боротьбу, але з того, що знаємо, видко, що боротьба була тяжка і що Орда представляла таку силу, що про знищення її не могло бути й мови. Тому ціле завдання київської держави мусіло зводитися до оборонної акції. І таку оборонну акцію бачимо між иншим у цьому, що Володимир будував на полуднево-східній границі укріплені городи і земляні вали. Укріплені городи були над Трубежем, Сеймом і Сулою, а вали над Стугною і коло Переяслава. Розміщення цих укріплень показує, що небезпека печенізького наїзду була безпосередньою для Переяслава, а почасти й для самого Київа.

Що київська держава не провадила зачіпної акції з Печенігами, хоча й мала тоді сили до того, поясняється це тим, що київська держава була занята також західними справами, де настали несподівані зміни. Вельми важним фактом було те, що в західнім сусідстві київської держави повстала нова славянська держава, яка дістала назву польської. Про початки її знаємо ще менше ніж про початки київської держави. Вона виходить з перед-

історичної темряви коло 960 року, за князя Мєшка I. і несподівано за його наслідника Болеслава Хороброго приходить до значної сили й розширяє свої границі. Але київська держава показалася наразі активніщою, ніж Польща. Під 981. роком записано в нашій найдавніщій літописі, що Володимир прилучив Червенські городи, себто частину нинішньої Галичини, до своєї держави, а не виключене, що ці городи стояли в якійсь політичній звязи з Польщею. Є також звістка, що Володимир Великий ходив глибоко походом на Польщу, мабуть аж до границь Великої Польщі. Та й взагалі між Володомиром Великим і Болеславом Хоробрим не було приязних відносин, а причиною цього були спори за граничні території. Не помогло навіть те, що син Володимира Великого, Святополк, оженився з донькою Болеслава Хороброго. Між сусідніми володарями була далі неприязнь, і Болеслав вязався зі Святополком проти Володимира.

Такі непевні сусідські відносини не були корисні для київської держави, бо крім східного фронту треба було мати на увазі також і західній. Всеж таки на західнім фронті видко було перевагу по боці Володимира Великого. Володимир Великий побив також Ятвягів і посунув границі своєї держави аж по границі краю Прусаків. До його держави належала також нинішня Закарпатська Україна так, що київська держава сусідувала за Карпатами з угорською державою. Але й на третім фронті, візантійськім, київська держава показалася поважно. Тут зайшла дуже важна подія, яка мала рішаючий вплив на дальшу історію київської держави.

Руcько-візантійські взаємини і приняття християнства.

Київська держава була звісна тоді у Візантії під назвою „Руської“ держави, бо імя „Русь“, яке первісно прикладалося тільки до Полянської землі, набирало ширшого значіння відповідно до того, як київська держава поширила свої границі. Там було також добре звісне, що київські князі розпоряджали поважною військовою силою і особливо варязькими дружинами. Наслідком того Русь представлялася поважним політичним чинником і візантійські політики брали її все в рахубу при своїх політичних комбінаціях. Саме в тім часі, коли київська держава прийшла до великої могутности за Володимира Великого, візантійська держава опинилася в критичній ситуації. Проти цісаря Василя II вибухло в Малій Азії повстання, на чолі якого станув Бардас Фока, свояк попереднього цісаря. Повстання було дуже грізне, бо Фока зближався походом до Босфору. В такій критичній ситуації звернувся цісар до Володимира Великого з просьбою прислати йому військову поміч. Для Володимира була це дуже добра нагода, бо він міг навязати тісніщі зносини з Візантією, на тім йому дуже залежало. Звязь із Візантією, і особливо звязь із цісарською династією могла дуже богато причинитися до здобуття значіння і поваги у вищих київських кругах. І тому Володимир зажадав в замін за поміч, що її мав дати, сестру цісаря собі за жінку. З початком 988 року прийшло між обома дворами до договору. Володимир мав вислати поміч, а цісар мав вислати сестру Анну до Київа, з з тим, що Володимир мав охреститися. Володимир додержав слова, вислав військову поміч і вона

рішила долю цісаря Василя II. Повстання здушено цілковито. Але візантійський цісар не вислав таки Анни до Володимира. Це й було причиною, що князь Володимир увійшов з військом на Крим і забрав грецьке місто Херсон. Це була болюча страта для Візантії, бо Херсон був важним торговельним містом і посередником у руcько-візантійській торговлі. Наслідком того сестру цісаря Анну вислано чим скорше на Крим, де вона стала жінкою охрещеного вже тоді Володимира (988). Між Володимиром і Василем прийшло тоді до цілковитого порозуміння, на підставі якого Володимир віддав назад Херсон Візантії.

Посвоячення з цісарською родиною мало для князя Володимира велике значіннє. Не тільки його особа, але взагалі княжа власть у Київі дізнала вивищення. Княжа власть стала тим самим міцнішою і здобула авторітет, яким не могла похвалитися ні одна родина з давних місцевих князів, які могли мати претенсії стояти на рівні з київським князем. Політичне значіння мав також факт уділення помочі київським князем Візантії. Це була регабілітація мілітарної сили київської держави перед Візантією, яка передтим завдала поражку князю Святославу Хороброму.

Але найбільше й епохальне значіння мав факт приняття христіянства князем Володимиром Великим. Бо хоча христіяне були вже й перед 988 роком у київській державі і можливо навіть, що князь Аскольд був також христіянином, так само, як княгиня Ольга, одначе щойно тепер зачало розширюватися христіянство скрізь по цілій київській державі. Князь Володимир дуже ревно заходився коло його поширення, зміркувавши, що в христіянстві, а саме в церкві, яка являлася дуже добре збудованою орґанізацією, може мати княжа власть

дуже міцну й певну підпору. В звязку з тим заходився Володимир коло основування шкіл. Школи мали давати освіту, але разом з тим виховувати покоління на християнській підставі в духу прихильнім для княжої власти, для родини Руриковичів. Тим способом побіч церкви і цей другий чинник, школа, прийшов в підмогу княжій власти. Поки що освічених людей з поміж місцевого населення ще не було, але вже за панування Володимирового сина Ярослава Мудрого київським митрополитом став Українець Іларіон.

Приняття християнства від Візантії рішило, що східно-славянські народи увійшли у тісну звязь з візантійською цивілізацією. Але разом з тим руська держава стала ізольованою від латинського західного світа. І коли між Русю і Польщею були граничні суперечки й війни, то факт, що Русь пішла по візантійськім шляху в цивілізації, а Польща по західнім ще більше причинився до поглиблення відчуження цих двох політичних організмів. На разі Русь більше зискала з того, що пішла візантійським шляхом, ніж Польща, бо візантійська цивілілізація була тоді далеко вища від західної, але пізніщі часи показали що инше. Невідрадним було тільки те, що кочовики, занявши Чорноморські степи, відсували київську державу від Чорного моря і тим самим ослаблювали політичну звязь Руси з Візантією.

Володимир Великий умер в 1015 році. Послідні роки його панування були затемнені повстанням найстаршого сина Святополка проти батька. Яка була причина цього повстання, не знати. Можливо, що Святополк догадувався, що батько не його, а иншого з синів готував на свого наслідника. Такі або подібні мотиви могла мати опозиція й другого Володимирового сина, Ярослава, що був поставле-

ний в Новгороді. Заносилося навіть на війну й тільки смерть Володимира зробила цю війну безпредметовою.

Володимир міцно поставив державу і опер її між иншим також на династичнім прінціпі. Під цим оглядом він нагадує цісаря Отона I. Але як у Німеччині, так і на Русі, династичний прінціп не дописав. Замість стати лучником поодиноких частин держави Рюриковичі зачинають між собою воювати і наражувати щойно викінчену будову київської держави на розбиття. Справа зі Святополком і Ярославом не мала ще тоді більшого значіння. Власть князя Володимира удержалася в усій своїй повноті, але ці факти були немов вістунами того, що мало статися пізніще.

Друга війна між Рюриковичами. Західна політика Ярослава Мудрого. Війна Ярослава з Мстиславом. Розбиття Печенізької Орди. Похід на Царгород.

В хвилі смерти Волидимира Великого тільки Святополк був у Київі, бо князь Борис, який останніми часами перебував у Київі і якого батько мабуть готував на свого наслідника, не зважаючи на його молодший вік від инших братів, був на печенізьким фронті й на вість про смерть батька вертав на чолі війська до Київа. Дуже можливо, що Борис приготовлявся засісти на княжім столі в Київі, бо тим поясняється дуже добре його гострий конфлікт зі Святополком, який скінчився убійством Бориса на приказ Святополка. Святополк вислав убійців і на двох других братів: Гліба й Святослава, і, здавалось, міцно засів на київським столі. Але проти нього виступав Ярослав, що мав у

руках Новгород. На чолі славянського і варязького війська вирушив Ярослав проти Святополка 1016 року. В такій рішаючій хвилі Святополк запросив собі на поміч Печенігів і разом з ними станув до битви з Ярославом під Любечом 1016 р. Битва скінчилася поражкою Святополка і його союзників Печенігів. Ярослав заняв тоді Київ, а Святополк утік до Печенігів, а звідтам до свого тестя польського князя Болеслава Хороброго. Тепер прибрала війна ширші розміри, бо Ярослав І Мудрий звязався з цісарем Генриком II і оба вдарили на Польщу з обох боків. Але акція Ярослава не показала якихось більших результатів, бо крім здобуття якогось одного польського міста похід на Польщу не мав ніяких користей. Рішаюча хвиля настала щойно тоді, як Болеслав Хоробрий погодився з цісарем Генрихом II. Розвязавши собі тим способом руки, Болеслав підняв тепер похід на Ярослава. Зібравши значне військо, він вирушив разом з Святополком на Волинь. Рівночасно Печеніги мали від полудня вдарити на Київщину. Ярослав станув зі своїм військом, у якому було богато Варягів, над Бугом під містом Волинем. Там сталася у 1018 році битва, яка скінчилася цілковитою поражкою Ярослава. Тепер союзникам була відкрита дорога на Київ і туди пішов Святополк з Болеславом. Київ капітулював і Святополк І знову засів на княжім столі.

Тим способом Святополк при помочи польського князя добився назад власти в Київі, але за те мусів дуже дорого заплатити. Часть західно-українських земель, а саме так звані Червенські Городи, себто західну часть Волиня і мабуть нинішню Галичину відступив він свому тестеві. Зі становища чисто династичного це не було щось незвичайне, бож Пястович, Болеслав був у родинній зв'я-

зи з Рориковичем, Святославом, але всеж таки це означало, що київська держава понесла на заході територіяльну втрату на користь польської держави.

Але Святополк не довго тішився своїм панованням. В 1019 році Ярослав Мудрий, що втік був до Новгороду, зорґанізував собі упять військо й вирушив на Київ. Неприготований на те Святополк утік знову до Печенігів і разом з ними вирушив на Ярослава. Над Альтою прийшло в 1019 році до рішаючої битви, яка скінчила побідою Ярослава. Святополк утік до Польщі, але не діждавшися другий раз помочі, вмер там чи десь навіть у Чехії. Ярослав Мудрий став другий раз княжити в Київі.

Його панування дуже пригадує панування Володимира Великого як що до зовнішньої, так і що до внутрішньої політики. У зовнішній політиці бачимо так само, як у Володимира, велику активність на заході і оборонну акцію на сході. Активно виступає Ярослав також супроти Візантії. Але заки Ярослав взагалі міг звернутись до зовнішньої політики, він мусів ще поладнати свої відносини до деяких руських земель. Ми кажемо „руських", бо всі ці східно-славянські землі належали були за Володимира Великого, бодай якийсь час, до руської держави Рориковичів. Але вже при кінці панування Володимира у деяких землях зачали дуже гостро відзиватися сепаратистичні змагання. Це видко особливо в Новгороді, де Ярослав не мав охоти слухати батька й хотів управляти новгородською землею зовсім незалежно від Київа. А коли Святополк І став київським князем, то напевно сепаратистичні змагання зміцніли ще більше. І цим почасти треба пояснити завзятість Святополка в убиванню своїх братів. Йому не вдалося зєдинити

всієї „руської“ землі в своїх руках, але всеж таки, усунувши зі світа трьох братів, Святополк посунув справу збирання „руських“ земель наперед, маючи в своїому посіданню велику територію. Ярослав І, усунувши Святополка з Київа, став володіти ще більшою територією, бо за нього й новгородська земля упять звязалася з Київом. Таким чином зібрав Ярослав у своїх руках усі українські землі з виїмком Червенських городів і Тмутороканя, а крім того північні, пізніщі московські землі ростовську, суздальську й новгородську. З пізніщих білоруських земель мабуть Смоленськ теж до нього належав. Тільки Полоцьк мав свого осібного князя. З Полоцьком прийшло насемперед до війни, але остаточно Ярослав І занехав свої анексійні пляни й зіставив у Полоцьку давнього князя. Грізніще представлялася справа з тмутороканським князем Мстиславом, молодшим братом Ярослава І. Цей Мстислав, користаючи з того, що Ярослав І був занятий на заході, вийшов зі свого Тмутороканя і заняв цілу сіверську землю в 1023 р. Але Ярослав І зібрав військо і вирушив проти Мстислава. Під Листвином, недалеко Чернигова, прийшло до битви, яка скінчилася побідою Мстислава. Зараз по тім брати погодилися. Мстислав дістав усі землі на схід від Дніпра, а всі инші руські землі зісталися Ярославови. Про панування Мстислава не маємо ніяких відомостей. Знаємо тільки те, що він воюзав із кавказькими Ясами (Осетинами) і що Ярослав І спомагав тоді брата. А в тім, можемо догадуватися, що Мстислав провадив досить богато воєн то з кавказькими народами, то з Печенігами, а може також з Торками й Половцями, які посувалися тоді на захід. Смерть його в 1036 віддала дальшу оборону руських границь від сходу в руки Ярослава І.

Тимчасом Ярослав І, провадив активну політику на заході. В Польщі сталися тоді дуже важні зміни. Болеслав І. вмер у 1025 році, а за його сина і наслідника Мешка ІІ Польща опинилася в прикрому положенню. Від заходу вдарили на неї німецький цісар, чеський князь і данський король і поробили територіяльні здобутки на польських землях. І от саме тоді вдарив на Польщу й князь Ярослав Мудрий з метою відобрати червенські городи. Були тоді два походи на Польщу: один у 1030 і другий в 1031 році. Червенські городи відобрано зараз у першім поході, а в другім поході дуже попустошено польські землі, забрано богато добичі і невільників. Тим всім поділився Ярослав з Мстиславом, який брав участь у другому поході на Польщу.

Крім воєн з Польщею провадив Ярослаз Мудрий також війну з Естами, здобув Естонію і заложив там місто Юріїв (Дорпат). Здобуття цієї території мало не тільки політичне, але торговельне значіння, бо це було забезпечення торговельного шляху, що йшов з Чорного моря до Балтійського.

В 1038 році провадив Ярослав І війну з Ятвягами, а в 1040 році з Литовцями. Обі війни мали на ціли приборкати Ятвягів і Литовців, які непокоїли сусідні руські землі.

В 1040—1041 рр. відбув Ярослав знову похід на Польщу, мабуть на прохання князя Казимира І, який був посвоєчений з Ярославом (сестра Ярослава була за Казимиром). Це було роблено в порозумінню з римсько-німецьким цісарем Генрихом ІІІ, який теж допомагав Казимирові в його змаганнях удержатися на княжім столі в Польщі. Був це отже другий вже союз між Німеччиною і Русю і він осягнув своє. Ярослав І розбив мазовецьке повстання і побив Мойслава, що оголосився князем

Мазовша. В Польщі став князем Казимир І завдяки інтервенції київського князя і римсько-німецького цісаря.

Таким чином західна політика князя Ярослава виказала рішучі успіхи. Київська держава відзискала назад західно-українські краї, що їх втратила була хвилево по смерти Володимира Великого. Немаловажним фактом було також здобуття Естонії і поражка Ятвягів та Литовців. В цих кількох подіях виявляється перевага київської держави на цілому західному фронті.

Величне становище тодішньої київської держави видко одначе не тільки на заході, але також на сході. Там ішла боротьба з Печенігами, тягар якої лежав мабуть на плечах князя Мстислава. Але саме в році смерти Мстислава настали рішаючі події. Печенізька орда, натискана зі сходу степовими ордами Торками і Половцями — показала ще на стільки енергії, що зі значною силою підступила під Київ. Це був найбільше сміливий напад Печенігів на центр руської держави. Під Києвом прийшло в 1036 році до великої, цілоденної битви, яка скінчилася цілковитим розбиттям Печенізької Орди. Доля Печенігів була рішена, вони втекли за Дунай, і київська держава позбулася цього небезпечного сусіда.

З 1036 роком перестали Печеніги істнувати для історії київської держави. Кількадесятилітнє їх перебування на чорноморських степах далося дуже у знаки київській державі. Їх інвазія на чорноморські степи знищила тут українську кольонізацію на довгі часи, бо аж щойно в XIX. столітю ці степи знову заселилися українською людністю, а безперервна боротьба з Печенігами ослаблювала значно силу київської держави. Всеж таки київська держава показалася міцніщою від Пече-

нізької Орди. Битва під Київом з 1036 означає побіду держави вищого типу, якою була київська держава, над примітивною Ордою. Схід Европи був уратований перед елєментом, що вязався зі степовою Азією.

Політичні взаємини між київською державою і Візантією опиралися і за часів Ярослава І на торговлі. Не зважаючи на те, що Печеніги розсілися на Чорноморських степах і робили дуже небезпечним торговельний шлях, що йшов долішним Дніпром, торговля між Київом і Візантією все таки істнувала далі. Купці з руської держави приїздили нераз до Царгорода й тут були не конче приємними гістьми для тамошнього купецтва, яке бачило в них невигідних конкурентів. Дуже можливо, що наслідком того руські купці натрапляли в Царгороді на ріжного рода перешкоди в свобідній торговлі. І саме тим тільки можна собі пояснити той факт, що князь Ярослав Мудрий підняв в 1043 році похід на візантійську державу на взір того, як це зробив був князь Олег та Ігор. Безпосереднім товчком мало бути убиття одного руського купця в Царгороді. Ярослав Мудрий зібрав велике військо і як оповідають, на 400 човнах вислав його під Царгород. Облога була серіозно подумана, бо атаки мали йти не тільки від сторони моря, але також і від суші, де висіла часть руського війська. Але облога не пощастила. Греки вислали свої кораблі, а „грецький огонь" поробив спустошення на руських човнах. Про дальшу облогу не могло бути мови тим більше, що й на суші військо дізнало поражки. По тім сухопутне військо всіло на човни і ціла акція скінчилася відворотом до дому.

Похід на Царгород у 1043 був послідним походом київських князів на візантійську державу.

Побіда Візантійців показала, як богато відпорної сили мала в собі стара й міцно зорганізована візантійська держава. Це були часи найбільшої могутности Візантії. Не довго опісля зачався її повільний, але рішучий занепад. Київська держава теж стояла тоді на верху своєї могутности, але й тут зачався в десять років по цім поході, зараз по смерти Ярослава Мудрого в 1054 р., політичний занепад. Це й було причиною, що київські князі не здобулися вже ніколи на похід на візантійські землі.

Але тоді ніхто не міг ще передбачити цього занепаду. Київська держава стояла ще міцно, а її княжа династія уважалася могутною династією. Це видко було з того, що князівські династії европейських держав увіходили в споріднення з династією Руриковичів. І так Руриковичі були споріднені з німецькими князями, із французькими королями, бо донька Ярослава І Анна вийшла за французького короля. Так само були споріднені Руриковичі зі скандинавськими й угорськими королями. Таке численне спорідненнє було наслідком численности родини Руриковичів. Ці династичні звязки причинялися, розуміється, до деяких політичних користей, напр. вербования на службу скандинавських Варягів, й можуть нагадувати династичні звязки з пануючими родинами в Европі численних німецьких пануючих родин у XIX століттю.

Найбільше значіння мала, розуміється, звязь київської держави з Німеччиною. Польська справа була лучником цих обох держав. Звязь київської держави із середньою Европою показала, що київська держава вийшла зі свого ізольованого становища й зближилася до решти Европи.

Поділ держави Рориковичів. Розбиття Торків 1060 р. Війна з Половцями 1061 і 1068 р. Заворушення в Київі 1068 р. Вигнання Ізяслава І з Київа і його поворот. Святослав ІІ і Всеволод І.

Умираючи обділив Ярослав Мудрий своїх сімох синів тими руськими землями, що були безпосередно під його пануванням. Наслідком того в хвилі смерти Ярослава Мудрого ділилася держава Рориковичів на сім частин, а крім того в деяких землях панували ще мабуть князі з инших династій. Напевно знаємо це про землю Вятичів. Цей поділ не був нічим новим, бо вже й перед тим київська держава бувала поділена між Рориковичів. Так було по смерти Святослава Хороброго і по смерти Володимира Великого. Але цим разом поділ з 1054 року мав остільки більше значіння, що від того часу вже ніколи держава Рориковичів не була зєдинена в одних руках. Замість єдности в одній особі настала тільки єдність в династії. Династія Рориковичів була цим найважніщим лучником між руськими землями.

Поодинокі паї складалися з двох-трьох земель, але так, що звичайно пай не лучив в собі земель, що сусідували територіяльно з собою. Геоґрафічний чинник був цілком знехтований і тому ті паї, що їх установив Ярослав Мудрий, не мали підстав, щоби на них могли витворитися осібні держави. А в тім, поділ був взагалі припадковий і не тривалий. Зараз у найблизших роках настали зміни, а протягом панування у Київі трьох Ярославичів: Ізяслава І, Святослава ІІ і Всеволода І (1054—1093) змін тих було більше. Київ мав усе начальне місце, але при цих поділах вязано його з ріжними землями: то з Новгородом, то з Волинем, то з

Черниговом. В цьому не було ніякої системи.

Попереплітання посілостей Рюриковичів мало такі наслідки, що вязало Рюриковичів із собою одними й тими самими інтересами. І так напр. три старші Рюриковичі були однаково зацікавлені в боротьбі зі степовиками; Ізяслав І тому, що мав київську землю, Святослав ІІ тому, що мав Чернигівщину й Тмуторокань, а Всеволод І тому, що мав у своїх руках також і Переяславщину. І цій саме обставині належить завдячити, що три брати виступили спільно до боротьби з Торками. Боротьба була рішуча, а підняли її Рюриковичі в 1060 році. Це була перша агресивна боротьба Рюриковичів зі степовиками. Вона скінчилася цілковитим розбиттям торської орди. Частина цієї Орди утікла на захід, аж за Дунай, частина увійшла в склад нової, половецької орди, а врешті частина осіла в руських землях; ними скольонізовано полудневу Київщину, Чернигівщину та східну Галичину.

Але цим ще справа зі степовиками зовсім не була розвязана. Навпаки, тепер настали навіть гірші часи для українських земель. На місце Торків прийшла далеко міцніща орда Половців, яка вже зараз у 1061 році напала на Переяславщину. Цим роком зачалася безперервна й тяжка боротьба з Половецькою ордою. Всеволод І став обороняти Переяславщину, але сили його були за слабі й він був побитий. Що Половці використали свою перевагу й спустошили Переяславщину, а може ще які краї, це певно. Всеж таки головний їх напад наступив щойно в 1068 році. Тоді напали Половці знову на Переяславщину. Але цим разом не зістався Всеволод сам, а оба брати: Ізяслав І і Святослав ІІ прийшли йому на поміч. Але й цим разом не пощастило, Над Альтою в 1068 р. дізнали Рюриковичі поражки від Половців.

Це був доказ, що Половецька Орда є дуже небезпечним сусідом. Зараз по цій своїй побіді кинулися Половці на Київщину і попустошили край по обох боках Дніпра. Не маємо дальших відомостей про половецькі походи, але напади напевно були, тільки тому, що не мали надто грізного характеру, наша літопись про них не згадує. Грізніщими вони стали знову коло 1090 року.

Поражка над Альтою мала безпосередні наслідки для самого Київа. Між князем Ізаславом І і Киянами не було чомусь порозуміння. Програна битва з Половцями ще більш ослабила авторитет князя. Населення Київа рішило само далі боротися з Половцями, просило тільки в князя зброї. Ізяслав І не мав охоти видавати зброю, правдоподібно тому, що боявся, що ця зброя може бути звернена проти нього. Це ще більше роздратувало громаду. Вона поставилася грізно до князя, а тоді Ізяслав утік з Київа разом зі своїми боярами. Юрба кинулася тоді визволяти вязнів, що їх посадив у темниці Ізяслав І, а передовсім увільнила з вязниці полоцького князя Всеслава, що його там посадив Ізяслав, побивши його у війні і забравши його полоцьку землю. Віче проголосило Всеслава І київським князем 1068 р. Це була перша революція у Київі, яка спровадила зміну особи на князівськім столі.

Але на цьому не скінчилося. Ізяслав І утік до Польщі і дістявши в польського князя Болеслава Сміливого поміч вирушив у 1069 році на Київ. Похід удався щасливо. Всеслав утік до свого Полоцька, а Ізяслав разом із Болеславом увійшли до Київа. Повторилася та сама історія, що за часів Святополка І. Ізяслав І. став київським князем завдяки польській підмозі. Його союзник зістався кілька місяців у Київі, може на просьбу Ізяслава І, який

тим способом хотів забезпечити себе на київському столі. Але побут польських військ викликав невдоволення у Киян, і дійшло до того, що Кияне зачали мордувати дружину польського князя. Це, а також заворушення у Польщі, було причиною, що Болеслав Сміливий покинув Київ і вернув у Польщу. По дорозі одначе забрав, певно за згодою Ізяслава І, „Червенські городи" подібно, як це зробив колись Болеслав Хоробрий.

Та панування Ізяслава І. і цим разом не було довге. В 1073 оба молодші брати Святослав і Всеволод виступили оружно проти Ізяслава і вигнали його з Київа. Ізяслав знову утік до Польщі, шукав там, опісля у Німеччині і навіть у Римі помочі для себе, але довший час це йому не вдавалося. А тимчасом у Київі володів князь Святослав II. (1073—1076), поділившися землями Ізяслава І. з братом Всеволодом. Становище Святослава II. мусіло бути досить міцне, коли й польські князі не мали охоти втручатися у спір між Рюриковичами. Щойно по смерти Святослава II., заки Всеволод І міг уміцнити своє панування у Київі, вирушив Ізяслав із польським військом на Київ в 1077 році. Йому пощастило і він засів на київським столі і вдержався тут аж до своєї смерти 1078 року.

По нім став київським князем його молодший брат Всеволод І 1077—1093). В руках Всеволода знайшлися крім Київа — Смоленськ, Чернигів, Переяслав і на півночі Поволже. Це був комплекс земель злучених територіяльно з собою і це розуміється, давало більшу силу ставовищу Всеволода І. Виходило, що східна Україна, часть білоруських і пізніщих московських земель була в руках київського князя. Не належали до нього західні українські землі, з яких особливо Галичина зачинала ставати стамостійним чинником і тратила

давніщу тісну звязь із Київом. До неї належали також Червенські городи, які на довго були при Польщі, як їх забрав був Болеслав Сміливий. При кінці панування Всеволода I стали знову грізніщими Половці так, що треба було подумати про якусь більшу акцію в цьому напрямі. Але до цього тоді не прийшло і половецька справа стояла далі на дневнім порядку політики київських князів.

Часи панування трьох Ярославичів від 1054 до 1093 р. показують, що в зовнішньому становищі київської держави зайшли вже тоді деякі зміни. На сході стояла Русь у безперервній боротьбі з Половцями, і хоча боротьба ця не була ще рішена ні на один бік, ні на другий, одначе видко було, що Половці здобували перевагу тим, що Чорноморські степи взяли таки зовсім у своє посідання, витискаючи звідти осілий славянській елемент. Це й показало свої наслідки у руcько-візантійських відносинах. Між Русю і Візантією нема вже таких тісних взаємин, як давніще. Торговельні зносини мусіли дуже потерпіти наслідком половецької інвазії. Удержувалися ще тільки родинні звязки між Руриковичами й візантійським двором. Недобрим знаком було й те, що польські князі втручалися у спори Руриковичів. Це було зовсім инакше як за часів Ярослава Мудрого, який інтервенював у Польщі. Польща тимчасом трохи сконсолідувалася, хоча все ж таки в справі „Червенських городів“ мусіла поступитися на користь Руси.

Київська держава за часів Святополка II (1093—1113), Володимира II Мономаха (1113—1125), і Мстислава I (1125—1132).

Політична система в київській державі за часів трьох Ярославичів полягала на тому, що три Я-

рославичі, які володіли найбільшими територіями мали перевагу над иншими князями. По смерти третього Ярославича Всеволода І ситуація змінилася остільки, що замість трьох тепер тільки двох мало перевагу, а саме київський князь Святополк ІІ і переяславський князь Володимир Мономах. Побіч них увіходить ще в рахубу Галичина, де стала княжити лінія Ростиславичів. Цей дуалізм перешкаджав розуміється, тому, щоби руські землі могли зєднатися в руці одного володаря, але всеж таки він впливав на те, що держава Рюриковичів не розпалася вже тоді на осібні части, які сталиби жити зовсім самостійно, під політичним оглядом. Найкорисніще представлялася територія, що нею володів Святополк ІІ, бо вона представляла одноцільну територію. Побіч Київщини, себто давньої Полянської і деревлянської землі, дістались під панування Святополка ІІ. Волинь і турово-пинська земля. Київ був таким чином звязаний із західними українськими землями, а по части з Білою Русю. Ще корисніще представлялася справа по смерти Святополка ІІ, коли на київськім столі засів Володимир ІІ Мономах. — Тоді всі українські землі з виїмком Галичини і Чернигова опинилися в руках Мономаха, а крім того належала до нього ще часть білоруських земель (Смоленск) та землі північноруські (Поволже і Новгород). Взагалі часи Володимира ІІ та його сина, київського князя Мстислава І (1126—1132) були послідніми, коли можна було ще думати, що руська держава зістанеться великою державою з осередком у Київі.

Дуже важним питанням було те, як розвяжеться справа спадковости князів у руських землях, бо від цього єдність або поділ Руської державу залежала й у певній мірі. Ця справа була за часів Ярославичів невиясненою, і тому між Рури-

ковичами йшли спори й війни за посідання руських земель. Справу рішала сила і тому не було рівномірности в поділі земель між Руриковичами. Одні князі мали більше земель, инші тільки одну, а були й такі, які не мали зовсім ніякої землі. Це були так звані тоді „ізгої". Ціллю ізгоїв було недопустити до усталення стану посідання Руриковичів з їх кривдою і тому вони часто піднімали боротьби, закликуючи собі на поміч навіть Половців. Певну зміну впровадив зїзд князів у Любечі 1097 року. Там було постановлено, що в усіх князівствах, навіть у київськім, має бути придержувана засада спадковости при обсаді князівських столів.

Засада спадковости мала на цілі положити кінець родинним сваркам між Руриковичами, але цього вона не осягнула, бо ці сварки й війни не спинилися, а від смерти Мстислава І 1132 р. набрали ще більше інтензивности. Замість цього засада спадковости причинилася до сепарації деяких земель. З часом у поодиноких землях потворилися із ліній Руричовичів осібні княжі родини, які чим далі тим більше сепарували себе і від инших династій та тісно зростались із своїми землями. Це було видко найсамперед у Галичині. Там панувала від 1085 року Руриковичівська лінія Ростиславичів, яка засідала в трьох галицьких князівствах: Перемишлі, Теребовлі і Звенигороді. Добре загосподарована, бо не наражена на напади степовиків, галицька земля представляла одно з наймічніщих князівств у системі руських земель-князівств. Але власне тому вона була наражена на війни з волинськими князями, які хотіли забрати Галичину для себе. Небезпека з цього боку збільшилася тоді, як Волинь дісталася в руки київського князя Святополка II. Його політика, що мала на цілі „збирання руських земель", не минула й Галичини. Святополк

II. звязався з Уграми против Ростиславичів. Але Ростиславичі, на чолі яких стояв перемиський князь Володар, теж подбали про союзника. Вони прикликали на поміч Половців. Коли угорське військо увійшло до Галичини, Володар разом із Половцями розбив цілком Угрів 1099 року під Перемишлем.

Ця битва мала дуже велике значіння для дальшої історії Галичини. Вона не тільки змусила Угрів покинути всякі претенсії до Галичини, але разом з тим знівечила пляни київського Святополка II що до прилучення Галичини до комлексу центрально-українських земель, які гуртувалися біля Київа. Від того часу Галичина зісталася під політичним оглядом самостійною землею, а це було початком політичного розламу українських земель на західну й східну Україну, яка виступила виразно в слідуючій історичній добі, що зачалася по смерти київського князя Мстислава I 1132 року.

Далеко менше політичної самостійности виказала Північна Русь. Крім Новгорода ні одна з тамтих земель не могла здобути більшого значіння. Це показалося за князя Володимира II Мономаха, який змусив князя Вятичів з місцевої родини до плачення данини. Полишення осібного князя Вятичам було не так наслідком сильного становища вятицьких князів, як радше слабого зацікавлення землею Вятичів з боку київських князів.

Добу від 1093 року до 1132 можна вважати за переходовий період від давніщих часів до новіщих. Тоді зачали показуватися нові характеристичні прояви, які виразно виступили щойно в слідуючій історичній добі. Таким проявом було впровадження спадковости в руських князівствах. Але були ще й инші прояви, що звязалися опісля з пізніщими подіями. Таким проявом, вістуном нових подій був погром княжих урядовців і Жидів у Київі зараз по

смерти Святополка II 1113 року. Це були заворушення з соціяльним підкладом. Причиною їх мали бути надужиття княжих урядовців і економічні махінації Жидів. Участь у погромах взяла низша суспільна кляса. Цей рух мусів бути досить небезпечним і готов був звернутися проти всіх багатих кляс. Це дуже добре бачила київська багата аристократія і тому вона прикликала на княжий стіл переяславського князя Володимира II, сподіваючися знайти в ньому сильну руку на пролєтарські розрухи. Не перошкоджувало цьому те, що по Святополку II зістали сини, які, відповідно до ухвал у Любечі з 1097 року, мали право до київської землі. Володимир Мономах став київським князем від 1113 до 1125 року.

Імя Володимира II Мономаха звязане з дальшою частиною „Руської Правди", яка редаґувалася за його часів і в яку входили також зовсім нові закони. І так увійшов тут між иншим закон, який означував висоту побираних відсотків від позиченого капіталу. Видко, що революція з 1113 року, хоча й придушена певно київською аристократією та князем Володимиром II Мономахом, всеж таки не проминула без сліду.

Війна з Половцями. Західна політика Рюриковичів. Перервання політичних зносин із Візантією.

Побіч справи будови київської держави, а саме питання, чи київська держава зможе знову зєдинитися, чи розпадеться на частини, які стануть осібними державами, стояло ще питання: як розвяжеться боротьба київської держави з Половця-

ми. Це питання набрало гострого характеру особливо від поражки трьох Ярославичів у битві над Альтою в 1068 р.

З Половцями йшла боротьба без перерви, бо вони дуже часто нападали на руські землі. Їх напади стали особливо грізними в 1092–1093 рр. Дійшло до того, що Половці заганялися вже аж в найблизші околиці Київа і дуже їх пустошили. Нічого не помогло, що київський князь Святополк II і чернигівський Володимир II Мономах виступили з більшою силою проти Половців, бо над Стугною дізнали вони від Половців поражки. Не було иншої ради, як окуплюватися Половцям, а Святополк II оженився навіть з донькою половецького хана, щоби тільки мати з їх боку спокій. Але й це не помогло, бо зараз на другий рік Половці знов напали на Переяслав і навіть на Київ, де спалено було тоді Печерський монастир, 1095 року. Ціле Поросся опустошіло тоді цілковито.

Внутрішні справи між самими Рюриковичами були причиною, що ані Святополк II, ані Володимир Мономах, які були завдяки положенню своїх земель найбільше зацікавлені в половецькій справі, не могли підняти рішучої акції що до Половців. І тому щойно в 1103 році під проводом Володимира II Мономаха прийшло до офензиви проти Половців. Офензива скінчилася щасливо, а найважніщим її здобутком було те, що відірвано від Половців давніх Печенігів і Торків. Це не закінчило, розуміється, війни і в 1105—1110 рр. Половці далі нападали на руські землі. В 1107 році їх побито знову, але чогось рішаючого в цьому не було. Щойно в 1111 році піднято велику офензиву на Половців. Над Сольницею, притокою Донця з правого боку, прийшло до великої битви, яка скінчилася цілковитим погромом половецьких сил. Ця офензива з 1111 р.

рішила на довший час відношення Половців до київської держави. Половці притихли, перестали непокоїти руські землі і пересунулися за Дін, але коли спробували знову нападати, то київський князь Мстислав І побив їх десь коло 1130 року.

Таким чином кількадесятьлітня боротьба київської держави з Половецькою Ордою скінчилася перемогою культурніщої держави. Четверта турецька Орда, хоч не була так основно розбита київською державою, як три попередні: хазарська, печенізька і торська, то всетаки рішаючої ролі в дальшому розвитку політичних обставин на сході Европі вже не могла мати. Київська держава показала більше сили, ніж примітивна Половецька Орда. Вона навіть стала втягати в свою територію давніх своїх противників, беручи їх на свою службу. Так зроблено з Печенігами і Торками, які піддалися Руси й яких поселено на пограничних зі степом землях бажаючи мати з них елемент, здатний до оборони.

Коли на сході київської держави рішалися такі вельми важні події, то на західних її границях були часті боротьби між Руриковичами, а особливо галицькими Ростиславичами і польськими Пястовичами. Одначе всі ці боротьби не мали більшого політичного значіння, а були звичайними пограничними війнами. Не зважаючи на те, що в цих боротьбах брали участь тільки західно-українські князі, тимчасом, як Польща була ще тоді зєдиненою державою, переваги не було видко на ніякім боці. Політична границя йшла менше-більше разом з етнографічною, проходячи на заході від Сяну, недалеко від Вісли. Тільки на полудневім заході, за Карпатами, держава Руриковичів поступилася на користь угорської держави. Закарпатська Україна дісталася під панування Угорщини. Коли це сталося

не знати, але десь у часі перед битвою під Перемишлем 1099 року, а може саме коло того часу. За часів Мстислава І були також війни з Литвою і Ятвягами, викликані їх нападами на руські землі.

Політичні взаємини з Візантією перервалися з того часу, як Половці заволоділи чорноморськими степами. Занята своїми справами київська держава не могла зачіпати сусідів. А в тім давнього політичного розмаху київської держави з часів Ярослава Мудрого тай з давніщих тепер вже не було. Безперервна боротьба Руси зі степовиками показала свої некорисні сліди в життю київської держави, не зважаючи на те, що боротьба зі степовиками йшла поки що для Руси удачно. А візантійська держава, яка в першій половині XI століття дійшла до могутности, як за своїх добрих часів з VI століття, не брала в рахубу Руси, бо її політика була звернена в инший бік, а не на північні побережжа Чорного моря. Заняття подунайських городів Володимиром Мономахом могло створити близші політичні взаємини, але цей здобуток був утрачений. Виразним доказом зміни ситуації в руско-візантійських відносинах було те, що у візантійськім війську чим раз менше бувало руської дружини, і так само мало було вже там Варягів. Коло половини XI ст. у візантійському війську не було вже ні тих, ні других.

Географічні обставини й київська держава в часі від 988 до 1132 р. Населення, кольонізація. Етнічний склад держави. Побут населення.

Світове положення київської держави було в цій історичній добі остільки корисне, що візан-

тійські краї і краї арабського каліфату далі визначалися високою цивілізацією і тому їх близьке положення до київської держави могло корисно відділовувати на її. Але під цим оглядом настала зміна остільки, що зносини з арабськими краями перервалися були вже в цій добі наслідком інвазії Печенігів, які відтяли київську державу від Каспійського моря. Про походи київських князів на Каспійське море не могло тепер бути мови. Зісталася одначе Візантія, і з нею київська держава стояла в тісних зносинах особливо за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Але зміна була ще в цьому, що полуднево-західня Европа зачинала робити поступи в свому цивілізаційному розвитку й ставала новим важним цивілізаційним округом. З цього нового цивілізаційного округа Русь вже не користала, бо на це не дозволяло її географічне положення.

Але найважніщим фактом було те, що київська держава не могла на довго удержатися при берегах Чорного моря і з приходом Половців була остаточно відсунена в глибину континенту. Цьому не помогло те, що Печенігів остаточно розбито, що така сама доля стрінула Торків і, що Половців ослаблено дуже. Чорноморські степи не далися скольонізувати осілою людністю і тут взяв гору кочуючий спосіб життя. Степ мав занадто корисні обставини саме до такого життя. Таким чином степ уже і в цій добі показав дуже виразно свій некорисний вплив на розвиток київської держави. Він став осідком мандрівних орд і відтяв київську державу від Чорного моря.. Це сталося по часах найбільшої могутности київської держави, по смерти Ярослава Мудрого 1054 року.

Наслідком утрати Чорного моря зачав тратити своє торговельне значіння і Дніпро. За часів Во-

лодимира Великого і Ярослава Мудрого він ще відограє свою давню ролю, як торговельний шлях до Чорного моря і до Візантії. Але в другій половині цієї доби настає зміна, бо долішній Дніпро не є вже в руках київських князів. Разом з тим степ зближався чим раз близше до Києва і через те Київ стратив своє центральне положення в київській державі. І тільки розбиття Печенізької орди 1036, а опісля вигнання Половців далеко від Києва вернуло йому назад центральне положення на українських землях.

Поділ київської держави між Рюриковичів причинився, розуміється, до її ослаблення і не мав ніяких географічних підстав у собі. Поминувши вже те, що поодинокі князівські паї дуже часто складалися із земель, що навіть не лучилися з собою територіяльно, годі було знайти на цілім просторі київської держави такі краї, які представляли би собою географічні окремішности. Тут у східній Европі мали підставу до істнування тільки великі простором держави, що найвище 3—4 числом, але не ціла збірка дрібних земель-держав, як це було видко особливо в Чернигівщині при кінці цієї доби. Ні одна із земель не могла устоятися як осібна держава, як що вона не пішла на шлях підбою сусідніх земель. Одиноким виїмком могла бути хиба Галичина, що оперта о Карпати, мала дуже добру одну оборонну границю.

Що до границь, то київська держава навіть за часів своєї єдности за двох великих своїх володарів, Володомира Великого і Ярослава Мудрого не мала ніде природних границь, а вжеж найгірше представлялася справа на полудневім сході, від сторони степу, де замість означеної границі був невтральний пояс.

Ця недостача природних границь причинилася

з одного боку до того, що на півночі київська держава значно розширилася коштом незалежності Фінів, а знов і в західнім напрямку її князі легко заходили далеко в чужі землі, чого доказом далекі походи двох великих київських володарів у Польщу; з другого боку недостача ця уможливила походи польських князів на руські землі, навіть аж до Київа. Що Закарпатська Україна відпала від київської держави, було це передовсім наслідком її слабої географічної звязи з иншими руськими землями.

Лісова смуга відогравала і в цій добі свою ролю, як захист перед нападами степовиків, але роля її була тепер остільки меншою, що київські князі будували оборонні замки й вали, які мали обороняти людність. Великою перешкодою в обороні київської держави було те, що тут є дуже мало каміння і тому не було з чого будувати міцних, камінних укріплень. В звязку з тим був факт, що в київській державі не було добрих доріг, а чорнозем дуже утруднював їзду особливо в дощевій порі. З виїмком церков і деяких княжих палат усі доми по городах були деревляні і тому в разі нападу ворогів легко улягали знищенню.

Простір київської держави з цеї доби був більший, ніж в першій добі. За Володимира Великого наближилася вона до Висли, а Закарпатська Україна теж належала до Київа. Тільки на полудневім сході, як знаємо, держава понесла втрати зараз невдовзі по смерти Ярослава Мудрого, але побіда над Половцями в 1111 році і тут справу трохи направила. Такий великий простір не міг, розуміється, сконцентрувати, як слід, людности, бо на це треба довшого цивілізаційного розвитку, але всеж таке населення мусіло з кождим роком ставати густіще. Воно ставало таким особливо в тих краях, де була можливість безпечно жити, отже

в центральній Україні і в західних українських землях. Інакше було на полуденній Україні.

Тут настали великі зміни що до населення. В попередній добі, перед печенізькою інвазією чорноморські степи були скольонізовані славянською людністю. Наслідком інвазії Печенігів славянська колонізація поволі уступала зі степів, хоча сліди її видко ще протягом цілої цієї доби. А що найважніще, звязь київської держави з морем була ще удержана й Олеше, яке перед тим належало до Візантії, в XI століттю належало вже до київської держави і було так сказати б портом Київа. По розбиттю Печенігів славянська колонізація посунулася знову на полудне так, що Переяславщина що найменше по Сулу стала українською. Це був край висунений найдальше на полудне й тому її справедливо називано вже тоді Україною. Східнославянська кольонізація удержалася також над долішним Дунаєм і тому заходи Володимира II Мономаха і так само галицьких князів мати в своїх руках устє Дунаю мало свою етнічну підставу. Взагалі, оглядаючи кольонізацію чорноморських і озівських степів від Дунаю по Дін, приходимо до погляду, що тут була дуже велика етнічна мішанина. Побіч Печенігів і опісля Торків були тут також і українські кольонії. І ці послідні держалися важніщих торговельних точок. Доказом того є між иншим також істнування української кольонізації над долішним Дунаєм.

З приходом Половців відносини значно змінилися. Половці не творили одної орди, а ділилися на кілька і були розсипані на цілім просторі від Дунаю по Дін, але так, що головна їх сила сиділа між Дніпром і Доном. На заході від Дніпра перебували ще далі останки Печенігів і Торків, перемішані з Половцями. Українська кольонізація відсуну-

лася знову далі на північ так, що Поросся запустіло й стало невтральною країною. Так само мусіла дуже потерпіти Переяславська Україна. Щойно офензива руських князів з 1103 року, а ще більше з 1111 року поправила справу на користь Руси, хоч усе ж таки, мандрівний спосіб життя здобув на українських степах перевагу над осілим. І в цьому лежав саме негативний результат боротьби Руси зі степовиками. Тут було найслабше місце київської держави.

Етнічний склад київської держави був меншебільше такий самий, як у попередній добі, бо підставою її був східно-славянський елемент з трьома етнічними ґрупами, з яких вийшли опісля три східно славянські народи. Ці три ґрупи дістали назву „руських" від того, що вони жили в „руській" державі. Таким чином назва „Русь", яка була первісно тільки державною назвою, стала назвою населення руської держави. Це могло статися, тим легше, що згадані три етнічні ґрупи не ріжнилися тоді ще так виразно від себе, як тепер, а инших чужих народів було в „Руській" державі не багато. На полудні були турецькі племена, а саме Печеніги і Торки, які в 1116 році піддалися Руси, а на півночі фінські народи. Одні й другі підпадали під вплив руської культури і скоро асимілювалися. Це особливо видно було по Фінах, завдяки чому північно-руська кольонізація Словян, Вятичів і Радимичів робила дуже великі поступи. Тим способом київська держава стала руською державою і так її тоді називано. Давнє руське імя, що прикладалося тільки до Полянської землі, тепер обіймало цілий простір держави Рюриковичів. Але в цій державі головну ролю відогравали все ж таки предки нинішних Українців. Центр руської держави лежав на українських

землях, і звідси йшла цивілізація. І тому зовсім справедливо можна називати давню київську державу українською, а ввважаючи й на дві другі східно-славянські ґрупи, українсько-руською.

Що до заняття населення, то воно в засаді є таке саме, як у попередній добі. Значиться переважна часть населення жила з хліборобства. І це хліборобство служить тільки місцевим потребам і збіжже не було предметом торговлі. Побіч хліборобства і в звязку з ним розвинене було скотарство. Добре розвинене було бжільництво, ловецтво й рибальство. Ловецтво мусіло бути тоді далеко ліпше розвинене, як тепер, бо лісів було більше і звірята ріжнородніші. Що до промислу, то добре розвинене було між иншим гончарство, теслярство й гарбарство. Шкіри виправлювано не тільки для власного вжитку, але й на вивіз. Залізо добувано із залізної руди, що знаходилася у деревлянській землі. На Руси звісні були ріжні залізні вироби власного роблива. Сіль добувано зі солянок у Галичині. Взагалі взявши, бачимо в цій добі так само, як у попередній, натуральну господарку. Виробництво служить тільки місцевому запотребованню і тому широка маса населення виробляє тільки те, що її самій потрібно. Вона сама заспокоює свої потреби. Тільки князі й вищі державні достойники, урядовці й вища дружина продукували на вивіз, бо вони мали можливість спродати товар за гроші. З цього вийшло, що дуже невелике число людей займалося торговлею на більшу міру і провадило грошеву господарку. Переважна маса населення провадила торговлю тим способом, що вимінювала одні товари за другі.

Зовнішня торговля ішла на всі сторони. Найбільше значіння мала торговля Руси з Візантією. Вона провадилася безпосередно з Царгородом, або

при посередництві грецьких міст на Криму й на побережах Чорноморських степів. Прихід Половців приніс і тут зміну, бо від того часу безпосередні зносини з Царгородом дуже ослабли. Що до предметів торговлі, то вони зісталися такими самими, як були в попередній добі. Отже Візантія імпортувала свої фабричні вироби, а Русь вивозила сирівці: мід, віск і шкіру та невільників. Ця послідня стаття була і в згаданій добі може найважніщою статтею вивозу. Зі сирівців ішла передовсім на Русь сіль з Криму і футра з далекої півночи, які вивожено далі до Візантії.

З візантійською торговлею вязалася також торговля руських купців з Половцями. Половці годували, розуміється, багато худоби й тому руські купці купували її від них та перепродували грецьким купцям.

Старий торговельний шлях, що йшов з Дніпра до Ільменського озера, істнував далі, а він мав у тім перевагу перед другим шляхом, який ішов з Дніпра до Двини, що цілий знаходився в руських руках. Так само торговля зі заходом розвивалася далі. Вона йшла через Галичину до Кракова, а звідси до Праги й до полудневої Німеччини. Та ситуація остільки змінилася, що тут чим раз частіще стрічалися західно-европейські фабрикати, які імпортовано на Русь. Найбільша зміна настала в східній торговлі. Вона дуже значно ослабла в цій добі, раз тому, що в магометанських краях в Персії і західнім Туркестані настали некорисні політичні обставини, а друге, що інвазія Печенігів і опісля Половців на озівські степи й над Донщину була великою перешкодою у нормальних торговельних відносинах.

Усі ці торговельні взаємини викликали зріст східно-славянських, а передовсім українських міст.

Побіч Київа, який далі був одним з найбільших міст у Европі і мав певно тоді коло 100.000 мешканців, приходять до значіння такі міста, як Чернигів, Переяслав, Галич, Смоленськ, Полоцк та инші. На півночі дуже добре розвивається Новгород над Ільменським озером.

Політично-суспільний лад у часі від 988 до 1132 р.

Відповідно до таких господарських форм життя зложилися й суспільні кляси в давній київській державі. Ціла велика маса населення провадила первісну, натуральну господарку, а тільки верхи суспільности вийшли поза неї завдяки своїм зносинам з цивілізованим візантійсько-арабським світом, що розвинув у себе капіталістичну господарку, оперту на торговлі й міській культурі. Ці „верхи“ називано в нас „боярами“.

Під боярами розумілося три категорії людей. Першою категорією були так звані „княжі люде“ або княжа дружина. Їх можна би називати боярами-дружинниками для відріжнення від инших бояр. Вони були на службі у князя і займали вищі достоїнства в його війську та вищі урядові становища. Часом такі бояре діставали землю у посідання. В попередній добі було між ними багато Варягів, але й тепер траплялися побіч Варягів инші чужинці, напр. Фіни, Поляки, Чехи й навіть Турки.

Близько до них стояли так звані земські бояре. Вони були старою родовою аристократією і великими земельними власниками. З них багато приймало службу у князя і тим способом вязалося з вищою дружиною князя.

Третьою категорією бояр були купці й промисловці. Вони продукували на експорт і тому

були клясою, яка вязала Русь з капіталістичною господаркою Візантії.

Земські бояри і купці-бояри були „верхом“ тодішньої суспільности, яка відограваля головну ролю в київській державі. Купці й промисловці завдяки свому багацтву й впливам між міським населенням, а родова аристократія завдяки свому суспільному становищу серед населення, а також завдяки свому становищу в державній адміністрації і війську відограваля головну ролю в київській державі. Земські бояре стали з часом переважаючим чинником у княжій дружині, ставляючи на другий плян безземельну княжу дружину. Таким чином власть князя була тісно звязана з місцевою аристократією.

До вищих суспільних кляс належало й вище духовенство, яке складалося з митрополита, єпископів та ігуменів монастирів. Економічне становище цього духовенства опиралося на посіданню великих земельних посілостей.

Низше духовенство, яке зрештою перебувало головно по містах, бо по селах парохій було ще дуже мало, можна зарахувати до „середньої“ кляси, яка від низшої кляси не ріжнилася властиво нічим, хиба тільки тим, що мешкала не по селах, а по містах. Сюди можна зарахувати передовсім рядове міщанство, яке займалося ремеслом і дрібною торговлею. Але між міщанством і селянством не було виразної границі. Тільки міщанство більших міст, Київа передовсім, вибивалося понад селянство. До середньої кляси треба зарахувати й низшу княжу дружину.

Найнизшою суспільною клясою свобідних людей було селянство, так звані смерди. Вони мали всі права свобідних людей: особисту свободу, право наслідства й право власности. Від міщан

ріжнилися тим, що платили данину натурою, тимчасом, як міщане платили її грошима.

Гірше економічне становище було ізгоїв, сябрів і закупів. Це були безземельні, бездомні люде, які наймалися на роботу. Хоча вони були свобідними людьми, але залежали від свого господаря-пана. Нераз бувало, що вони тратили особисту свободу і ставали холопами. Залежними ставали часом і смерди, оскільки вони, не сповнивши економічних зобовязань, були змушені стати на якійсь час наймитами чи наємниками.

Найнизшою суспільною клясою були невільники, називані в нас „холопами". Суспільне становище невільника на Руси було таке саме, як у инших народів. Невільник не був горожанином тай взагалі його відношення до держави було таке саме, як відношення річи. Держава цілком не опікувалася холопом. Його зовсім полишено його власникові. Таким чином холоп був істотою зовсім безправною та залежною від свого власника. Холопство повставало ріжними способами. Найчастіщими способами було забирання в неволю підчас війни й продажа чоловіка, який не додержав грошевих зобовязань. В холопство попадали також люде, що не могли заплатити судової кари, або ті, що оженилися з невільницею, не застерігши собі свободи, і т. и. Холопи могли бути власністю кого небудь із свобідних людей, як боярина, міщанина, так і смерда. Церква теж мала холопів, бо потрібувала їх для обробітки поля тай взагалі до всяких робіт.

Коли не брати під увагу відношення холопів до своїх власників, то великих суспільних антаґонізмів не могло бути при такому суспільному ладові. В краю так ріденько заселенім, як руська держава, „боротьба за істнування" мусіла мати

дуже лагідні форми. Тільки там, де населення було сконцентроване, отже по містах, де стрічалися заможні кляси з бідним населенням міст, там суспільні відносини ставали нераз гострими, що доказують соціяльні заворушення з 1113 року в Київі.

Суспільний лад був того рода, що не стояв на перешкоді політичній будові київської держави. Якихось антідержавних змагань не видко в цій добі ні в одної суспільної кляси. Держава будується далі і саме в цій добі усталюється остаточно її політичний устрій. За Володимира Великого і Ярослава Мудрого ціла київська держава (з дуже малими виїмками) була в руках одного київського князя. Ця обставина мусіла, розуміється, вплинути на те, що міг виробитися погляд про єдиність княжої власти в особі київського князя. Це могло статися тим більше, що візантійське письменство, вплив якого на світогляд освічених кляс був безперечний, пропаґувало ідею „самодержавія" відповідно до того, як це було у візантійській державі. Але до цього все таки не прийшло, бо тих кількадесять років панування двох великих володарів було за коротким часом, щоби зовсім пішов у непамять давній погляд, що київська держава є власністю цілої родини Рюриковичів. І тим треба пояснити, що Ярослав Мудрий обділив руськими землями своїх синів і що взагалі справа виглядала так, що всі Рюриковичі, хоч як їх опісля було богато, були обділені землею. Що це не вийшло на користь дальшого розвою київської держави, це зовсім зрозуміле.

Таким чином замість персоніфікації державної ідеї в особі одного монарха, бачимо її персоніфікацію в цілій родині Рюриковичів. Рюриковичі це все одно, що руська держава. Коло такого світо-

гляду обертається політичне життя київської держави. Тут не те, що в візантійській державі, де державна ідея стояла понад усякими династичними оглядами. Опираючись на такім світогляді, стає зрозумілим становище київського князя серед инших руських князів. Київський стіл, як найвизначніщий, повинен мати найстарший князь з цілої родини Рюриковичів. Він є головою цілої родини і йому яко такому належиться не тільки пошана з боку инших князів, але також і послух. Це ніде не написано, ані не означено ніякими законами, але це оперте на розумінню становища батька чи його заступника в кождій родині. Це моральний закон, на якім опираються київські князі, а виконують його ті князі, які мають за собою матеріяльну силу. І так напр. Володимир II Мономах покарав минського князя Гліба за непослушність і відібрав йому його князівство. До київського князя належало рішати спори між князями, судити їх і карати. Що до внутрішніх справ тих руських земель, що належали до князів, то ані київський князь, ані ніхто инший не міг до них втручатися. Всеж таки київський князь міг впливати на церковні справи не тільки своїх земель, але й земель инших князів, ставляючи там епископів. З усього того бачимо, що родове становище давало першенство передовсім київському князеві і тому він не мав якогось інакшого титулу, як инші князі. Титул „великого князя“ не витворився на українськім ґрунті і повстав щойно пізніще в Московщині.

Побіч признавання такої патріярхальної власти київського князя поодинокі князі були зрештою незалежними володарями в своїх уділах і тим способом їх уділи з часом могли дуже легко стати зовсім незалежними державами. Але вже і в цій

добі вони були державами. Кожде князівство управлялося осібно і рішало зовсім самостійно про свої справи. Тільки нестійність уділів була причиною, що в цій добі київська держава всеж таки заховала бодай у засадничих справах єдність і була „федеративною" державою.

На чолі кождого князівства стояв князь. Його власть опиралася на тім, що він був з роду Руриковичів, відповідно до поглядів, що тільки Руриковичі мають право посідання руських земель. І цього права ніхто не думав їм заперечувати. І тому, коли в 1068 році Кияне вигнали з Київа Ізяслава, то не тому, щоби вони не хотіли князя-Руриковича, а тільки їм ішло про саму особу Ізяслава. Вигнавши його, вони зараз поставили собі князем иншого Руриковича. Те саме бачимо підчас революції з 1113 року. Київська аристократія, значить кляса, яка була найтісніще звязана з державою, не може ані трохи зістатися без князя і зараз кличе до Київа Володимира Мономаха. Тодішня суспільність не могла собі представити істнування державного ладу без князя.

Що до права наслідства на княжім столі, то воно не було як слід унормоване. В засаді признавався прінціп старшинства, тоб то, що найстарший з родини мав бути князем у Київі, а инші князівські столи мали діставати князі відповідно до свого старшинства, але ця засада була придержувана тільки в Чернигівщині в лінії Чернигівських князів. В инших землях, а навіть і в самому Київі бувало часом інакше. І так, коли Ярослав Мудрий став київським князем на місце Святополка I, то це було злегковаженням засади старшинства. Те саме було тоді, як по вигнанню Ізяслава I, за життя його став княжити в Київі Святослав II.

Відповідно до того, що тодішня суспільність

не могла обійтися без князя, вона також погоджувалася з тим, що власть князя була великою. Це проявлялося насамперед у тому, що ціла земля — держава була власністю князя і він міг її продати чи відступити іншому князеві. Одно тільки було обмеження під цим оглядом, що цим князем мусів бути Рурикович. Руська земля мусіла зістатися все таки в руках цієї княжої родини. Инших не допускано до батьківщини Рюриковичів. Всі, навіть найважніщі справи, отже заграничні справи, справу війни чи мира міг рішати сам князь і дійсно нераз рішав сам. Він був джерелом усякого права. Законодатна власть належала до нього. Але так само ціла адміністрація належала до нього. Всіх урядовців іменував князь, чи то безпосередно, чи посередно поручивши це своїм урядовим заступникам. Всі фінансові справи належали до нього. Всі доходи з держави йшли до каси, яка була державною, а радше його особистою касою. Так само судівництво належало до князя, яке він виконував сам, або через своїх заступників, урядовців. Врешті князь був начальником воєнної дружини.

Це все показує, що власть князя була дійсно велика. Вона виглядала немовби необмежена, абсолютна. Але в практиці вона абсолютною не була, бо князь мусів поважно рахуватися з деякими чинниками в державі, а це йому відбирало можливість зовсім свобідного поступування, не оглядаючись ні на кого. Таким чинником була найсамперед княжа дружина.

Князь мусів дуже рахуватися з дружиною, бо властиво його власть опиралася на дружині. І тому князь мусів дуже вважати на те, щоб її не прогнівати. З цього вийшла, хоч не формальна, але дійсна залежність князя від дружини, а виявлялося

це саме в тому, що у важніщих справах князі порозумівалися з визначніщими членами дружини, з боярами. З цього вийшла в історичній літературі так звана, „боярська рада". Боярська рада не була ніякою постійною інституцією, бо ані вона не відбувалася постійно, ані склад її не був однаковий. Її скликував князь відповідно до своєї волі і до хвилевих обставин. Так само склад її бував ріжний, бо це залежало також від місця перебування князя і тому скликував князь на раду не все одних і тих самих людий. „Боярська рада" складалася з невеликого числа учасників, з пятьох-шістьох людей. Участь у „раді" брали бояре, а часом також і церковні достойники. Предметом нарад боярської ради були усі важніщі справи, отже внутрішні, політичні питання, законодатні питання, релігійні справи і зовнішна політика. Тому, що відносини між князем і боярською радою не були означені ніякими нормами, все залежало від такту князя. Між князем і боярською радою була одначе звичайно гармонія. Можемо припускати, що тільки між Ізяславом І і боярською радою не було згоди тоді, як прийшло до конфлікту між князем і київською громадою.

Більше значіння, як боярська рада мало віче. Віче заступало громаду й тому воно мало всенародний характер. І в цім саме лежав його авторітет. І хоч над громадою стояв князь і він приказував громаді, то одначе в дійсности князь був бодай теоретично залежним від громади. „Коли власть князя була сильною і коли вона взагалі істнувала, то тільки тому, що така була воля громади". Такий був погляд у тодішньої суспільности. Дальшою консеквенцією такого погляду було би те, що громада може скинути князя, як що він не подобається громаді. Виходило б отже,

що громада не тільки рівна князеві, але стоїть навіть понад ним. Але то такі революційні погляди не мали в практиці великого значіння, бо про відносини громади до князя рішала сила, якою розпоряджала одна чи друга сторона, а ці революційні погляди набирали тільки тоді значіння, і громада на них покликувалася тільки тоді, як вона захотіла усунути князя із князівського стола.

Відповідно до такого високого ставлення громади, віче теж мало великий авторітет. Князь мусів рахуватися з такими поглядами й тому мусів скликувати віча, як що треба було рішати дуже важні справи, а саме справу війни чи мира. Але чогось унормовуючого в цій справі не було. Не було в ніяких законах означено відносин княжої власти до віча. Ніде не було сказане, що князь обовязаний скликувати віча і що він повинен слухати його ухвал. Але князі таки скликували віча й держалися їх ухвал. Робили це тому, бо так наказував їм їх інтерес. Що віча мали часом тільки формальне значіння, це також можемо припустити, бо скликуючи віче, князь знав нераз наперед, що воно ухвалить його пляни. А в тім, можна було про те подбати, щоби на вічу зявилися в більшому числі приклонники плянів князя.

Але часом віча виступали зовсім самостійно і йшли революційним шляхом. Так було в 1068 році, коли віче заявилося проти Ізяслава I і поставило київським князем Всеслава. Так було також у 1113 році, коли віче покликало на київський стіл Володимира II Мономаха.

Право участи у вічу було в цій добі розширене. Коли в попередній добі на віче сходилися тільки „лучшіє люди“, це б то бояре, то тепер мали право брати у вічу участь всі свобідні люде головного города й пригородів, отже повноправні

горожане, повнолітні й що до родинного становища самостійні. Тут брали участь крім „простого" народа також бояре й духовенство. Проводив на вічу князь і він його скликував. Тільки такі революційні віча, як віче з 1068 року не було скликане князем.

Найважніщою справою, яка рішалася на вічу, була справа заграничної політики. Рішення западали без голосування, а тільки з дискусії на вічу було видко, яка думка переважає. І цій думці піддавалися всі, навіть і ті, що були рішучо інакшого погляду. А в тім, оскільки меншість не хотіла би піддатися більшости віча, то їй зіставалася тільки боротьба. Це означало би домову війну, але про такі війни не чуємо. Ухвали віча головного города були авторітетними для цілої землі, не зважаючи на те, що тільки населення цього города тай ще найблизших пригородів брало участь у вічу. Але побіч тих віч, які мали ширше значіння, а це треба сказати особливо про київські віча, були ще віча пригородів, які одначе мали тільки місцеве значіння. Київські віча, оскільки вони мали князівську марку, відбувалися або на площі Ярослава, або на площі св. Софії. Тільки опозиційні віча скликувано на торговицях, в инших частях Київа, подальше від княжої палати.

Як бачимо зі сказаного, віча так само, як і боярська рада, не були інституцією постійною, а тільки залежали від хвилевих обставин. На українських землях вони дійшли до більшого значіння тільки в Київі. Але в далекім Новгороді Великім вони дійшли до дуже великого значіння і стали дійсно найвищою властю цього города.

Коли приглядатися складові віча, а ще більше способові, яким відбувалися його наради, то не можна не дійти до погляду, що віче представляло

собою досить примітивну інституцію. Особливо це видко на таких вічах, де справа була горяча. Голосний крик виявляв думку віча. Неозначення правної підстави для таких інституцій, як віче або боярська рада, а припадковість їх істнування показували на примітивність політичного життя в руській державі, але про таку примітивність можна говорити тільки зі становища візантійської або арабської цивілізації. Решта Европи не могла так на це дивитись, бо й вона жила такими самими формами, як Русь. А цю примітивність видко теж і в тому, що в княжій власти концентрувалася всяка власть — законодатна, адміністраційна й судова. Ми перейдемо тепер до того, як виглядала адміністрація у київській державі.

В київській державі бачимо уряди двоякого рода, одні, повстання яких тісно вяжеться з особою князя і які повстали щойно з настанням князів Рурикевичів, і другі, які істнували в давних часах, ще перед приходом Рурикевичів і були тісно звязані з політичним ладом поодиноких земель-держав, що на їх ділилася східна Европа. Одначе цей поділ чим раз більше затирався і в цій історичній добі видко було, що деякі уряди, звязані первісно тільки з особою князя, приняли вже публичний характер і сповняли такі самі функції, як інші уряди, що опиралися на давнім політичнім устрою землі. Кожда земля-держава мала свою осібну адміністрацію, що полишалася на далі в землях, не зважаючи на зєдинення усіх руських земель за Володимира Великого чи Ярослава Мудрого. Центральних урядів, які малиби державний характер в цій добі не було, як що не рахувати того, що в часі воєнних походів тисяцькі, які крім власти цивільної мали військову власть, були заступниками князів і доводили військовими від-

ділами, зібраними з кількох земель. Найвищими урядовцями в кождій землі були тисяцькі. Сама назва показує, що ці уряди були в звязку з давною воєнною орґанізацією, яка опиралася на десяточній системі. Тисяцький це начальник тисячі так само. як соцький (сотник) начальник сотні, а десятник десятки. З часом ця воєнна орґанізація звязалася тісно з територією так, що тисяча означала найбільшу територію, а десятка найменшу. Коли потворилися осібні політичні території, землі-держави, тоді вони заступили місце давньої тисячі. Тисяцький мав адміністраційну й військову власть над цілою землею, сидів в головнім городі землі на місці давніх племінних князів і управляв землею в імени київського князя. В попередній добі розріжнювано два роди тисяцьких: адміністраційних урядовців і військових комендантів, але в цій добі оба ці достоїнства зійшлися в одно. Таким чином власть тисяцьких була велика, бо до них крім військової власти належала управа цілою землею. До них належали між иншим і торговельні справи, торговельне судівництво. а також торговельна поліція, яка мала охороняти торговельні шляхи. Але не в усіх землях були тисяцькі, замість їх були нераз посадники, які мали адміністраційну і військову власть так само, як тисяцькі, а правдоподібно також і судейську. Та яка була ріжниця між тисяцькими й посадниками, не знати.

Ціла земля ділилася на менші територіяльні адміністраційні одиниці, на так звані сотні і десятки. На чолі сотенної території стояли сотники, а на чолі десятної — десятники. Все це були низші адміністраційні урядовці, яких вибирали громади. Тимчасом, як осідком тисячників були головні городи, що були центрами цілої землі, осідком власти сотників були не тільки городи, але також

і пригороди, це б то менші городи, які під оглядом адміністраційним гуртувалися коло центрального города, а осідком десятників були також і сільські громади. Але не завсігди все населення було під управою цих урядовців. Часом монастирі, церкви і приватні люде, часом цілі села, були виняті з під власти цих урядовців, а підлягали просто князеві й мали діло тільки з приватними, двірськими урядовцями князя. Для фінансових справ були осібні урядовці. В инших джерелах є мова про „данщиків“ і „митників“. Одні збирали данину, а другі побирали оплату від переїзду по дорогах, по мостах і при вїздах до міст. Таких урядовців мусіло бути значно більше, коли зважити, що податки були ріжнородні. І так були податки посередні, як напр. оплати за шлюб, мита ріжного рода або торговельні оплати, а крім цього податки безпосередні. Безпосередні податки були такі: 1) Полюддя, се б то оплата від кождої хати, 2) Оплати (звичайно в натурі) для урядовців, 3) Підводи для війська й урядовців, 4) Удержування князя в часі його поїздки по краю, 5) Обовязок строїти форти по містах і врешті 6) Церковні оплати.

Податки плачено переважно натурою отже медом, футрами, збіжжем, льном і домовими звірятами, але також грішми. Монетною одиницею була „гривня“. В цій добі була та новина, що за Володимира Великого бито монету і то золоту й срібну. В цьому був вплив візантійської культури.

Судівництво було звязане з адміністрацією. Найвищим суддею був князь, а в його заступстві урядовці, часом і адміністраційні, як напр. посадники. А в тім були також осібні урядовці, які заступали князя у розсуджуванню справ. Такими княжими суддями були тивуни. Деякі з них пере-

бували при князю і звідси замість князя відбували обїздку по краю, инші були місцевими тивунами, які стало перебували на одному місці. Тивунів призначав князь звичайно з поміж своїх слуг-невільників. Державна власть розсуджувала справи на бажання покривджених, а часом навіть сама з власного почину зачинала процес і провадила слідство. А в тім, провадження слідства належало передовсім до інтересованих осіб, а держава була тільки помічною у цій справі. Що держава зовсім не втручалася в справи відношення свобідних людей до холопів, це зовсім ясне. Холопи підлягали юрісдикції своїх власників.

Дуже важним чинником було військо так само в цій добі, як і в попередній. Головним його завданням була, розуміється, боротьба зі степовиками, бо вона вимагала найбільшого напруження сил. Про силу війська в київській державі годі сказати щось певне. Всеж таки можна припускати що сталого війська, властивої дружини було за Володимира Великого і Ярослава Мудрого кілька а може й кільканацять тисяч. В походах бере участь також і загальне ополчення. 8000 армія вважалася зовсім поважною силою до боротьби з Половцями. В инших війнах не треба було й такої сили. В поході на Царгород у 1043 р. за Ярослава Мудрого мало брати участь коло 400 човнів, себто коло 20.000, але це число мабуть прибільшене. В поході Святополка I і Болеслава Хороброго на Київ брало участь 1000 Печенігів, 300 Німців і 500 Угрів. Крім цього були розуміється Українці й Поляки. Але армія певно не була велика коли 300 Німців чи 500 Угрів могло відограваті при ній певну ролю. Певною орієнтацією в цій справі може бути той факт, що Святополк II хотів з 800 люда виправлятися на Половців. Це показує

якими слабими мілітарними силами розпоряджала тоді київська держава й так само Половці. Ми можемо припускати, що навіть у великій офензиві Рюриковичів на Половців у 1111 році руська армія не лічила більше, як 10.000 людей.

Осібне становище мала в київській державі церква. Ціла руська держава була одною митрополією, на чолі якої стояв київський митрополит. Руська церква стояла в залежности від царгородського патріярха, а цю залежність видко передовсім по тім, що митрополита іменував царгородський патріярх. Раз тільки протягом цієї доби сталось інакше; Ярослав Мудрий іменував сам митрополита, яким став Іляріон, горожанин руської держави. Це показує, що Ярослав Мудрий поступав самостійно, не оглядаючися нераз ні нащо, але цей спосіб ставлення митрополитів не увійшов у практику. Крім того була ще якійсь час митрополія в Переяславі, але вона залежала від київської митрополії і була тільки титулярною митрополією, а не дійсною. Епископств було в цій добі, крім переяславського, яке тільки в перших початках було митрополією, а опісля було епископством, ще вісім: чернигівське, білгородське, юрівське, володимирське (на Волині), луцьке, турівське, новгородське й ростовське. Що до тмутороканської катедри, яка істнувала ще перед часами Володимира Великого, то вона мабуть залежала просто від царгородського патріярха. Дієцезії відповідали землям, хоч деякі землі, як напр. галицька й смоленська, їх не мали. Церква мала політичну автономію остільки, що управляло само духовенство церковними маєтками. Церква мала теж свій осібний суд, який судив так званих „церковних людей“ себто духовних і світських людей, звязаних тісно з церквою. Але були деякі справи, а саме справи

супружі, ворожбитство і ще деякі, які підпадали під юрісдикцію духовних судів, без огляду на те, чи допускалися їх „церковні люде“ чи инші. Це показує, що церква у тих часах сповняла деякі функції, що їх тепер сповняє держава. В звязку з цим було також те, що церква, а не держава опікувалася освітою, бідними й шпиталями. Під цим оглядом представлялася справа так само на Руси, як і в західній Европі. Тільки в державах вищого типу це перейшло до обовязків держави. Так було напр. в арабських державах. Побіч митрополита була епископська рада, собор, яка теж мала голос у митрополітальній управі. Подібну функцію сповняв так званий „крилос“, себто колеґія вищих духовників. В парохіях були парохи.

Не зважаючи на свою автономію, церква на Руси не мала того самостійного становища, що його здобула латинська церква по великій боротьбі між папством і цісарством за інвеституру. Тут на Руси, так само, як у Візантії, власть князя ставилася високо і він мав право не тільки опікуватися церквою, але також втручатися в справи церковні і часом їх рішати. Князі мали наприклад великий вплив на обсаду епископських катедр, так, що іменування їх відбувалося митрополитом при участи князя. А в тім, між державою і церквою була тісна звязь. Оба ці чинники взаїмно себе попирали. Духовенство попирало князів, бо в князівській власти бачило підпору для церкви, а князі попирали церкву, бо церква голосила, що всяка власть походить від Бога й тому князеві належиться послушенство. Инша річ, що ці погляди взяті з Візантії не запустили глибоко коріння на українських землях. Тут власть опиралася на давніх патріярхальних підставах і відповідно до того формувалися на Руси погляди.

Політичний устрій київської держави був наслідком дальшого розвитку первісної держави. Це вже була держава вищого типу взагалі, а найстаршого типу, який виказують держави в культурних народів. Будова її ще досить проста відповідно до того, що економічний і суспільний лад був простий. Вона обіймає собою тільки невелику часть проявів життя народу. Громади мають свою автономію й сповняють ріжні функції замість держави. Всеж таки в цій добі державна власть входить чим раз глибше в життя населення, усуваючи давні автономічні уряди. На місце давніх автономічних, звязаних з громадою, а не з державою повстають місцеві державні уряди. А побіч цього повстають хоч поволеньки центральні державні уряди. Тих державних урядів ще дуже мало, їх заступають у великій мірі громадські уряди, але поступ у розвитку державних урядів великий і його видко в цій добі. Про парляментаризм не може бути мови, бо це було би тоді взагалі анахронізмом в Европі, але боярська рада і віче були інституціями, з яких могло щойно щось сформуватися. Поки що не було ще часу на те і обі ці інституції так, як взагалі цілий устрій держави, були ще дуже неозначеного, молодечого характеру. Але що був напрям усе вложити в певні, означені докладно рамці, видко з того, що в цій добі повстала кодифікація права, витвореного на Руси. Збірник цих прав названо „Руською Правдою". Перша її редакція зачалася за Ярослава Мудрого, а може ще й перед тим. Опісля її доповнювано так, що „Руська Правда" повставала протягом цілого часу, аж до кінця цієї доби.

„Руська Правда" є дуже цінним памятником тодішньої правної культури на Руси, але вона не мала практичного значіння. Її зложили учені на

підставі знаного їм звичаєвого права між народом і вона зісталася для учених. Ширші круги, отже автономічні й навіть княжі урядники не могли нею користуватися, бо між ними було дуже мало грамотних. І тому виконування суду відбувалося на Руси на підставі близше неозначених норм, і судді держалися звичаїв, які істнували що до полагодження судових справ. Суспільність не була призвичаена до якихсь сталих, означених норм, поставлених їй перед очі княжою властію. Це було так не тільки в судівництві, але що до всіх політичних справ.

Зваживши те, стає зовсім зрозумілим, що тодішня суспільність взагалі не дуже радо мала охоту вкладати себе в рамці держави. Тільки деякі суспільні кляси стояли близше до держави, инші стояли до неї байдужно, а може й неприхильно.

Найприхильніше ставлялися до київської держави, чи до власти княжої (бо одно поняття покривалося звичайно другим) найвищі суспільні кляси: боярство і духовенство. Боярство, себто княжа вища дружина, земські бояре і богаті купці та промисловці найбільше користали з державної опіки. Княжа дружина завдячувала своє істнування тільки княжій власти, але й земські бояре своє становище теж завдячували цій власти. Їм дозволено було держати також дружину, яка була охороною їх майна, їх великих земельних посілостей. Завдяки княжій поліції, що мала охороняти торговельні шляхи перед нападами й чужих, степових орд і таки своїх людей, вони могли провадити торговлю продуктами своїх посілостей. Ще більше завдячували державі богаті купці та промисловці з тої самої причини. Розуміється, що київська держава була їм потрібна, як орґанізація, передовсім для оборони перед наїздами степових орд. Завдячуючи

так багато київській державі, ці три категорії ставлялися прихильно до цієї держави, до її княжої власти. З цим не стоїть у суперечности факт, що київська громада, отже передовсім бояре, вигнали Ізяславя І з Київа в 1068 році. Тут не йшло про княжу власть, а тільки про особу князя, бо виганяючи Ізяслава І. Кияне зараз поставили собі иншого князя.

Як дуже потрібною була княжа власть для бояр, видко це з поступку громади підчас київської революції у 1113 році. Загрожені бунтом низших суспільних кляс, київського пролетаріяту, вони звертаються за поміччю для здушення бунту до Володимира Мономаха і сподіваючись, що його правління буде „сильної руки", покликують його на княжий стіл до Київа.

Не так багато добродійств зазнавало „рядове міщанство". Воно не провадило зовнішної торговлі, а свої продукти збувало на місці. Всеж таки воно навчилося вязатися з державою, беручи участь у вічах, а найважніщим ділом і для нього була оборона перед степовиками.

Дуже багато завдячувало київській державі духовенство. Завдяки державній опіці християнство робило великі поступи, духовенство удержувалося з датків в грошах і натурі, а передовсім із земельних посілостей, які дістало чи то від князів, чи від приватних людей, а все те було можливе тільки тому, що політичне життя було упорядковане, що існувала руська держава, і тому духовенство ставиться дуже прихильно до княжої власти, до руської держави. Це видко як у літописи, яка повстала в середині цієї доби, так і з приповідей, напр. з проповіди митрополита Іляріона, який вихвалює діяльність князя Володимира Великого.

Таке прихильне відношення усіх цих суспільних кляс не перешкоджувало тому, що у цих клясах була опозиція до поступків чи то поодиноких князів, чи їх урядовців. Загально нарікано на надужиття власти з боку княжих урядовців, на їх учинки, то що. Навіть на проповідях нарікано на це. Але якогось ворожого настрою до держави, до княжої власти взагалі не було між цими клясами. Це були позитивні чинники в державному житті.

Далеко менший інтерес представляла держава для селянства, для смердів. Селяни жили собі своїм життєм у громадах, а маючи своїх громадських урядовців, не потрібували княжих. Тільки в землях, що межували зі степом сільська людність відчувала потребу існування держави. В инших землях цього не було і людність, не маючи стичности з державною машиною, ставилася до держави байдужно. Тільки збирання данини пригадувало їй обовязки супроти княжої власти і цю данину вона давала без якоїсь більшої опозиції, знаючи, що за княжими урядовцями стоїть сила.

Опозиційно до держави був настроєний властиво тільки вуличний пролєтаріят по містах, але його не могло бути богато, бо економічні відносини на це не дозваляли. Що такий пролєтаріят брав також участь у революції у Київі в 1113 році, це дуже правдоподібне.

Про відношення холопства до київської держави нема що говорити, бо воно не мало діла з нею. Для холопа був одинокою властю його власник і коли цей власник знущався над холопом-невільником, то це викликало в нього безмежну ненависть до нього. Але ця ненависть не могла показатися ділами. Холопи були безборонними й коли їх доля була незносима, то вони нераз кінчили са-

мовбійством. Це була остаточна розвязка їх політичного і соціяльного поневолення.

Київська держава. Західна Европа і Візантія.

В цій історичній добі зорганізувалася остаточно київська держава. Часи Володимира Великого і Ярослава Мудрого, це часи найбільшої могутности й значіння цієї держави. Вона була наймогутнійшою з усіх тодішніх славянських держав і найбільше просторою з усіх европейських держав. Відповідно до того вона й відогравала тоді важну ролю, а її головне завдання, яке мало універсальне значіння, була боротьба зі степовими народами, що прийшли зі степової Азії і загрожували культурним краям східної Европи. Тим виріжняється київська держава між усіми тодішними европейськими державами. І можна сказати, що ніодна з цих держав, з виїмком хиба Візантії, не мала такого тяжкого завдання до сповнення як саме київська держава. Ця боротьба зі степовими народами ставляє київську державу в один ряд з давньою египетською, вавилонською, асирійською та перською державою, які теж мали діло зі степовиками і були заборолами цивілізації. Це були держави старинного світа. Таке саме завдання сповняла китайська держава, обороняючи китайську цивілізацію перед монгольськими степовиками в старинних часах і так само в середніх віках. З новіщих часів може входити тут у рахубу тільки одна Росія, яка розбила татарські орди і взяла під свою владу усі степові народи центральної Азії.

Коли київська держава здобула таке значне місце в історії завдяки своїй участи у боротьбі

культури зі степом, то побіч цього вона сповнила теж таке завдання, що принявши в себе візантійську цивілізацію, поширила дуже значно візантійський цивілізаційний світ в Европі. Але сам характер держави не був візантійського типу. Що до свого політичного й суспільного ладу київська держава була зближена до инших держав центральної і західної Европи, і має з ними богато спільних характеристичних прикмет.

Київська держава повстала з частин, що перед тим були осібними політичними орґанізмами. Вона зединилася за Володимира Великого і ще за Ярослава Мудрого з тим, щоб опісля розпастися знову на осібні, самостійні під політичним оглядом части. Щось таке подібне бачимо і в инших краях Европи. Держава франконська повстала теж з осібних політичних орґанізмів і вона зєдинилася з кінцем VIII століття з тим, щоби кількадесять років опісля розпастися на кілька частин і дати початок державам: італійській, французькій і німецькій. Це процес дуже подібний до того, що відбувався в київській державі, ріжниця тільки в тому, що в цій історичній добі, про яку мова, на заході процес пішов дальше. Там кожда з цих трьох держав розпалася знову на кілька частей, політичних орґанізмів так, що в XI. століттю ціла територія, що її обіймала колись держава Карла Великого, розпалася на кількадесять малих самостійних держав, які нераз себе взаїмно поборювали. Це видко в Італії, яка зісталася розбитою і розчленованою під політичним оглядом, і не зєдинилася опісля протягом середних і нових віків аж до другої половини XIX. століття. Але й Франція й Німеччина були розчленовані під політичним оглядом. Франція розпалася на кільканацять малих держав, а володарями в них були великі земельні власники,

території яких були нераз більші, ніж територія над якою мав владу французький король. Подібно преставлялася справа з Німеччиною, де королівська власть мала, правда, зверхність над цілою німецькою державою, але в дійсности в поодиноких землях були осібні князі й ґрафи, які діставши в свої руки землю, з урядників стали малими володарями. Це був політичний розклад, до якого не дійшла ще в цій добі київська держава, бо хоча вона теж розпалася на кілька частин по смерти Ярослава Мудрого, то всеж таки політичне становище київського князя було без порівнання міцніще, ніж французьких королів, а навіть німецьких королів, оскільки цим послідним не вдалося взяти два-три німецькі князівства під свою безпосередну власть. Тільки з властю анґлійського короля не міг рівнятися київський князь тай то щойно від 1066 року, від коли наїздники французькі Нормани поставили в Анґлії міцну королівську власть, нічим не обмежену. Анґлія була виїмком в тодішній Европі, бо зрештою королівська власть в Европі дуже ослабла ще наслідком феодалізму, а це спровадило таку анархію, особливо у Франції X і XI. століття, якої на Руси ще не бачимо в цій добі, а щойно в слідуючій. І тому, коли бачимо початки такої анархії вже й в київській державі, коли чуємо про боротьби князів між собою, то це не тільки нагадує давніщу боротьбу Меровінґів у франконській державі в VII і VIII. століттю, але й політичний стан Франції та Німеччини в X чи XI. століттю, чи пізніще. Зі славянських держав подібні обставини були в Чехії і в Польщі, хоча тут не було феодалізму.

Що київська держава йшла подібними шляхами, що й инші тодішні европейські дер-

жави, видко це по тім, що як у київській державі, так і в усіх тодішніх европейських державах законодавство і адміністрація не входили глибоко в життя народу. Це видко по таких кардинальних справах, як справа освіти, або опіка над хорими чи бідними. Такі справи не належали до держави, а до церкви. Державне законодавство не мало великої сили, бо побіч нього було ще в силі звичаєве право і цьому не перешкодили ані „Капітулярії“ Карла Великого, ані „Руська Правда“. Слабою була теж центральна власть адміністраційна, з виїмком одної Анґлії по 1066 році. Тільки між европейськими державами була та ріжниця, що тимчасом як у романських і германських державах центральна власть, навіть у таких малих теріторіях, як німецькі князівства чи французькі панські території, перейшла до васалів, які коштом центральної власти, коштом найвищого сеніора, присвоїли собі місцеву власть, то в київській державі і так само в Чехії і в Польщі місцева власть була в руках громади. Взагалі, коли порівнати тодішні славянські держави: київську, польську й чеську з державами середньої і західньої Европи, то видко, що славянські держави знаходилися в часі від X до XII століття в такій еволюції, яку перейшли тамті держави стокількадесять років раньше. Найдалі пішла анґлійська держава, котра вже створила міцну королівську власть, що на континенті Европи розвинулася значно пізніще. Цей дальший поступ в еволюції романсько-германських держав від еволюції у Славян треба пояснити тим, що західна Европа дуже багато скористала з останків римської цивілізації, які зісталися на терені нових середновічних держав.

Відповідно до того роля громади була в західних і східних европейських державах трохи

інакшою, коли брати справу синхроністично, але вона повторяється в усіх державах однаково, тільки в ріжних часах. І так, коли у нас на Україні існують віча протягом цілої цеї доби, то в Чехії вони вже занепадають у X столітті, а в західній Європі вже в VIII столітю. Але всюди вони були, і всюди є те спільне, що в ніякій державі в Європі віча не здобули постійного характеру і ніде не дійшли до більшого значіння, як що не рахувати північного Великого Новгорода та італійських міст. Так само представляється справа з так званою „боярською радою". Не тільки в київській державі кликали князі боярів на нараду, але те саме було у франконській державі в VIII і IX століттю, а пізніще в Німеччині, у Франції і так само в Чехії та Польщі. І так само, як у київській державі „боярська рада" не була постійною інституцією, було це і в инших державах. Тільки в Німеччині був уже остільки поступ, що склад німецького сойму зачав вже кристалізуватися, а те саме творилося і у Франції. Так само судівництво представлялося менше-більше однаково в усіх державах, хоч на заході воно трохи ліпше зорганізоване. Право пімсти розповсюднене скрізь, грошеві кари відограють важну ролю, а побіч держави сам пошкодований мусить сповняти ті функції, що їх тепер сповняє держава. Податкова система теж дуже подібна всюди. Велику ролю відограють данини в натурі.

Словом, політичний устрій держав представлявся дуже подібно, а хоч деякі держави пішли в еволюції трохи дальше, чим инші, всеж таки всі ці держави належать до одного типу держав.

Це все не було припадкове, а повстало наслідком економічних та суспільних обставин, які тоді істнували як у західній, так і в східній Європі

не рахуючи сюди тільки Візантії і Італії, які що до економічно-суспільної еволюції стояли дальше. В західних і східних краях Европи тоді була розвинена натуральна господарка і це знову вязало київську державу з рештою Европи. Продукція і консумція були дуже невеликі і тісно звязані з місцем, були зльокалізовані. Тільки в полудневій Франції, яка сусідувала з вище розвиненою під економічним оглядом Італією, були початки грошевої господарки. Але те саме бачимо й на Україні, яка завдячувала це сусідству з Візантією. Розуміється, це не зміняло багато справи, бо початки грошевої господарки як у Франції, так і в київській державі не обіймали ширшого загалу і торкалися тільки невеликого числа людей з найвищих суспільних верств. Так само в цілій Европі родова власність перемінилася по найбільшій части на індивідуальну. В звязку з тим виробився погляд, що князі є власниками державної власти. І коли на Руси всім Руриковичам признавано це право, то таке саме право признавано у Франконії Меровінґам і Каролінґам.

Відповідно до таких економічних обставин представлявся і суспільний лад. Нескристалізування суспільного ладу, недокладні границі між поодинокими суспільними верствами не є особливістю тільки українських земель, але все це бачимо і в инших европейських краях, тільки там еволюція знову пішла трохи дальше і в XI століттю бачимо вже початки кристалізації суспільного ладу і сепарацію суспільних верств від себе. Але це видко, розуміється, не всюди, а суспільний лад напр. у Чехії і в Польщі зовсім такий самий, як на Україні.

Таким чином київська держава не є якимось чужим орґанізмом у відношен-

ню до Европи. Її політичний устрій, її суспільний лад іде тими самими шляхами, що й в решті Европи. І не можна сказати, щоби київська держава стояла що до політично-суспільного ладу на кінці Европи. Коли вона поступає трохи повільніще ніж романські, а по части й деякі германські держави, то це є наслідок того, що ці романсько-германські держави повстали на давнім культурнім ґрунті. З київською державою так не було. Вона повстала на свіжій землі, де в старинних часах не заходила цивілізація. Але київська держава мала дуже корисне географічне положення, сусідство з Візантією і магометанськими краями, а це дозволило їй користати безпосередно з високої візантійської і почасти арабської цивілізації. Завдяки цьому Україна випередила у свому розвитку не тільки західно-славянські землі; Чехію й Польщу, але під деяким оглядом, а саме що до матеріяльної культури (торговля) і мистецтва також і краї середньої Европи, зближаючися під тим оглядом до Франції і навіть до Італії. Славні фрески з церкви св. Софії у Київі стоять зовсім гідно побіч фресків з Монреале на Сицилії, а Київ побіч Венеції.

Зовсім інакше є відношення київської держави до візантійської. Про це вже була мова при огляді попередньої доби і київська держава зісталася і на далі державою низшого типу в порівнанню зі старою візантійською державою, котру можна зарахувати до вищого типу держав. Приняття християнства з Візантії, і розвій письменства та мистецтва на Руси під великим впливом Візантії не змінили річи. Візантійська цивілізація захопила тільки верхи суспільности в київській державі, а маси це не зачепило. Київські фрески були для маси незрозумілі, так само, як вони були би незрозумілі, в західній і середній Европі.

Огляд другої доби.

Друга доба історії київської держави займає центральне місце не тільки у відношенню до часу істнування цієї держави, але ще більше що до свого змісту. В цій добі дійшла київська держава до вершка свого розвитку. Часи Володимира Великого й Ярослава Мудрого є часами найбільшої могутности й слави київської держави. В цій добі зорґанізувалася остаточно простора держава, виказуючи як що до свого політичного, так і суспільного ладу усі характеристичні риси тодішніх европейських держав. Прийняття християнства з Візантії впровадило київську державу в круг візантійської цивілізації, при якій вона зісталася аж до кінця свого істнування. Зі смертю Ярослава Мудрого у 1054 році скінчилася єдність цієї держави: вона розпалася на кілька частин, але всеж таки князі, що володіли Київом, уважалися начальниками цілої держави і, маючи переважну частину руських земель у своїх руках, такими дійсно були. Ще не затратилася єдність цілої держави, ще не повстали з неї осібні державні орґанізми, хоч під цим оглядом початок був уже зроблений. Головним завданням на вні була в цій добі боротьба зі степовими народами і це завдання сповнила київська держава удатно. Печенігів розбито в 1036, Торків у 1060 році, а Половців дуже ослаблено. Це не перешкоджувало однакож тому, що на чорноморських степах взяв перевагу кочуючий спосіб життя і київська держава відсунулася від Чорного моря. Але в цій добі набрав значіння також і західний фронт, де повстала польська держава. Великої боротьби одначе тут не було, а перевага була на боці київської держави,

не зважаючи на хвилевий побут польських князів у Київі, що зрештою рівноважилося з побутом військ Володимира Великого й Ярослава Мудрого в глибині Польщі.

Київська держава з цеї доби не показала тільки експанзії, як у попередній добі. Але це не було наслідком того, що вона була слабшою, ніж у попередній добі, тільки тому, що простір держави вимагав консолідації і організації. А в тім, ні одна з тодішних европейських держав не провадила експанзивної політики, бо всі вони були заняті передовсім своїми внутрішніми справами. Походи німецьких цісарів до Італії були викликані особлившими причинами тай вони не дали ніякого позитивного результату на політичнім полі.

В цій добі київська держава стала „Руською державою", бо імя Руси, що в попередній добі прикладалося тільки до центральної землі держави, поширено на всі землі, що були під володінням Рюриковичів. Це імя прикладалося до цілого населення, що замешкувало руську державу, усуваючи давні племінні назви. Воно й не допускало до того, щоби три етнічні ґрупи, з яких вийшли три східнославянські народи, виробили собі осібні етнографічні імена. Всеж таки та етнічна ґрупа, що витворила український народ, стояла в центрі цілого культурного й державного життя і тому київську державу можемо назвати українською, чи українсько-руською, не зважаючи на те, що в ній була ґрупа, котру названо опісля білоруською, і що північноруська етнічна ґрупа поробила значні кольонізаційні здобутки. Центр політичного життя був усе таки на Україні.

Становище київської держави між европейськими державами було дуже визначне. Вона як

що до свого устрою, так і цивілізації взагалі, стояла в першім ряді европейських держав, перевищаючи своїх близших і дальших сусідів із західного боку. Ніколи опісля, навіть за часів найкращих днів істнування козацько-української держави, не стояла Україна у такім кориснім відношенню до Европи що до своїх політичних результатів, як саме в цій добі.

V

ТРЕТЯ ДОБА.

Від смерти Мстислава І. 1132 р. до татарського наїзду в 1259 р.

Боротьба за Київ. Розклад київської держави. Нові політичні центри на сході Европи, та їх відношення до Київа.

Офензива проти Половців з 1111 року була послідньою більшою акцією руських князів на довший час. До дальших таких акцій київська держава не була здатна, бо почавши від смерти Мстислава І в 1132 році зачалася внутрішня боротьба між Рурикoвичами, яка абсорбувала всі сили держави. Ця внутрішня боротьба є характеристичною рисою третьої доби і коло неї обертається довший час, аж до кінця XII століття, ціле політичне життя України.

Вже в попередній добі було видко, що єдність київської держави годі буде удержати чи відновити. Але всеж таки остаточної розвязки цього питання ще не було протягом другої доби. Справа стала поки що на тім, що київські князі мали

перевагу над иншими князями, вони мали в своїх руках найбільшу територію. Але ця територіяльна перевага не була певною, бо була залежна від припадкових обставин, а ослаблювало цю перевагу щей те, що територія, якою володіли київські князі, дуже часто не була суцільною і складалася з частин нераз значно віддалених одна від одної. Всеж таки київські князі мали в своїх руках опріч Київщини також Переяславщину і Турово-пинську землю, а крім цього ще звичайно або Чернигівщину або Волинь, а часом і Новгород Великий. Але цей послідній дуже скоро перестав бути атракцією для київських князів, від коли там княжа власть стала дуже обмеженою на користь міських урядів. А що до Волиня і Чернигова, то мало коли було так, що оба ці краї були звязані з Київом. В кождій із цих земель повстали сепаратистичні змагання. Кожда земля хотіла мати осібну княжу родину на князівському столі і ні одна з них не хотіла признавати переваги другої землі, хочби навіть київської. Такий стан справи мусів відразу стати катастрофальним для київської держави, як тільки київські князі не мали більшої сили в своїх руках. А до того прийшло дуже скоро. Коли по смерти Мстислава І. засів на київськім столі його син Ярополк І, то инші князі виступили проти нього, бажаючи собі взяти київський стіл. Вони не хотіли згодитися на те, щоби київський стіл став спадковим в родині Мстислава І. Старші Руриковичі упімнулися за своє право до Київа, опираючися на давніщому звичаю, що Київ мав у руках завсігди найстарший з Руриковичів. Таким чином зачалася боротьба за Київ, результатом якої було те, що ні одна з ліній Руриковичів не могла засісти довший час на київськім столі. Київщина дуже потерпіла наслідком тої боротьби, а до спустошення дуже причинилися

Половці, яких руські князі кликали собі на поміч і рішали тим способом свої справи. Ситуація стала дуже замотаною і раз-у-раз змінялася. Але одно було видко, що серед тої боротьби упадало значіннє Київа, а натомість набирали значіння инші землі, де витворилися нові політичні центри. Таким політичним центром стала на заході Галичина, на півночі Суздальщина, і характеристичним було те, що ці дві землі, так далеко одна від одної віддалені, стояли майже протягом цілої тої доби в спільній політичній кооперації. Як галицьким так і суздальським князям залежало на тому, щоби зменшити значіння Київа і не допустити до його давніщої переваги. Дуже напруженою стала політична ситуація особливо в половині XII століття, коли суздальський князь виступив проти київського князя Ізяслава II. Ситуація була така, що по боці Юрія стояв галицький князь Володимирко і Половці, а Ізяслав II мав за союзників Угрів та Чорних Клобуків. Боротьба провадилася на терені Київщини, куди суздальський Юрій увійшов зі своїм військом і Половцями. Але київський князь показався ще настільки сильним, що примусив суздальського Юрія відмовитися від дальшої акції і вернутися до дому. Ізяслав II виступив тепер сам офензивно. Він обложив у Новгороді Юрієвого союзника і тільки весняні болота були причиною, що Ізяслав II покинув цю облогу. Але за те він вислав своє військо разом з Чорними Клобуками на Половців і тоді поруйнувано їхні кочевища. Так само пощастило союзникові Ізяслава II королеві угорському Ґейзі. В битві під Ярославом в 1152 році побили Угри Володимирка і тоді прийшло до мира між Ізяславом II і Володимирком. Володимирко мусів віддати пограничні міста, що забрав був Ізяславови II, але всеж таки удержався само-

стійно на далі в Галичині. За ці міста прийшло знову до війни між Ізяславом II і наслідником Володимирка в Галичині, Ярославом Осмомислом в 1154 році. Ізяслав II. вислав свої війська до Галичини, побив над Серетом Галичан і обложив Теребовлю, де укрилися головні галицькі сили. Але стратегічна ситуація не була корисною для Ізяслава II. Він мав за малі сили, щоби довше удержатися в Галичині і тому вернув до Київа. Всеж таки ця війна показує, що київський князь хотів удержати свій авторітет у всіх руських, а передовсім українських князів і таким чином обстоював давні традиції.

Часи Ізяслава II (1146—1154), це немов слабий відблиск давніх часів. Київський князь потрапив ще здобути авторитет для Київа завдяки своїм дипльоматичним і стратегічним успіхам. Але це не закінчило боротьби за Київ. Вона розпочалася знову по смерти Ізяслава II. 1154 року. Ситуація була дуже подібною до попередньої, бо тимчасом, як з півночи натискав на Київ суздальський князь Юрій і навіть в 1155 році захопив був його на короткий час, між тодішнім київським князем, Ізяславом III і галицьким Ярославом Осмомислом прийшло до війни. Причиною війни було те, що Ізяслав III переховував у себе Івана Берладника, претендента на галицький стіл. Цей Іван Берладник, позбавлений своєї землі в Галичині, пішов на Чорноморські степи і там, зібравши коло себе збройні відділи, перешкоджував у торговлі галицьких купців, в наддунайських городах. Зібравши коло 6000 людей, він вирушив разом з Половцями на галицьке Пониззя і посувався далі до Галичини здовж Пруту. Але похід не вдався, бо між Іваном Берладником і Половцями зачались сварки і Половці покинули Берладника. Це й змусило його перервати похід на Галичину і він тоді втік до Ки-

їва до Ізяслава III. Стратеґічна ситуація була для Ярослава Осмомисла корисніщою, ніж це давніще бувало у війнах галицьких князів з київськими, бо тепер Волинь не тільки не належала до київського князя, але ще й самі волинські князі увійшли в союз із галицьким князем. Разом з ними вирушив Ярослав Осмомисл на Київ у 1158 році. Ізяслав III утік з Києва, а Ярослав Осмомисл увійшов туди разом зі своїми союзниками. Це була перша перемога Галича над Києвом. Але Києва не взяв собі ані Ярослав Осмомисл, ані його союзники, а на київським столі посаджено Ростислава I, що вже перед тим княжив був у Києві.

Заняття Києва раз у 1155 році суздальським Юрієм, то знову в 1158 році галицьким Ярославом показувало, що ці два нові політичні центри у східній Европі відограваали чим раз активніщу ролю в справі київського стола. Недалекий уже був час, коли як Галичина, так і Суздаль мусять відограти рішаючу ролю в його дальшій долі..

Погром Києва в 1169 році. Війни з Половцями. Політичний дуалізм на території давньої київської держави.

Ростислав I, засівши в Києві ще мусів воювати з Ізяславом III., що добивався назад до Києва, але переміг його за поміччу Чорних Клобуків і від 1161 до 1167 р. сидів спокійно на київськім столі. Завдяки цьому Ростислав міг розпочати боротьбу з Половцями, які знову зачали робити більші напади на східні-українські землі. Половецька справа була дуже занедбана руськими князями, а ми знаємо, що й самі князі лучилися з Половцями та напускали їх на своїх противників. Послідніми ча-

сами суздальський князь Юрій був у союзі з ними і тому київський Ізяслав II зорганізував в 1153 році похід на Половців. Але цей похід не на довго приборкав Половців і тому Ростислав І. мусів занятися половецькою справою. І дійсно маємо звістки, що в рр. 1159—1167 були кілька разів війни з Половцями. Ці війни кінчилися для Руриковичів щасливо, а мали на меті наперед усього забезпечити караванову торговлю українських купців на Чорноморських степах. Енергійніще провадилася боротьба з Половцями за Мстислава II. (1167—1179). Тоді більша часть українських князів брала участь у походах на них. Енергійну боротьбу з Половцями провадили передовсім чернигівські князі і тоді поруйновано половецькі кочовища. Справа на тому не скінчилася, але боротьба з Половцями тимчасом перервалася, бо на Україні настали нові заколоти.

Пішло від того, що проти Мстислава II. витворилася опозиція кількох українських і білоруських князів, які хоч з початку були за Мстиславом II. та коли одначе він показав себе за мало уступчивим у признанню їм територіяльних здобутків, рішили виступити проти нього збройно. Але найгірше було те, що до цеї коаліції приступив також могутній вже тоді „великий князь“ зединеної ростовсько-суздальської землі, Андрій Боголюбський. Цей наслідник Юрія виступив з новою політичною програмою. Вона опиралася на тому, що замість Київа, який вже й так стратив своє давнє політичне значіння, повинен стати осередком цілої політичної системи держави Руриковичів Володимир над Клязмою, нова резиденція Андрія. Тому він не бажав собі зросту значіння Київа, не міг стерпіти, що в Новгороді Великім мав сидіти один зі синів Мстислава II. Це викликало війну. Проти Мстислава II завязалася ціла коаліція, до якої у-

вийшли крім Андрія смоленський князь, переяславський князь і чернигівські князі. Словом утворилася велика коаліція з українських, білоруських і північно-руського князя. Ціла ця армія вирушила на Київ. Мстислав II не діждавшися помочі з Волині, сам зі своїм військом і Чорними Клобуками вийшов до бою. Під Київом прийшло в 1169 році до битви, яка скінчилася поражкою київського князя. Мстислав II втік на Волинь, а союзні війська увійшли до Київа. І сталася нечувана подія, представники всіх трьох етнічних груп — Українців, Білорусів і Москалів дуже пограбували Київ, і богато людей взяли до неволі. Навіть церкви св. Софії і Десятинна, які були в великій пошані скрізь у державах Рюриковичів, були тоді обрабовані. Цей факт показував, що моральне здичіння, яке виявилося вже дуже виразно під Теребовлею у 1154 році, і яке було наслідком повсякчасних воєн, робило вже значні поступи. Але погром Київа з 1169 року мав також велике політичне значіння і наслідки.

Передовсім зазначити треба те, що Андрій не сів сам на київським столі, а посадив там свого сина Гліба. Це означало, що Андрій ставив свій Володимир вище від Київа. І воно відповідало дійсному положенню річи, бо Київ дуже підупав наслідком частих воєн, а не мав таких підстав до свого економічного розвитку, як це було давніще через зміну світової торговельної ситуації. І в цьому лежав цілий трагізм Київа. Він перестав бути політичною метрополію східної Европи. Про давню гегемонію Київа над державами Рюриковичів уже не могло бути й мови. Замість того тяжила тепер над Київом перевага ростовсько-суздальської держави, остільки, що Андрій просто розпоряжався київським столом. А найгірше було те, що бороть-

ба за Київ провадилася далі і в ній брали участь головно дрібніщі князі. Ні суздальський Андрій, ні галицький Ярослав Осмомисл, два наймогутніщі тоді володарі в східній Европі, не брали активної участи в цій боротьбі. А боротьба йшла протягом цілого часу від 1169 до 1181 року з малими перервами, але без якихось важніщих результатів для східно-европейської політики. Характеристичним зісталося одначе те, що коли в 1181 році прийшло до порозуміння між князями наддніпрянської України, то це порозуміння опиралося між иншим на тому, що один князь сидів у Київі (Святослав III), а другий (Рурик) мав у своїх руках київську землю. Це була політична ампутація Київа.

Договір з 1181 року був некорисним для Київа, але він мав той добрий бік, що на якийсь час припинилася боротьба між князями. Це уможливило боротьбу з Половцями, які протягом кількох послідніх років знову дошкулювали українським землям. Особливо великі напади Половців відбулися в 1171, 1177 і 1179 роках. Це примусило князів підняти з ними рішучу боротьбу. Боротьба тревала цілих десять років, від 1184 до 1194 року, а брали в ній участь опріч київського, переяславського і чернигівських князів, як найбільше зацікавлених, також князі Волині, Пинська і Галича. Але ця боротьба мала для українських земель тільки оборонне значіння, бо зачіпною стороною були цілий час Половці. Тоді відбувся також похід проти Половців Ігора новгородсіверського в 1185 р., що його оспівав автор „Слова о полку Ігоревім". Битва над Каялою була одною з тих невдач, які траплялися у цій боротьбі Рюриковичам. Нічого не помогло й те, що Рюриковичі висилали Чорних Клобуків на Половців. Половецької орди не розбито і вона простояла ще своїх кількадесять років.

Всеж таки боротьба з 1184—1194 рр. була послідньою, де Половці виступали аґресивно. Від того часу стали Половці менше небезпечними для українських князів і між половецькими ханами та Рюриковичами приходило навіть до родинних звязків. Показалося, що не тільки східня славянщина, а особливо наддніпрянська Україна, політично розбита, не мала сил до якоїсь більшої акції, але що й Половецька Орда теж перейшла вже часи своєї найбільшої могутности й активности. Часи змінилися. Степи перестали бути одною з найважніщих справ у політиці Рюриковичів і особливо українських князів. Інші питання стали на дневному порядку східно-славянської політики, а саме відношення двох нових політичних центрів, двох нових держав: галицько-волинської і ростовсько-суздальської, одна до одної і до занепадаючої наддніпрянської України.

Рік 1169 був епохою в історії Київа не тільки тому, що його тоді дуже пограбовано, але ще й тому, що він показав наслідки нової політики північного Рюриковича. Ця політика змагала до того, щоби на місце Київа здобути перевагу на сході Европи, Володимирові, новій столиці ростовсько-суздальської держави. Але на перешкоді цьому стало те, що в західній Україні повстала в 1199 році нова політична сила у вигляді галицько-волинської держави. Ця сила здобула тоді рішаючий голос що до Київа, бо коли між тодішнім київським князем Рюриком і галицько-волинським Романом прийшло до сварки й до війни, то зараз же показалася перевага Романа. Рюрик мусів утікати з Київа, який тепер опинився в руках галицько-волинського князя (1200 р.) Рюрикові зісталася київська земля без Київа. В Київі посадив Роман свого свояка Інґвара, але в дійсности власть належала самому Романові. Опанувавши Київ, увійшов Роман у сферу східної полі-

тики, доказом чого була його побідна війна з Половцями. Тільки ж Роман був занадто занятий західними справами, щоби довше занятися київськими і коли він вернув до Галичини, скористав з того Рюрик і разом з чернігівськими князями й Половцями напав в 1203 році на Київ. І тоді повторилося другий раз те, що сталося в 1169 р. Київ пограбовано немилосерно, не полишаючи навіть церков, а багато людей забрано в неволю. Роман прийшов знову до Києва з військом і вигнав звідти Рюрика. Але він не хотів доводити до остаточности і віддав Київ назад Рюрикові, який зобовязався бути йому вірним. До спілки втягнено ще володимирсько-суздальського князя Всеволода, якому Рюрик присягнув на вірність. Але справа тим не закінчилася, бо між Романом і Рюриком далі не було згоди й Роман скинув остаточно Рюрика з київського стола. Але Київ всеж таки не зістався під виключною властю Романа, бо за сина Рюрика, Ростислава II заступився суздальський Всеволод і Роман посадив у Київі Ростислава. При тій нагоді чернігівські князі теж заприсягли на вірність Романові і Всеволодові.

Наслідком такої розвязки справи витворилася нова політична система в східній Европі. Обі найбільші тоді східно-славянські держави галицько-волинська і володимирсько-суздальська здобули цілковиту політичну перевагу на землях Рюриковичів, маючи в залежности від себе центр старої київської держави, східну Україну. Давна київська держава розложилася остаточно, а на місці політичної системи, що проявлялася у дробленню держави Володимира Великого, настав політичний дуалізм, перевага двох: української, галицько-волинської держави і північно-руської, володимирсько-суздальської держави. Яку ролю мав відограти

цей політичнй дуалізм у дальшому історичному розвиткові східної Европи, показали дальші події, але в найблизших роках виглядало так, що в цьому дуалізмі міцніщою буде галицько волинська держава, і що саме вона здобуде цілковиту перевагу на цілій Україні, усуваючи звідси впливи північних, великих князів з Володимира.

Повстання галицько-волинської держави, та її перевага на Україні за Романа Великого.

Галицько-волинська держава є витвором розкладу давньої київської держави. Київська держава не мала вже відповідних умов до дальшого істнування у такому вигляді, як її збудовано й мусіла розложитися. Над цим питанням застановимося пізніще, але зараз треба сказати, що причиною її розкладу не була її старечість, старечість цивілізації, як це бачимо напр. при розкладі римської держави, або старинних держав сходу, Асирії або Вавилонії. Тут видко було ще молодечість на всіх полях історичного розвитку східної Европи. Цей розклад не був отже викликаний ніякими культурними обставинами, а тільки особливщими обставинами чисто географічно-політичного характеру. І тому, коли замість цієї одної держави повстали дві менші: одна на західній Україні, а друга в північно-руських землях, то при зміні саме тих географічно-політичних обставин обі ці нові держави мали всякі дані до дальшого, гарного розвитку. Обі ці держави названо новими, бо їх центр, їх територія та їх політичне становище значно ріжняться від становища давньої київської держави. Особливо це треба сказати про ростовсько-суз-

дальську державу, яка формувалася щойно в часі занепаду київської держави і підставою якої була почасти територія, що не входила в склад київської держави за часів її найбільшої могутности, а була пізніщим прибутком, зисканим на чужих, фінських землях.

Не так представляється справа з галицько-волинською державою. Вона оперлася на частині території давньої київської держави, і на тім етнічнім (українськім) елементі, який відограваб головну ролю за часів будування і дальшого істнування київської держави. Таким чином, галицько-волинська держава є далеко тісніще звязана з Київом, ніж ростовсько-суздальська, але всеж таки і вона є новою державою у тім розумінню, що її центр, її територія і політичне становище є інакше, ніж київської держави. Тут сталося щось таке подібне, як у IX століттю з великою франконською державою. І вона була могутньою за Карла Великого (як київська за Володимира Великого) і так само, як київська розложилася на три більші і кілька менших держав. Дві з усіх цих держав станули на першім місці: західно-франконська держава — Франція і східно-франконська — Німеччина. Повстання цих держав причинилося до витворення французької і німецької національности, щось так як у нас з українською, московською і білоруською національністю, при чім у нас ролю Франції відограваласаме Галицько-волинська держава, а ролю Німеччини — ростовсько-суздальська. Наводимо цю анальогію навмисне, щоб у нас не вважати галицько-волинської держави, як нездатний до життя останок з давньої київської держави, так само, як цього не можна сказати про Францію, що вийшла з франконської держави.

Галицько-волинська держава повстала з двох

частин, з цвох осібних держав — Галичини й Волині. Обі ці землі були довший час одна від одної відділені і кожда з них мала свою історію. За часів найбільшої могутности київської держави обі ці землі були в тіснім звязку з Київом. Точка тяжкости східнославянської політики лежала над Дніпром і західно-українські землі відогравали тоді другорядну ролю, не зважаючи на те, що Волинь розвинулася досить скоро під політичним оглядом, і в часі, коли над Дніпром витворювалася більша політична сила, на Волині істнували вже значні політичні осередки як Волинь, Бужськ, Червень та инші. Протягом цілого X і XI століття Волинь була в тіснім звязку з Київом. Щойно коло половини XII століття Волинь відокремилася від Київа й дістала осібну династію. Але до більшої політичної сили Волинь не могла дійти наслідком поділу її між членів княжої родини. В історії київської держави Волинь мала тому важне значіння, що була краєм сусіднім з Польщею і на її терені відбувалися пограничні війни між київською державою і польською. Особливо спірним тереном був край, положений між Вислою і Бугом. Але боротьба не виказала якихось результатів і границя Волині від сторони Польщі йшла від устя Нура майже просто на полудень, через горішню Кросну і Тисменицю на вододіл Вепра й Лади: з кінцем XII століття Волинь консолідується під рукою князя Романа. Наслідки цього виявилися зараз, бо Роман мав настільки сили, що вмішався в польські справи і брав участь у змаганнях польських князів у 1195 році. Вимертя родини Ростиславичів в Галичині відкрило йому шлях до галицького стола.

Багатшу змістом історію мала Галичина. Вона дістала в 1084 році свою осібну княжу родину Ростиславичів і ця родина панувала тут до кінця

XII століття. Завдяки цьому Галичина розвивалася під політичним оглядом самостійно, а життя йшло тут спокійніше, ніж у східній Україні, бо тут не було натиску степових орд. Але замість того були тут на порядку днєвнім инші політичні справи: відношення до Польщі й до Угорщини. З Польщею були пограничні війни за Володаря і Василька з кінцем XI століття, а границя йшла на захід від Сяну десь коло Вислока. Битва під Перемишлем з 1099 року мала велике значіння до розвитку дальшої політичної самостійности. Тоді усунено небезпеку прилучення Галичини до комлєксу земель, що були в тіснім звязку з Київом. Але разом з тим усунено також зовнішню небезпеку, бо побиті під Перемишлем Угри не мали вже охоти довший час втручатися в галицькі справи. Рік 1145 має велике значіння в історії Галичини, бо тоді всі три тодішні галицькі князівства: перемиське, галицьке і звенигородське получилися в одну цілість в руках Володимирка. Вів того часу став Галич резиденцією цілої зєдиненої Галичини, і Галичина стала одним з найбільше могучих князіств на Україні. Її територія обіймала простір від Вислока по Бог, і від Карпат по горішній Буг і горішню Горинь. На полудневім сході вона доходила до устя Дунаю. Таким чином галицька держава з другої половини XII століття обіймала нинішню східню Галичину з виїмком кітловини Буга, частину нинішньої Малопольщі від Сяну поза Вислок, а в Карпатах по ріку Попрад, Буковину та переважну часть Молдавії і Бесарабії та східне Поділля. Тільки полуднево-східня часть нинішньої Бесарабії і таксамо полудневосхідна часть Поділля не були в тіснім звязку з Галичиною, бо населення тут було рідке, а перевагу мав кочуючий спосіб життя, який недопускав до якоїсь міцнішої консолідації.

Завдяки своїй могутности Галичина зачинає брати дуже визначну ролю у політиці східньої Европи і про це вже була мова вище. Ми знаємо, що в 1158 р. наслідник Володимирка, Ярослав Осмомисл увійшов до Київа, вигнавши звідти київського князя Ізяслава III. За цього князя Галичина дійшла до гарного розцвіту під господарським оглядом, бо опріч двох воєн з київськими князями, держава все мала спокій і відносини Галичини до Польщі й до Угорщини були приязні. Ярослав Осмомисл поділив галицьку державу між своїми синами: Володимиром та Олегом, але галицькі бояре, які в Галичині дійшли до такого великого значіння, як ніде в державах Рурикевичів, вигнали Олега і одиноким князем зістався Володимир. За цього Володимира зачалася боротьба між князем і боярами. Розсварившися з князем Володимиром, покликали бояре на галицький стіл волинського князя Романа. Це викликало інтервенцію обох сусідів Галичини, Угорщини й Польщі. Спричинив її Володимир, який втік до Угорщини і намовив Угрів до походу на Галичину. Угри прийшли дійсно, Роман мусів утікати на Волинь, а тоді угорський король поставив у Галичині королевича Андрія у 1189 році, а Володимира задержав на Угорщині. Тим способом угорські королі перший раз здобули користь зі своїх походів на Галичину, і дуже можливо, що від тоді вони стали себе називати королями Галичини. Але перевага Угорщини в Галичині була короткою, бо князь Володимир утік з Угорщини й за поміччу польського князя Казимира II вигнав Угрів і знову засів на галицькім княжім столі. Смерть його в 1198 чи 1199 році була кінцем родини галицьких Ростиславичів, яка тут панувала більше, ніж сто літ, і дала змогу волинському князеві Романови за поміччу краківського

князя Лєшка Білого засісти на галицькім столі в 1199 році.

З цим роком повстала на сході Европи велика держава галицько-волинська під князюванням Романа Великого. Вона представляла першорядну політичну силу на сході Европи і, крім одної володимирсько-суздальської держави, ні одна на схід від Одри не могла йти з нею в порівнання. Східна Україна була за Романа Великого розбитою під політичним оглядом, а таксамо було в Польщі, яка ділилася тоді на кількапацять малих князівств. Навіть всі ці князівства до купи не дорівнювали простором державі Романа Великого.

Завдяки такому становищу Роман Великий відограваб першорядну ролю у справах східної України і впливи його сягали поза Дніпро, аж до найдальшої української землі, чернигівської. Ми вже знаємо, що й київський князь, і чернигівські князі улягали Романові, присягнувши йому на вірність. Це було наслідком східної політики Романа Великого, яка була, як ми бачили, дуже активною і обіймала собою також і боротьбу зі степовиками. Це було причиною, що Роман поставив західну політику на дальший плян і, щойно з кінцем свого панування, розсварившися з краківським Лєшком Білим, рішив енергійно поступити що до Польщі. Перед тим він ще повоював Литовців, що почали в тих часах нападати на Волинь, а в 1205 році вибрався з походом на Польщу. Небезпека для Польщі була велика, бо похід був закроєний на більшу скалю. Роман увійшов у Польщу, заняв був якісь два польські міста, але загнавшися небачно з малим відділом, був убитий Поляками в 1205 році під Завихостом.

Смерть Романа Великого була дуже важною подією на Сході Европи не тільки тому, що Поль-

ща увільнилася від небезпеки, але ще й тому, що в Галицько-волинській державі настали внутрішні замішання, які на три десятки років не дозволили їй відогравати тої ролі, яку вона мала за Романа Великого.

Роман Великий був князем, який не тільки навні, але також в середині своєї держави вмів здобути собі авторитет. Зіставши галицьким князем, він стрінувся з боярською верствою, яка в Галичині набрала великого значіння. За Ярослава Осмомисла дійшло навіть до того, що бояре втручалися навіть у родинні справи князя, й осягли того, що його любовницю Настасю спалено. Роман був зовсім інакшої вдачі. На Волині бояре не мали того значіння, що в Галичині, і він не думав піддаватися боярам. Це мусіло довести до конфлікту князя з боярством. Є звістки про репресії Романа на галицьких бояр. Вони можуть бути прибільшені, але всеж таки вони доказують, що між князем Романом і галицьким боярством ішла гостра боротьба. Перемога була на боці князя і бояре мусіли посмирнішати. Роман був необмеженим володарем у своїй державі.

Панування Романа Великого, як володаря цілої галицько-волинської держави, було дуже коротке, бо трівало тільки шість літ, від 1199 до 1205 року, але не зважаючи на те, воно має велике значіння в історії України. Під його рукою стояла така могутня держава, якої не видко було у східній Европі від смерти польського князя Болеслава Кривоустого 1138 року. На українських землях не було такої могутньої держави від смерти Ярослава Мудрого. В цім лежить значіння панування Романа Великого і цей факт мусів робити враження і недурно галицький літописець зве князя Романа „самодержцем всеї Руської землі".

Боротьба за галицький стіл. Наїзд Татар на Половців. Битва над Калкою 1223 р.

Це незвичайне становище галицько-волинської держави змінилося відразу зі смертію Романа Великого. Роман полишив як своїх наслідників, зовсім малі діти і наслідком того зголосилося зараз багато претендентів до галицько-володимирського стола. Цей стіл став такою атракцією для князів, як колись київський, і тому повторилася тасама історія. Зачалася сороклітня боротьба, яка ослабила галицько-володимирську державу до того ступня, що їй грозило розбиття на кілька частин. А справа була тим складніща, що галицько-волинська держава мала двох сусідів, Угорщину і Польщу, політичні інтереси яких вязалися з цією державою і для яких не було байдужним, хто сидить на галицько-володимирськім столі.

Про цю майже сороклітню боротьбу, що почалася зараз по смерти Романа, не можемо тут докладніще оповідати. Нам буде досить вказати тільки на найважніщі чинники, що відогравали ролю в цій боротьбі. Такими чинниками були деякі східно-українські князі з одного боку, а з другого боку — Угорщина й Польща. Самі законні наслідники Романа Великого, Данило й Василько були довший час пасивними свідками цієї боротьби і тільки в другій половині її виступили вони активно. Але був ще один чинник, зовсім інакшого характеру, який у цій боротьбі відограв першорядну ролю. Це були могутні галицькі бояре. Коли Романовичі представляли законних представників княжої власти в цілій галицько-володимирській державі, то галицькі бояре представляли чинник, що мав на цілі удержати політичну едність і самостій-

ність Галичини з тим, щоби боярська кляса відогравала в політичному життю країни рішаючу ролю. Це мало статися коштом обмеження власти князя. Між цими чинниками прийшло зараз до конфлікту, і Галичина стала тереном збройної боротьби. Найслабшим чинником показалися східно-українські князі. Вони не мали настільки сили, щоби здобути державу Романовичів для себе й тому їх заходи скінчилися цілковитою невдачею. Вони не мали сили ані до боротьби з Угорщиною, ані до боротьби з галицьким боярсвом. І тому головну ролю відограє Угорщина, а побіч неї Малопольща під проводом краківського князя. Угорський король Андрій виступає в ролі опікуна Романовичів, а краківський Лєшко, як сусід, що бажавби використати для себе замішання в державі Романовичів. Лєшко мав перед очима грізну небезпеку, що стояла над Польщею за часів Романа Великого. Смерть Романа була щастям для Польщі і зовсім природно, що Лєшко, який відогравав тоді першу ролю між польськими князями, не міг бажати собі повороту ситуації з перед 1205 року. В інтересі Польщі було, щоби галицько-волинська держава розпалася на части, бо тільки тоді вона перестала би бути небезпечною для Поляків. Розуміється, що Лєшко не мав настільки сили, щоби провадити самостійну політику в галицько-волинській справі. Тому він держався союза з Угорщиною, хоча цей союз не був щирий і нераз розривався. Точка тяжкости політики лежала в Угорщині, що найбільше заважила в розвязанню справи. А програма угорської політики була поки що така, щоби в Галичині удержати провізорію, чи то в вигляді військової угорської окупації, чи навіть у вигляді якогось незначного Руриковича. І тому, коли галицькі бояре покликали Ігоревичів, князів зі схід-

ної України, які не мали підпори ні звідки, то це не була ще найгірша провізорія для Угорщини. Найнебезпечніщим противником показалися спочатку галицькі бояре, які хотіли самі рішати справу княжого стола в Галичині. Їх не зломили репресії, з боку Ігоревичів. Відповідю на ті репресії був хвилевий союз боярства з Угорщиною, а наслідком того погром Ігоревичів. Розбивши їх збройно за поміччю Угрів, галицькі бояре двох з них повісили в 1211 році. Але приязнь із Угорщиною була недовга. Користаючи з внутрішніх замішань, якими був занятий угорський король, бояре зважилися на остаточний крок і в 1213 році оголосили боярина Володислава Кормиличича галицьким князем. Цей факт грозив розірваннєм на части держави Романа Великого, бо у Володимирі засіли Романовичі. Галичина відділилася від Волині.

Але боярська княжа власть не могла устоятися довго. В цім великім замішанню ані бояре не мали настільки сили, щоби удержатися й перевести свої пляни, ані Угорщина, ані малопольський князь з Кракова, які хотіли врешті поділити Галичину і Волинь між собою, зіставляючи Романовичам тільки Володимир. (Король угорський титулував себе тоді королем Галича і Володимира rex Galiciae et Lodomeriae, вважаючи Романовичів своїми підручними князями). Одначе між союзниками не було згоди, а з цього скористав Мстислав Удатний, який прийшов до Галичини з Новгорода і опанував Галич. Це показало, що ані Угорщині, ані Польщі не вдалося усадовитися чи то в Галичині чи на Волині. Хоча опісля Мстислав Удатний увійшов в союз із угорським королем і плянував, щоби його донька разом з угорським королевичем засіли на галицькім столі, цей плян не вдався, бо тимчасом Романовичі, здобувши для себе цілу Волинь, упімнулися за Галичину.

Внутрішня боротьба в галицько-волинській державі мала той наслідок, що вона зовсім утратила вплив на справи східної України, перед якою саме тоді відкрилися дуже небезпечні перспективи. В 1223 році показалися в Европі Татаре.

Борстьба українських князів з Половцями з кінцем XII століття скінчилася без більшого результату, бо ні одна, ні друга сторона не віднесла побіди. Але для українських земель таке покінчення половецької справи не мало особливо некорисних наслідків, бо Половці перестали бути грізними для України. В половецько-руських відносинах настала навіть зміна на ліпше, бо між Рюриковичами і родиною половецьких ханів приходило нераз до родинних звязків. З початком XIII століття Половці нераз являлися на українських землях, але звичайно в ролі союзників одного чи другого князя.

Але в тому часі настає нагла зміна в політичній ситуації сходу Европи через появу Татарів. В центральній Азії повстає несподівано велика держава, зложена з усіх азійських степовиків. Початок цій державі дали східно-азійські Монголи, які зединивши під рукою хана Темуджіна Монголію, вибралися звідси на дальші підбої. Протягом кількох років вдалося їм прилучити до цієї держави татарські й турецькі орди й утворити на азійських степах державу-орду, що тягнулася від Великого океану по границі Европи. Це була найбільша простором держава в порівнанню з усіма державами, що істнували перед тим чи то в середніх чи старинних часах. Оперта на кочуючому способі життя ріжних степових орд ця держава виказала зараз величезну експанзійну силу, яка дуже скоро дала себе пізнати також на східних окраїнах Европи. По розгромленню Ясів і Черкесів Татари загналися аж у Донщину і тут погромили Половців

у 1222 році. Для Половців настала від разу критична ситуація. Тому вони звернулися до руських князів з просьбою про поміч. Руські князі зорієнтувалися, що від сходу йде нова небезпека не тільки для Половців, але взагалі для держав Рурикович, і тому прийшли на допомогу Половцям. На цей раз затихли сварки між українськими князями й усі вони, а разом з ними й смоленський князь ставилися до бою. Білорусько-українські війська получилися з половецькими і пішли в глуб степів щасливо відбиваючися по дорозі від невеликих татарських відділів. Щойно над річкою Калкою, що впадає до Озівського моря, прийшло до зустрічі з великими силами, які провадили з собою також українську степову людність. Там прийшло в 1223 році до дуже завзятої битви, яка скінчилася цілковитим погромом українських, білоруських і половецьких військ. Не помогла нічого хоробрість „руських" полків, про яку оповідає літописець. Ця битва відкрила Татарам дорогу до східної України, але Татари несподівано припинили свій похід на східню Европу і занялися дальшою боротьбою в центральній Азії. Таким чином битва над Калкою не мала безпосередніх політичних наслідків для східньої Европи, і скінчилася тільки тим, що багато Українців, Білорусів та Половців, між ними також кілька князів Рурикович наложило головою. Відворот Татарів до Азії був великим щастям для України, бо на українських землях не було тоді ні одної здатної держави, яка моглаби, як що не цілком усунути татарську небезпеку, то бодай згуртувати в собі більшу часть українських земель і не допустити до цілковитого політичного розкладу України. І тому вельми важним питанням було, як скінчиться боротьба за галицько-волинський стіл: чи й вона зістанеться розмежованою, чи може зе-

диниться наново, щоби стати захистом для українського елєменту.

Боротьба Данила за Галичину. Галицько-волинська держава і татарський наїзд у 1239—1242 роках. Битва під Ярославом 1245 р.

Підчас того, як у Галичі панував Мстислав Удатний, Данило, що стояв у приязних відносинах до Мстислава, занявся зєдиненням Волині під своєю рукою. І це йому вдалося цілковито. Дрібні волинські князі або повмирали, або їх поусував таки Данило сам, який провадив акцію зєдинення Волині спільно з своїм молодшим братом Васильком. А рішаючим було також те, що Данилові вдалося відобрати Берестейщину й Холмщину від Лєшка Білого, які той забрав був собі, користаючи з замішання в галицько-волинській державі. Тільки в Белзі зістався ще осібний князь. Уступлення з Галича Мстислава Удатного і його смерть у 1228 році було причиною, що Данило рішив тепер почати боротьбу за Галичину. В цій боротьбі знову відограють важну ролю бояре, з яких одна часть стоїть за Данилом, а друга покликує собі на князя київського Михайла. Але Данило все таки здобуває перевагу в Галичині: за ним стоїть міщанство й селянство, які сподівалися знайти в князю Данилі оборону перед перевагою бояр. Наслідком цього Михайло, якого підпомагали Угри, подався до Київа, а Данило заняв Галичину в 1238 році. Це сталося саме тоді, коли Татари розпочали великий похід на Східну Европу, і здобувши ростовсько-суздальські та рязанські землі, зближалися до Лівобережної України.

Татари зачали похід у 1236 році від каспійсько-уральських степів. Здобувши надволжанський край вони вдарили на північні московські краї, а звідси подалися на Чорноморські степи, щоби покінчити з Половцями. Боротьба з Половцями, а також з народами, що мешкали на північ від Кавказу, забрала їм богато часу так, що вони в 1239 р. щойно увійшли на лівобережну Україну. Перераженний київський князь Михайло втік з Києва, полишаючи його на волю Божу. З цього скористав князь Данило, який взяв під своє панування Київ і прислав там свого воєводу Дмитра. Це стояло з звязку з політикою Данила, який зміцнившися на західно-українських землях, мав намір прилучити до своєї держави також і східно-українські землі. Це було продовженням політики Романа Великого. Сталося навідворот, як цього собі бажали колись київські князі. Замість, щоби Галичина була прилучена до Києва, тепер Київ увійшов у склад галицько-волинської держави. Точка тяжкости української політики вже давно пересунулася з Києва до Галича.

Знищивши Лівобережну Україну, Татари рушили на Київ і обложили його у 1240 році. Кияне боронилися хоробро під проводом воєводи Дмитра, але Татари мали велику силу й здобули Київ в 1240 році. Це була катастрофа для Києва. Він уже й так стратив своє політичне значіння, а тепер цей процес завершився. По здобуттю Києва Татари дуже його спустошили й поруйнували, через що він підупав також і під матеріяльним оглядом, тим більше, що протягом кількадесяти років це було вже третє поруйнування.

З Києва пішли Татари далі, на галицько-волинську державу, де нічого не було приготовано до оборони. Володимир і Галич здобуто і вигублено

багато людей. Звідси Бату з головною силою рушив на Угорщину, а инші частини Татар ударили на Польщу. І на Угорщині і в західній Польщі, на Шлезку, пробовано боротися з Татарами, але боротьба була даремна. Татари віднесли перемогу й дуже попустошили Угорщину та Малопольщу. Здавалося, що ніщо не устоїться перед Татарами, бо центральна Европа, де тоді відбувалася гостра боротьба між цісарством і папством за першенство в західнім християнськім світі, не була зовсім приготована до оборони. Але Татари не пішли дальше. На вість про смерть головного хана, Бату вернув назад до Азії, щоби взяти участь у справі поставлення нового головного хана. В 1242 році він вернув з Угорщини і перейшов зі своєю ордою через Україну на схід. Але східна Европа не позбулась цим Татарів, бо над Волгою осіла осібна татарська Орда під проводом Бату, яка стала дальшою погрозою передовсім для українських і московських земель. Взявши участь у виборі нового головного хана, Бату вслід за тим рішив використати свою перевагу коштом України й Московщини. Тепер отже найважніщим питанням було те, як уложаться на будуче відносини між галицько-волинською державою і татарською Ордою.

А тут у Галичині розіграли ся події, які остаточно покінчили довголітню боротьбу за галицько-володимирський стіл. Підчас татарського нападу Данило втік був на Мазовше, але як тільки Татари пішли на Угорщину, удався на Волинь, а опісля, коли вони вернули до Азії, вернув до Галичини. Але тут не було спокою. Претендентом до галицького стола став Ростислав, син київського Михайла, який оженившися з донькою угорського короля, рахував на угорську поміч. Угорський король Беля IV. дійсно дав йому поміч, а крім того дістав

Ростислав поміч і з Малопольщі. А втім Ростислав знайшов прихильників і між галицьким боярством а по части вищим духовенством і за їх поміччу зібрав військо з Галичан. Союзна армія українсько-польсько-угорська стала під Ярославом. Туди руший Данило й Василько зі своїми українськими військами. В 1245 році прийшло під Ярославом до завзятої битви, яка скінчилася цілковитою поражкою союзників. Справа Ростислава була раз на все програна і Данило засів без перешкоди на галицькім столі. Битва під Ярославом мала велике значіння, бо вона закінчила сороклітню боротьбу за спадщину по Романі Великім, а разом з тим усунула на протяг сто років всяку інтервенцію з боку Угорщини чи Польщі. В таких тяжких часах, які мала переживати Україна наслідком татарського наїзду, ярославська перемога являється дуже важною й корисною для України подією.

Татарська зверхність. Західня політика Данила. Боротьба з анархією на сході і війна з Татарами.

Татарський наїзд не тільки спричинив спустошення великих просторів східної Европи, але мав і дуже великі політичні наслідки. Угорщина й Польща цих політичних наслідків не мали, але за тем мали їх усі держави Руриковичів, не виключаючи ні малих, ні великих, бо вони були положені близше до татарської Орди, яка розложилася над долішньою Волгою. Першим наслідком було те, що Руриковичі одні по одних почали запобігати ласки Татар і піддаватися під їх зверхність. Початок зробив суздальський князь Ярослав, який вже 1242 чи 1343 р. їздив до Орди. Його слідом пішли инші

князі, між ними чернигівські. На самім кінці зробив це й князь Данило, але тільки тоді, як Орда рішучо зажадала, щоби Данило уступився з Галичини. Видко було, що татарський хан хотів дати Галичину иншому князеви. Не маючи змоги виступити проти Татар зі збройною силою Данило рішив піддатися під їх зверхність і в цій цілі поїхав у 1245 році до хана. По великій ярославській перемозі це моглоб здаватися несподіваним, але иншого виходу не було. З Орди вернув Данило, як татарський васаль, але о тільки зміцнений, що хан признав його галицько-волинським князем.

Забезпечений таким способом від сходу, хочби й ціною своєї незанежности, Данило рішив упорядкувати свої відносини до Угорщини, бо вона як досі, була найнебезпечніщим сусідом через те, що підпомагала противників Данила проти нього. Переговори між Данилом і угорським королем Белею IV скінчилися договором, на підставі якого син Данила Лев оженився з угорською королівною. Це витворило союз Данила з Белею IV, результатом якого було те, що Данило дався втягнути в справу спадщини по Бабенберґах в Австрії і оженив свого сина Романа з Ґертрудою Бабенберською 1252 р. Наслідком цього князевич Роман пішов з українськими військовими відділами добиватися австрійського престола. Австрійська справа стала осередком середньо-европейської політики, і могло здаватися, що Романовичі дістануть австрійський стіл. Але до цього не прийшло, бо проти Романа виступив могутній тоді чеський король Отокар II. Коаліція, яка звязалася проти Чехії і до якої належали Угорщина, Галицько-волинська держава й Малопольща, не підтримала як слід Романа і він уступив з Австрії перед перевагою чеського короля. На цім скінчилася участь Романовичів у бо-

ротьбі за австрійській стіл. Данило не мав охоти дальше провадити акцію в цій справі. Його політика тоді вже зосередилася коло того, яким чином можна би зломити перевагу Татарів.

Що до инших західних сусідів то з польськими князями Данило жив у згоді, а навіть у приязни, хоч це при тодішній цілковитій слабости Польщі не мало якихось реальних користей для Галицько-волинської держави. Далеко більше значіння мали відносини Галицько-волинської держави до Литви. Литовці і таксамо Ятвяги були все неспокійними сусідами держави Романовичів і Данило мусів з ними воювати. Одначе ситуація значно змінилася, коли на Литві замість кількох дрібних князів став один Мендовг. Зединена Литва стала відразу поважною політичною силою і небезпечною для Данила тимбільше, що Литва забираючи Чорну Русь, виказала дуже скоро аґресивну політику. Данило бачив це дуже добре, а його союз з німецьким Орденом мав на цілі осамітнити Литву на випадок війни галицько-волинської держави з нею. До такої війни прийшло дійсно в 1251—2 рр., але вона одначе не мала корисних результатів для західно-української держави. Чорна Русь зісталася при Литві. З тим фактом мусів Данило погодитися, і дальша його політика змагала до того, щоби упорядкувати відносини з Литвою. Результатом його заходів було те, що він оженив свого сина Шварна з донькою Мендовга 1254 р. На політичнім виднокрузі зарисувався союз двох найбільше могутніх володарів культурної східної Европи.

Цей українсько-литовський союз мав велике значіння, бо щойно він уможливив Данилові подумати про боротьбу з татарською Ордою. Боротьба з Ордою була віссю, навколо якої оберталася

ціла політика Данила. Цею політикою пояснюється факт, що Данило входить у приязні зносини з Угорщиною і Литвою і що Романовичі споріднилися з пануючими в цих державах родами. Данило сподівався, що передовсім Литву він зможе втягнути у свою будучу війну з Татарами. А плян його був закроєний дуже широко. Невдовзі по своїй подорожі в Орду входить Данило в переговори з папством, бажаючи за його поміччу здобути союзників для боротьби з Татарами. В 1246 році переговори йшли вже інтензивно, а першим їх наслідком було те, що Данило признав папу головою церкви. Це була перша унія з Римом на українських землях. Данило дістав від папи королівську корону і коронувався в Дорогичині на короля в 1253 році. Це був послідній акт в дипльоматичних заходах Данила. Забезпечившися таким чином на заході й рахуючи на якусь поміч звідти, рішив Данило підняти велику акцію на сході. Її найблизшою метою було здобуття східної України і похід на Київ, а в дальшому пляні рішуча боротьба з татарською Ордою, яка ставала чим раз грізніщою для дальшого істнування галицько-волинської держави. А загроза лежала не тільки в мілітарній перевазі татарської Орди, але також і в тім, що Орда стала чинником, який поширяв політичний розклад на українських землях.

Та коли по ярославській битві з 1245 р. в галицько-волинській державі настали спокійніщі часи і через те ця держава стала знову могутнім політичним чинником, як колись за Романа Великого, східня Україна була по татарськім погромі в цілковитім упадку. Назверх це видко з того, що в Київі не було навіть князя, а суздальський князь Ярослав і його наслідник Олександер, князь з Новгорода Великого, не сиділи в Київі, а в своїх зем-

лях і були тільки номінальними київськими князями. Таким чином в 1240 р. скінчилося давнє київське князівство Рюриковичів. Колишній могутній Київ, політичний осередок східної Европи, зійшов на третєрядне становище. І нічого дивного, що митрополити не перебували вже в Київі, а сиділи то у Володимирі над Клязмою, то у Великім Новгороді. Київщина перестала творити взагалі якусь політичну цілість, а не маючи над собою княжої власти, розпалася на поодинокі громади, які управлялися незалежно одна від одної. Тільки Татари мали зверхність над цими громадами, яка полягала в тому, що громади складали дань Татарам. Зовсім так само було і в Переяславщині. І там не було княжої власти, і там громади стояли зовсім осібно і їх не лучив ніякий орґанізаційний звязок. Словом, під політичним оглядом Київщина і Переяславщина розложилися цілковито. Тут настав стан подібний до тих часів, коли ще не було не то давньої київської держави, але коли ще не було навіть місцевих князів, що володіли над поодинокими землями східної Славянщини перед повстанням київської держави. Подібно представлялася справа і в Чернигівщині. І ця земля під політичним оглядом зовсім розбилася, а численні чернигівські князі мали швидше характер великих земельних власників, ніж князів-володарів. Це була просто земельна аристократія, яка теж признавала зверхність Татар і яка теж не мала між собою ніякої спільної орґанізації. Зовсім подібні обставини були також у полудневій Волині і на галицькім пограничу. Там теж громади стояли одинцем, і між ними не було ніякої орґанізації, тільки в цих громадах були так звані „князі болоховські“, про яких одначе не маємо близших відомостей. У всякім разі це не були князі з роду Рюриковичів, а їх власть в гро-

мадах була невелика, бо громади самі управлялися собою.

Таким чином ціла східня Україна, колишній осередок великої держави, розложилася на атоми, з яких колись витворилося політичне життя у східній Европі. Це був один з таких фактів в історії, де життя народів наслідком цілковитого занепаду вернулося назад до первісних форм. Праця багатьох поколінь, цілий політичний дорібок кількох століть був тепер зовсім змарнований. Східня Україна „вернулася“ до часів не довго по мандрівках Славян, а може ще до давніщих часів. Про якусь відбудову на цім терені не було що думати, і східня Україна стала негативним, розкладовим чинником у тодішній історії українського народу.

Коли цей розклад зачався, цього розуміється, сказати не можна. Але певна річ, що він був сильно розвиневий вже перед татарським наїздом, а прихід Татар тільки ще більше його поглибив. Була небезпека, що цей розклад може захопити також і західну Україну, галицько-волинську державу. Данило дуже добре зрозумів цілу небезпеку цього анти-державного прояву і постановив виступити проти цього руху, не зважаючи на те, що цей рух підтримували Татари. Для Татар далеко корисніщим було мати діло з розбитою на атоми Україною, ніж з українською державою. Їх панування було тоді далеко більше забезпеченим. Галицько-волинська держава була суперечністю до цього руху і тому князь Данило ще в 1241/2 році пішов походом на „болоховських князів“ і їх погромив. Але щойно в 1254 році зачинає король Данило велику воєнну акцію на „татарських людей“, себто на ті громади, що вийшовши з під власти князів, стояли в безпосередній залежности від Татар. Безпосередною причиною було те, що саме перед тим

татарський воєвода Куремса ходив походом на галицьке Пониззя і на полудневу Волинь, бажаючи удержати тамошні громади під татарським панування. Акція короля Данила йшла зовсім добре. Громади полудневої Волині і на Побожжу були погромлені й примушені до послуху. Перевага була на боці короля Данила: Куремса, який зачав був знову похід на Волинь, був змушений уступати на схід. Данило плянував уже похід на Київ, рахуючи не тільки на свої сили, але також на помічне військо, котре мав прислати литовський Мендовг. Ситуація стала критичною: рішаюча війна галицько-волинської держави з Ордою висіла в повітрі. Але Татари не мали охоти вдаватися в війну. Новий татарський воєвода Бурундай прийшов, правда, з великими силами, але до відкритої боротьба з Данилом він не ставав. Він узявся на хитрощі, удаючи, що йде походом на Польщу. Не діждавшися литовської помочі, Данило мусів не тільки залишити свій похід на Київ, але й взагалі мусів залишити всяку війну з Татарами. При великих силах Бурундая переможня війна показалася безвиглядною і тому Данило та його брат Василько, що князював на Волині, пішли до Бурундая, щоби з ним порозумітися. Діставши їх в руки, Бурундай зажадав, щоби Романовичі зруйнували всі укріплення на своїх землях. Князі мусіли це зробити і тоді зруйновано укріплення Володимиря, Кремінця, Луцька і Львова. Тільки один Холм зістався ненарушений. Тепер щойно вирушив Бурундай на Польщу, Романовичі мусіли дати йому поміч і він дуже попустошив Малопольщу. Зруйнувавши Краків, вернули Татари назад у свої степи. Реальним політичним результатом цього походу було те, що „татарські громади", які прилучив був Данило до своєї держави, дісталися знову під панування Татар. Плян

Данила здобути східню Україну не був переведений, і від того часу вона розвивалася своїм, осібним від західної України життям. Похід Бурундая з 1259 року припечатав її долю остаточно. Але він теж мав значіння для галицько-волинської держави. Він рішив, що й ця могутня українська держава мусіла остаточно зістатися під зверхністю Татар. Східня акція Данила була послідньою акцією, яка мала на меті скинути татарську зверхність.

Данило не довго пережив цей свій погром. Він умер у 1264 чи 1265 році. За його часів спіткала велика катастрофа східню Европу. Східня Україна скінчила тоді своє самостійне політичне життя, а Татари змусили навіть Данила до признання своєї зверхности. Але не зважаючи на те, галицько-волинська держава була все таки могутньою державою і наймогутнішою від усіх держав тодішньої східної Европи. Суздальщина була тоді поділена на кілька осібних князівств з володимирським великим князем на чолі, Польща знаходилася в цілковитому занепаді і ділилася на кільканайцять князівств-держав, які всі разом не дорівнювали простором галицько-волинській державі, а на сході, над Дніпром була руїна. Тільки одна Литва за Мендовга несподівано стала могутньою державою і складалася з литовських і частини білоруських земель. В таких обставинах істнування могутньої держави Романовичів було дуже важним політичним фактом, бо ця держава не допустила до дальшого політичного розкладу східної Европи. Данило не міг перемогти Татар і мусів понести жертву зі своєї незалежности, але всеж таки галицько-волинська держава встояла, не допускаючи на своїй території татарських порядків. А вжеж для українського народу ця держава мала надзвичайне значіння. Український елемент, я-

кий поніс великі втрати на пограничних зі степами землях і навіть в деяких околицях перейшов з хліборобського господарства на скотарський, тут в упорядкованій галицько-волинській державі, зберіг свою культуру й цивілізацію. В цім лежить головна вага істнування цієї держави та історичне значіння двох могутніх галицько-волинських володарів: Романа Великого й Данила.

Географічні обставини. Населення східної України і галицько-волинської держави. Його заняття. Кольонізаційні обставини. Етнічний склад.

Коли брати під увагу східню Україну, цю центральну територію давньої київської держави, то в третій добі її істнування географічні обставини показали ще виразніще ніж перед тим свій темний бік. Степ відогравав дуже некорисну ролю в історії київської держави, а наїзд Татарів і розклад політичного життя був остаточною побідою степу. Бо не можна заперичити, що близькість степу, а особливо „невтральної" смуги, що представляла границю між київською Україною і степовими Ордами, де життя не було вложене в політичні рамці, мусіла некорисно впливати на політичну орґанізацію земель східної України. Чим близще до степів, тим слабшою була державна власть і тим треба пояснити факт, що на східній Україні настав розвал держави та повставали території, які не жили державним, а тільки первісним громадським життям. Наслідком перемоги степу над культурною країною було почасти те, що знаменита водна сітка з головною артерією, Дніпром тратила чимраз більше своє значіння, бо степові Орди перешко-

джували ще більше в торговлі з полуднем, ніж у попередній добі.

Але може найважніщим фактом було те, що візантійська цивілізація підупадала в цій добі чим раз більше, а полуднева й західня Европа створили цивілізацію, яка своїм розмахом і живучістю перевищила стару візантійську цивілізацію. Тому світове положення східної України не було тепер таким корисним, як давніще. Східна Україна опинилася здалека від нової цивілізації.

Далеко корисніще під кождим оглядом положення мала в цій добі галицько-волинська держава. Положена дальше на захід, вона всеж таки увійшла в контакт із західною цивілізацією, дарма, що цей контакт був досить слабенький. А дуже корисним було те, що галицько-волинська держава сусідувала зі степами на меншім просторі, ніж давня київська держава. Тому життя було тут спокійніще і уможливлювало організацію. В історії галицько-волинської держави степ не відогравав ніколи такої ролі як у київській державі. Тут не було таких великих перешкод в удержуванню звязку з Чорним морем, як у київській державі. Дністер вязав Галичину з Чорним морем подібно, як Дніпро Київщину, але Чорне море, а тим самим і Дністер не мали такого великого значіння для галицько-волинської держави, як для київської — Дніпро. Галицько-волинська держава була ще більше континентальною державою, ніж київська, а головні торговельні шляхи провадили з неї до сусідних земель, а не до моря. Галич, який завдяки Дністрові вязався з Чорним морем, не удержався на першому становищі. Побіч нього відограває важну ролю у Галичині Перемишль, а врешті повстає Львів, наскрізь континентальне місто.

Галицько-волинська держава була менша простором, ніж давня київська, і це теж було одною з дуже важних причин, що вона могла краще сконсолідуватися і зорґанізуватися, як київська держава. А дуже корисним фактом було те, що держава Романовичів мала за природні границі Карпати й пинські болота. Карпати були великою обороною від Угорщини, і хоч угорські королі пробували розширити своє панування на Галичину, то всеж таки їм це не вдалося між иншим і тому, що удержати мілітарний звязок між Угорщиною і Галичиною було дуже тяжко завдяки Карпатам. Одинокий вигідніщий перехід через Карпати коло Лупкова був дуже не подорозі з Буди до Галича і заким Угри, діставшися до Перемишля, звідси прийшлиб під Галич, був час приготовитися до оборони. Правда, західні границі були відкриті і тому туди йшли часом польські війська чи на Волинь, чи на Галичину, але це було тільки за часів внутрішніх воєн по смерти Романа Великого. А втім за часів могутности Романа й Данила польські князі не відважувалися переходити границі тим більше, що ці князі не представляли більшої сили, бо Польща була тоді розбита під політичним оглядом. Словом, галицько-волинська держава мала багато даних до свого дальшого розвитку. Неприродні західні границі могли показати некорисні наслідки, але тілки тоді, як би над Вислою повстала могутня держава. В цій добі зовсім не йшло до того. Пинські болота теж були доброю, природною границею від півночі і вони дуже утруднювали литовську інвазію на Волинь. Східня границя була, розуміється, відкрита і як з одного боку вона улегшувала експанзію галицько-волинської держави на схід, так з другого боку помогла Татарам в їх наїзді на західну Україну.

Перенесення центра українського політичного життя із східної до західної України було викликане одначе не тільки географічними чи політичними обставинами, але важну ролю відограваў у цім вигляд тодішньої етнографічної України. А цей вигляд змінився передовсім в тому напрямі, що етнографічний центр перенісся на захід подібно, як це сталося з політичним центром. Причиною було те, що у східній Україні населення дуже змаліло наслідком частих воєн між князями і наслідком нападів степовиків, особливо Татар. Були й на західній Україні війни, передовсім довголітня боротьба за галицько-волинський княжий стіл по смерти Романа Великого, але ці війни не були такими частими і не провадилися з такою завзятістю, як у східній Україні. А що до нападу степовиків, то під цим зглядом аж до татарського нашесту західня Україна була від них майже свобідна. Це уможливило ліпше загосподарування західно-українських земель, а наслідком цього населення західної України було густіще аніж східної. Чим далі на схід, тим ставало воно рідше разом із занепадом хліборобської культури. Всеж таки розселення українського елемента йшло далеко поза політичні границі України. На цілім степовім просторі чорноморсько-озівських степів стрічаємо ще славянський елемент. Ми бачимо його і над долішним Дунаєм, і над долішним Дністром і над долішним Дніпром, над Доном і над Донцем, а навіть ще й на Криму. Це так звані бродники, прозвані так від свого кочовничого життя. Тільки цей елемент був уже відірваний від головної етнографічної маси і коли на степах розсілася найстрашніща з всіх турецьких орд, татарська, тоді доля цих останків славянської людности на степах була рішена. З другого боку турецький елемент розселю-

вався також і по хліборобській Україні. І так, в полудневій Чернигівщині було багато кольоністів Половців, а в Переяславщині, цій найдалі на полудневий схід висуненій землі й тому вже з кінцем XII століття званій Україною, було багато ріжного рода турецьких населенців Печенігів і Торків. Особливше значіння мали так звані Чорні Клобуки в полудневій Київщині. Це було населення, зложене з Печенігів і Торків, яке управлялося осібними старшинами. Вони були передньою сторожею в боротьбі українських князів з Половцями.

Що до способу розселення, то так само в цій добі, як і в попередніх маса населення мешкала по селах. Це було наслідком господарського стану в якому знаходилася тодішня Україна. Міста розвивалися тільки там, де торговля мала кращі условини до свого розвитку. Найбільшим містом, бодай в першій половині цієї доби, був Київ. Коли в попередній добі він мав коло 100 000 мешканців, то в цій добі він певно мав не більше, а дуже можливо, що наслідком погромів, що його стрінули в 1169, 1203 і врешті в 1240 році, а також наслідком зміни торговельної конюнктури на некористь Київа, населення його збідніло і змаліло. Це треба вважати певним що до кінця цієї доби. Доказом того, що Київ був торговельним містом є те, що в ньому мешкали також і чужинці, а саме: Греки, Італійці, Німці, Поляки, Чехи, Вірмени й Жиди. Хоч з другого боку це доказувало, що торговля на Україні поволі переходила в руки чужинців. Вірмен і Жидів мусіло бути багато, коли в Київі була осібна жидівська і осібна вірменська дільниця. Всі инші міста в Київщині не мали більшого значіння. З важніщих були тут: Вишгород, що мав дуже оборонне положення, Білгород над Ірпенем, Торческ, замешкалий Торками, Юрів, Канів та

инші. Багато з тутешніх осель повстали там, де були оборонні замки. Тільки деякі з них мали характер міст. В північній Київщині, в деревлянській землі, було дуже мало міст, так само як у туровопинській землі. В Чернигівщині головним і важним містом аж до татарського погрому було місто Чернигів. Побіч нього були ще: Любеч, Стародуб, Новгород Сіверський, Гомель, Курськ, Путивль, Глухів і Рильськ. На півночі у Вятичів не було городів. В Переяславщині не було крім Переяслава жадного визначніщого міста. Були тільки оборонні замки. Натомість Волинь і Галичина мали міста. На Волині були: Володимир, Белз, Луцьк, Бужськ, який в цій добі стратив значіння, так само Червень, а далі: Дорогобуж, Перисопниця, Берестє, Дорогичин, Кобрин і Холм. В Галичині були: старий Перемишль, Сянок, Ярослав, Звенигород, Теребовля, Городок і врешті новий — Львів. В звязку з економічним зростом західної України і міста дійшли тут до більшого значіння, а Галич став метрополією західної України, подібно, як Київ східної.

Коли взяти під увагу цілу українську етнографічну масу, то в цій добі видко серед неї міґрацію зі сходу на захід, із східної України до західної, на Волинь і до Галичини. Причиною її були напади степовиків, Половців та особливо Татар. Це перша внутрішна українська міґрація і як усі важна тим, що наслідком перемішування ріжних частин українського народу витворилася культурна й етнічна суцільність та почуття єдности в українській етнографічній масі. Ця міґрація причинилася також до того, що західна Україна дістала густіше населення, ніж східна. Таким чином західна Україна здобула в цій добі перевагу над східною як що до

густоти населення, так і що до політичного значіння. Але вона здобула перевагу також і під господарським поглядом.

Господарський лад представлявся подібно, як і в попередній добі. Не маємо причини думати, що на Україні продукція була інакшою, ніж у попередній добі, або що вона збільшилася значніще, ніж це відповідало би зростові населення. Що до східної України, то можемо з цілою певністю ствердити, що тут продукція зменшилася, а тільки в західній Україні збільшилася вона відповідно до зросту населення. Збіжжя і в цій добі продукувалося тільки для власної потреби, а не на вивіз. Його вивожено часом тільки у північні суздальські краї, як що там наставав голод. Побіч хліборобства існує і в цій добі ловецтво та скотарство, відограючи в господарстві майже рівнорядну ролю з хліборобством. Можна припускати, що в цій добі продукція вареної соли збільшилася, а саме на галицькім Підкарпаттю. Ця сіль іде в усі українські землі, отже навіть до східної України, а також до Польщі та до Угорщини. Про ремесла тай взагалі про дрібну промислову продукцію не маємо відомостей, з виїмком цілком загальних. Сучасники, західні європейці, уважали життя у Київі роскішним. Україна була тоді добрим консументом і під тим оглядом перевищала усіх своїх сусідів. А не можна припускати, що вимоги життя заспокоювано переважно заграннцею. На Україні мусів бути і свій промисл, а доказом того є між иншим і те, шо до Польщі вивожено золоті вирби українського походження.

Не таку визначну ролю у цій добі, як у двох попередних, відогравала торговля. Політика князів не оберталася коло торговлі так, як за давних київських князів. Тільки у галицьких князів можна

почасти звязати їх політику з торговлею. На це наводить нас факт, що галицькі князі мали в своїх руках устє Дунаю. А втім, що до характеру торговлі, то вона остільки змінилася, що в ц'й добі торговлею займалися ширші круги, ніж це було давніще. Видко це саме в західній Україні. — Що до східної України, то простір української торговлі значно зменшився в порівнанню з давніщими часами. Коли давніще українські купці заходили аж у Середземне море, в Сирію і навіть Єгипет, то в цій добі стрічаємо їх тільки на кримських та малоазійських побережжах. Навіть Царгород перестав бути осідком українських тай взагалі східнославянських купців. Видко, що італійські купці здобули там перевагу. Тай взагалі видко, що в заграничній торговлі український елемент почав тоді грати вже пасивну ролю. Із заграницею українські купці торгували тільки сіллю. А сіль була або з Галичини, або з чорноморських лиманів, або з кримських озер. Замість Українців у великій мірі беруть тепер участь в заграничній торговлі чужинці. Але це не потрапило поставити торговлю східної України на давню височінь. Східня Україна підупадала економічно чимраз більше, не тільки тому, що степові орди дуже нищили край і перешкоджували в торговлі, але ще й тому, що зовнішні торговельні обставини укладалися чимраз гірше для України. Царгород вже перестав тоді бути центром християнського світа, а його погром з 1204 р., коли то хрестоносці здобули його й розбили візантійську державу, був дуже тяжким для нього ударом. Торговля перейшла в руки італійських міст, які економічно опанували давні землі візантійської держави. Західня Европа поступала під господарським оглядом скоро і стала дуже добрим консументом східних товарів. І про-

дукція розвинулася там так значно, що між західною і середною Европою, та магометанськими краями в Африці й Азії та в Еспанії настала оживлена торговля. Торговельні шляхи переходили через Середземне море і тут була головна артерія торговлі. Україна стратила звязок із світовою торговлею, а східна Україна опинилася зовсім на боці. Трохи ліпше представлялася справа на західній Україні, яка стала посередником між чорноморською торговлею і середньою Европою. Галич, Перемишль, Володимир і Берестя були важними торговельними пунктами, звідки йшла торговля на захід. Але й західна Україна відчувала на собі взагалі некорисні для України торговельні обставини. Всеж таки Україна представляла міцніщий економічний чинник, ніж її сусіди, Суздальщина чи Польща. Польща мала для України тільки те значіння, що тудою переходила українська торговля на захід, бо зрештою Польща була дуже слабим консументом на українські товари. А тільки на захід передовсім могла Україна вивозити чи то свої продукти, чи привезені зі сходу. Важним торговельним предметом були невільники. Їх вивожено до магометанських країв з кримських городів, але ще в більшім числі до західної Европи, особливо до Італії, де тоді потрібували невільників до праці у фабриках. Словом, торговельний звязок України з полудневою і середньою Европою ще був, але інтензивність цієї торговлі не така велика, як за добрих київських часів у попередній добі. Видко було, що Україна не розвивається як слід під економічним оглядом і зістається позаду західно- і середньо-европейських держав. Західня Европа поволі приготовлялася до грошевого господарства, звязаного з розвитком міст, тимчасом як на Україні міста підупадали. Це було дуже великою

шкодою як для українського народу, так і для українських держав.

А тодішні держави на Україні мали під етнічним оглядом чистий український характер. Вони розірвали звязок як з північно-руськими, так і з білоруськими землями і тому український елемент став виключним як у східно-українських малих державах, так і в просторій галицько-волинській державі. Домішка турецьких племен в полудневій Київщині, полудневій Чернигівщині і в Переяславщині не входила в рахубу, бо ця домішка була невелика. Але рішаючим фактом було те, що галицько-волинська держава мала українське населення, бо таким чином український елемент міг далі свобідно кристалізуватися в цій державі і задержати свою окремішність так само, як московський елемент, що гуртувався у володимирсько-суздальській державі. Таким чином ця доба є рішаючою що до розвитку під етнічним оглядом. Осібний політичний розвиток трьох східнославянських етнічних груп причинився дуже до того, що в кождій з цих груп витворилося почуття власної індивідуальности і національної окремішности. Особливо це треба сказати про Північ і Полудне східної Европи. Таким чином тут виразно виступив як що не тріялізм, то етнічний дуалізм. Україна і Москва були назвами, що мали тоді тільки льокальне значіння, але зміст життя обох цих народів тісно вязався з дальшою їх будуччиною, з дальшою історією українського і московського народу. Галицько-волинська держава є тим для Українців, чим для Москалів володимирсько-суздальська держава. Як одна, так і друга мали добрі підстави до свого дальшого розвитку. Оба народи могли стати рів-

норядними чинниками в історії східної Европи, хоча поки що галицько-волинська держава перевищала північну державу як що до культури, так і могутности.

Політично-суспільний лад східноукраїнських князівств і галицько-волинської держави.

Суспільний лад на Україні не перейшов у цій добі надзвичайних змін, але всеж таки він не зістався таким, як у попередній. Зміни були як у східній, так і в західній Україні, тільки інакше вони виглядали в одній, а інакше в другій частині України. На східній Україні в звязку з політичним та економічним упадком суспільна еволюція стала на мертвій точці, вона не пішла далі, бо там настав розклад не тільки політичний, але й суспільний. Наслідком частих воєн за київський стіл і нападів турецьких орд велика земельна власність не могла зміцнитись, тим більше, що князі приводили з собою все нову дружину, нових княжих бояр, які не дозволяли місцевій аристократії спокійно сидіти на своїх місцях. Всеж таки аж до татарського наїзду еволюція йшла в тому напрямі, що велика земельна власність, репрезентована земельним боярством держалася коштом упадку дрібних господарств. Тай ще одно було видко, що між княжим і земельним боярством витворювався чим раз тісніщий звязок. Але упадок державної власти над Дніпром викликав цілковиту анархію у суспільних відносинах і заразом упадок боярства чи то земельного чи княжого. А в ліпших часах княже боярство мусіло бути досить численне, бо кождий князь з нової родини приводив із собою своїх людей.

Подібна доля стрінула й міщанство на східній Україні. Коли економічні обставини зачали укладатися на некористь України, то разом із упадком міст підупало й східноукраїнське міщанство.

Поступ було видко тільки що до духовенства, бо в цій добі християнство розширилося вже не тільки по містах, але й по селах, а тому й число духовенства значно зросло.

Що до селянства, свобідного і несвобідного, то й тут природна еволюція перервалася наслідком татарського наїзду. Усе йшло до того, що суспільне становище селян-смердів постепенно погіршувалося. Наслідком неспокійних часів земельні господарства підупадали, а це показало свій вплив передовсім на дрібнім господарстві. Свобідні селяне дуже часто задовжувалися у бояр, а це провадило їх до становища холопів. Таким чином число несвобідних чи півсвобідних постепенно збільшалося. Упадок державної власти на Подніпровю перервав дальшу еволюцію. Державна власть не йшла на поміч вищим клясам при поневоленню селян, і селяне, не маючи княжої власти над собою, ставали зовсім незалежними людьми, які для оборони цієї своєї незалежности почали організуватися по громадах. Словом, з розкладом суспільного і політичного життя над Дніпром перестали існувати також суспільні контрасти, а суспільність вертала до первісних суспільних форм.

Інакше представлялася справа на західній Україні, в галицько-волинській державі. Тут суспільна еволюція не мала такої перешкоди, як у східній Україні, і тому тут видко теж і результат цієї еволюції. А еволюція пішла в тому напрямі, що витворилися більші суспільні контрасти, ніж це було в давній київській державі. Тому галицько-волинська держава виказує такі суспільні прикмети,

яких не було в жадній державі Рурикович'в аж до цього часу. Першою характеристичною прикметою є те, що тут боярство дійшло до такого економічно-суспільного значіння, як ніде в державах Рурикович. Це було наслідком загосподарювання західної України, віддаленої від степових наїздів. Тут добробут був опертий на хліборобстві, скотарстві і бжільництві, а ним визначалися передовсім великі земельні власники, великі бояре, тай взагалі бояре, число яких в самій Галичині було коло кількасот. Ніде боярство не було такою суцільною клясою, як саме в Галичині. Тут служиле боярство зовсім зрослося з земельним і творило одну клясу, а витворилася засада, що кождий боярин обовязаний до військової служби. Що до становища духовенства, то воно відповідало тому, яке було на східній Україні. Характеристичною рисою галицько-волинських відносин було також те, що тут населення міст зачинало витворювати осібну клясу і відділятися від боярства. Купці, промисловці і ремісники зачинали розуміти спільність своїх інтересів і на цій підставі повстала міщанська суспільна верства. Суспільна еволюція селянства була у тіснім звязку з еволюцією боярства. Свобідне селянство — смерди — існували далі і представляли головну часть селянської маси, але побіч них були несвобідні — невільники. Число їх збільшилося наслідком того, що зі зростом земельного господарства, до праці треба було багато робочих рук. Це й було причиною, що невільників в цій добі вивожено за границю менше, ніж давніше. Татарський наїзд, хоча зробив спустошення також і в галицько-волинській державі, не викликав одначе тут ніяких перемін що до суспільного ладу. Так само не викликав він змін у політичному ладі. Далеко більші зміни настали в східній Україні.

Давня київська держава розложилася у цій добі на кілька осібних держав. Важніщі з них були: київська, чернигівська, волинська й галицька, це на українській території, а поза її границями: полоцько-смоленська, володимирсько-суздальська і новгородська. Але дальший процес пішов у тому напрямі, що з виїмком Галичини і по части Волині, а далі Новгорода Великого усі инші розбилися на дрібні князівства. Це сталося при кінці цієї доби навіть з володимирсько-суздальською державою, що якійсь час була могутньою державою на півночі. Таким чином східня Україна поділилася на дрібні князівства, що особливо виразно виступило в Чернигівщині. Київський стіл ще якийсь час і в цій добі уважався першим між усіма на Україні, але тепер це було оперте тільки на традиції що до київських князів, бо на родовім старшинстві київські князі не могли опиратися, відколи в Київі князювали молодші князі. А що родинний звязок признавано чимось вищим, ніж політичний, то цілком зрозуміло, що инші князі не признавали тоді київського князя своїм старшиною і фактично київська держава, як політична єдність, хоч би в формі федерації, перестала в цій добі істнувати. Київські князі зр'внялися під правним поглядом з иншими князями на Україні. І всі ці князі були панами кождий у своїй території. В засаді власть їх не змінилася у цій історичній добі. Вони й надалі є в теорії необмеженими володарями, але їх власть територіяльно маліє. Це видко особливо в Чернигівщині, де княжі території стали що до простору не більшими від великої земельної власности. Це й змінило характер княжої власти, яка з публичної стала більше приватною, на взір боярської. Таким чином зміст державних організмів з монархами-князями на Чернигівщині при кінці цієї доби пов-

стала висока земельна аристократія. Становище князів понизилося ще більше, відколи вони стали признавати зверхність татарського хана. Не багато ліпше представлялося становище київських князів, бо при кінці цієї доби доходило тут до того, що київські князі володіли тільки Київом та його найблизшою околицею.

Роздроблення територій збільшило число служилого боярства, бо кождий князь мав дружину. А що в володінню князів землями були часті зміни, бо наприклад у Київі в цій добі було понад трицять перемін князів, то відповідно до того на східній Україні відбувалася безперервна мандрівка служилого боярства. Це було найважніщою причиною, що тут не витворилося таке міцне під економічним і політичним оглядом боярство, як у Галичині і взагалі в західній Україні. Але й земельне боярство і міське боярство, себто велике міщанство, не дійшло до більшого значіння у цій добі, ніж у попередній. Під цим оглядом не видко поступу. Віча не стали першорядним політичним чинником, як це було в Новгороді Великім, а часом і на Білій Руси. Всеж таки вони істнували далі, скликувані звичайно князями. А було кілька випадків, коли віча входили в договір із князями при їх вступленню на княжий стіл і ставили їм свої умови. Ці умови були все дуже загального характеру, отже наприклад домагання київської громади, щоби князь воював з Половцями, проте вони були доказом, що громада всетаки не зрікалася права забирати голос в державних справах. Князі скликували нераз бояр на нараду, як це було в попередній добі. Але й ця так звана „боярська рада“ і в цій добі не стала якоюсь інституцією. Що до складу віча, то воно виглядало так само, як у попередній добі. Але разом із роздробленням земель при кінці

цієї доби підупадає значіння віча, а громада перестає інтересуватися політичними справами. Її політичний світогляд стає чим раз вузший, і в деяких землях доходить до того, що поодинокі громади — села інтересуються тільки собою.

Що до адміністративної власти в князівствах східної України, то вона зісталася менше-більше такою самою, як у попередній добі. Якогось поступу тут не видко, не видко передовсім, щоби число центральних урядів збільшилося, що могло би бути зовсім природним дальшим розвитком того, що існувало в попередній добі. Причиною цього було політичне розчленування східної України. Наслідком цього число урядовців на східній Україні дуже зросло, бо кожда мала держава була що до адміністрації мініятурою давнішої великої київської держави. З дальшим роздробленням земель, особливо в Чернигівщині, разом із затратою публичного характеру княжої власти і ці урядовці стали приватними слугами — урядовцями князів. А в тім що до адміністрації то можна зазначити й дещо нове. Так, становище тивунів стало визначнішим, бо тепер на цей уряд призначувано тільки бояр і то двірських. В цій добі повстає також новий уряд „двірських“ чи „дворецьких“. Двірські — це були княжі урядовці, що завідували домашнім господарством князів. Від них були залежні мечники. Громадські уряди зісталися надалі, виручаючи в адміністрації княжих урядовців, а коли власть князя зовсім перестала існувати, то вони були одинокою адміністрацією у розложеній під політичним оглядом східній Україні. Таким чином ця доба не тільки не виказує якогось поступу що до політичнего устрою на території східної України, але виявляє застій, а вкінці цілковитий упадок.

Інакше представляється справа на західній

Україні, в галицько-волинській державі. Тут були могутні князі, які володіли більшою територією, а саме князі галицькі. Ще більшого значіння набрали ці князі відколи з Галичиною получилася Волинь. Галицько-волинські князі володіли великою державою, найбільшою з тодішних східно-европейських держав. Характер їх власти був всеукраїнський, як і характер їх держави. В порівнанню з князем Романом Великим чи королем Данилом князі східної України були зовсім маленькими володарями, що до значіння вони не могли навіть рівнятися з найвищими урядовцями Романовичів. Відомо напр., що галицькі „великі бояре" займали такі становища, як намісництва в Перемишлі та Звенигороді, становища, які давніше давано тільки князям. Галицько-волинська держава є продовженням давньої київської держави і виявляє поступ у порівнанню з нею. Тут на заході, передовсім у Галичині, державна ідея виступила виразніше, ніж у давній київській державі. У вищих, освічених кляс, у боярів, виробився погляд, що держава стоїть понад княжою родиною. І тому тут, у Галичині, могло дійти до того, що зовсім усунено на якийсь час княжу родину, а поставлено на княжім столі боярина Володислава. Це означало заразом, що боярська кляса в Галичині, тісно вязалася з державою і так би мовити вважала себе персоніфікацією держави. І саме в тім був поступ, що державну ідею тепер не вязано з одиницею, чи одною родиною (княжою), а з вищими верствами. Властиво держава істнувала для цих вищих верстов й тому вони вважали, що мають право забирати голос у державних справах. Инша річ, що ті кляси часто робили це не на користь для самої держави.

Відповідно до такого погляду вищі кляси, отже галицьке боярство, старалися обмежити кня-

зівську власть і коли тільки не рахувати короткого панування Романа Великого, то це їм завсігди вдавалося. Боярство в Галичині було таке могутне, що віча не набрали тут ніколи якогось більшого значіння і князі скликували їх дуже виїмково. Натомість могутнім політичним чинником, як уже сказано, стали бояре. Вони мали велику власть у територіях, якими заряджували, роздавали низші уряди, а що найважніще — держали свої власні війська. Тим поясняється, що вони мали такий рішаючий голос при обсаді галицького стола. Що до адміністрації, то в галицько-волинській державі появляються нові уряди, яких не було в давній київській державі. Найвищим урядом став уряд „дворецького". Дворецький стояв на чолі війська в заступстві князя і був найвищою адміністративною властю та начальником міста в неприсутности князя. Словом, уряд дворецького відповідав давньому урядові тисяцького в київській державі. Це був один центральний уряд, але побіч нього були ще й инші високі центральні уряди. Так маємо відомости, що за короля Данила був уряд „печатника", себто канцлєра, який не тільки був начальником княжої канцелярії, але навіть доводив оружною силою напр. підчас здавлення антикнязівського руху на східних окраїнах держави. Побіч канцлєра був „стольник", який сповняв передовсім дипльоматичні обовязки. Опріч того були ще цілком приватні урядники, як „покладники" (сняльники), що мали в опіці мешкання князя, ключники та инші. Словом, ми бачимо, що в галицько-волинській державі повстали центральні уряди, яких не було на східній Україні. Це був поступ у порівнанню з давніми часами, бо тепер повстала міцна центральна власть, чого саме не доставало київській державі.

Що до судівництва й адміністрації фінансами держави, то через недостачу джерел годі сконстатувати якоїсь зміни. Так само стоїть справа з військом. В галицько-волинській державі переважно тільки бояре беруть участь у війську і кождий боярин був обовязаний до військової служби. На східній Україні лишилися старі порядки і в разі війни скликувано народне ополченя. Новиною було хиба те, що турецькі племена, поселені на східно-українських землях, так звані Чорні Клобуки, були складовою частю східно-українських військ і дуже доброю пограничною обороною перед наїздами Половців.

Церковна орґанізація і становище її на Україні не дізнали жадних важних змін. Церква й далі була тісно звязана з державою, а такого виразного розмежування між світською і духовною властю, як це настало тоді на заході, тут ніколи не було. Так само і у відносинах церковної ієрархії на Україні до царгородського патріярхату не настало жадної зміни. Правда, в 1147 р. за Ізяслава II вибрано митрополита без порозуміння з патріярхом, але цей митрополит, а був ним Климент Смолятич, не удержався в Київі, бо разом з вигнанням Ізяслава II мусів уступати і митрополит, а инші князі його не підтримали. Патріярх не визнав його митрополитом, і на його місце призначив свого. Другий подібний випадок стався за князя Данила. Тоді собор епископів за порозумінням з князем Данилом, що володів тоді Київом, вибрав був митрополитом Кирила. Тепер справа пішла остільки щасливіще, що патріях визнав цей вибір важним.

Але ні той факт, ні другий не мали більшого значіння. Не знаємо навіть, з якого приводу ставлено митрополита на свою руку, чи була в цьому

яка провідна думка, чи ні. Але той факт, що протягом цієї доби було тільки два такі вибори, доказує, що в церкві на Україні не було ніяких автономічних змагань. В цій добі, усі епископські катедри істнували далі, тільки переяславська перестає істнувати по татарськім погромі. Замість того повстає за князя Данила нова катедра — холмська. В цій добі розширив свою компетенцію церковний суд. До нього тепер належали нові справи, а саме: святотацтво, маєткові справи між свояками, непорозуміння між батьками й дітьми і справи розводу. Справа унії Данила з Римом не мала розуміється на українських землях ніякого впливу на церковне життя.

Оглядаючи в цій добі відношення суспільних кляс до держави, бачимо, що й під цим оглядом є ріжниця між східною і західною Україною. Що до східної, то взагалі видко, що суспільство менше себе звязує з державою і менше з неї вдоволене, як давніще. Це сталося тому, що малі українські держави на східній Україні не давали населенню такого захисту, як давніще, перед наїздами степовиків. Через це навіть боярська верства еміґрувала до західних українських земель, покидаючи свої становища і посілости на східній Україні. А в тім, безперервні війни між князями знеохотили суспільність до політичного ладу. Всеж таки боярство і духовенство ставилися прихильно до держави і до княжої династії. Це видко зі світських творів: зі славного „Слова о полку Ігоревім“ і з літописей, писаних монахами. Далеко менше інтересу для держави, як і в попередній добі, мали середні кляси — дрібне міщанство, дрібні промисловці й купці. Велика одначе зміна настала в селянстві. Воно ніколи дуже тісно не було звязане з державою, бо маючи по громадах своїх урядовців, не

потрібувало ніякої иншої адміністрації. Одиноке, що завдячувала громада державі, була оборона перед степовиками, а тимчасом ця справа виглядала чимраз гірше і пограничні зі степом громади не мали від держави захисту. Але замість того появлялися у громадах княжі урядовці, вимагаючи платити князеві данину. Ці данини мусіли бути прикріщими в цій добі з огляду на те, що княжі території були нераз маленькі, і тому весь тягар удержання княжої адміністрації спадав на невелику територію. Це було причиною, що сільські громади стали в опозиції до держави. Вони попросту не потрібували держави, бо вона їм або нічого не давала, або давала дуже мало. Цим поясняється факт, що з кінцем цієї доби на східній Україні існували громади, які зовсім не признавали княжої власти, а коли зявилися Татари, то воліли визнавати над собою татарську власть, що могло їх бодай почасти охоронити від тяжкої татарської руки, ніж стояти за княжу державу, яка не давала їм нічого. Це й є причини існування в кінці цієї доби так званих „татарських людей", того політичного руху між громадами, що у відношенню до українських держав був цілком деструктивним. Цей, так званий у нашій історіографії „громадський рух з XIII століття" був першим проявом у давній княжій державі, який мав антидержавний характер і таким чином підкопував фундаменти державности на східній Україні. Тому не диво, що король Данило так рішучо виступив до боротьби з „татарськими людьми". Це була прінціпіяльна боротьба державних і антидержавних елєментів.

У галицько-волинській державі цей антидержавний рух не розвинувся до більших розмірів. Тільки на східних її окраїнах розвинувся він знач-

ніще й дуже можливо, що й розрухи в Дорогічині підчас коронації Данила на короля теж мали саме такий анархістичний характер. Західно-українська суспільність була тісніще звязана з галицько-волинською державою, ніж східно-українська. Галицько-волинська держава була могутня і дійсно давала захист перед чужими наїздами, не рахуючи таких виїмкових, як татарські 1240 і 1259 рр. А в тім, західно-українська суспільність ліпше загосподарована в тих часах, ніж східно-українська особливо в другій половині цієї доби, була разом з тим міцніще зорганізована чим східно-українська, а це дуже утруднювало повстання деструктивних елементів. При такій ситуації опозиція низших верств взагалі не мала виглядів, хоча становище селянської кляси було тут гірше, ніж на східній Україні, особливо тоді, коли там настав розклад і на суспільному полі.

Верствою найтісніще звязаною з державою було тут боярство. Для нього держава була чимось конечним, бо тільки завдяки її істнуванню воно могло удержати своє міцне економічно-суспільне становище. В своїх методах боротьби за панування бояре нераз сходять на антидержавний шлях, спроваджуючи до Галичини Угрів, що могло скінчитися упадком галицько-волинської держави, але це було наслідком засліплення підчас завзятої боротьби, а не ціллю боярської політики. Ціллю політики галицьких бояр було стати головною силою у державі, а власть князя мала бути більше номінальною, ніж дійсною. Це мала би бути держава у вигляді аристократичної республики.

Інакше представляло собі державу галицько-волинське міщанство і духовенство. Витворюючи осібну від боярства суспільну клясу міщанство, себто купці, промисловці й ремісники, зовсім не

бажало собі переваги боярства і провадило свою осібну політику, яка змагала до того, щоби коштом значіння бояр стала міцною власть княжа. І тому то міщанство підтримує як князя Романа, так і Данила в їх заходах що до галицько-волинського стола. З міщанством стоїть в однім ряді що до політики духовенство, а похвала в галицько-волинській літописі для Романа, якого літописець називає „самодержцем всеї Русі", не була чимось виїмковим, а лише вислідом політичного світогляду духовенства. Початок повставання осібної міщанської кляси з осібними політичними змаганнями мало для галицько-волинської держави велике значіння. Повставала кляса, яка могла дуже добре невтралізувати боярські змагання, що йшли шляхом забурення суспільної і політичної рівноваги на користь одної боярської кляси. Під тим оглядом галицько-волинські відносини відріжнялися від усього, що було досі на українських землях, пригадуючи західню Европу.

Галицько-волинська держава й східна Україна та Европа й Візантія.

В цій добі як і в попередній, політичний розвиток України йшов тим же шляхом цілої Европи, коли не включати до неї полудневих країв: Візантії, Італії та Еспанії, які в цій добі, як і в попередній що до свого політичного розвитку випередили решту Европи. Найважніщим фактом з політичної історії України було те, що в цій добі київська держава розпалася остаточно на кількинадцять осібних держав, з яких найважніщою була галицько-волинська. Під цим оглядом Україна пригадує

Німеччину, яка теж остаточно в цій добі замінилася на ряд держав, хоч звязаних із собою істнуванням одної королівської власти, але всеж таки самостійних політичних орґанізмів, які мали всякі дані до того, щоби колись стати зовсім незалежними державами. Анальоґічний процес розвивався у Польщі, яка протягом цілої цеї доби була поділена спершу на кілька, а опісля на кільканацять князівств. Зваживши все це і взявши під увагу той факт, що й суздальсько-володимирська держава при кінці цієї доби теж розпалася на кілька частин, бачимо, що галицько-волинська держава була наймогутнішою державою у східній Европі і серед того хаосу, який там панував, була майже одинокою державою, яка представляла поважну політичну силу. На заході настала тоді важна зміна, бо Франція, що в попередній добі переживала час політичної анархії, почала консолідуватись і стала побіч Анґлії визначною державою на заході. Але найбільші зміни наступили на полудневім сході Европи. Великий хрестоносний рух, що мав на цілі здобути і удержати при латинськім християнстві Палестину, звернувся почасти також і на старе візантійське цісарство, а результатом цього було те, що в четвертім хрестоноснім поході хрестоносці вдарили замість на магометан на Візантію і розвалили цю стару державу. На її місці повстало кілька нових держав, сформованих на західноевропейський лад з февдалізмом і рицарством, а в Царгороді засів „латинський цісар“ 1204 року. Розвал візантійського цісарства не приніс одначе ніякої користи справі визволення Палестини з магометанських рук. Він тільки викликав хаос, який довший час тревав на Балканськім півострові. З усього бачимо, що в XIII столітті в середній і східній Европі і так само на полудневім її сході

упадають давні політичні форми, і настає перехідовий час, який визначається політичною анархією. На цьому полі політичний розклад східної України не був чимось надзвичайним, а одним хоч і найяркіщим з тих численних тоді політичних проявів. Картина стає ще більше темною, коли зважити, що разом з великими завойованнями Татарів в центральній і полуднево-західній Азії настало велике замішання на цих просторах і почався політичний розклад арабсько-магометанського світа. Що в таких обставинах вибивається на перший плян галицько-волинська держава, в часах могутности Романа Великого і короля Данила, це зовсім зрозуміле. Це ясний прояв в політичнім життю Европи так само, як існування тодішньої Анґлії, Франції, королівства сицилійського і могутніх міських республік — Венеції та Ґенуї. В цю рахубу входить почасти і Німеччина, бо й вона в цім часі має хвилі могутности, але її володарі пірвавшися до боротьби з папством за панування над західно-европейським світом, допровадили при кінці цієї доби до катастрофи своєї держави, подібно до того, як це сталося наслідком світової війни, де йшло також про панування над світом.

І в цій добі, так само, як у попередній Европа не представляла ще якоїсь цілости під економічним оглядом і поодинокі краї не були так залежні одні від одних як це настало в новіщих часах. Все ж таки економічний звязок вже тоді творився й ставав чим раз міцніщим. Населення Европи ставало чим раз густіщим, а при збільшенню цивілізації і добробуту західня й середня Европа ставали чим раз ліпшим продуцентом і передовсім консументом. Велику ролю відограли в цьому хрестоносні по-

ходи, бо вони викликали торговельний рух між західною Европою і магометанською Азією.

У звязку з розвитком торговлі в романсько-германській Европі давна натуральна господарка змінялася на грошеву господарку і гріш зачав відігравати в життю народів важну ролю. Грошеву господарку ми бачили ще в попередніх історичних добах у давній київській державі, але як було вже сказано, в ній брала участь тільки найвища суспільна кляса з князями на чолі. З таким характером грошева господарка була тоді і в християнській Европі — в Італії та подуднєвій Франції. Але в цій добі вона обіймає вже й християнську часть Піренейського півострова, цілу Францію, Німеччину, Фляндрію, Голяндію та Англію. А що найважніще грошева господарка захоплює вже тоді широкі круги населення, наслідком чого витворюється численна купецька кляса, осіле по містах — міщанство. В XII і XIII століттях бачимо скрізь в романсько-германській Европі наглий зріст міст. Деякі міста й поза Альпами (наприклад над Реном і у Фляндрії) стали важними торговельними центрами. І саме під цим оглядом випередила західна й середна Европа Україну. Київ стратив своє давне торговельне значіння і першорядне становище побіч Візантії і Венеції. Навіть і в галицько-волинській державі міста не розвинулися в такій мірі, як у романсько-германській Европі, не зважаючи на те, що вони почасти переняли на себе давню торговлю Київа. Галич не був уже тим, чим був давній Київ за добрих своїх часів, але він і не міг рівнятися з иншими важніщими торговельними осередками тодішньої Европи. І тому міщанство в галицько-волинській державі не набрало такого значіння, як на заході, а економічне життя опиралося головно на натуральній господарці. З цього

бачимо, що Україна зісталася по заду Европи. Вона перестала стояти напереді Европи, як це було за попередньої доби.

Збільшення консумції в Европі викликало в ній більшу продукцію, особливо хліборобських продуктів, і більшу торговлю а в звязку з тим витворення осібних станів відповідно до їх заняття. Витворюється осібна кляса купців, ремісників, які стають побіч давніх кляс, опертих на хліборобстві. Суспільні кляси кристалізуються, бо кождий стан орґанізується осібно. Повстають орґанізації ремісничі й купецькі, а продукція відбувається в орґанізаціях. Всього цього теж не видко на українських землях (тай взагалі в Польщі й на сході Европи). Тут еволюція суспільного ладу йде дуже поволі і стає немов на мертвій точці, подібно як економічний лад. І в цім знову Україна, навіть її найліпше загосподарована частина – західна Україна, де суспільна еволюція пішла дальше, ніж у східній, зісталася поза романсько-ґерманською Европою. Замість того Україна стає подібною до Польщі з її маленькою торговлею і продукцією, з її натуральною господаркою, хоча всеж таки ще й у цій добі має над Польщею перевагу.

Одначе не можна заперечити, що суспільна еволюція в галицько-волинській державі, хоча тепер уже позаду, але йшла шляхом подібним до романсько-ґерманської Европи. Коли бачимо, що власне в галицько-волинській державі витворюється численна боярська кляса, яка з одного боку звязана із землею, а з другого з військовою службою, то це пригадує нам романсько-ґерманську шляхту й рицарство. Галицькі „великі бояре“ це те саме, що вища шляхта, маґнати на заході, а дрібне боярство, це немов низша шляхта, рицарство на заході. Але це стара кляса, витворена ще давніми

обставинами, а те, що було нового в Европі — міщанство, представляється у нас ще слабо, хоча все таки саме в галицько-волинській державі міщанство поволі відділяється від боярства і, як знаємо з попереднього, провадить свою осібну політику, звичайно суперечну з боярською. І в цім видко власне поступ у порівнанню з давньою київською державою. Не видко його натомість що до селян, бо їх доля зістається однаковою, а доля несвобідних селян навіть погіршується у противлежність до того, що було на заході, де доля несвобідних людей значно поліпшилася, особливо у Франції.

З цього видко, що економічно-суспільний лад у галицько-волинській державі був дещо інакшим, як у романсько-германській Европі. Але це зовсім не значить, що ця держава стала якимось чужим чинником у Европі. В засаді еволюція йде одним і тим самим шляхом, а ріжниця виходить тільки з того, що на Україні відбувалася ця еволюція повільнішим темпом, ніж на заході, що Україна переживала таку економічну — еволюцію, яку західні краї вже пережили.

Відповідно до того представлявся і політичний лад в Европі. Держави романсько-германські поступили значно й під тим оглядом. На переді стали християнські держави на піренейськім півострові та Англія. В цих краях набирають політичного значіння зорганізовані стани, а вищі кляси висилають своїх представників, які обмежують королівську власть, і витворюють так звані „парляментарні“ організації. Щось подібне помічається також і у Франції і в Німеччині, де князі відбувають наради з представниками шляхти. Це початок соймів. У нас всього того не було, бо „боярські ради“ не стали державними або становими інсти-

туціями, а віча підупали в цій добі навіть на східній Україні. В галицько-волинській державі віча взагалі ніколи не мали значіння; не прийшло тут і до сформування якоїсь „бояpської ради", як державної інституції, не зважаючи на велике політичне значіння бояр, особливо галицьких. Відносини були зовсім подібні до відносин у Чехії і в Польщі, де також у цій добі не було ніяких репрезентаційних організацій. Але всеж таки в галицько-волинській державі і під тим оглядом еволюція йшла західно-европейським шляхом. Коли чуємо, що галицькі бояре захопили адміністрацію по своїх територіях, що вони мали свої війська, то що, то це такого ж роду прояв, який помічаємо і на заході, де великі земельні власники чи то в Німеччині, чи у Франції захопили в свої руки адміністрацію своїх територій коштом державної, королівської, чи як у Німеччині, князівської адміністрації.

З усього видко, що Україна і в цій добі під суспільним і політичним оглядом стоїть без порівнання близше до Европи, ніж до Візантії. З Візантією вона звязана тільки церквою та освітою. Стара візантійська цивілізація дала Україні дуже багато. Усе те дістала Україна вже в попередніх добах. В цій же добі не було що діставати — сама Візантія жила тільки тим, що створила давніще, а коли з початком XIII в., розбито візантійську державу, то наслідком цього візантійська цивілізація дуже підупала, чи брати її матеріяльний бік — торговлю, чи духовий — письменство. Це мусіло показати свій вплив і на цивілізації на українських землях. На заході хрестоносні походи викликали великий духовий і матеріяльний переворот, там рішалися такі першорядного значіння справи, як відношення

держави до церкви. Тут на Україні всього того не було. Духове життя, а в тім і політична думка, жили в консервативних формах, зістаючися позаду за романсько-германською Европою. Це не було корисним для дальшого розвитку галицько-волинської держави, бо не було надії, щоби нові політичні течії оживили її тим більше, що славянські сусіди від заходу, самі спізнені в цивілізаційному розвитку в порівнанню з романсько-германським світом, нічого не могли тоді дати Україні.

Огляд третьої доби.

Третя доба історії української держави обіймає час сто двацять сімох років і кінчиться з 1259 роком, — другим татарським наїздом на українські землі. Вона характеристична передовсім тим, що давня київська держава занепадає і врешті розкладається на осібні політичні орґанізми. Найвиразніще було видко цей розклад у самому серці цієї держави, — у Київі та київській землі. Антикнязівський рух на східній Україні довів центральні українські землі до цілкосвитого політичного розбиття, до розбиття на атоми, якими стали громади, що були незалежні одна від одної, а лише під спільною татарською зверхністю. Це був наслідок ріжних чинників, що відограли в цім рішаючу ролю, а саме: шкідливий вплив степу на історичний розвиток східної України, безперервні війни за Київ і зміна економічних відносин, викликана зміною торговельних шляхів в Европі. Наслідком усього того, східна Україна не могла сповнити як слід свого найважнішого завдання: побідної і рішаючої боротьби зі степовиками, яку вона вела в попе-

редній добі. У звязку з тим татарський наїзд являється тільки дальшою консеквенцією цих обставин. Розуміється, що наслідком політичного упадку східно-українських земель не могли там витворитися нові політичні форми і навіть суспільна еволюція пішла бічними шляхами. Таким чином третя доба являється у порівнанню з попередньою затемненою картою в історії східної України, де затемнювалося те, що було ясне в другій добі.

Але на західній Україні представляється справа інакше. На руїнах київської держави повстає новий, здоровий політичний організм, а таким у другій половині цієї доби на українських землях являється саме галицько-волинська держава. Вона опирається на тих самих політичних підставах, що й давня київська держава, і виявляє у порівнанню з нею поступ як під суспільним, так і політичним оглядом. Вона має всякі дані до дальшого гарного розвитку, хоч у порівнанню з київською державою обмежена під територіяльним оглядом і не оперта на такій щасливій економічній конюнктурі, як тамта. Таким чином галицько-волинська держава з далеко більшим правом, ніж московська являється в певній мірі не тільки продовженням давньої київської, але також із загально-історичного погляду виявляє поступ на українських землях, бо виказує деякі вищі форми суспільного і політичного життя.

Коли дивитися на третю добу з українського національного становища, то вона зовсім не представляється так трагічно, як може б здавалось. Правда, східня Україна підупала під кождим оглядом, але зате піднеслася вище західна Україна. А найважніще було те, що хоч розчленування київської держави було наслідком політичного занепаду, воно одначе витворило політичну

сепарацію України, Московщини й Білої Руси і тим способом причинилося до повстання на території давньої київської держави, трьох осібних націй. Галицько-волинська держава виявляє і під цим оглядом поступ, бо коли київську державу можна українською лише з певними застереженнями назвати, то галицько-волинська держава була вже цілком українською державою. І тому точка тяжкости української історії у другій половині цієї доби лежить на західній Україні, а доля галицько-волинської держави має значіння для цілого українського народу. В таких обставинах татарський наїзд на цю державу має особливше значіння. Наїзд з 1240 року ще не рішив цілком справи. Якийсь час здавалося ще, що держава короля Данила зможе підняти рішаючу боротьбу з Татарами. Щойно 1259-тий рік показав, що нова політична система у східній Европі, яка витворилася наслідком татарської інвазії, вже не може бути змінена. Це було тяжким ударом для розвитку держави Романовичів. І з цим саме роком кінчається третя доба.

Вона кінчається тим, що український народ мав ще могутню західно-українську державу, хоч остання й була під зверхністю татарських ханів. Але коли подивитися на цю добу з ширшого історичного становища, то в ній в порівнанню з другою добою помітно зміну на нашу некористь. В другій добі Україна стояла ще на одній лінії з західною і середньою Европою. В третій добі Україна зісталася вже поза нею. Поступ виявився, як було вже сказано, лише в галицько-волинській державі, але був він замалий у порівнанню з тим, що було в Европі. Україна почала поволі відсуватися від Европи. Зрештою

входив тут у гру той факт, що візантійська цивілізація не розвивалася як слід, і чим раз більше завмирала. Україна мусіла відчути на собі наслідки того.

ЧЕТВЕРТА ДОБА.

Від татарського наїзду в 1259 р. до скасування автономії Галичини в 1387 р.

Галицько-волинська держава та її політика з кінцем XIII століття. Получення Волині з Литвою.

Наїзд Бурундая в 1259 р. показав, що галицько-волинська держава не може стати незалежно від татарської Орди і що дальша її політика мусить передовсім рахуватися з цим фактом. Нова боротьба з Ордою була безвиглядною тим більше, що по смерти Данила Волинь відділилася від Галичини і між галицьким князем Львом І Даниловичем та волинськими князями Володимиром, сином Василька, що вмер невдовзі після смерти Данила, і його наслідником Мстиславом Даниловичем не було згоди, як це було між Данилом і Васильком. Тоді можна було говорити про єдність управи в галицько-волинській державі, не зважаючи на те, що Данило був володарем Галичини, а Василько —

Волині. Тепер про це не могло бути мови. В такій ситуації підставою політики галицьких і волинських князів мусіло бути приязне відношення до Орди. І так воно дійсно було, і найрішучіщим приклюнником такої політики був галицький князь Лев І, який зрештою показав себе далеко енергічніщим, ніж волинський Володимир Василькович або Мстислав Данилович. Політика князя Льва І була звернена на захід, в сторону Польщі, і таким чином була немов продовженням політики Романа Великого з послідніх років його життя. Польща тоді лишалася ще поділеною і між князями поодиноких частей ішли війни, з яких надто завзятими були війни за Краків, що мав у тім часі становище, подібне до того яке мав колись Київ на Україні. В цих часах умер краківський князь Болеслав V Соромливий і тому князь Лев І рішив добиратися краківського стола і тим способом получити Малопольщу з Галичиною. Але йому не пощастило, бо малопольські пани покликали на князя Лєшка Чорного. Між двома сусідами відразу прийшло до ворожнечі, і Лев підняв 1280/1 війну з Лєшком Чорним, маючи зі собою також Татарів. Але цей його похід скінчився поразкою під Гослицями, наслідком чого Лєшко пішов походом на українську територію і захопив на короткий час Переворськ та підгірські місточка, між ними Кросно. Не знаємо зрештою, чи ця війна принесла які територіяльні здобутки Лєшкови, але як що й так, то їх певно втрачено в 1286 році, коли Лев І знову вибрався походом з Татарами на Малопольщу. Коли по смерти Лєшка Чорного відновилася боротьба за краківський стіл, то Лев знову взяв у ній участь, підпомагаючи одного з польських князів. В 1289 р. Лев став знову під Краковом, а звідси пішов навіть на Шлеск за Генриком

Пробусом, якого не хотів пустити на краківський стіл. На Шлезку зійшовся князь Лев з чеським королем Вацлавом II, який виступив теж яко кандидат до краківського стола. Між обома володарями прийшло тоді до порозуміння. Лев мабуть зобовязався не робити ніяких перешкод чеському королеві. Але реальним здобутком з цілої цеї акції у Польщі являється те, що Лев забрав коло 1290 р. і прилучив до своєї держави Люблин. Це була давня українська земля, за яку вже нераз були війни між польськими та волинськими князями. Тепер наслідком мілітарної переваги Галичини над польськими князями, вернула Люблинщина до України, але не надовго. Поляки знову забрали в 1302 р. Люблин і прилучили його до Малопольщі.

Польська політика князя Льва була віссю цілої його політики. Всі инші справи стояли на другому місці. Відносини з Угорщиною були переважно добрі, хоча Лев пробував заволодіти закарпатською Україною і мабуть якийсь час володів нею. Відношення до Литви безпосередньо не інтересувало галицького князя, хоча в 1277 р. Лев разом з волинським Володимиром і Татарами ходив походом на Литву.

Менше активности в політиці показали волинські князі, хоча тут несподівано утворилася дуже корисна перспектива. Шварно, що мав Холмщину й Белзьку землю, а був жонатий з донькою литовського князя Мендовга, став у 1267 р. литовським князем. Цей факт міг мати дуже важні політичні наслідки, але смерть Шварна в 1269 р. попсувала цілу нову комбінацію. Литва дістала назад своїх князів і стала самостійним політичним чинником, який невдовзі став дуже невигідним сусідом для галицько-волинської держави. Одним тільки корисним здобутком могли виказатися

волинські князі, а саме, цілковитим розбиттям Ятвягів і забранням їх території. Наслідком цього територія галицько-волинської держави посунулася дальше на північ, в напрямі до Прусії. Це улегшило навязання політичних і торговельних зносин між галицько-волинською державою й німецьким Орденом, який по кількадесятилітнім існуванню у цих околицях став міцною ногою на землі Прусаків.

Галицько-волинська держава за короля Юрія I та його синів. Болеслав-Юрій II.

Існування осібних князів на Волині, а осібних у Галичині не було корисним фактом, бо воно розбивало єдність галицько-волинської держави. Але цей стан тревав не довго, бо вже коло 1300 року, коли вимерла родина волинських князів, галицький Юрій став володарем цілої галицько-волинської держави. Це змінило відразу політичне становище цієї держави. Вона знову стала першорядною політичною силою на сході Европи, як це було колись за Романа Великого і короля Данила. Юрій I титулував себе навіть „королем Руси", так само, як колись його дід, король Данило. Одначе політичні відносини були тепер трохи інакші, як за часів Данила. Головна ріжниця полягала в тім, що на західній границі зачинала консолідуватися Польща і з дрібних князівств повставала майже вже зєдинена польська держава. По короткім панованню у Польщі чеського короля Вацлава II став польським королем Володислав Локтик. Це мало неабияке значіння, бо тепер володар галицько-волинської держави не міг думати про якісь територіяльні здобутки на заході. Утрата Люблина

у 1302 році положила край війнам галицько-волинських князів з Польщею і від тоді настала між обома сусідніми державами політична рівновага. Прийшло між ними навіть до союза. Юрій І був цілий час у союзі з Володиславом Локтиком, а українські війська ходили навіть у Польщу на підмогу Локтикови в його боротьбі за Малопольщу.

У Прусії в тих часах зачинав відогравати важну ролю німецький Орден. Маючи дуже корисне ґеоґрафічне положення над Балтійським морем він був важним чинником що до торговельних відносин для обох континентальних держав — західноукраїнської і польської та вже тоді представляв поважну мілітарну силу. І тому цілком зрозуміле, що між галицько-волинською державою й Орденом прийшло до політичних зносин. Вони були в інтересі обох сторін, а передовсім Ордену, який притягнувши на свій бік короля Юрія І, тим способом не допускав до союза України з Литвою та уможливлював собі боротьбу з Литвою.

Дуже велика шкода, що про ці часи, такі важні в історії західно-української держави, відомости наші дуже скупенькі. Наша волинська літопись, яка так докладно й цікаво розповідає історію галицько волинської держави, уривається з кінцем XIII століття і ми зістаємося без історичних джерел. Тому не можемо сказати нічого докладнішого про часи цього посліднього „короля Руси". Одначе можемо припускати, що панування Юрія І. було часом спокійного розвитку галицько-волинської держави. З Литвою теж був тоді мир, зрештою аґресивною могла бути тільки галицько-волинська держава, бо на Литві в тім часі були внутрішні замішання. А в тім політика литовських князів зверталася на схід, і не тільки Чорна Русь, але часть Білої Руси і навіть Турово-пинська земля

була вже переважно в руках литовських князів. Таким чином побіч Польщі виростала нова держава литовська поки що коштом тільки біло-руських земель.

Упорядковані відносини до західних сусідів зміцняли, розуміється, становище галицько-волинської держави що до татарської Орди й тому татарська зверхність мусіла бути в тім часі дуже легкою, тим більше, що в Орді були якийсь час внутрішні замішання, що не допускали її до якоїсь активної політики назверх.

Словом, відносини так уложилися, що галицько-волинська держава могла розвиватися і консолідуватися без перешкоди. Забезпечення західних границь могло дуже улегшувати активну політику західної України на сході, на східній Україні. Але не маємо жадних відомостей що до цього, тай зрештою панування Юрія І було коротке і з огляду на це ледви можна було дещо підготовити до такої акції. Що союз з Польщею і Орденом міг бути такою підготовкою, можна припускати, але щось певне про це не можна сказати. Поки що справа стояла так, що східна Україна не була у політичнім звязку з галицько-волинською державою. Активність видко тільки що до церковних справ, тай й то не знати, чи Юрія І, чи ще Льва І. В 1303 р. основано осібну митрополію для західної України. Це було наслідком того, що київські митрополити перенеслися з кінцем XIII століття на північ до володимирсько-суздальських земель і врешті осіли в Москві. Таким чином західня Україна стала зовсім самостійною й під церковним оглядом. Шкода тільки, що західно-українські митрополити не потягнули за собою східної України, яка зісталася у церковнім звязку з Москвою. Галицько-волинська держава в тих часах зісталася

всеж таки тільки західно-українською і в цім була її низшість у порівнанню з державою Романа Великого і короля Данила.

Юрій I вмер правдоподібно в 1308 році по кількалітнім пануванню. Він зіставив двох синів, Андрія і Льва. Вони здається, поділилися державою тим способом, що Андрій дістав Волинь, а Лев II — Галичину. Але цей поділ не мав більшого значіння через те, що оба брати виступали на зверх разом. Їх зовнішня політика була продовженням політики Юрія I, бо як з Польщею, так і з Орденом були вони в союзі. Відносини змінилися тільки що до Литви, відколи там став князем Гедимин і зачав поширювати своє панування коштом білоруських і українських земель. Вже перед тим переважна часть Білої Руси як і турово-пинська земля були під зверхністю Литви, а за Гедимина політичний вплив Литви ще поширився. Можемо з усякою правдоподібністю припускати, що не тільки турово-пинська земля, але навіть і часть давньої деревської землі належала безпосередньо до Литви. Навіть сам Київ був вже тоді під литовським впливом.

Така експанзивна політика Литви на сході не могла лежати в інтересі галицько-волинської держави. І на цьому тлі прийшло між нею і Литвою до напружених відносин, які врешті, чи ще за життя Андрія і Льва II чи може вже по їх смерти, що наступила десь між 1321—1323 роками, довели до війни. Війна скінчилася некорисно для української держави, бо Литва забрала Дорогичинсько-берестейську землю. Таким чином галицько-волинська держава програла справу. Вона не тільки втратила частину своєї території, але й можливість поширити її на всі східно-українські землі. Замість неї пішла на схід Литва, зміняючи таким чином

політичну ситуацію на Україні. Чому так сталося, годі сказати, бо взагалі про часи Юрія І і його синів маємо дуже скупі відомости. Можна лише припускати, що мусіло статися щось таке, що відібрало можливість галицько-волинській державі провадити енергічну зовнішню політику. Вже політика Юрія І не визначалася якимось розмахом, а за його наслідників це тільки продовжалося. Чи тою обставиною, що гальмувала всяку зовнішню акцію, була недостача внутрішньої консолідації, — годі знати. Але якби ми мали яку звістку, що потверджувалаби таку думку, то тоді сталоби зрозумілим, чому держава, могутня за Романа Великого і короля Данила, тепер мусіла уступати на всіх полях Литві, і чому вона не пробувала провадити активної політики що до східної України, хоча там справа представлялася далеко корисніше, як за часів Данила, бо татарська Орда зачинала під той час уже підупадати. Що на західній Україні внутрішня ситуація не була зовсім певна, вказує факт, що по вимертю Романовичів не зараз поставлено нового князя, а щойно через два роки, а може ще й пізніше. Від 1323 до 1325 в галицько-волинській державі не було князя і його покликано щойно в 1325 році, а може й трохи пізніше. Покликали князя, розуміється, бояре і коли з такою важною справою вони так опізнилися, то причина цього не могла лежати в тім, що бояре не могли вишукати кандидата, а в чімсь иншім. Внутрішні замішання, мабуть таки між самими боярами, не дозволяли на порішення справи. Щойно перевага якоїсь одної партії між боярством уможливила покликання на галицько-волинський стіл Болеслава Тройденовича, мазовецького князя, що по матері був з роду Романовичів.

Становище нового князя, що по переході на

православіє дістав імя Юрія, не могло бути міцним. Є відомости, що між ним і боярами була напружена ситуація. Що було причиною цього, годі знати. Вістки чужих літописців (бо наших з цього часу не було), подають як причину те, що Болеслав-Юрій II вводив латинську віру, спроваджував і протеґував чужинців та старався змінити правні порядки. Але таке пояснення не правдоподібне. Виглядає дуже неправдоподібним, щоби Юрій II протеґував латинську віру, бо це не мало ніякого політичного змислу, тим більше, що сам він зістався православним до кінця життя. Можна лише припускати, що князь не робив латинській пропаґанді ніяких перешкод. Що до спроваджування чужинців, то це можна вважати дуже правдоподібним. Це було би тільки перенесенням на український ґрунт кольонізаційно-економічної політики польських князів, яку вони практикували в себе дома протягом кількадесяти років. Що разом з тим в галицько-волинській державі по містах розповсюднювалося німецьке право це можна припускати хочби на підставі грамоти з 1339 року, виданої для міста Сянока, яка признає йому німецьке право. А в тім, закид протеґування чужинців не має підстави. І коли чуємо, що між князем і боярством були дуже напружені відносини і що врешті бояре отруїли його, то причини цього мусіли бути інші і це напруження треба інакше пояснити. Найприроднішим поясненням булоб те, що бояре, закликуючи на галицько-волинський стіл мазовецького князя, хотіли мати великий вплив на управу держави. Повторилася давна політика боярів з часів Ярослава Осмомисла, чи то по смерти Романа Великого. Вона мабуть, як сказано вище, вязала руки галицько-волинських князів і не допускала до активної зовнішньої по-

літики. І в тім, що сталося за князя Юрія II не було нічого ані нового, ані незвичайного. Бояре дійсно мали велике значіння за Юрія II. Вони мали самостійне політичне становище, що найкраще видко з документів міждержавних договорів, де бояре виступають не як свідки, а як самостійний чинник побіч князя. Тільки Болеслав-Юрій II був не таким податливим, як наприклад Ярослав Осмомисл. Вирісши в мазовецькій землі, де шляхта не мала ані економічної сили, ані політичного значіння, мазовецький Пястович не міг погодитися з претенсіями до власти багатих українських боярів. З цього виріс конфлікт, який остаточно скінчився отруєнням боярами Юрія II в 1340 році.

Що в такій ситуації заграничка політика галицько-волинської держави не могла бути активною, це зовсім зрозуміло. Віссю політики Юрія II був союз з Орденом. Він зміцняв становище галицько-волинської держави супроти Польщі й Литви, які саме за часів Юрія II дуже сконсолідувалися і стали могутніми державами. А в тім, цей союз мусів мати й важне торговельне значіння, не зважаючи на те, що галицько-волинська держава не сусідувала з німецьким Орденом. Ще більше зміцнилося становище галицько-волинської держави через те, що Юрій II оженився з донькою литовського князя Гедимина. Тільки з Польщею були холодні відносини. Є навіть звістка, що в 1337 році Татари разом з „Русинами" напали на Люблин. Чи ініціятива йшла від Юрія II чи від Орди, годі знати, всеж таки цей факт мусів дуже попсувати українсько-польські відносини. Так само зближення між Польщею та Угорщиною і договір між ними в Кошицях, у 1339 році мусів ще більше попсувати відносини між польським Казимиром і Юрієм II. Для володаря західньої України не

могло бути тайною, що в Кошицях була мова й про галицько-волинську державу і що обі держави мали супроти неї агресивні пляни. Внутрішні відносини в галицько-волинській державі мусіли бути дуже напружені й просто критичні, коли оба сусіди думали вже про інтервенцію. І тим пояснюється їх приготування до будучої акції на західній Україні. Смерть Юрія II була товчком до акції обох цих держав й зараз же на вість про його отруєння у Володимирі вони її й підняли.

Юрій II був послідним галицько-волинським князем і через те його панування має спеціяльний історичний інтерес. Воно було нагло перерване боярським терористичним актом, який мав для західно-української держави просто катастрофальні наслідки. Винуватцями цього були українські бояре, які зрештою не перший раз пішли всупереч інтересам галицько-волинської держави.

Боярська оліґархія на чолі управи в галицько-волинській державі. Боротьба між Польщею і Литвою за західню Україну й поділ галицько-волинської держави.

Наслідком смерти Юрія II в 1340 році вся власть перейшла до великих боярів, до боярської оліґархії, яка зрештою і за життя князя мала дуже велике політичне значіння. Повторилися часи, коли боярин Володислав став галицьким володарем. Тепер став на чолі цілої держави Дмитро Дедько. Це мусіла бути особа, яку висунули боярські терористи з 7 квітня 1340 року. Але політичне становище й самого Дедька і взагалі цілої галицько-

волинської держави було дуже непевне. Претендентів на галицько-волинський стіл знайшлося багато і вони зараз виступили. Перший був польський король Казимир Великий, який невдовзі по смерти Юрія II рушив на Галичину. Але цей похід не мав більшого значіння, бо Дедько забезпечив себе союзом з Татарами і Казимир, неприготований на якусь більшу збройну акцію, мусів уступити з Галичини. Тоді Дедько виступив офензивно. Разом з Татарами пішов він походом на Польщу, зараз таки в літі 1340 року. Чим скінчився цей похід, не знаємо, але якихось помітних результатів він не дав. Татари вернули на степи, а Дедько погодився з Казимиром. Докладніще умови не знаємо, є про неї тільки досить загальні відомости. Всеж таки результат був такий, що Дедько зістався начальником галицько-волинської держави, а Казимир був тільки номінальним її протектором. Умова була корисна для обох сторін. Казимир вдоволився і формальним признанням протекторату, бо про опанування галицько-волинської держави і усунення Дедька на разі не могло бути мови, а Дедько ставав самостійним супроти Орди, відносини з якою в нього мабуть дуже скоро попсувалися. Кінець—кінцем галицько-волинська держава вратувала ще наразі свою самостійність і Дедько протягом кількох дальших років провадив самостійну, зовнішню політику. Вона полягала в тому, що між галицько-волинською державою і німецьким Орденом були такі самі приязні відносини, як за князя Юрія II та його попередників. Союз Дедька з Орденом мав бути забезпеченням перед Польщею і Литвою, але він не дав галицько-волинській державі сподіваних користей. Орден погодився з Польщею, діставши від неї корисні умови згоди, а тоді галицько-волинська держава зісталася зовсім

відосібнена. Казимир рішив використати це і вирушив на її територію. Почалася довголітня боротьба за галицько-волинську державу, бо проти Казимира виступив литовський князь Любарт, який знайшов приклонників на Волині. Що сталося з Дедьком, не знати; в 1344 році він ще був начальником держави, а опісля про нього нема ніяких звісток. Дуже важним було те, що Казимир увійшов у союз з Ордою, а погодившися попередньо з Орденом і будучи в тіснім союзі з Угорщиною, міг зовсім безпечно провадити енергічну акцію супроти Литви, а властиво супроти Любарта, який досить міцно став на Волині. Війна затягнулася, в ній взяв участь і угорський король Людвик. Перед такою перевагою Любарт мусів уступити і в 1366 році прийшло між ним і Казимиром до мирового трактату. Цей трактат означав поділ галицько-волинської держави. Ідея осібної галицько-волинської держави була знехтована, а Казимир прилучив Галичину і західну Волинь до Польщі. Це була катастрофа, з якої вже не піднеслася ніколи західня Україна. А вага катастрофи лежала передовсім у тім, що ті суспільні верстви, які збудували і управляли галицько-волинською державою, не показали чи то здатности чи то охоти постояти за незалежністю могутньої колись держави Романовичів. Таким чином скінчилася і самостійна політична роля, яку відогравало боярство на західній Україні. Тепер щойно виявилося, що означало убийство князя Юрія II в 1340 р. Воно було ділом боярської політики і ця політика довела до розвалу української держави. Боярська кляса показалася анархістичною, подібною до польських маґнатів пізніщих часів, які теж розвалили з кінцем XVIII століття свою державу. Але

в XIV століттю в Польщі заводився лад і порядок. І дуже можливо, що це власне було одною з причин, що українське населення не ставилося вороже до польської окупації. Воно йшло без протесту під чуже панування.

Договір з 1366 р. не уладнав ще остаточно західно-української справи. Війна за західню Україну відновилася і по смерти Казимира в 1370 році Угорщина забрала Галичину, а Литва цілу Волинь. Немов тінню з давнього галицько-волинського князівства було те, що Любарт став князем на Волині. Та всеж таки було це продовженням давньої традиції істнування волинських князів. І тому населення Волині уважаючи Любарта своїм князем, стояло за ним у його боротьбі з Казимиром польським. В Галичині цього не було. Любарт не мав сили здобувати собі й Галичину і вона зісталася по часах Дедька без ніякої орієнтаційної точки. Польський король, а спочатку й угорський виступали як окупанти, і не могли вважатися населенням за наслідників давніх галицьких князів. Але населення видко погодилося з цим фактом і пасивно приняло чуже панування.

Упадок галицько-волинської держави та її поділ між сусідами є надзвичайною подією в історії. В порівнання з ним може йти тільки поділ Польщі з кінця XVIII століття. І той і другий поділ цілком змінив політичну систему східної Европи. На руїнах західно-української держави повстала Велика Польща подібно, як на руїнах Польщі Велика Росія.

Автономічна Галичина у звязку з Угорщиною. Кінець автономії Галичини і прилучення її до Польщі в 1387 році. Литовська окупація східно-українських земель.

В перших двох роках по прилученню Галичини до Угорщини управляли нею угорські урядовці. Але слідом за тим угорський король Людвик Великий, який був одночасно польським королем, надав Галичину шлезькому князеві з роду Пястовичів, Володиславові. Таким чином Галичина дістала ще раз князя. Тільки цей князь не був уже незалежним, а був васалем угорського короля. Його можнаби звати Володиславом II, коли рахувати князем Володислава I Кормилича. Але панування цього князя було не довге. По шістьох роках, в 1378 р., король угорський відібрав Галичину Володиславові і прилучив її до Угорщини. Яка була причина цього вчинку, не знаємо. Дуже можливо, що взагалі панування Володислава II в Галичині уважалося Людвиком за щось провізоричне, а остаточною ціллю було прилучення Галичини до Угорщини. І тому, коли настала догідня пора, Людвик рішив покінчити з Галичиною. В 1378 році Галичину віддано знову під безпосередню управу Угорщини. Коли по смерти Людвика політична ситуація змінилася настільки, що персональна унія між Польщею й Угорщиною розірвалася, тоді справа Галичини знову прийшла на дневний порядок. Угорське правительство побоювалося, щоби Польща не анектувала Галичини й тому знову надало Галичину Володиславові. Але цим разом Володислав не дійшов до дійсної власти в Галичині. Не знати навіть, чи був він тоді в Галичині, чи сидів цілий час у своїх посілостях.

Справа Галичини наближалася до свого остаточного вирішення. Під впливом малопольських панів вирушила польська королева Ядвіга з військом до Галичини в 1387 році. З боку Угорщини проти цього протесту не було, бо на Угорщині були тоді заворушення. Всі міста піддалися Ядвизі добровільно, тільки Галич, де була міцна угорська залога, держався добре. Тоді прийшли на поміч литовські війська, вислані до Галичини королем Ягайлом. Перед такою перевагою треба було уступити і тому угорський воєвода в Галичі Бенедикт піддався, уважаючи зрештою, що справа Галичини й так утрачена для Угорщини.

Це був остаточний результат розвалу галицько-волинської держави. Рік 1387 творить епоху в історії західної України. Давня українська земля дісталася під чуже панування, втративши на довгі часи свою політичну незалежність. І коли на сході України повстала в XVII столітті нова українська держава, то навіть тоді Галичина не увійшла в її склад, а зісталася надалі під польським, а пізніще під австрійським пануванням. І щойно по розвалі Австрії повстала з днем 1 листопада 1918 року на території Галичини українська держава. Це було відновленням втраченого в XIV столітті.

В цих часах і східна Україна перейшла важні зміни. Вище було сказано, що Литва, особливо за Ґедемина, почала провадити експанзивну політику на сході і поробила територіяльні здобутки на українських землях. За Ольґерда справа пішла дальше у цьому напрямі, а ситуація для Литви була остільки корисною, що Орда попадала в чим раз більший розстрій і нічого було боятися її виступлення проти литовської акції на Україні. Иншої перешкоди вже не було, бо галицько-волинська держава, яка теж могла виступити активно

в справах східної України, як це було колись за Романа Великого і короля Данила, лежала вже розвалена. А що до перешкод на самій східно-українській території, то їх не було чого боятись. Ми знаємо, що Київщина і Переяславщина були зовсім розбиті на політичні атоми, а Чернигівщина, де ще задержалася давня родина Рюриковичів, була поділена на багато дрібненьких князівств. В такій ситуації окупація Литвою східно-українських земель пішла дуже легко. Приблизно у 1352 році посадив Ольґерд у Київі свого сина Володимира на місці якогось Федора, що сидів там разом з татарським баскаком. В тім часі ціла західна Чернигівщина дісталася під власть Литви, а князі східної Чернигівщини теж признали над собою зверхність литовського великого князя. За Київщиною пішла Переяславщина тай ціле Пониззя або Поділля, себто ціла територія між Дністром і Дніпром, яку прилучив Ольґерд до литовської держави. Таким чином в часі смерти Ольґерда, в 1377 році, ціла українська територія, з виїмком тільки Галичини і закарпатської України, була прилучена до литовської держави.

Так витворився на сході Европи новий політичний лад. Повстала велика держава, яка опиралася у своїй будові на трьох етнічних ґрупах. Була це литовсько-білорусько-українська держава. Її можна було так назвати тому, що вплив Білої Русі й України на політичний устрій Литви був дуже великий. Але був це вже початок нової доби в історії України, відмінної зовсім від попередньої, доби, коли український народ не мав вже своєї держави.

Ґеоґрафічні обставини та їх вплив на політичний розвиток України. Населення України і його заняття. Етнічний склад.

Недостача природних границь усе була в історії України одною з дуже некористних ґеоґрафічних обставин. Наслідки цього було видно на сході, а татарська інвазія була ще одним і то найяркіщим доказом цього. Політичний розклад східної України був теж у великій мірі наслідком неозначених східних границь. На иншому місці було вже сказано, що істнування невтральпого пояса між українською державою і Ордами деморалізувало людність і призвичаювало її до непризнавання взагалі ніякої державної власти. Звідси поширилася деморалізація скрізь по східній Україні.

Але в цій добі і західні границі показали теж свій темний бік. Вони були відкриті і тому улегшували інвазію і з цього боку. Тому-то не з полудня, де були доброю стратеґічною границею Карпати, прийшла небезпека для галицько-володимирської держави, а саме від тих відкритих західних границь.

Але заки прийшло до того, галицько-володимирська держава стояла перед ріжними перспективами. На сході вона, правда, втратила устє Дунаю і безпосередній звязок з Чорним морем, але за те зблизилася до Балтійського моря. Відколи над його побережами розсівся німецький Орден і надбалтійські краї піднеслися під економічним оглядом, почала там концентруватися торговля. Західно-українська держава увійшла тоді в круг цієї торговлі, чому сприяли Сян і Буг. В результаті держава Романовичів переносила точку тяжкости своїх інтересів

чим раз дальше на захід. Вона відчужувалася від східної України й Чорного моря і ставала чисто західно-українською державою. Всеукраїнського характеру з часів Романа і Данила вона в цім часі вже не мала. Її географічне положення вязало її з Польщею, Литвою і надбалтійськими краями. Це виступило виразно в цій добі, і в цім велика зміна в порівнанню з попереднім.

Але звязок західної України з Балтійським морем мав у собі небезпеку, бо активна політика західно української держави на заході мусіла викликати конфлікти з Литвою і Польщею. Положення західної України почало погіршуватися. Втрата дорогичинсько-берестейської землі на користь Литви, а Люблина на користь Польщі були вельми важними подіями. Галицько-волинську державу відсунено від Балтійського моря. Це був початок катастрофи, що настала по смерти Болеслава-Юрія II в 1340 році. Географічне положення західно-української держави стало таким некорисним, що треба було багато людського зусилля, щоби вдержати західню Україну при політичній незалежности.

Великим щастям було, що в цій добі існувала ще незалежна західно-українська держава, бо тим способом український елемент міг далі свобідно розвиватися на всіх полях. Натомість поза галицько-волинською державою український елемент почав тратити свою територію. Це було передовсім на чорноморських степах. Розсіяний ріденько, відірваний від головної етнічної української маси, український елемент на степах став занепадати особливо від часу татарського наїзду. Багато його мусіло вигинути підчас татарської завірюхи з перших часів татарської інвазії, решта виемігрувала або на Україну, або в молдавські Карпати так, що

остаточно чорноморські степи зісталися без української кольонізації. Що до самої української території, то не маємо відомостей, як тут представлялася справа, але можемо припускати, що міґрація на захід, ішла так само, як у попередній добі, і була може навіть інтензивнійшою, бо татарські наїзди не дозволяли спокійно жити на східній Україні. Але найважніщим фактом було те, що по містах почав зявлятися в більшому числі чужий елемент. Тут були Італійці, Вірмени побіч Жидів, а передовсім Німці. Ці послідні в деяких містах, наприклад у Львові, Володимирі й Сяноку, творили вже поважну меншість людности і через те ставали важним політичним чинником. Дальший розвиток у цьому напрямі міг мати дуже непожадані наслідки, але в цій добі цього не було ще дуже видко. Всеж таки це був факт, з яким місцеве населення не хотіло відразу погодитися й стояло в опозиції до всяких змагань, що мали на меті спроваджування чужих кольоністів. Так було за князя Юрія II. Україна представляє собою ще одноцільну етнографічну територію. Не тільки села, але й міста були в українських руках. Український елемент представлявся ще під економічним оглядом досить міцно, хоча чужа конкуренція, в цій добі вже істнувала.

Так само, як у попередній добі, головна маса населення жила по селах, Та й взагалі точка тяжкости економічного життя почала переноситися на села. Міста тратили своє давнє значіння і наслідком цього населення їх зростало не в такій мірі, як населення сіл. Сільське населення займалося хліборобством, але продукувало збіжжя тільки на власні потреби. Побіч хліборобства відогравало і в цій добі велику ролю скотарство, ловецтво та бжільництво. Ці галузи сільського господарства

стояли зовсім нарівні з хліборобством. Зі зростом населення в західній Україні продукція взагалі збільшилася, але Україна не відограваля в заграничній торговлі і в цій добі такої важної ролі, як за часів могутности київської держави. Східна Україна перестала взагалі бути важним торговельним чинником. Київ дуже підупав по татарськім погромі, а торговельний шлях, що йшов з великої татарської держави до Европи, поминав його на боці і йшов на Перекоп. На цім шляху відограваля купецьку ролю Ґенуезці, а про Українців уже зовсім не було чути. З Перекопу цей торговельний шлях ішов до Камянця на Поділлю, а звідси до Львова, що в цій добі став головним торговельним центром у Галичині. Побіч нього був ще другий торговельний шлях, що йшов з Криму морем до Білгорода, а звідси до Камянця на Поділлю. Цей шлях був теж у руках Ґенуезців. Українське купецтво із західної України було зовсім виключене від берегів Чорного моря. Зовнішня торговля зі сходом була вже виключно в руках Ґенуезців та Вірмен. Білгород під політичним оглядом теж належав до Ґенуезців. Так само Олеше. Всеж таки ця східна торговля, хоч проваджена по більшій части чужинцями, мала велике значіння для західної України. Побіч чужинців мало користь з цієї торговлі також і населення українських міст, бо ці міста були посередниками в торговлі між сходом і середньою Европою. Львів, Володимир, Луцьк, Галич і Перемишль завдячували своє тодішнє значіння саме цій транзитній торговлі. Туди йшли східні товари, як от шовк, коріння, коври, вироби шкіряні, бавовняні і металеві. З північного сходу приходили сюди футра, а привожено їх у цій добі переважно з Московщини, бо на Україні було вже менше футряних звірят наслідком перетереблення

лісів. Україна перестала в цій добі експортувати свої футра, експортувала одначе худобу, мід, віск і врешті невільників.

Взагалі видко було, що торговельний білянс України ставав чимраз пасивнішим. Тимчачом, як на заході Европи повставали нові промислові центра, на Україні цього не видко. Промислові вироби мали на Україні тільки льокальне значіння. Західно-европейські товари привозили на Україну купці пруські, вроцлавські й краківські, між иншими були це сукна з Фляндрії, яка тоді вславилася своїми виробами. Наслідком цього торговля з заходом набрала для України особлившого значіння, а наслідком економічного поступу пруських міст, як Ґданська, Кульма й Торуня, повстав новий торговельний шлях, що йшов через західню Україну. Він ішов з Чорного моря до Білгороду, звідси до Львова і Володимира, звідси до пруських міст і далі до Фляндрії, Франції й Анґлії. Наслідком того, що цей шлях ішов у великій части морем, був він дешевшим від старого, що йшов із західної України на Краків і Вроцлав. Тому він мав першорядне торговельне значіння. Галицько-волинські князі дуже добре розуміли його вагу. Волинський князь Андрій дав грамоту місту Торуню, яка робила торунським купцям полегші в торговлі на Волині. Те саме робив начальник галицько-волинської держави Дедько. Цей шлях мав для західної України ще й той добрий бік, що переходив тільки через невеличку частину польської території і не ставив галицько-волинську державу в економічну залежність від Польщі, тим більше, що польську територію можна було навіть зовсім оминути і попровадити торговлю через Литву до пруських міст.

Положення змінилося відразу, як тільки

Польща стала твердою ногою на західній Україні. Польська економічна політика змагала до того, щоби занявши Галичину, відкрити собі торговельну дорогу на схід, а з другого боку змонополізувати західну торговлю у польських руках. До цього змагали розпорядки, що вроцлавські і німецькі купці могли привозити свої товари тільки до Кракова, а не далі. Таку саму ціль мав розпорядок, який зовсім замикав дорогу з України до Прусії через Мазовше. Ішло про те, щоби зробити Краків торговельною метрополією зі шкодою для Львова і Володимира. Цього не вдалося зробити вповні, бо торговля пішла частинно таки через Литву до Прусії, але всеж таки Львів дуже на тому потерпів. В західній торговлі він мусів уступити місце Кракову. Тільки східня торговля тай і то щойно за Людвика угорського зісталася у руках Львова, бо по довших заходах львівським купцям удалося дістати монополь торговлі зі сходом.

Торговельний монополь як правна постанова був появою незнаною давніще на українських землях. Це був вплив західних торговельних приписів. Такі приписи, що створювали монополі, системи примусових доріг, примусових стацій і складів, були поширені скрізь у західній і середній Европі. Вони причинялися з одного боку до зросту деяких міст, але з другого боку ослаблювали економічний розвиток инших місцевостей. Пристосовані до певних політичних цілей вони могли стати дуже шкідливими для слабших. Приклад зі Львовом є дуже яскравим під цим оглядом. На економічнім полі показалося скорше ніж на иншім, що значить своя власна держава і що значить дістатися під чуже панування. Протягом цілої своєї історії аж до XIV століття Україна під еко-

номічним оглядом стояла міцніще від Польщі. Тепер стало навпаки. Зачалася доба економічної переваги Польщі над Україною, бо польська торговля знайшла опіку в польськім правительстві, а населення українських земель такої опіки вже не мало.

Політично-суспільний лад на східній Україні і в галицько-волинській державі.

Дуже мало можемо сказати про суспільний і політичний лад у цій добі, бо нема джерельних відомостей, що до цієї справи з виїмком кількох звісток. Всеж таки дещо можна більше-менше сконстатувати. Так є безсумнівним, що значіння боярської кляси поволі зростало протягом цієї доби. Було воно впливом сильного економічного становища боярства, крім того до цього зросту багато причинилося й те, що до боярства прилучилися княжі роди,які потратили свої князівства в ріжних частях України.

Що до міщанства, то воно виказує в своїй еволюції важні зміни. Вже в попередній добі населення міст, — купецтво й ремісники — стояло зовсім осібно від боярства. Тепер розвиток у цім напрямі пішов ще дальше. Важним фактом під цим оглядом було розповсюднення по західно-українських містах німецького міського права. По більших західно-українських землях повставали при давніх міських громадах осібні громади на німецькім праві. В цих нових громадах гуртувались чужинці, передовсім Німці, які численно еміґрували тоді з Німеччини й йшли до Польщі, до західної України і до наддунайських країв. Але до цих гро-

мад приставали також і Українці. А що німецьке право давало містам самоуправу, то це причинилося до того, що в галицько-волинській державі почав витворюватися осібний міщанський стан, під оглядом національним досить різнородний, бо опріч Українців і Німців входили тут у рахубу Вірмени, Жиди, а часом і Італійці (Генуезці). Повставала суспільна кляса зовсім на взір середної і західної Европи.

Суспільне становище духовеньства у цій добі не змінилося, ні в чім хиба що число його збільшилось у порівнанню з давніщими часами.

Натомість суспільне положення селянства змінилось в цій доби досить значно. Несвобідне селянство, невільництво, зачинало поволі зникати, а замість того витворилося з нього селянство особисто свобідне, але з обовязком данини на користь бояр-дідичів чи то в формі грошевих податків чи в натурі, або в формі фізичних робіт при господарстві дідича. Але рівночасно з тим погіршилось суспільне становище смердів. Перед тим зовсім свобідні від усяких обовязків вони тепер стали здебільшого „данниками“ великих боярів. Це знову був суспільний процес зовсім подібний до того, який відбувався в середній і західній Европі. На східній Україні цей процес значно опізнився, бо там протягом цієї доби не могло прийти до консолідації ані на політичнім, ані на суспільнім полі. З приходом польської окупації настали важні зміни в дальшім суспільнім розвитку українських земель, але ці зміни виявилися щойно значно пізніще. Покищо було видко тільки те, що надавання землі було тісно звязане з обовязком військової служби, чого зрештою в Польщі не було, а було в нас впливом німецького права, а може почасти також і литовского.

Дуже мало можна сказати й про внутрішні політичні обставини в галицько-волинській державі і взагалі на українських землях. Але дещо можна всетаки сконстатувати. Так, що до власти князя, то вона була дуже обмежена боярами. Це видко з того, що на грамоті князя волинського Андрія для торунських купців виступає не тільки сам князь, але й його дорадники-бояри, які побіч князя дали згоду на цю грамоту. І коли це в грамоті треба було зазначити, то це найліпший доказ, що й чужинці так розуміли, що на західній Україні начальну державну власть представляє не сам князь, а тільки князь у спілці з боярами. З цього виходилоби, що побіч княжої власти мусіла істнувати менше чи більше сформована інституція, яка складалася з „дорадників“ князя, з боярів, які мали рішаючий голос у державних справах. Це булаби та „боярська рада“, про яку була мова в давніщих добах історії української держави, але яка відповідно сформувалася тут, у західно-українській державі. З кількох членів складалася боярська рада, годі знати. Одно певне, що до неї належали тільки „великі бояри“. Це бувби факт, зовсім природний і анальогічний того, що було в західній і середній Европі.

В смерти Романовичів ще більше змінило політичне значіння боярства. Боярська рада чи взагалі велике боярство захопило цілу державну власть у свої руки і на тій підставі покликало Болеслава Тройденовича на галицько-волинський стіл. На цьому тлі стає зрозумілим конфлікт князя Болеслава-Юрія II з боярством. Це була боротьба боярської оліґархії з княжою властю. Начальник західно-української держави, Дедько не мав уже княжої власти Романовичів чи Юрія II, а був немов начальником оліґархічної республики. В таких об-

ставинах инші суспільні кляси не могли дійти до більшого політичного значіння. Про віча в яких брали би участь ширші круга населення, не могло бути мови і їх не скликувано так само, як і в попередній добі.

В адміністрації держави в цій добі настала важна зміна через поширення німецького права по містах. З дуже великою правдоподібністю можемо припускати, що воно було поширене вже за послідних Романовичів. За Юрія II, а особливо за польської і угорської окупації мусіло піти в цім напрямі ще далі. Міста на німецькім праві були вилучені з під місцевої адміністрації і мали свою власну. А в тім, що до цього були певні відміни. За Казимира Великого одні міста мали повну автономію так, що наприклад у судових справах були залежні тільки від королівського апеляційного суду, инші підлягали старостинським судам.

За польської окупації настали взагалі зміни в адміністрації українських земель. На місце тисяцьких установлено по містах воєводів, а на чолі адміністрації Галичини став староста у Львові. Тільки в Сяноку, для сяніцької землі, був установлений осібний староста. Польська політика в Галичині за Казимира змагала до того, щоби на місце давної княжої власти витворити осібну від инших земель польської держави центральну адміністративну власть. За Володислава II Опільського установлено в Галичині по містах каштелянів.

Важні зміни настали також в організації православної церкви на Україні. В 1303 році була основана осібна метрополія в Галичі для західноукраїнської держави. Але розвиток цієї метрополії мав велику перешкоду з боку московських князів, які бажали при помочі московського митрополита мати вплив також і в українських землях. Вони

осягли врешті того, що в 1347 році царгородський патріярх зніс галицьку митрополію і піддав українські землі під власть московського митрополита. Але справа української митрополії не була ще тим рішена, бо литовський князь Ольберт по окупації Київа виступив з пляном установити в Київі осібного від Москви митрополита. Це вдалося зробити тільки на короткій час і справа скінчилась перемогою Москви. Московський митрополит, який носив титул „київського митрополита", став начальником не тільки православної церкви в Московщині, але й в литовській державі. Тільки Галичина була вилучена від того, бо в 1371 році установив на бажання Казимира патріярх митрополію в Галичі. Справа митрополії відогравала, як бачимо, важну ролю у політиці трьох держав. Як Польща так і Литва хотіли створити в своїх межах православну церкву автокефальну, тимчасом як Москва хотіла удержати єдність православної церкви в східній Европі з церковним осередком у Московщині.

Перенесення митрополії з Київа до московського Володимира в 1299 році було доказом, що Київ і під церковним оглядом перестав бути осередком у цій добі. Тай взагалі східна Україна цеї доби представляє тип сумний під політичним оглядом, але дуже інтересний приклад, яким способом може розложитися держава. Вище була вже мова про те, як тут витворилися осібні громади, незвязані між собою ніякою державною формою. Це були політичні атоми, з яких колись повстала держава, і на які тепер вона розложилася. Але й самі верхи держави де вони ще істнували, теж розложилися. Замість могутнього колись київського князя було тепер на східній Україні в Чернигівщині богато дрібних князів, власть і могутність яких була не більша, як того чи иншого галицького бо-

ярина. Вони теж не мали ніякого орґанізаційного звязку між собою, були немов великими земельними власниками, земельною аристократією і знов же атомами, з яких колись повстала могутня держава Руриковичів. На східній Україні настали часи, які можуть нагадувати давні часи, перед повстанням київської держави. Історія не все виказує поступ, як розвиток цивілізації, так і розвиток політичної орґанізації не завсігди йде наперед. Буває так, що все, що витворилося, занепадає і вертається назад замість іти на перед. Дуже добрим прикладом того є упадок київської держави. Вона розкладалася поволі й дуже послідовно. Вона не перейшла таких наглих потрясень, як наприклад західно-римська держава, і не впала так нагло, як тамта. Тут ішла аґонія спокійно, без перешкоди. Це немов повільний хемічний розкладовий процес.

Зовсім інакше представлялася справа з галицько-волинською державою. Тутне видко такого розкладового процесу. Антидержавний рух громад придушено ще за короля Данила і від того часу він не зявлявся на західній Україні. Державна власть обіймала тут велику територію, і хоч сама княжя власть була обмежена, то про те державна власть, як сполучення княжої власти і боярської оліґархії, була міцною. З під неї не могла вихопитися ніяка часть населення, ніяка область держави. Про розбиттє на атоми не могло бути й мови. І коли ця держава впала, то причина того лежала не в самій державі, а в обставинах зовнішніх, в чужій інвазії. Мусить тільки спинити на собі увагу те, чому населення цієї держави не виступило активно в її обороні? Акція Дедька проти Казимира не виправдує ще населення. По уступленню Дедька ми не бачили ніякого чинного упору. Не кажу на

Волині, бо там покликано на князя Любарта і він став ніби наслідником давних українських князів. Але в Галичині представлялася справа інакше. Її прост прилучено як провінцію до польської, а опісля до угорської і врешті знову до польської держави і такою вона була дійсно, з виїмком часів панування Володислава II Опільського. Але й тут не бачимо ніякого опору. Цьому були певні причини.

Галицько-волинська держава була що до свого суспільного й політичного устрою дуже подібною до тодішної Польщі. Подібне видко скрізь. І власть монарха є так само обмежена в обох державах, тут боярами, там панами. У нас є боярська рада, там початки сенату. У нас мали велике політичне значіня великі бояри, а там польські пани. І суспільно-економічне становище одних і других було однакове. Подібно представлялася справа з містами, з міщаньством, з селяньством свобідним і несвобідним. А в тім населення міст з німецьким правом мало багато чужого елєменту, що був зовсім байдужний до української держави. Економічний розвиток Польщі опирався на тих самих підставах що й західної України. Різниця була властиво тільки в інакшім етнічнім складі та інакшій реліґії Польщі й України. Могло тут заважити одно й друге. Але й воно не заважило, бо цілий політичний провід у галицько-волинській державі був у руках великого боярства, котре було повторенням того, що було тоді скрізь по цілій західній і середній Европі. А звісно, що аристократія, особливо земельна, ніде й ніколи не визначалася великою охотою до революційної роботи. Те саме було й з галицькою аристократією. А в тім вона не мала особлившої причини виступати проти польського панування. Небезпека була для неї завелика, вона могла втратити все, а тимчасом Польща не виглядала для неї

якимось смертельним ворогом. Навпаки, галицьке велике боярство сподівалося, що зможе мати в польській державі запевнення свого суспільного і політичного становища. Це були саме часи, коли польська аристократія здобувала великі привілеї для себе від наслідника Казимирового Людвика угорського. Галицьке боярство бачило, що політика польських панів іде зовсім по лінії їх політики. Воно відчувало єдність своїх інтересів з інтересами польських панів. Побоюватись якихось обмежень наслідком різниці в національности й релігії не було чого, бо Польща під цим оглядом не мала ще нагоди показати своєї пізнішої політики. І саме тим треба собі пояснити спокійний перехід Галичини під панування Польщі. Не тільки українська земля, але взагалі всяка инша в тих обставинах булаби перейшла спокійно під чуже панування. Політичні обставини були того рода, що вони приспали чуйність української народности на полі політичних змагань.

Галицько-волинська держава й Европа.

В цій добі значно змінилося відношення галицько-волинської держави до Европи і змінилося на некористь першої. Тодішня Европа представлялася інакше, ніж у попередній добі. Романські й германські народи, які давніще жили кождий осібним життям, тепер почувалися до єдности. Ця єдність полягала не тільки на визнаванню одної віри, але також на єдности економічних інтересів. Відколи романсько-германська Европа увійшла в тісні зносини з Орієнтом, почали в неї розвиватися спільні економічні інтереси. А що Італія,

полуднева Франція та Еспанія вже завдяки свому географічному положенню стали посередниками в торговлі між Орієнтом і північно-західною та середньою Европою, то між полудневими краями Европи і краями положеними далі на північ витворилася взаїмна економічна залежність. З Орієнту привожено східні товари, як дорогі матерії, золоті вироби й коріння, а з півночі вироби вовняні (з Фляндрії) й сирівці — дерево та шкіри. Полуднева Европа, а передовсім Італія, була центром европейсько-орієнтальної торговлі. В стороні поза цією Европою стояв славянський світ, розділений на дві части: на західну часть із західною цивілізацією та латинською вірою і на візантійський цивілізаційний округ. Але цей візантійський округ знайшовся остільки в некорисному положенню, що молода західно-европейська цивілізація виказувала в цій добі значний поступ, тимчасом як стара, хоч і висока візантійська цивілізація стояла на місці. Це було видко на всіх ділянках життя народів, почавши від духового життя, від літератури, а скінчивши на матеріяльних обставинах. Це видко й на політичнім полі.

Тринацяте століття є початком нової доби в історії Европи, в тім і політичної її історії. З кінцем його і в слідуючім столітті формується на заході новий тип держави, опертий на істнуванню трьох зорганізованих станів, звязаних із собою особою монарха й спільними соймами. Ці сойми, зложені з представників уже не тільки двох найвищих станів — шляхти й духовенства, але також з представників міст, обмежували з одного боку королівську власть, а з другого створювали інституцію, що побіч королівської власти мала характер загально-державний, бо компетенція її обіймала цілу державну територію. Такий державний тип

був посередним між середновічною феодальною державою і державою новочасною, що зачалася від часу знищення станових привілеїв і уфундування міцної королівської власти.

Схід Европи представлявся що до цього інакше. Тут правда не було феодальної системи, але за те зістався давній тип держави, ще дуже далекий до новочасної. Ані в Польщі, ані на Україні нема ще соймів, а є тільки початки їх. Ці початки можна бачити в „боярській раді“ і в „зїзді“ польських панів на нараду. Про представників міст не могло бути мови, бо міста не тільки на Україні але й в Польщі не мали великого значіння. Таким чином східна Европа, а втім і галицько-волинська держава стояла в своїм політичнім розвитку поза романсько-ґерманською Европою.

Так само представляється справа й під суспільним оглядом. Для повстання держави нового типу треба було утворення станів. Але в нас видко тільки початки того в боярській клясі — в галицько-волинській державі і в містах на німецькім праві. Словом, романсько-ґерманська Европа перебула вже добу „середновіччя“ і перейшла, хоч не до новочасної, то бодай до „переходової“ доби — між середновічною і новочасною — натомість Україна (і так само Польща, Литва й Москва) зісталася ще при „середновічній“ добі. Галицько-волинська держава була ще наскрізь „середновічною“ державою. Вона ще не дійшла до того типу, який виказувала тоді романсько-ґерманська Европа, хоч була вже на цім шляху.

Політичне становище галицько-волинської держави навні було остільки інакше в цій добі, що побіч неї виросли на сході дві могутні держави: Литва й Польща. Перша з них провадила дуже

експанзивну політику на сході, яка скінчилася остаточно окупацією цілої східної України. Друга стала дуже небезпечним сусідом, особливо від часу, як увійшла у союз із Угорщиною. Новим чинником був також німецький Орден, який був природним союзником України й тому на якийсь час поправив політичне становище галицько-волинської держави. Зрештою ця держава була осамотнена і тому знаходилася у небезпечному політичному положенню. Проти Угорщини, Польщі й Литви треба було знайти для України якихось союзників, але це не могло вдатися, бо романсько-германська Европа і звязана з нею, Чехія зовсім не мала інтересу втручатися у справи східної Европи. Цим пояснюється й той факт, що упадок галицько-волинської держави й окупація західно-українських земель Польщею та Угорщиною не викликали ніякого спротиву з боку Европи.

Огляд четвертої доби.

Головною характеристичною рисою цієї доби є те, що точка української політики лежить цілий час у західній Україні, в галицько-волинській державі. Східна Україна знаходиться в цілковитому політичному упадку протягом цілої цієї доби. Литовська окупація з кінцем XIV століття була немовби призначена на те, щоби об'єднати ті політичні атоми, на які розпалася давня київська держава. Але й галицько-волинська держава не виказує під кождим оглядом поступу, а саме що до свого політичного становища в східній Европі. Вона тратить не тільки Київ, але навіть і так зване Пониззе на користь татарських степо-

виків і відсувається зовсім від Чорного Моря. Як зовсім континентальна держава вона все таки шукає звязку з морськими торговельними шляхами, але в гру входить тепер побіч Чорного моря Балтійське. Союз західно-української держави з німецьким Орденом мав саме сповнити цю ціль.

Розірвання політичного звязку зі східною Україною було важним проявом в історії західно-української держави, бо таким чином вона затрачувала всеукраїнській характер. Сусідуючи зі сходу з українською політичною руїною і з татарською Ордою, не могла галицько-волинська держава шукати політичних звязків на сході. Вона шукає тому їх на заході, то з Орденом, то з Литвою, то з Польщею. З початку ні одна з тих девжав не була невигідним сусідом. Але вже з початком XIV століття настає велика зміна. На півночі зростає дуже Литва коштом білоруських і українських земель, відбираючи таким чином галицько-волинській державі можливість експанзії. На заході консолідується Польща, що позбавлена можливости експанзії на заході, може дуже легко зачати експанзію на схід. Західно-українська держава з її економічною політикою, що мала на меті злучити Чорне морем з Балтійським, була дуже небезпечним конкурентом для польської торговлі.

На цьому тлі розбиття галицько-волинської держави й окупація Галичини Польщею мала особливше значіння для економічного життя самої Польщі і тому була апробована польськими політиками і купцями польських міст. Розбиття галицько-волинської держави показувало заразом, на яких слабих підставах опиралися взагалі середновічні держави, коли вимертя княжої родини могло мати такі далекосяглі наслідки для держави. Земельна оліґархія замало мала авторітету за

собою. Вона не потрапила виратувати держави з небезпеки. Упадок галицько-волинської держави був не тільки політичною катастрофою. Він був заразом і національною катастрофою для українського народу, як це виказалося зараз у наступній історичній добі. А цей упадок зовсім не був викликаний внутрішними обставинами. Галицько-волинська держава мала всякі дані до дальшого істнування, вона впала наслідком тільки зовнішних причин. Своїм істнуванням вона задокументувала істнування „середньовічного“ типу держави на українських землях.

ПЯТА ДОБА.

Від скасування автономії Галичини в 1387 р. до повстання запорозької Січи к. 1552 року.

Знищення останків політичної автономії українських земель в Польщі й на Литві. Політична боротьба української аристократії за рівноправність у литовській державі.

Рік 1387 зачинає нову добу в політичному життю України не тільки тому, що тоді знесено автономію Галичини і разом з Холмщиною прилучено до польської держави, але й тому, що він є орієнтаційною датою для инших подій того часу. Два роки перед тим прийшло між Польщею і Литвою до персональної унії, яка своїм наслідком мала тісний політичний звязок між цими двома державами, а врешті упадок політичної самостійности Литви й прилучення її земель до польської держави в 1569 році. Унія з 1385 року була фактом вельми важним для історії України, бо від того часу зачалися польські політичні впливи на укра-

їських землях. Важною подією в тім самім 1385 році була також смерть волинського князя Любарта, якого можна вважати наслідником волинських князів, хоч спільність княжої родини на Волині і на Литві утворювала політичний звязок першої з литовською державою. Це мало такі наслідки, що волинську державу розбито на кілька частей. Острозьке князівство віддано під зверхність польського короля, луцьку область прилучено до Литви, а тільки у Володимирі зіставлено ще осібного князя з литовської родини, і тут панував довший час Свитригайло (1393—1438 і 1440—1452). В Київ в 1397 році замість князя призначено намісника урядовця, а хоч опісля знову відновлено тут княжу власть, то ці князі були вже швидче урядовцями з княжим титулом, ніж князями-володарями. Подібне сталося й з Поділлям, яке в 1393 році віддано польському шляхтичеві Спиткові Мельштинському. Словом, протягом десяти років, від 1387 до 1397 усунено останки політичної автономії, що її ще мали українські землі під литовською зверхністю. Український народ опинився почасти під польським, а почасти під литовським панування.

Протесту проти чужого панування з українського боку не було. Ані при окупації Галичини Польщею, ані при литовській окупації. Українська аристократія не вважала литовську державу за свого засадничого ворога, бо суспільний лад цієї держави був дуже подібний до українського. Литва взагалі була дуже близькою Українцям, бо там здобула великий вплив цивілізація, що йшла з України й Білої Руси. На литовському дворі була поширена білоруська тай українська мова, а книжна білорусько-українська мова була й надалі урядовою мовою в українських та білоруських землях.

Так само поширилася, навіть на княжім дворі православна віра. Наслідком того литовська держава мала зверхній вигляд почасти українсько-білоруський.

Справа з литовською державою є дуже добрим прикладом того, яку важну ролю відограють у життю народів суспільні відносини. А в тім історія середньовічної Европи теж дає виразний приклад того. Національне почуття не було тоді розвинене нігде в Европі, і тому тільки суспільний лад та віра ділили людей. А що до віри, то аристократія і цю справу не ставляла на вістрі меча, тому нема нічого дивного, що й українська аристократія поставилася пасивно до польської й литовської окупації. Вона могла бути невдоволеною з цього факту, але, щоби стати зі зброєю в руках в обороні української державности треба було заразом ворожнечі до нового політичного ладу, а цього наша аристократія не мала. Про инші суспільні кляси нема що говорити. Міщанство було в нас за слабе, а селянство занадто залежне під суспільним і політичним оглядом. А в тім, цілий провід політичного життя лежав у нас, як і всюди в руках нашої аристократії.

Але як литовське, так особливо польське правительство вступили на такий політичний шлях, що мусів викликати реакцію з боку української аристократії. А аристократія стала тоді остільки міцніщою, що всі ті князі, чи то з давньої династії Рюриковичів чи то з тих Ґедиміновичів, які осівши на українських землях, були опісля позбавлені княжої власти, пристали до українського великого боярства. З усім тим не рахувалося ані польське ані литовське правительство, а проголошення в городельськім пакті, заключенім між Польщею і Литвою в 1413 році, що тільки католики мають повні

політичні права в литовській і так само в польській державі, означало пониження православних без огляду на те, до якої суспільної кляси вони належали.

І тоді почалася боротьба української та білоруської аристократії за політичні права в польсько-литовській державі. Українські аристократи скористали з того, що між литовською княжою родиною не було згоди. Свитригайло, молодший брат польського короля Ягайла, був невдоволений з того, що княжий стіл на Литві дістав його стрієчний брат Витовт, а не він. І тому підняв проти Витовта повстання, заручившися поміччю у православних панів. Боротьба стала збройною, провадилася завзято і тревала з певними перервами від 1409 до 1435 року. Смерть Витовта в 1730 році промостила Свитригайлові шлях до велико-княжого стола у Вильні, але невдовзі опісля литовська аристократична партія, невдоволена з того, що мусіла ділитися властю в державі з православними панами, покликала на княжій стіл Жигмонта, брата Витовтового. Зачалася дальша боротьба, в якій цілий час брали участь українські і білоруські магнати. Вони сподівалися, що за поміччу Свитригайла будуть могли здобути в литовській державі рівні права з католицькими панами. Але все попсувала битва під Вилькомиром в 1435, що скінчилася поражкою Свитригайла. Свитригайло не здобув литовського стола, навіть тоді, як князя Жигмонта вбили православні аристократи в 1440 році. На місце Жигмонта, литовські пани в порозумінню з польськими посадили Казимира Ягайловича, молодшого брата польського короля Володимира III. Свитригайлові зісталася тільки Волинь. Політичний звязок між Польщею та Литвою удержався на далі.

Та програна Свитригайла була заразом і програною політики православної аристократії. Не маючи ні звідки підпори, вона мусіла на якийсь час притихнути, зіставляючи дальший порахунок з литовською аристократією на пізніще. Але так думала тільки одна частина. Друга вдалася в опортуністичну політику, сподіваючися при тім осягнути все ж таки якісь особисті вигоди, а врешті третя переходила на латинство, щоби поставити себе на рівні з панами католиками. Це робило, розуміється, великі спустошення між православною, білоруською й українською аристократією. Зачалася латинізація вищих українських і білоруських суспільних верств, яка підготовила ґрунт під польонізацію. Давня українська аристократія, колишнє могутнє боярство стало тратити силу, навіть там, де воно було найміцніще на Волині і в Галичині. Зовсім зрозуміло, що в таких обставинах українська аристократія без якогось голосніщого протесту приняла й поділ Поділля між Польщею й Литвою, прилучення Волині до Литви по смерти Свитригайла і врешті назначення в Київі в 1470 році воєводою Литвина Мартина Ґаштовта на місце ще раз поставлених там князів з литовського роду. Це була остаточна ліквідація давнього українського державного життя.

Повстання Михайла Глинського в литовській державі 1507 року й повстання в Галичині та політичне положення східної Европи.

Антиукраїнська політика литовського й польського правительства поставила перед українською суспільністю питання про це, яким способом належало б на те зареаґувати. І на це питання була

відповідь як на Литві, так і в Польщі. Провідники української політики бачили, що тут конечною була би збройна розправа. Та заразом вони бачили, що сама українська суспільність не зможе вже виступити збройно з більшою силою. На це треба було організації, а її вже не було в українській суспільности. І тому українська аристократія на Литві зачала орієнтуватися на Москву і там шукати підпори. Тим шляхом пішов між иншими український маґнат князь Михайло Глинський, який покликавши на поміч московського царя, підняв повстання проти Литви в 1507 році. Московські війська дійсно прийшли на поміч, але замість піти на Україну, де був операційний терен Глинського, пішли на Білу Русь. Це було причиною, що на Україні повстання не могло розвинутися як слід. Не зібравши достаточних сил, Глинський уступив перед польськими і литовськими військами, якими доводив польський король Жиґмонт І і український маґнат, князь Константин Острозький, і подався на московську територію. Таким чином ціла акція Михайла Глинського скінчилася нещасливо. Вона показала зовсім виразно, що українське панство не було вже здібне до якоїсь збройної акції. Між ним не було солідарности, найліпшим доказом чого є та обставина, що коли на чолі українського повстання стояв один український князь-маґнат, то на чолі литовського війська, що йшло душити українське повстання, стояв другий український князь-маґнат. Михайло Глинський міг думати про відбудування української держави за чужою поміччу, але більшість української аристократії стала вже тоді на ґрунті литовської державности. Повстання князя Михайла Глинського було останньою збройною акцією української аристократії в литовській державі. Виявилося, що

українська аристократія не мала вже сили до збудування української держави. Повстання Глинського було першим яскравим прикладом політичного москвофільства на українських землях. Воно було наслідком почування, що українська суспільність не зможе сама власними силами вибороти собі політичну незалежність.

Коли в литовській державі українська аристократія відчувала своє покривдження що до політичних прав, то ще гірше під тим оглядом представлялася справа в Галичині, що перебувала під безпосереднім польським пануванням, довше, ніж українські землі під Литвою. Тай зрештою Польща була державою старшою і ліпше сконсолідованою, ніж литовська. Тому в Галичині міцніще зазначилися польські впливи, а польська політика йшла тут сміліщими кроками, як литовська. Над Сяном стрінулися два етнографічні елементи, один український з Галичини і другий польський з Малопольщі. Один і другий були може найліпше виробленими як під політичним, так і національним оглядом у порівнанню з иншими українськими чи польськими землями. Відомо, яку визначну політичну ролю відограваля галицькі бояре, але те саме треба сказати про малопольських панів. Малопольські пани стояли на чолі польської політики ще перед часами короля Ягайла. Їх ділом була унія з Литвою і ціла польська політика на сході. А ця політика йшла по лінії польської виключности, нетолеранції супроти православних, та понижування їх віри. Українські бояре не мали рівних прав з католицькими панами. Вони бачили переслідування православної віри, понижування її і разом з тим своєї кляси. Галицьке боярство дуже швидко переконалося, що польська держава для них не те, що українська. Воно дуже помилялося, думаючи,

що політичне становище боярства в польській державі може бути рівне становищу польської шляхти. Такі випадки, як забрання катедральної церкви в Перемишлі і віддання її латинникам на костел та викинення костей перемиських князів з гробниць в 1412 році мусіло неприхильно настроїти галицьку українську суспільність до польських порядків, до польської держави. Що до міщанства, то відколи було постановлено, що православні не могли мати рівних прав з католиками по містах з німецьким правом, відтоді міщанство поставилося ворожо до нових польських порядків. Що й селянство не могло бути вдоволене з суспільно-політичного ладу, про це нема що говорити. Його доля й за українських часів не була надто світла, а під польським пануванням зачала ще погіршуватися, особливо з кінцем XV і початком XVI століття. Таким чином в Галичині нагромадилося дуже багато пального матеріялу, який готов був кождої хвилі вибухнути і він таки вибухав кілька разів, особливо з кінцем XV і з початком XVI століття.

Дуже велика шкода, що не маємо якихось докладніщих вістей про ці повстання в Галичині. З них все таки видко, що повстання в Галичині опиралися на ширшій підставі, ніж повстання української аристократії на Литві. В них брали участь як селяне, так і боярство, а мабуть також і міщанство. Найголосніщим повстанням було повстання якогось Мухи в 1490 році. Він підняв повстання на Покуттю мабуть з волоською підмогою зібравши коло 9000 війська, зложеного з селян а почасти також із шляхти. Повстання видко мало популярність у людности й тому Муха легко опанував Галичину по Рогатин. Але при переході через Дністер напали на нього Поляки й цілком знищили

його військо. Є також звістка, що молдавський воєвода Стефан вислав до Галичини якогось претендента на княжий галицький стіл, але той попався у польські руки. З усього видко, що повстання в Галичині були підтримувані Молдавією і на цю державу, яка з кінцем XV і початком XVI століття дійшла до більшого значіння, рахувала галицька людність. Але всі ці повстання Поляки давили. Молдавія видко дала замалу поміч українським повстанцям, а без того повстання не могло мати виглядів на успіх. Кінець XV століття застав уже українську суспільність у Галичині здезорганізованою. Великого боярства вже не було, бо воно почасти спольонізувалося, а почасти потратило свої маєтки ще підчас довгої боротьби між Польщею й Литвою за галицько-волинські землі в XIV століттю. В рахубу входило тільки дрібне боярство і збідніле українське міщанство, яке не могло видержати конкуренції чужинців, Поляків, Німців та инших, що сиділи по містах на німецькім праві і мали привілеї в промислі і торговлі. А повстання не тільки що не принесли ніякої політичної користи, але ще більше підкопали значіння українського елєменту у Галичині. По здушенню повстання переводжувано репресії на його учасниках, і передовсім конфісковано їх маєтки. Тоді багато польської шляхти захопило давню боярську землю. Українське боярство зійшло на дальший плян, а велика земельна власність перейшла виключно з українських у польські руки. Це був один з найважніщих наслідків польської окупації Галичини, який ще й тепер можна дуже добре сконстатувати.

Таким чином, усі повстання як у Галичині, так і на литовсько-українських землях скінчилися невдачею. Українська суспільність була за слабо зорганізована, щоби могла дати собі раду і з Поль-

щею і з Литвою. А зовнішня поміч теж завела. А в тім політична ситуація в східній Европі так укладалася, що визволення України й збудування на ново української держави натрапляло на дуже великі перешкоди. Дуже некорисною обставиною було найсамперед те, що політичний звязок між Польщею і Литвою ставав чимраз міцнішим. В інтересі обох держав лежало задержати українські землі при собі й тому обі вони підтримували себе взаїмно що до політики в українській справі. Проти Михайла Глинського йшли як литовські, так і польські війська, Польща в унії з Литвою представляла велику політичну силу, яка відограваля першорядну ролю в політиці східної Европи. З такою силою боротьба не була легкою. Некорисним фактом було й розбиття німецького Ордену в 1466 році, що було спільним ділом Польщі й Литви. Таким чином давня комбінація українсько-німецького союза, звернена чи то проти Польщі чи Литви, була тепер неможлива. Але найбільшим нещастям було те, що в другій половині XV століття почалися дуже сильні напади Татарів на українські землі.

Золота Орда, що розсілася на степах між Доном і Уралом, невдовзі після великих походів з половини XIII століття почала підупадати. Вона втратила силу, яку так виразно показала за часів Бату і Бурундая. Похід з 1259 був останнім що до розмірів і великих татарських успіхів. Тим пояснюється, що Орда не втручалася в справи галицько-волинської держави. Татарська зверхність була більше номінальна, ніж дійсна. Найліпше це видко в часах розбиття галицько-волинської держави. Татари взяли тільки дуже малу участь у боротьбі за західно-українські землі і то тільки за часів Дедька. Ще менше енергії показали Татари

підчас окупації східно-українських земель Литвою. Побиті Ольґердом мусіли виректися цілої східної України. Зріст татарської сили коло 1400 року був тільки коротким епізодом, після якого татарська Орда ще більше підупала, як перед тим. Для українських земель вийшла з того велика користь, бо Татари замішані у внутрішні війни не мали часу й сили піднімати рабівничі походи на українські землі. Але в другій половині XV століття настала важна зміна. Золота Орда розпалася на три части, з яких найбільше могутньою стала Орда на Кримі. Ця кримська Орда добре сконсолідувалася і тоді стала дуже небезпечною для українських земель тай взагалі для Польщі й Литви. Тепер почалися постійні татарські напади на українські землі, а це мало той наслідок, що населення цих земель шукало підпори в литовській і польській державі. Що в таких обставинах плян відірвання українських земель від Польщі й Литви і утворення осібної української держави не міг мати багато приклонників, особливо там, де стояла раз-у-раз перед очима татарська загроза, це зовсім зрозуміле. В таких обставинах могло здаватися, що всякі мрії про політичну самостійність зовсім безвиглядні. Тоді ніхто не міг припускати, що там далеко на степах східної України повставало щось таке, що мало стати початком політичної самостійности України. Цим фактом було повстання козаччини й заснування запорозької Січи коло 1552 р. А ці події мали опісля таке велике значіння, що з тим роком треба зачинати зовсім нову добу в історії України.

Етнічна територія України. Населення і його заняття.

В цій добі перейшла Україна дуже важні зміни що до свого етнічного складу, а найбільше вони були на полудневім сході, від сторони Татарів. Насамперед тут було видно зміну на користь українського елемету, бо після окупації східних українських земель Литвою настали спокійніщі часи на Україні. Тому українська кольонізація пішла далеко на полудне та зачала зближатися знову до берегів Чорного моря, як це було колись за часів могутности київської держави. Але з кінцем XV століття, коли зачалися страшні напади кримських Татарів, жертвою яких впав був і Київ у 1482 році, опустошіла Київщина на полудне від Росі й Трубежа і так само Переяславщина, і полуднева Чернигівщина, Браславщина й східне Поділля. Понищена була також почасти й Волинь. Словом, настала справдішня етнічна катастрофа, гірша навіть ніж за половецьких часів, або з часів великих татарських наїздів з половини XIII століття. Цим разом татарські наїзди були дуже часті. Що року, а навіть кілька разів у рік нападали Татари на українські землі, полишаючи за собою руїну. Таким чином етнічна границя України посунулася значно на північ і Київ став зовсім окрайним містом України на сході. На инших фронтах не було тоді якихось більших змін. Тільки на заході пересувалася етнічна границя України поволі на схід, хоч і тут великої зміни не було, а такі міста як Ряшів і Люблин, лежали ще тоді на українській території.

Але замість таких територіяльних змін в етно-

графічній українській масі на заході, бачимо розсіяну кольонізацію західно-українських земель польським і взагалі чужим елєментом. Ця кольонізація йшла двояким способом. Перший був такий, що по українських містах чисельно зростав чужий елємент. Це було наслідком впровадження по містах України німецького права, яке признавало повноправність тільки католикам. Найбільше це видко в Галичині, де Львів, Сянік і Коросно мали дуже велику кольонію чужинців. Тільки тут найчисленіще заступлені були не Поляки, а Німці. Подібно представлялася справа на Волині. Але Німці скоро спольонізувалися і тим способом зміцняли польський елемент по українських містах. Побіч того йшла польська кольонізація на сільських територіях. В Галичині зачалася вона зараз у половині XIV століття. Підчас війни Польщі з Литвою в другій половині XIV століття багато боярських земель поконфісковано й віддано польським шляхтичам. Так само богато конфіскат настало по здавленню повстання Мухи з кінця XV століття. Польська кольонізація дуже зміцніла також наслідком спольонізування українського елєменту. Багато українських міщан перейшло на латинський обряд і опісля спольонізувалося. Ще більший поступ зробила польонізація між українською шляхтою. В Галичині українська аристократія спольонізувалася так скоро, що з кінцем цієї доби, в першій половині XVI століття тут уже не було української аристократії, зісталася тільки дрібна шляхта. Ще більші поступи зробила кольонізація на Підляшу, бо там не тільки аристократія, але навіть дрібна шляхта спольонізувалася вже в XV столітю. Подібно представлялася справа на Поліссю. Тільки селянська маса мала суцільний український харак-

тер, хоча й серед неї в Галичині, на Підляшшу й Холмщині стрічалися вже польські імена.

Інакше представлялася справа на Поділлю і східньо-українських землях. Там міста зісталися українськими, і з чужинців були тільки Вірмени, Москалі й Білорусини. Поляків ще не помітити у цій добі. Що до інвазії польської аристократії, то її видко в цій добі тільки на Поділлю. В Київщині і Брацлавщині видко наплив аристократів з инших земель — польських з Поділля, але передовсім українських з Волиня, де українська аристократія стояла найміцніще й найдовше задержалася при своїй вірі і народности. Розуміється, що про яку небудь польську селянську кольонізацію в цій добі на цих землях не може бути мови.

Що кольонізація і польонізація робила такі великі поступи, на це зложилися особливші обставини. Першою з них було те, що польський елемент був упривілейований в порівнанню з українським в польській державі і що польське правительство провадило кольонізаційну політику на українських землях. Другою причиною було, що населення українських земель було рідоньке і тому терен під управу був невикористаний. Це не було чимось виїмковим, бо населення Польщі теж було не багато густіще від населення західної України, але рішаючим фактом була тут родючість українських земель і тому вони були немов „обіцяною землею" для польського елементу. А родючість землі стала цінитися особливо від XV століття, відколи в Польщі збіжжя стало предметом торговлі. Врешті що до польонізації українського міщанства й особливо великого боярства, то причина цього була та, що вони, понижувані й упосліджені під правним оглядом, приставали туди, де бачили для себе матеріяльні вигоди. Це звичайний прояв у по-

неволених народів. Була ще одна причина польонізації, а саме те, що цивілізація і культура на українських землях в XV і XVI століттях не поступала наперед, а зісталася навіть поза слабонькою ще тоді польською цивілізацією і культурою. Українство вже тоді не імпонувало Українцям і тому вони підпадали під вплив польскости. І це може найважніща причина удатного походу польскости на українських землях. В часі, коли українство стрінулося з польськістю в одній державі, воно було в занепаді й тому не мало відпорної духової сили. Не мало воно відпорности також і під матеріяльним оглядом.

Коли порівнати економічні обставини на українських землях цієї доби з попередньою, то й тут не видко поступу. Продукція лишилася без зміни. На західній Україні, правда збільшилася продукція збіжжя наслідком того, що звідси почався експорт його за границю. Це сталося в звязку зі зростом людности у Фляндрії й Голяндії й упадком хліборобської продукції в Еспанії. Тоді на західній Україні побіч дрібного господарства розвинулося також і двірське господарство наприклад над Сяном і Бугом.

Що до торговлі то в цій добі настали теж деякі зміни і то некорисні. Передовсім дуже підупала торговля зі Сходом. Це сталося наслідком упадку італійських міст над Чорним морем і замкнення Чорного моря Турками. Що до західної торговлі то вона була дуже обмежена політикою польського правительства. Вже в попередній добі Краків намагався стати посередником у торговлі українських земель із центральною Европою. А тепер справа пішла ще далі. Щоби дати монополь Кракову в західній торговлі, замкнено для торгових операцій пруську границю з польського боку,

а опісля і з литовського. Унія Литви з Польщею мала й під цим оглядом некорисне значіння. Вона навіть дуже пошкодила торговлі західно-українських міст, і це відчули як Львів, так і Володимир та Луцьк. Сталося це в 1410 році і від того часу українська торговля з заходом стала дуже залежною від Кракова. Правда, по прилученню до Польщі пруських міст у 1466 році торговля їх з Україною знову могла початися, але конкуренції Кракова вже не можна було усунути. Взагалі торговельний звязок України з Балтійським і Німецьким морями в цій добі перервався, бо на цих морях в XV і XVI століттях розвинули торговлю Італійці, а передовсім Венеціяни. А в тім, одиноким торговельним шляхом з континенту до Балтійського моря зісталася Висла, а Ґданьск став найбільшим торговельним містом у східній Европі. Таким чином ціла українська торговля з заходом відбувалася тісно при польськім посередництві. Українська торговля стратила свою давню самостійність і попала в тісний економічний звязок з польською торговлею. Це було теж одною з дуже важних причин, що українські землі не проявляли надто різько сепаратистичних змагань. А в тім, що до України, то передовсім входила тут в рахубу західня Україна, бо східня при слабім залюдненню, особливо від кінця XV століття мала незначну продукцію і не брала надто великої участи в заграничній торговлі.

Далеко самостійніще становище мала Україна в східній торговлі, але при тих некорисних обставинах, які настали з поширенням турецького панування навколо Чорного моря, східня торговля не могла бути рекомпензатою за західну торговлю. В торговлі зі сходом відограє важну ролю Львів, який дістав монополь східної торговлі, подібно, як

Краків західної, і Київ. Східні купці не могли возити своїх товарів дальше як до Львова (від 1444 р.). Для Львова зроблено навіть уступку і що до західної торговлі: купці польських міст мусіли 14 днів стояти зі своїми товарами у Львові і щойно опісля їхати дальше на схід. Що до предметів східної торговлі, то на Україну привожено з Криму сіль, а з Молдавії і Волощини мід і віск, що переходив тільки через Україну й Польщу до середньої Европи. З орієнту: шовкові товари, коври, металічні вироби і коріння. Важну ролю відогравали в торговлі Татари, які вивозили з України людей і продавали як невольників до азійських країв, що належали до Туреччини й до Єгипту.

Київ мав особливше значіння тому, що тут сходилися дороги з Перекопа й Кафи з московською дорогою, звідки привожено футра. Московська дорога була одиноким лучником Київа не тільки зі самою Москвою, але також з Новгородом, Псковом, звідки йшла дорога до Швеції та Данії. — Це була слаба пригадка давньої „варязької" дороги за часів істнування київської держави.

Взагалі з усього видко, що українська торговля представляється далеко гірше в цій добі, як у попередній. А точка тяжкости економічного життя зачинає пересуватися зовсім з міст на села. Це особливо було видко в західній Україні. На східній Україні міста представлялися взагалі дуже слабо, а переважна їх часть є швидче оборонними замками з присілою людністю, ніж містами з торговлею. Таких „міст" — замків було на східній Україні, а саме в Київщині і Браславщині багато, і переважна часть населення мешкала тут саме при таких замках (в 1625 році було такого населення „міського" 344.000, а сільського тільки 200.009 голов). На західній Україні підорвало економічну силу міст

окрім обмежень, що до західної торговлі, ще й те, що торговля збіжжям провадилася самою шляхтою без участи міст, а міщане не могли купувати земли.

З погляду української політики тодішній економічний стан України не сприяв ідеї істнування осібної української держави. Ми бачили, що всі змагання в цьому напрямі не дали корисного результату. Не було корисних зовнішних обставин, не було відповідних союзників. А економічні обставини були того рода, що зовсім не давали притоки до самостійницьких українських ідей. Українські землі підпали не тільки під вплив польської цивілізації і культури, але стали залежними від польських земель і під економічним оглядом. І це теж було причиною, що вигляди на збудування в цій добі української держави були дуже малі. Видко це також при огляді суспільних відносин.

Суспільний лад на українських землях. Останки давного політичного устрою.

Суспільні відносини на українських землях у цих двох століттях представляють переходовий стан від давного до нового. Рішаючим було те, що через утрату політичної незалежности дальша суспільна еволюція не розвивається самостійно, як перше, а під польським і литовським впливом. Не можна одначе думати, що без цього впливу дальша суспільна еволюція на українських землях була би пішла зовсім иншими шляхами. Вона мусіла йти анальогічно до суспільної еволюції в Европі, так само як у попередніх добах. Всеж таки відповідно до особливших рис суспільного ладу в Польщі польський вплив надав суспільній еволюції своє

питоме забарвлення, а що ще важне, що він прискорив суспільну еволюцію на українських землях, бо Польща ще від XIV. століття почала на всіх ділянках життя виказувати скорий поступ.

Що до найвищої верстви, земельної аристократії, то вона в цій добі держиться так само добре, як і в попередній. — Можна навіть сказати, що під матеріяльним оглядом вона багатіє завдяки поплатности хліборобського господарства, особливо на західній Україні. Тут почали розвиватися господарства на велику скалю. Що до політичного становища аристократії, то воно трохи відмінне в литовській державі, а инше в польській. В литовській державі в перших десятиліттях польсько-литовської унії зроблено ріжницю між аристократією католицькою і православною. Православна шляхта не мала навіть права розпоряджати своїми маєтностями. В 1432 році зрівнано православну шляхту з католицькою що до економічного становища, але всеж таки зосталося застереження, що тільки католики могли бути урядовцями литовської держави. Одначе цього не додержувано вповні й православні доходили нераз до високих урядів, як наприклад кн. Константин Острозький і кн. Михайло Глинський. Взагалі, православна аристократія, зложена з князів і великих боярів, і дрібне боярство перейшли в литовській державі в стан шляхоцький.

Трохи інакше було на українських землях, що опинилися під панованням Польщі. Там українська аристократія й дрібне боярство перейшли в магнацький і шляхецький стан, але шляхта на українських землях без огляду на віроісповідання не мала рівних прав зі шляхтою польських земель. Це видко з того, що 1) посідання землі було звязане з ріжними обовязками й обмеженнями, чого не мала шляхта польських земель, 2) шляхта укра-

їнських земель була безумовно обовязана до всякої військової служби, а шляхта в Польщі тільки до оборони краю і то умовно, 3) шляхта на українських землях була обовязана мешкати в своїх маєтностях і була обмежена що до розпоряджування своїми землями, чого в польських землях не було, 4) шляхта на українських землях мусіла платити більші данини, ніж шляхта на польських землях.

Одначе протягом XV. столітія зрівнано почасти шляхту українських земель зі шляхтою польських земель, а решта зісталася неповноправною, але це була тільки бідніща шляхта.

Дуже зросло значіння шляхти на українських землях наслідком того, що шляхецька аристократія дістала юрісдикцію над селянством, так було у Польщі, але в половині XV століття заводиться вже й на Литві. Сталося це наслідком виробленого в Польщі погляду, що ціла земля належить до короля або до панів-дідичів, а селянство є тільки посідачем землі, а не її власником. Це було щось зовсім нове в порівнанню з давнім українським правом, на підставі якого свобідний селянин (смерд) був власником землі.

Дуже великі зміни перейшло в цій добі міщанство. В попередній добі зачало воно кристалізуватися в зовсім осібний від боярства стан, по части під впливом німецького права. В цій добі німецьке право дуже поширилося на українських землях, особливо на західних, але щойно в першій половині XVI століття. Це право для українських міст мало дуже некорисний вплив. Застосоване тільки до католиків воно виключало православних Українців від громадського життя. Православні не могли бути міськими урядовцями, не могли мешкати в деяких частях міста, були виключені від деяких цехів, не

могли купувати домів у ринку, мали ріжні обмеження що до торговлі, діти їх не могли ходити до міських шкіл і т. и. Навіть присяга православного Українця не мала того значіння, що присяга католика. Словом, православні міщани були дуже понижені. Це було наслідком того, що німецьке міське право, яке мало діло тільки з Німцями католиками, бо инших Німців тоді не було, перенесено без змін на українські землі, не рахуючися з місцевим православним населенням. В цьому була система. Тут ішло про те, щоби виключивши українське міське населення з міської громади, ослабити український елемент по містах. І це вдалося вповні. Міщанський стан розбився на два табори католицький і православний, а це дуже улегшило побіду шляхти над містами в Польщі.

Польська шляхта змагала до того, щоби під економічним оглядом стати зовсім самостійною перед містами. І тому в 1496 р. було ухвалено, що 1) міщанам не вільно купувати землю, 2) Шляхта може спроваджувати промислові вироби з заграниці і може вивозити туди свої хліборобські продукти не платячи ніяких мит. Таким чином міста не могли видержати конкуренції у заграничній торговлі зі шляхтою і це було одною з причин, що міста в Польщі дуже скоро стали підупадати. До ослаблення українського а також і польського чи німецького міщанства на Україні причинилося й те, що з кінцем XV століття прибуло до Польщі дуже багато Жидів, які стали дуже небезпечними конкурентами християн у торговлі.

Що до селянства, то його становище погіршилося, особливо почавши від XV століття. В попередній добі йшла еволюція до того, що несвобідне селянство, невільники, зачинало зникати, а на його місці повстало селянство обовязане до ріжних да-

нин. Ці данини стали накладатися також і на свобідне селянство і це саме й причинилося до погіршення його становища. В цій добі майже затирається ріжниця між одним і другим селянством. Ніхто зі селян не має власної землі, тільки одні є в посіданню землі, за що обовязані до ріжних датків, грошевих і в натурі для пана, а инші є безземельними робітниками на панських ланах. В другій половині XV століття заведено в Польщі так звану „панщину". Себто обовязок всіх селян даром працювати на пана. Таким чином пани дістали даровового робітника, а положення селян дуже погіршало від того. А коли селяне зачали втікати від своїх панів, тоді на соймі в Радомю в 1505 р. було ухвалено, що селяне не сміють без дозволу пана покидати панські землі. Таким способом у першій половині XVI століття заведено в Польщі і на Литві побіч панщини також і кріпацтво. Заведено його також на західно-українських землях. На східній Україні ще не дійшло до того, бо туди ще тоді польські впливи не сягали. Коли додамо до того, що селянство підпало під юрісдикцію панів як у Польщі, так і на Литві, то побачимо, що доля селян стала дуже тяжкою в обох цих державах.

Суспільне становиско православного духовенства в цій добі значно погіршилося. Воно дуже відчуло втрату української держави. Давніще у великім пошанівку з боку державних українських властей було воно, тепер понижуване разом із православною вірою, особливо по містах. Дійшло до того, що в деяких містах віддано православних священників під міську юрісдикцію. А в тім число священників було велике, більше, як тепер, коли взяти під увагу тодішню малу густоту населення. Так само дуже багато було монастирів.

Що до відношення поодиноких суспільних

верстов до литовсько-польської окупації, то воно не було однаковим, навіть в одній і тій самій верстві, бо й суспільні верстви стали ріжноманітними що до релігії і національности.

Шляхту на українських землях можна поділити на дві части: на православну українську і на католицьку польську чи литовську. Перша з них ставиться почасти ворожо до чужої окупації, чого доказом повстання Михайла Глинського і повстання в Галичині. Видко, що як у вищої так і в нищої української шляхти були ще давні історичні традиції, але побіч подібної шляхти є вже й така українська шляхта, яка йде в політиці опортуністичним шляхом. Вона признає польську чи литовську державність, бажалаб тільки добитися тих самих прав, які мала польська шляхта. В її очах Польща й Литва не є ворожим чинником, якого треба за всяку ціну поборювати. Вона йде на компроміси і коли протягом XV. століття зрівнано її з польською шляхтою, то вона погоджується зі своїм політичним положенням. Тим пояснюється, що ані повстання в Галичині з кінці XV. століття, ані повстання Михайла Глинського не мали виглядів усунути польсько-литовську окупацію з українських земель. Між шляхтою на Україні нема що шукати революційних елементів, які зваливши чуже панування привернулиб українську державу. А в тім велика часть шляхти скоро польонізується і переймається ідеольогією польської шляхти. Це вже „польська“ шляхта, яка разом з імігрантами польськими шляхтичами, є найважніщою підпорою польсько-литовського панування на українських землях.

Такою підпорою є також населення міст з німецьким правом, зложене з Німців і Поляків. Маючи апробату польського й литовського правительства що до своїх привілеїв, які дуже ослаблювали кон-

куренцію Українців в промислі й торговлі, католицьке населення міст держалося міцно польської держави й було настроєне ворожо до всяких змагань самостійницьких українських. Приклонниками польського панування стали також ті Українці, які перейшли на латинство й цілком спольонізувалися. Тільки друга частина населення міст, особливо міст меньших, де не було чужих кольоністів і перевагу мало православне українське міщанство, держалася своєї національности. Але й ця частина не думала про відбудову давної української держави. До цього була вона за мало зорганізована і коли врешті взялася до організації, то її ціллю була тільки оборона православної віри й своєї народности. Вона стояла в опозиції не до польської держави, а до польських порядків.

В опозиції до польської і литовської держави стояло селянство всіх категорій. Тому то воно взяло участь в повстаннях у Галичині з кінцем XV століття. Але відколи його віддано під юрісдикцію дідичів воно не мало діла з державою. Держава стала для нього чужою, а представником всякої політичної і судової власти був для нього дідич.

Може найбільше відчувало втрату української держави православне українське духовеньство. Між ним жила традиція про колишню могутність української держави з часів Володимира чи Ярослава Мудрого, Романа Великого чи Данила, але й воно годиться зі своєю долею і не вміє вказати способів, як можнаби відбудувати українську державу.

Словом про давню славу і могутність українського народу та його держави є ще традиція, але вона чим далі тим більше стає тільки абстрактною ідеєю, яка не має виглядів на зреалізування.

В цій добі ліквідуються також останки давної української адміністрації. На литві це йде по-

вільніще, а в Польщі скорше. На Литві зістаються ще протягом цілої цеї доби давні українські уряди: намісники, воєводи, тивуни, сотники й десятники. Але всі вони тратять своє значіння і стають тільки низшими урядами. Так намісники є тільки в менших округах, в більших установлено вже старостів на польський взір. Так само високий колись уряд воєводи стратив значіння і воєводи зійшли на управителів малих територій з юрісдикцією над селянами і почасти міщанами, які не мали німецького права, та над дрібним боярством. Уряди тивунів, сотників і десятників стали звичайними сільськими урядами.

Так само представлялася справа і в Польщі. І тут українські уряди стали підрядними і зараз із самого початку польської окупації наставлено над ними старостів. Над цілою Галичиною настановлено одного ґенерального старосту. Коли в 1434 р. зрівнано шляхту українських земель зі шляхтою польських земель, то знесено давні українські уряди, а заведено в 1435 р. адміністрацію на польській лад. Таким чином 1435 рік можна вважати ліквідаційним роком давньої української адміністрації. На українських землях настало литовське й польське панування. Тільки православна церква осталася одинокою орґанізацією, яка свій устрій навязувала до традицій з українських часів, і коло якої гуртувалося все те, що чуло себе українським.

В цій добі перейшла православна церква на українських землях дуже важні зміни. Передовсім що до становища церкви навні, то дуже важним фактом було те, що для всіх українських і білоруських земель установлено в 1415 р. осібного митрополита в Київі, залежного тільки від царгородського патріярха. Таким чином усякі претенсії московських митрополитів на українські землі були

усунені. Це мало політичне значіння, бо не допускало до Литви й Польщі московських політичних впливів, про що саме йшло володарям Польщі й Литви. Але в цім було ще щось і більше. Автокефальна білорусько-українська церква дуже богато причинилася до того, що між українством і московщиною витворилася ще одна межа, що відділяла оба ці народи. Таким чином автокефальна православна церква стала заборолом української народности не тільки у відношенню до польської, але також і до московської народности. Тільки Біла Русь зісталася у тіснім звязку з Україною як під політичним так і церковним оглядом. Видимим знаком цього було те, що їх лучила одна спільна книжна мова, оперта на українських і білоруських елементах з церковно-славянською домішкою. Для України це не було шкодою, бо вона була культурніща від Білої Руси й тому білоруські впливи на Україні не могли убивати самостійного українського розвою. Для Білої Руси мало воно ті наслідки, що дуже причинилося до опізнення повстання національної білоруської окремішности і до вироблення осібної історичної білоруської традиції.

Що до відношення православної церкви до польської і литовської держави, то воно було зовсім інакшим, ніж за давніх українських часів. Коли тоді церква була в тіснім звязку з державою і мала над собою опіку держави, то тепер православна церква як у Польщі, так і на Литві мала становище другорядне, була церквою другої ранґи, стояла поза католицькою церквою. Це мало такі наслідки, що в церковних кругах ніколи не прийшло до цілковитої апробати литовської чи польської окупації, і що тут було гніздо українського сепаратизму й опозиції, а тим самим і визвольних змагань. Дуже

некорисним було те, що православна церква підпала під залежність литовської й польської світської власти, бо королі польські і вел. князі литовські іменували як православних епископів, так і київського митрополита. А до чого дійшло понижування православної церкви з боку державних властей, показує факт, що польське правительство позволяє латинському арцибіскупові у Львові заряджувати обсадою найвищого церковного достойника в Галичині. Все це разом з иншими причинами зложилося на те, що православна церква на українських землях опинилася в XVI. столітю в цілковитому розстрою і занепаді. Це не було чимось надзвичайним, бо й католицька церква у Польщі переходила те саме в першій половині XVI століття, але тимчасом, як в католицькій церкві було видко з кінцем цієї доби дуже великий поступ до ліпшого, православна церква дійшла як раз до найвищого ступня свого занепаду.

Огляд пятої доби.

Ця доба відріжняється від усіх попередніх тим, що в ній вже не було української держави, що ця доба політичного поневолення українського народу. Вона обіймає майже два століття, протягом яких зліквідовано останки давнього українського політичного життя. Знаходячися між добою істнування на українських землях княжої держави з одного боку й козацької з другого, вона все таки тісніще лучиться з минулим, ніж з будучим. Повстання в Галичині з кінцем XV століття і повстання Михайла Глинського з початку XVI століття є немов останніми конвульсіями давнього політичного життя. Інтеліґентні суспільні кляси переважно погодилися

з литовською і польською державністю, затрачуючи поволі свої історичні традиції, а то й зовсім переходячи у польський табор. Польща і Литва були державами, де шляхта мала упривілейоване становище і тому вони не виглядали чинником ворожим для інтересів української аристократії чи дрібного боярства. В цім лежав слабий бік української справи. Але за політичною ідеольогією пішла й національна, і наше боярство, особливо велике, і висока аристократія з княжими титулами дуже скоро почали польонізуватися не тільки в Польщі, але навіть у литовській державі. Польонізація йшла по містах, які зрештою не мали тої сили й не могли відограватися такої визначної ролі, як у Німеччині або Франції, не кажучи про Італію. Словом, українська суспільність була немов спараліжована, а на сході український елемент поніс навіть великі територіяльні шкоди наслідком татарських наїздів, які почавши від кінця XV століття, стали такими страшними, як ніколи перед тим. Коли додати до того, що православна церква, одинока орґанізація, де міг гуртуватися український народ, попала в цілковитий занепад, що освіта й вища наука були теж в упадку, особливо з кінцем XV і в першій половині XVI століття, то мусимо сконстатувати, що кінець цієї доби належить до дуже темних сторін нашої історії. Зісталося українське селянство, яке жило збитою масою на українській території, але воно було поневолене і безпомічне, бо темне. Положення українського народу як такого, що мавби жити самостійним політичним життям, здавалося безнадійним. Ніде не видко було ні одного ясного світла на шляху до відзискання політичної незалежности. Тоді ніхто не припускав, що на сході України твориться щось таке, що має повернути її історію

в инший бік, до шляху, що провадив до української держави.

Кінцеві уваги.

Закінчуючи огляд давньої української держави з княжих часів, слід ще дати відповідь на питання: які були причини упадку київської та галицько-волинської держави. Це питання стає все перед очі, як тільки оглядаємо нашу історію, бож мусимо спинитися над тим, чому український народ, що мав особливо у X і XI століттях дуже могутню і з цивілізаційного огляду дуже цінну державу, зістався з кінцем XIV століття без власної держави й опинився під чужим панованням. Питання першорядної ваги і відповідь на нього може мати не тільки теоретично-наукове, але навіть і практичне значіння, бо від тої чи иншої відповіди залежить виховниче значіння нашої історії для нашого громадянства.

Відповідь на це питання була в нас давана нераз, особливо в популярній літературі, але зісталося воно все таки не цілком розвязаним. А в тім, відповідь не така проста, як здавалосяб, бо тут увіходять у рахубу ріжні обставини. Питання належить розділити на дві части: одна торкається упадку київської, а друга галицько-волинської держави.

Що до київської держави, то причину її упадку пояснювано передовсім княжими межиусобицями. Але це був поверховний, хоч дуже розповсюднений погляд. Безперечно, що княжі межиусобиці відогравали дуже важну ролю в упадку київської держави. Якби таких межиусобиць не було, то київська держава могла би стояти міцніще. Але

ставляти княжі межиусобиці на першому місці між причинами упадку київської держави не можна ніяким способом. Такі межиусобиці були також у Польщі, Німеччині і Франції. Пригадатиб хочаб Францію з XI століття, яка знаходилася тоді в повній анархії і була швидше політичним поняттям ніж державою. Безперервні княжі межиусобиці в Німеччині протягом цілих середніх віків відомі аж надто добре. А Польща перебувала в середині XIII століття в такій політичній анархії, що здавалося, положення її було безвиглядне. А чейже ні одна з тих держав не впала в середніх віках, як це сталося тільки з київською державою. Виходить отже, що княжі межиусобиці не були причиною її упадку. Тут мусіли заважити инші причини.

За таку головну причину дехто вважав татарський наїзд на Україну, чи взагалі напади степовиків протягом цілого часу істнування київської держави. А вязано все це з княжими межиусобицями: „Не було би тих межиусобиць, моглаб Україна устояти перед татарським натиском, а може взагалі могла би вигнати степовиків з українських степів.“ Але таке ставлення справи не є науковим, бо не можна знати, чи навіть у такому випадку Україна була би горою. А в тім, сконстатовано, що межиусобиці не могли бути головними причинами упадку київської держави. Зостається отже тільки другий факт — наїзди степовиків. Що до цього, то справа представляється далеко поважніще. Наслідком сусідства зі степовиками мусіла київська держава провадити тяжку боротьбу протягом цілого часу свого істнування. Що вона при цім показувала багато сили й здатности, найліпшим доказом цього те, що під її ударами розбилася орда Печенігів і Торків, а орда Половців дуже

ослабла. Всеж таки така безперервна боротьба дуже вичерпувала силу київської держави, а це причинилося до її занепаду. Татарський наїзд був останнім ударом, якого вже не видержала київська держава. Ні одна зі середньовічних европейських держав з виїмком Візантії не мала протягом такого довгого часу, такої тяжкої боротьби, як київська. І цього одного факту було досить, щоби київська держава впала. Під такими ударами з руки Турків упала візантійська держава в половині XV століття, а майже рівночасно з київською державою арабський каліфат. А що побут степовиків в сусідстві київської держави був наслідком істнування степів, то виходить, що степ відограв дуже важну ролю в упадку київської держави. Таким чином істнування степу на Україні і в звязку з тим побут на нім мандрівних турецьких орд та їх боротьба з київською державою були головною причиною її упадку.

Істнування степу виказало ще один факт, який причинився до розвалу київської держави. Степ витворював інакші життєві відносини, ніж культурна країна. Він виховував людність, яка була призвичаєна до мандрівного життя. На степах повставали нераз добре зорганізовані держави, але вони не були так тісно звязані з територією, як культурні держави. І тому дуже часто бувало, що в поодиноких частях території, яка рахувалася до орди, власть орди була нераз дуже слаба, а то й зовсім проблематична. В степових державах витворювалася нераз „політична порожнеча.“ І коли така „політична порожнеча“ мала яке населення, то воно жило в бездержавних флюктуаціях, часто в хаосі, або в первісних життєвих формах. Такі обставини витворилися на границі між київською державою і степовими ордами. Ця границя мала

вид поясу, широкого на кільканацять миль, який не належав ні до київської держави, ні до Орди. Це був „невтральний пояс“ між обома державами. І саме в цій „політичній порожнечі“ виростала людність, що не признавала ніякої державної власти ні власти київських князів, ні власти степових ханів. Така людність не могла бути пожаданим елементом для жадної держави, не тільки для культурної київської, але й для степової орди, бо вона не могла вложитися в ніякі державні форми. І коли така людність перебувала під боком київської держави, то нема нічого дивного, що вона мусіла мати деморалізуючий вплив на сумежну з нею людність держави. Під її впливом витворився на східній Україні негативний український тип, який приложив руку до розвалу своєї власної держави. Існування такого типу, це друга головна причина упадку київської держави.

Таким чином наїзди степовиків на Україну та існування негативного українського типу були головними причинами розвалу київської держави. Але в основі тих причин лежать всеж таки географічні обставини. Положення України на границі між культурною Европою і степовою Азією викликало за собою оба згадані історичні факти. Такого положення не мала ні одна з европейських держав і тому ні одна з них не мала діла ані з наїздами степовиків, ані з негативним типом, що мав „світогляд з невтрального поясу“. І тому ні одна з них не стала руїною.

Все инше мало другорядне значіння що до упадку київської держави. Безперечно надто великий її простір не мав корисних наслідків, бо не допускав до скуплення (концентрації) життя і до консолідації держави, і тому прийшло до розчле-

нування держави, але це не поясняє, чому впала саме наддніпрянська частина держави Рюриковичів, тимчасом, як на заході добре стояла галицько-волинська, а на півночі московська держава. Так само не можна вважати головною причиною упадку київської держави зміну світових торговельних шляхів та їх перенесення з Чорного моря й України на Середземне море. Так напр. Польща протягом цілого часу середніх віків взагалі не мала корисних торговельних обставин, а чейже вона не впала. Можна тільки згодитися на те, що зміна торговельних шляхів була посередньою причиною занепаду київської держави.

Інакше представляється справа з галицько-волинською державою. Вона була під певним оглядом продовженням київської держави, але не мала тих усіх рис, що привели київську державу до упадку. Зрештою як Галичина так і Волинь стали самостійними державами ще в тих часах, коли київська держава ще не мала в собі розкладових чинників. Життєвої рівновартости собі держави не мали. Київська держава та її наслідниці східно-українські держави протягом другої половини XII і в XIII та XIV століттях виявляли виразні риси занепаду, тимчасом галицько-волинська держава цих рисів не має. Вона має всякі дані до дальшого життя, тільки два чинники не справдили надії, а саме: родина Романовичів, яка вимерла в мужеській лінії, і галицько-волинське боярство, яке не показало потрібного політичного розуму в хвилях, коли важилася доля галицько-волинської держави.

Вимертя пануючої родини мало велике значіння для дальшого розвитку даної держави й такий факт скрізь і завсігди викликував свого рода державну кризу. Така криза настала, на приклад, в Австрії в 1246 році по вимертю родини Бабенберґів.

Тоді здавалося, що держава Бабенберґів буде поділена між сусідами, Чехією та Угорщиною. В подібній ситуації опинилася Угорщина в 1301 році по вимертю Арпадів і Чехія в 1306 році по вимертю Перемишлидів. Але ніодну з цих держав не стрінула така катастрофа, як галицько-волинську. Австрію виратувала битва на моравських полях у 1278 році, в якій зрештою вона зовсім не брала участи. На Угорщині настали внутрішні заворушення і зачалася боротьба двох претендентів до угорської корони, але авторитет папи охоронив Угорщину від дальших заворушень і папський кандидат Карло Роберт став угорським королем. Кріза в Чехії по 1306 році розвязалася щасливо, не так завдяки політичному розумови рішаючих чинників, як швидче щасливим обставинам. В галицько-волинській кризі не було ніяких щасливих обставин. Політична ситуація була того рода, що як Польща, так Угорщина й Литва як раз були тоді свобідні від инших справ і могли енергічно виступити в галицько-волинській справі. При таких некорисних обставинах не диво, що, коли боярські терористи замордували свого князя, то цей їх політичний промах мусів мати катастрофальні наслідки. Вина українських бояр тут очевидна тимбільше, що вони мали приклади з 1246 р. в Австрії, по 1301 році в Угорщині і по 1306 р. в Чехії, що значить порожнеча на княжім столі. Таким робом причину упадку галицько-волинської держави можнаби сформулувати так, що анархістична політика галицьких і волинських бояр, а разом з тим некорисні політичні обставини були причиною упадку галицько-волинської держави. Чому ця боярська політика проявила себе саме так, а не інакше, годі сказати. Вона нагадує пізніщу анархістичну політику польської маґнатерії

з XVII і XVIII століття, тож мабудь її викликали й подібні причини. Можливо, що тут заважила та обставина, одна й друга аристократія мала надто великі земельні посілости. Це могло викликувати в неї почування не тільки економічної, але й політичної незалежности. А в тім, в инших державах земельну аристократію в її політичних забаганках здержало міщанство, яке не хотіло допустити її до цілковитої переваги в державі. В галицько-волинській державі й так само в Польщі міщанство було слабе, і тому земельна аристократія стала всевладною політичною клясою.

* * *

В нашій історичній літературі як у творах наукового, так і популярно-наукового характеру видко розбіжність думок навіть у засадничих питаннях нашої політичної історії. Це має лихі наслідки особливо для ширших кругів нашої суспільности, які витворюють собі під впливом такої різнородної лектури хаотичний погляд на нашу політичну історію. Треба конче цьому зарадити, але зробити це можливо тільки тоді, коли в нашій історіографії настане згода що до деяких питань нашої історії. Всеж таки на деякі погляди вже й тепер можна би згодитися. Низше робимо спробу зібрати у 24-х точках такі погляди, що їх на нашу думку повинніб прийняти всі дослідники старої української держави.

Ось вони:

1) Положення України недалеко від візантійського й магометанського світа **прискішило** повстання київської держави і **причинилося** до її гарного розвитку.

2) Чорне море мало дуже корисний вплив на розвиток київської держави.

3) Степ відограв дуже негативну ролю в історії київської держави й витворив на східній Україні негативні, антидержавні елєменти.

4) Великий простір київської держави впливав некорисно на її розвиток і причинився в першій мірі до її розчленування.

5) Розчленування київської держави дуже багато причинилося до етнічної окремішности Українців, Москалів і Білорусинів.

6) Недостача природних границь мала шкідливі наслідки для київської і галицько-волинської держави.

7) Повстання політичнсго центру в Київі було викликане геоґрафічно економічними обставинами.

8) Київська держава була східно-славянською чи руською державою з перевагою українського елєменту й тому її можна називати українсько-руською, а навіть українською державою.

9) Галицько-волинська держава була чисто українською державою.

10) Галицько-волинська держава була в певній мірі продовженням київської держави, але в порівнанню з нею означала поступ як під політичним, так і під суспільно-економічниим оглядом.

11) Центр політичного життя України відбув мандрівку зі сходу на захід, з над Дніпра над Дністер і Буг, що було викликане політичними й економічними обставинами.

12) Внутрішня мандрівка українських племен за княжих часів, викликана політичними обставинами, причинилася до витворення етнічної єдности українського народу.

13) Занепад візантійської цивілізації некорисно впливав на долю київської і особливо галицько-волинської держави.

14) Українська держава з княжої доби була державою низшого типу, ніж візантійська, була звязана з низшим ступнем економічного розвою і тому не могла розвиватися по візантійським взірцям.

15) Могутність і гарний розвиток київської й галицько волинської держави були тісно звязані з економічним розвитком західної Азії й Европи й тому зміна торговельних шляхів на некористь України причинилася до занепаду київської, а почасти й галицько-волинської держави.

16) Київська держава з X і XI століття стояла на одному з перших місць між усіма державами західної й середньої Европи що до свого політично-суспільного ладу.

17) Галицько-волинська держава була державою „середновічного" типу і що до своєї політично-суспільної будови відповідала державам західної і середної Европи з XIII століття.

18) Боротьба української держави з княжої доби зі степовиками мала універсальне значіння й вязала історію України зі всесвітньою історією.

19) Княжі межиусобиці були проявом цілком анальогічним до подібних проявів у західній і середній Европі.

20) Ніодна з европейських держав з виїмком візантійської, не мала такого небезпечного фронту й не мусіла провадити таких тяжких воєн, як київська держава на східній своїй границі.

21) Кінець київської держави був попереджений довшою аґонією, а головною причиною її упадку було істнування степу, наїзди степо-

виків на Україну й витворення в звязку зі степом негативного українського типу.

22) Розбиття галицько-волинської держави було наглим і історично неоправданим знищенням політичного твору, здатного до життя, викликаним анархістичною політикою західно-українських боярів і некорисними зовнішними обставинами.

23) Тому, що Литва й Польща не були під політичним і суспільним оглядом суперечністю до українського політично-суспільного ладу з княжих часів, окупація українських земель цими обидвома державами відбулася без великих потрясень.

24) Упадок київської і галицько-волинської держави був не тільки великою шкодою для українського народу, але й для цивілізації взагалі, бо через те впала політична будівля, яка могла дуже добре получити в собі й розвивати далі елєменти візантійської і західної цивілізації.

Важніщі похибки.

стор.	рядок	надруковано	має бути
4	10 зг.	1781	1782
5	13 зн.	їх	її
10	11 зн.	зіпзнилося	спізнилося
19	18 зг.	деходи	походи
21	1 зг.	Аґесбун	Абесґун
26	10 зн.	фока	Фока
41	12 зн.	західники	західними
44	12 зг.	виришив	вирушив
51	1 зн.	виступав	виступив
53	1 зг.	Святославом	Святополком
53	11 зг.	скінчила	скінчилася
55	8 зн.	посвоєчений	посвоячений
62	6 зн.	ставовищу	становищу
63	2 зг.	на довго	недовго
64	2 зн.	державу	держави
67	11 зг.	перошкоджувало	перешкоджувало
70	6 зг.	чорномоськими	чорноморськими
81	16 зг.	єдиність	єдність
90	10 зг.	инших	наших
122	2 зг.	брати	грати
131	2 зг.	надволжальський	надволжанський

ЗМІСТ:

Вступні уваги. . . . . 3—6 ст.

ПЕРША ДОБА.

Від часу повстання київської держави до приняття христіянства в 988 р. . 7—42 ст.

Географічні обставини і повстання давньої української держави . . . . . 7—10 ст.
Повстання київської держави . . . . . 10—15 „
Політичне становище київської землі. Політична ситуація в Европі і західній Азії. Експанзивна політика в руській державі за Олега і Ігоря. Київ і сусідні землі. . . . . 15—24 „
Смерть Ігоря. Княгиня Ольга і війна з Деревлянами. Політика Святослава Хороброго. Інвазія Печенігів. . . . . 26—29 „
Географічні обставини. Населення і етнічний характер руської держави. . . . . 30—36 „
Політично-суспільний лад київської держави. 36—41 „
Огляд першої доби. . . . . 41—42 „

ДРУГА ДОБА.

Від уведення христіянства 988. року до Мстислава І. 1132 року. . . . . 43—107 ст.

Перша війна між Рюриковичами. Викінчення будови київської держави. . . . . 43—45 ст.
Війни з Печенігами і західні війни Володимира Великого. . . . . 45—47 „
Руско-візантійські взаємини і приняття христіянства . . . . . 48—51 „

Друга війна між Рориковичами. Західня політика Ярослава Мудрого. Війна Ярослава з Мстиславом. Розбиття Печенізької Орди. Похід на Царгород. . . . . 51—58 ст.
Поділ держави Рориковичів. Розбиття Торків 1060 р. Війна з Половцями 1061 і 1068 р. Заворушення в Київі 1068 р. Вигнання Ізяслава І з Київа і його поворот. Святослав II. і Всеволод І. . . . . 59—63 „
Київська держава за часів Святополка II (1093—1113), Володимира Мономаха (1113—1125) і Мстислава І (1125—1132). . . . . 63—67 „
Війна з Половцями. Західня політика Рориковичів. Перервання політичних зносин із Візантією. . . . . 67—70 „
Географічні обставини й київська держава в часі від 988 до 1132 р. Населення, кольонізація. Етнічній склад девжави. Побут населення . . . . . 70—78 „
Політично-суспільний лад у часі від 988 до 1132 р. . . . . 78—98 „
Київська держава. Західна Европа і Візантія. 98—104 „
Огляд другої доби. . . . . 105—107 „

ТРЕТА ДОБА.

Від смерти Мстислава І 1132 р. до татарського наїзду в 1259 р. . . . . 108—173 ст.

Боротьба за Київ. Розклад київської держави. Нові політичні центри на сході Европи, та їх відношення до Київа. . . . . 108—112 „
Погром Київа в 1169 році. Війни з Половцями. Політичний дуалізм на території давньої київської держави. . . . . 112—118 „
Повстання галицько-волинської держави, та її перевага на Україні за Романа Великого. 118—124 „

Боротьба за гал. стіл. Наїзд Татар на Половців. Битва над Калкою 1223 р. . . . . 125—130 ст.
Боротьба Данила за Галичину. Галицько-волинська держава і татарський наїзд у 1239—1243 роках. Битва під Ярославом 1245 р. . 130—133 „
Татарська зверхність. Західна політика Данила. Боротьба з анархією на сході і війна з Татарами. . . . . 133—141 „
Географічні обставини. Населенне східної України і галицько-волинської держави. Його заняття. Кольонізаційні обставини. Етнічний склад. . . . . 142—151 „
Політично-суспільний лад східно-українських князівств і галицько-волинської держави. 151—162 „
Галицько-волинська держава й східня Україна та Европа й Візантія. . . . . 163—170 „
Огляд третьої доби. . . . . 170—173 „

ЧЕТВЕРТА ДОБА.

Від татарського наїзду в 1259 р. до скасування автономії Галичини в 1387 р. 174—209 ст.

Галицько-волинська держава та її політика з кінцем XIII століття. Получення Волині з Литвою. . . . . 174—177 ст.
Галицько-волинська держава за Юрія I. та його синів. Болеслав-Юрій II. . . . . 177—184 „
Боярська оліґархія на чолі управи в галицько-волинській державі. Боротьба між Польщею і Литвою за західню Україну й поділ галицько-волинської держави . . . . . 184—187 „
Автономія Галичини у звязку з Угорщиною. Кінець автономії Галичини і прилучення її до Польщі в 1387 році. Литовська окупація східно-українських земель. . . . . 188—190 „
Географічні обставини та їх вплив на полі-

тичний розвиток України. Населення України і його заняття. Етнічний склад. . . 191—197 ст.
Політично-суспільний лад на східній Україні і в галицько-волинській державі . . . . 197—204 „
Галицько-волинська держава й Европа . . 204—207 „
Огляд четвертої доби. . . . . 207—209 „

ПЯТА ДОБА.

Від скасування автономії Галичини в 1387 р. до повстання запорозької Січи к. 1552 року . . . . . 210—247 ст.
Знищення останків політичної автономії українських земель в Польщі й на Литві. Політична боротьба української аристократії за рівноправність в литовській державі. . 210—214 „
Повстання Михайла Глинського в литовській державі 1507 року й повстання в Галичині та політичне положення східної Европи. . 214—220 „
Етнічна територія України. Населення і його заняття . . . . . 221—227 „
Суспільний лад на українських землях. Останки давного політичного устрою. . . . . 227—236 „
Огляд пятої доби . . . . . 236—238 „
Кінцеві уваги . . . . . 238—247 „

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ТОМ II.

КОЗАЦЬКА ДОБА.

НАПИСАВ
ОМЕЛЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ.

ЛЬВІВ, 1924.
НАКЛАДОМ ФОНДУ „УЧІТЕСЯ, БРАТИ МОІ“.
Ч. 7.

З друкарні Михайла Бойчука в Коломиї, вул. Собіского 44.

ШЕСТА ДОБА.

Від заснування Запорозької Січи к. 1552 р. до виступлення Богдана Хмельницького в 1648 р.

Українська земля і її границі в часі повстання Запорозької Січи.

Попередна доба зоставила Україну не тільки в політичному упадку, без виглядів на відбудування власної держави, але й під етнографічним оглядом дуже обкроєною. Це було видко передовсім на полудневім сході. Чорне море, яке за часів істнування київської держави можна було уважати „руським морем", тепер було „турецько-татарським морем", а українська маса ніде не доходила до його берегів. Навіть Дніпро, що за добрих часів істнування київської держави був центральною рікою України, тепер тільки в невеликій части був українським. Випливаючи з білоруської території, він у долішньому своїому бігу входив у татарські землі й тільки в Київщині і Чернигівщині був українським. Подібно представлялася справа з долішнім Дністром і Богом, що теж увіходили в татарську територію.

На півночі українська територія від Чернигівщини сусідувала з московською масою, а над При-

пятю — з білоруською. Про визначення тодішньої етнографічної границі між цими трьома етнічними групами не може бути мови через недостачу даних. Одинокою орієнтаційною точкою що до тих часів можуть бути нинішні етнографічні границі. Можна припускати, що якихось більших змін на цім північнім фронті не було.

Трохи інакше представлялася справа на західнім фронті. Тут українсько-польська границя поволі відсувалася на схід, хоч все таки справа представлялася тоді ліпше, ніж тепер. Українське населення доходило ще мабуть аж до самої Висли. Місто Люблин лежало на українській території, а край між Сяном і Вислою, був тоді краєм з мішаним польсько-українським населенням.

Подібно представлялася справа від полудневого заходу, від сторони Словаків, Мадярів і Румунів. Тут також український елемент уступав на користь тамтих трьох, хоч все таки границя йшла дальше на полудне, як сьогодня, а в Семигороді, де тепер нема вже Українців, тоді було ще їх богато.

На полудни українська етнографічна територія представлялася далеко гірше ніж тепер, бо вона доходила тільки до лінії: Бар, Брацлав, Винниця, Черкаси.

Коли порівнати українську етнографічну територію з сучасною що до простору, то видко, що Україна з половини XVI. століття була майже на половину менша ніж теперішня. Вона не обіймала ані Харківщини й Січеславщини, ані Донецької области та полудневих частей Воронізької і Курської губернії, не обіймала також полудневої части Полтавщини і всіх українських земель положених над Чорним і Озівським морем. Виходить отже, що Київ не був тоді географічним осередком України, натомісць Острiг на Волині, лежав менше-більше

в середині тодішньої української території. Тому не дивно, що Острiг був у другій половині XVI. століття заразом і культурним осередком України.

Що до відношення величини української території до території сусідів, то в XVI. століттю справа представлялася гірше, ніж тепер. Це видно найліпше у відношенню тодішньої української етнографічної території до польської. Польська територія не багато ріжнилася простором від теперішньої, бо хоч на сході вона не заходила так далеко, як тепер, за те вона дальше сягала тоді на заході. А коли зважимо, що тодішня українська етнографічна територія була майже на половину меншою від теперішньої, то виходить, що Україна не перевисшала тоді так дуже що до простору польську етнографічну територію, як тепер. І тому коли сучасна етнографічна Україна є більшою що до простору понад три рази від Польщі, то в XVI. століттю вона не була більшою навіть два рази. Це мало своє значіння, коли взяти під увагу, що тут відограє ролю скількість населення одної чи другої території. І коли в 1914 році скількість населення української території, враховуючи тут розуміється і неукраїнців, була два рази більшою, як населення польської території, то в XVI. століттю відношення було зовсім інакшим і нема причини думати, що населення української території було більше числом, як населення польської території. Воно лічило з початком XVI. ст. коло два міліони голов. Та ще й те муситься зауважати, що східна Україна була заселена ріденько наслідком татарських набігів, далеко рідше, як добре загосподаровані західні краї Польщі. Ствердження цього факту є конечне, бо тоді легше зрозуміти, як могла Польща в XVI. столiттю опанувати всі українські землі з виїмком Закарпатської України й Буковини.

Що до відношення до московської етнографічної маси, то тут ще менше маємо даних. Беручи на увагу теперішнє числове відношення української маси до московської, та зважившн, що почавши від XVIII століття зріст української маси йшов скоріше ніж московської, можна припустити, що етнографічна Україна в порівнанню з етнографічною Московщиною представлялася що до чисельности населення гірше в XVI і XVII століттю, ніж тепер.

Що до румунської маси, то її відношення до української в XVI століттю було мабуть дуже подібне до сучасного, бо румунське населення зростало від того часу так же скоро, як і українське.

З дуже великою правдоподібністю можемо припускати що відношення української маси до білоруської виходило тоді на некористь України. Від XVI століття Біла Русь не осягла таких великих кольонізаційних здобутків як Україна, тому й теперішня білоруська територія більше подібна до Білої Руси XVI століття, ніж Україна. Таксамо й що до числа населення представлялася Біла Русь тоді супроти України поважніше, ніж тепер. Взагалі тут бачимо схожість з Польщею. І етнографічна Біла Русь, і Польща змаліли як що до величини території, так і що до скількости населення протягом трьох послідніх століть, коли їх мірити українською мірою. В ще більшій мірі треба це сказати про Татарів.

З усього того бачимо, що Україна в XVI і XVII столітті знаходилася в гірших обставинах що до простору й населення, ніж тепер. Тоді вона була в таких некорисних обставинах, в яких не була ані давніше за існування української держа-

ви княжих часів, ані в новіших, у XIX чи XX століттю. Ця обставина є дуже важна при оцінці політичного життя України козацької доби.

Причини повстання козаччини.

В першій половині XVI. ст. положення українського народу на політичному полі було безвиглядним. Здавалося, що про будування української держави не може бути й мови. В рахубу могла йти передовсім Галичина, яка оперта о Карпати могла бути доброю операційною підставою до всяких оружних акцій. А становище Галичини було ще о стільки корисне, що вона, положена в сусідстві держави Габсбургів і Молдавії могла шукати підпори у цих сусідів. Але ці корисні обставини були знівечені тим, що Галичина була в тих часах сильно спольонізована. Активна часть її суспільности, яка могла йти в рахубу при будуванню держави, а саме шляхта-магнати, була вже цілком спольонізована, і здобувши суспільно-політичну перевагу над иншими суспільними верствами, стала міцно при польських порядках і при польській державности. В таких обставинах не було що думати про відбудову української держави взагалі на західно-українських землях.

Оставалася ще східна Україна, але вона підупала під економічним поглядом, особливо наслідком безперервних татарських нападів. Загрожена від полудневого сходу Татарами, вона не могла думати про власну державу, і в її інтересі лежало радше держатися чи то Литви чи Польщі, бо — як тоді здавалося — тільки відти могла прийти оборона перед татарським лихом. А коли зважити, що національного і суспільного гнету, такого, як це

було вже тоді в Галичині і взагалі на західних українських землях, тут не було, то ясна річ, що для самостійницьких українських змагань не було на східній України пригожих умовин. Дійшло отжеж до того, що на цілій українській території чи то тій, що була під Польщею, чи тій, що була під Литвою, не було місця для самостійницьких українських змагань. Польська й литовська державна ідея тріюмфувала на українських землях. Це бачили тодішні польські політики, це бачили також і українські політики.

Але в життю народів трапляються нераз такі події, яких не передбачають політики, що опираючись на політичних даних, ставляють програму на будуче. Ці події не тільки являються чимось зовсім несподіваним, але просто суперечним з тим, що могло поміститися в людській голові. Вони для людського думання є доти „історичними абсурдами", аж поки не стануть дійсністю. Таких фактів можна знайти чимало в історії ріжних народів. Таким „позірним історичним абсурдом" є наприклад те, що осередок політичного життя Німеччини повстав на колишніх славянських землях. Те саме треба сказати про повстання осередка великої славянської, російської держави на фінських землях. Так само могло видаватись неможливим, щоб маленька країна над Дунаєм, що була пограничним краєм для Німеччини, мала стати опісля осередком великої наддунайської держави Габсбургів. І так само представляється справа й на Україні. З історії української держави княжих часів видно, яку шкідливу ролю відограв степ для її історії. Сказано, що він у великій мірі причинився до розвалу давної київської держави. Але тепер він мав відограти цілком відмінну ролю.

В половині XVI. століття належали українські

степи до литовської держави, але власть цієї держави була дуже слабенькою або й ніякою. А в тім ціла полуднево-східна часть України поза лінією, що йде з Київа до Брацлава, була аж до другої половини XVI. століття незаселена осілою людністю. Це був так званий „невтральний пояс“ звісний добре з історії київської держави. В тодішніх обставинах тут не могло нічого инакшого розвинутися, як тільки очайдушне життя. В цім „невтральнім поясі“, де не було ніяких певних державних границь, ніхто не знав, де кінчається литовська держава, а де зачинається татарське панування. Побут у такому краю був дуже небезпечним. Тут не було власти, яка хоронилаб людське життя й тому воно цінилося дуже низько. Убити чоловіка й ограбувати його було зовсім звичайною річчю й за це не треба було ні перед ніким відповідати. Тут була цілковита свобода, отже й свобода попсвнювання злочинів. І зовсім природно, що бандитизм був одною з прикмет тутешньої людности, разом з відвагою й почуттям нічим необмеженої свободи.

А число людности в „невтральнім поясі“ почало зростати в першій половині XVI століття, від коли суспільне становище селянства дуже погіршилося на західно-українських землях, що належали тоді до Польщі. А в тім степи ніколи не були зовсім обезлюднені й тут протягом цілої історії України з княжих часів перебувала мандрівна людність. В невтральнім поясі ця людність не була нічим звязана, вона не була суспільністю, бо не творила ніякої орґанізації. Тут не було ні зорґанізованих орд, ні хліборобських громад. Але довго так не могло бути. З настанням постійних нападів кримських Татарів з кінцем XV і в XVI століттю проживати на степах було дуже небезпечно. Показалося, що жити на степах одинцем є не-

наручно й не добре. Одиниця була занадто часто наражена на небезпеку. Це було причиною, що одиниці почали вязатися у ватаги, зложені спочатку з кількох чи кільканацятьох людей. З часом ватаги ставали більшими й доходили до сотки або й більше людей. На чолі ватаг стояли отамани. Ці ватаги це була первісна орґанізація степової людности, яку називано на взір такої самої людности по татарськім боці „козацькою". Це була первісна козаччина.

Ця первісна козаччина аж до другої половини XVI століття представлялася дуже ріжноманітно під суспільним поглядом. В українських ватагах подибувалися селяне, — бувші хлібороби, але також міщане й шляхтичі. На степи „козакувати" йшов кожний, кому обридло спокійне життя дома і хто шукав пригод і брав життя з легкодушнього боку. Розуміється, що головна маса козаків складалася із найближчого степам населення, отже була українською, але часом подибувалися тут і Поляки, Румуни й инші.

Розуміється, що з хвилею, коли витворилися ватаги, життя на степах змінилося остільки, що тепер ватаги могли провадити своє ремесло на більші розміри, ніж це було давніше. Ватаги лучилися нераз у більші збройні відділи і тоді нападали на такі ж відділи татарські, що вертали обтяжені награбованим на Україні добром, і відбирали його, або нападали на турецькі міста, положені на північнім побережжу Чорного Моря і грабували їх. Словом, на степах вивязалася постійна партизантська війна між українським козацтвом та Татарами й Турками.

Так виглядала ця первісна козаччина коло половини XVI століття. Вона представляється не такою, як її бачимо в пізніших козацьких думах

чи піснях. Це не те, що ми звичайно бачимо в козаччині. Тут не бачимо ані національного почуття, ані „оборонців християнського люду перед невірними бісурманами", ані „войовників з шляхецькою Польщею в обороні закріпощеного люду" а замісць цього бачимо степовика — козака з усіма характеристичними рисами степовиків. Галицькі опришки XVIII століття тип дуже споріднений з ними. Картина не дуже привабна...! Але не зважаючи на те, на цій території, між таким підозрілої марки населенням повстав у виді Січи військово-політичний осередок, який з часом став основою української держави. І це річ зовсім звичайна в історії. Історія вчить, що держави повставали дуже часто в таких підозрілої вартости осередках, а найліпшим прикладом буде те, що Нормани, яких називано у нас Варягами, не були нічим ліпшим від українських козаків з половини XVI століття. Ріжниця тільки в тім, що, коли козаки грабували на степах, то Нормани робили тесаме на морях. І не зважаючи на те стали Нормани основателями держав у Скандинавії, в північній Франції, в Англії і в полудневій Італії. З такого „непевного" початку вийшли опісля цивілізовані народи й витворилися парляментарні, демократичні чи які там держави, оперті на законах. Те саме мало статися й на Україні.

Початки Січи.

З хвилею, коли на українських степах витворилися перші ватаги з отаманами на чолі повстала нова власть на Україні. Ця власть не була від нікого залежною, бо сюди не сягала ані власть литовської держави, ані татарської орди. Кожний отаман

рахувався тільки зі своєю ватагою і його головною ціллю було так провадити справу, щоби ватага мала запевнені засоби до життя. І коли головною ціллю кожної ватаги була боротьба з татарськими ватагами, щоби здобути собі тим способом засоби поживи, то побіч цього йшла певно також і боротьба між поодинокими ватагами за пограбоване добро. Словом, тодішні українські степи представляли картину безперервної боротьби й заразом анархії. Картина, здавалося б, безвиглядна.

Але з цього ферменту мусіло все таки щось вийти. Анархія не могла все істнувати. Самі обставини зложилися на те. А головне, що татарські ватаги були ліпше зорганізовані ніж українська козаччина. Вони були, так би сказати, передньою сторожею, дуже добре зорганізованої під військовим поглядом, татарської орди. І тому, коли українська козаччина мала далі істнувати, то вона мусіла теж ліпше зорганізуватись, а безліч дрібних ватаг мусіло знайти якусь спільну ідею, яка лучила б їх і змушувала до спільної організації. Така ідея стояла перед очима козаччини: оборона перед татарською ордою й потреба зачіпної боротьби спільними силами з Татарвою. Для тої ціли треба було вибрати одного начальника над якоюсь більшою скількістю ватаг, а крім того подумати над обороною свого краю. І послідне мало рішаюче значіння. Козаки почали ставляти „городці“ й засіки чи „січи“ у відповідних місцях для забезпеки від Татарів. Такі „січи“ були дійсно дуже доброю обороною й ставали осередками, коло яких вязалися козацькі ватаги. Така „січ“ повстала також коло 1552 року на Дніпровім острові Хортиці, а збудував її один з козацьких ватажків, український шляхтич, князь Дмитро Вишневецький. Оттак повстала Запорожська Січ, названа так тому, що була положена за

Дніпровими порогами. Це було місце оборонне, укріплене самою природою, до якого не так легко було дібратись. Там був замок, в якому постійно перебувала козацька залога. Цей факт мав дуже велике значіння, бо таким чином повстав нарешті осередок життя на українських степах. Він мав передовсім військове значіння, але мусів мати також політичне значіння, бо вязав козацтво з собою. А немаловажним фактом було й те, що це козацтво, знайшовши точку опори, вязалося міцніще з тереном, Хортиця стала тепер землею, хоч невеличкою, але цінною, яку треба було за всяку ціну боронити. І недовго треба було чекати, бо вже в 1556 році прийшлося січовиком три тижні перебути на Хортицьким замку облогу від татарської орди. Січ встояла тоді перед татарським напором: хан вернув з під Січи ні з чим. Ця подія, що так скоро вкрила славою Запорожську Січ, стояла в звязку з тодішною політичною ситуацією східної Европи та західної Азії.

Тодішня східна Европа та західна Азія переживали роки великої могутности турецької держави, яка здобувши великі простори західної Азії й цілий Балканський півострів, почала ставати ногою на північних побережах Чорного Моря. Орда кримських Татарів була в залежности від Туреччини й таким чином, маючи забезпечений фронт від полудня, могла цілою силою звернутися на захід і північ. Українські землі якраз і були безпосередними свідками татарських набігів звязаних з рабунками. Не було давньої київської держави, що обороняла Україну перед степовиками. Українські землі належали тепер або до Литви або до Польщі, а ні та ні друга не мала сили їх як слід оборонити. Була ще на сході Европи Москва, але вона теж не була ще такою могутньою, щоби від-

важитись на велику війну з кримською ордою. Сталося так, що християнський світ уступав перед музульманським. А цей музульманський світ не приносив нічого доброго. Туреччина, збудована на військовій організації, не потрапила згуртувати підбиті народи до культурної праці. Вона приносила поневолення народів, їх економічний занепад, їх коштом жив пануючий народ, Турки. Греки, Болгари й Серби відчули дуже сильно це турецьке панування на собі.

Ще гірше представлялася кримська Орда. Коли Туреччина була упорядкованою, хоч і на свій лад державою, то кримська Орда була витвором степів, хижацькою державою, опертою на скотарстві й грабіжних набігах. Татарська орда становила низший ступінь держави і своїм характером зовсім була близькою державам степової Азії, різко відріжняючися від держав Европи. Такого сусіда мала Україна. Розуміється, що цей небезпечний сусід, не тільки, що багато лиха наносив українському народові, але й взагалі мав вплив на історію України. Коли на степовій Україні повстали козацько-українські ватаги, то це було головно наслідком того, що й на татарських степах істнували такі самі ватаги. Український народ мав сусіда, який вчив його азійських звичок, тягнув його між степові народи Азії.

В таких обставинах повстає Січ Запорозька. Її організація мусіла йти по татарському взору. Вимагала цього сама боротьба з Татарами, а що найважніше: життя на українських степах було дуже подібне до життя на татарських степах. І тому, коли на Запорожжу повстала Січ, то вона властиво в тих околицях не була чимось надзвичайним. Але вона таки сталася чимось незвичай-

ним і особлившим, і то завдяки свому основателеві князеві Дмитрові Вишневецькому.

Дмитро Вишневецький належав до тих українських магнатів, які „козакували" на українських степах. Але була між ними й ріжниця: коли тамті скорше чи пізніше кінчали „козакування" та йшли назад до свого панського діла, то Вишневецький звязав свою долю з козацтвом назавжди. Що спонукало його до цього, не знати, але дуже правдоподібно, що, розглянувшись у ситуації, яку витворила козаччина на українських степах, він прийшов до переконання, що вона може відограти тут дуже важну ролю. Вишневецький належав до тої кляси, яка побіч своїх буденних занять мала час придбати собі освіту. Не диво, що такий чоловік мав широкий політичний світогляд і коли опинився між козацькою масою, то мусів їй імпонувати своїм розумом і освітою. Тим треба пояснити, що Вишневецький став провідником козаччини.

В його голові були широкі політичні пляни; програмою його було: війна з Кримською Ордою і цілковите її знищення. Одже до переведення такого пляну була козаччина за слаба не тільки числом, але ще більше тому, що не була тоді зорганізованою, а тому не було можливости держати її добре в руках. З цього вийшла потреба шукати союзників і Вишневецький, шукав їх в литовській і московській державі. Обі ці держави повинні би заключити між собою союз і розпочати разом з козаччиною рішаючу війну з Кримом.

Але ці пляни не вдалося так перепровадити, як цього бажав собі Дмитро Вишневецький. Литва була замало заінтересована кримською справою, і між нею та Москвою не прийшло до згоди. Скінчилося на тім, що сама Москва разом з Вишневецьким розпочала війну з Кримом. І це допрова-

дило до облоги Січи в 1556 році татарським ханом, про яку була вище мова. Січ встояла тоді, але не на довго. В 1557 році прийшов знову хан з великим татарським військом. Ситуація стала тоді критичною, бо разом з Татарами прийшли на човнах під Січ Турки, а до того ще Волохи. — Перед такою перевагою Січ не могла встояти. Вишневецький уступив із Січи разом з козаками в українські степи. Показалося, що політична ситуація була тоді для Січи некорисна. Світ музулманський стояв тоді дуже міцно і солідарно й мав за собою перевагу. Вишневецький рахував на те, що може удасться йому розєднати Турків і Татарів. Він ще давніше шукав порозуміння з Туреччиною, бажаючи відтягнути її від спілки з Татарами. Але з цього нічого не вийшло. Натомісць Турки спільно з Татарами стали під Хортицею.

На цім скінчилася акція Вишневецького що до Криму. Він потім вмішався у волоські справи і попав там у неволю. Волохи передали Вишневецького Туркам, котрі покарали його стертю. Про смерть Вишневецького, про смерть Байди, зістався в українськім народі переказ, який передає геройську смерть Байди в мурах Царгороду. Але Байда-Вишневецький не тільки герой. Він також творець смілих плянів, які мали високо поставити козаччину. Він основник Запорожської Січи, яка відограла таку важну ролю в історії України. Тоді все те було ще передчасне. Козаччина не була ще дозрілою до політичної акції. Вона мусіла ще перейти велику внутрішню зміну, поки могла відіграти вельми важну ролю в історії України.

Козаччина суспільною клясою.

Останні три десятиліття XVI. віку принесли велику зміну в дальшому розвитку козаччини. Козаччина надзвичайно зросла чисельно і склад її засадничо змінився. На те була важна причина.

В 1569 році прийшло до Люблинської Унії, яка прилучувала східну Україну до Польщі. Наслідком цього пересунулася польська границя далеко на схід, аж за Дніпро. Разом з польським панованням прийшов на Україну новий суспільний лад, найважнійшою рисою якого було: вивищення шляхти й закріпощення селянства. Це погіршеннє долі селянства йшло постепенно від заходу на схід. В половині XVI. століття було вже селянство на західній Україні закріпощене, а в другій половині XVI. століття бачимо панщину в Київщині тай взагалі на правім березі Дніпра. І саме це було причиною, що селянство, яке не хотіло піддаватися новій неволі, втікало від своїх панів на українські степи, туди, де запанувало козацтво й куди не сягала панська влада. Втікало воно з західної України, бо там неволя була найтяжча, втікало й з східної, бо хоч тут було далеко легше жити селянинові, одначе людність була ще більше вражливою на полі особистої свободи, ніж на західній Україні. А то тому, що ближче Дніпра, відколи впала київська держава, не було сильної державної власти.

Таким чином козаччина дуже зросла на числі, бо еміґрація з хліборобської України на українські степи, ставала чим раз більшою, а що теж дуже важне: козаччина збільшилася тепер головно хліборобами-селянами. Досі так не було. Склад козаччини був дуже ріжноманітний і туди йшли люди з ріжних суспільних кляс, яким хотілося жити з польованння або з ловлі риби, а в значній ча-

сти з рабунку. Такою була первісна авантурнича козаччина, про яку була вище мова. Але характер козаччини змінився, відколи вона стала організуватися й провадити війну з Татарами та Турками. Тоді вже не були це звичайні собі пройдисвіти чи бандити, а воєнні люде, яких ремеслом була війна. Це воєнна козаччина. До воєнної козаччини долучається тепер хліборобська козаччина. Це знову інакші люде. Вони не йдуть на степи, щоби пробувати у безперестанній війні. Навпаки, вони хочуть спокійного життя, але при тім особистої свободи. Це й загнало їх на українські степи, а не що инше.

Але дуже скоро переконалися ці нові гості степів, що тут, на степах, не так спокійно живеться. Свобода тут є, але раз-у-раз треба стояти на її сторожі, бо кождої хвилі може вона пропасти від напасти татарської. Наслідком цього й ця хліборобська козаччина призвичаювалася до війни, хоч все таки хліборобство було її головним заняттям. А це хліборобство вязало її з цілою хліборобською селянською масою на Україні. Козаччина стала захистом для поневолених українських селян, стала новою суспільною клясою. На такій новій підставі зачинала розвиватися Запорозька Січ.

Політично-суспільний лад Запорожжа з кінцем XVI і початком XVII століття.

Запорозька Січ цілий цей час була осередком козаччини, а рішаючим було те, що територія положена за порогами, так зване „Запороже“ або „Низ“, була незалежною ні від польсько-литовської держави, ні від Татарів. З хвилею, коли цю територію взяла козаччина в свої руки, була це одинока земля, де Українці жили свобідно, не підлягаючи

ніякій чужій власти. І в цім лежить велике значіння запорозької землі: тут була можливість розвинутися ідеї політичної незалежности і тут дійсно ця ідея була здійснена. На Запорожу повстала маленька незалежна військова „держава“ у формі військової орґанізації, товариства. Розуміється, що ця „держава“ була дуже простенькою, далеко простішою, ніж тодішні держави взагалі, що було видко під кождим поглядом. Так насамперед, запорозька територія не мала докладно означених границь. З одного боку сусідувала вона з татарською Ордою і тут перехід від козацької до татарської держави був зовсім невиразний. Але так само невиразна була границя від хліборобської України, від тодішньої польської держави. Під цим поглядом запорозька „держава“ ріжнилася від усіх тодішніх европейських держав, але на сході Европи мала вже вона подібних сусідів, а саме: Кримську Орду і Московщину. Не рахуючи берегів Чорного Моря, Орда не мала ніде виразних границь, а те саме можна сказати про полуднево-східні границі московської держави. Всеж таки розглядаючи історію Запорозької Січи з тих часів, ми відчуваємо, що знаходимося на терені, де щойно творяться основи якоїсь політичної будівлі. В порівнанню з тим представлялися сусіди — Польща чи Орда — чимось викінченим і міцно збудованим.

Особливим було відношення Запорозької Січи до Польщі. Як сказано, границі були між ними невиразні і в дійсности було так, що Запорозька Орґанізація втискалася в польську і навідворот. Офензивно йшла насамперед Січ, а сталося це з кінцем XVI. століття, відколи хлібороби-селяне чи міщане пристали до козацтва. Дійшло до того, що в хліборобській Україні часть населення стояла під польською владою, а друга часть, зложена головно

з селян і по части з біднішого міщанства признавала над собою тільки козацьку власть. Що такий стан мусів викликувати постійні конфлікти між самою людністю, це зовсім зрозуміло. Але й між Польщею й Запорозькою Січю мусіло прийти до боротьби за стан посідання. Січ мусіла втискатися чим раз дальше в Україну, як що хотіла діставати для себе прибуток нових сил, а Польща не могла байдужно дивитись на те, що панування на Україні виховується їй з рук.

Але крім цеї політичної причини, була ще причина соціяльного характеру. Відколи шляхта почала заводити фільварочні господарства і панщину й відколи селяне почали втікати від панів на Запорозьку Січ, відтоді Запорозька Січ і Польща стали напроти себе як ворожі собі сили під соціяльним поглядом. Польська шляхта не могла закріпостити цілої України, поки існувала Запорозька Січ, а Січ могла істнувати лише доти, доки Україна не була ще зовсім закріпощена й була можливість доповнятися людьми. А в тім Січ не могла сама в собі існувати через те, що Запорожжя було занадто часто полем боротьби з Татарами, й тому там не могло розвинутися хліборобство, а тим самим якесь густіше населення. Але поступ був помітний і тут, бо покозачене селянство з України почало чим далі тим більше оселюватись на українських степах і заводити там своє хліборобське господарство.

Що до самої запорозької території, то вона мала дуже мало населення, бо звичайно не було там більше, як кілька тисяч козаків, а тільки в часі підготовання до походу збігалося туди богато козаків. З кінцем XVI. століття раховано всіх козаків на двацять тисячів. Число це не було все однакове. Воно зменшилося по 1569 році, коли польська

шляхта розбила козаків, а опісля знову стало більшим.

В такій країні, як українські степи, де війна була звичайною й частою подією, мусів існувати відповідний політичний лад. Він мусів бути більше чи менше військовий. І дійсно на запорозьких степах витворився лад дуже тісно звязаний з воєнним життям населення. Осередком була Січ, яку перенесено з Хортиці далі на полудне і яка була то на цім то на тім Дніпровім Острові. Тут перебував старший війська запорозького званий кошовим, а часом гетьманом. Він мав у своїх руках і військову й адміністраційну власть. Власть його велика, а підчас походу необмежена, бо тоді він мав право життя й смерти над кожним козаком. У важніших справах скликував він Загальну або Військову Раду, в якій мали право брати участь усі козаки. Коли справа не могла бути зараз вирішена і потрібувала докладнішого обміркування, тоді Загальна Рада призначувала зпоміж себе делеґатів, або таки старшину, які, обміркувавши докладно справу, ставали опісля з докладом перед Загальною Радою. Таким чином окрім Загальної Ради, була ще тісніша Рада.

Загальну Раду скликував гетьман, але вона часом сама збиралася без заклику гетьмана. Загальна Рада була найвищою властю у цій Січовій Орґанізації. Перед нею ставав кошовий і старшина та скдадали звідомлення зі своєї діяльности. Рада або апробувала їх або скидала з уряду. Ухвали западали однодушно, голосування не було, а меншість піддавалася мовчазливо більшости. Голосів не раховано, і тільки по крику і киданню шапок можна було виміркувати, якої думки тримається Загальна Рада. Хоча кошовий поза Загальною Радою мав велику власть, але на Раді він мусів поводитися

дуже скромно, щоби не наразити собі її. Коли йому не вдалося мати за собою Раду, то його скидано з гетьманства, а бувало й таке, що карано (часом навіть смертю), як що Рада поставилася до нього вороже.

Військо ділилося на полки. Полків було кілька а доходило часом до кількинадцяти, бо наприклад у хотинській війні було їх 11, в загальній сумі сорок кілька тисяч козаків. На чолі полків стояли полковники. Кождий полк мав свою хоругву, свого довбиша й сурмача. Ділився на сотні з сотниками на чолі, а сотні на десятки або куріні, на чолі яких стояли отамани. Опріч того був іще писар, який завідував військовою канцелярією, та осавули, по теперішньому адютанти. При війську був військовий скарб, табуни коней, чайки, а навіть кораблі, як що вдалося їх захопити в Турків. Козаки мали також артилерію, якою завідував обозний.

Ціла ця козацька організація виглядає досить симпатично й має „демократичну" закраску. Але коли придивитись до неї ближче, то справа представляється трохи інакше. Насамперед, цілий політичний лад не є міцно уложений. Багато неясного й непевного. Так наприклад: відношення кошового чи гетьмана до Загальної Ради дуже неясне. Власть його ніби сильна, але така, що кождої хвилі може бути втрачена й залежна нераз від хвилевого настрою маси. Через те кошовий не міг почувати себе добре в своїм уряді, знаючи що змінлива козацька маса може його позбавити не тільки уряду, але навіть і життя. Так само не було корисним, що саме ця маса могла кожної хвилі зібратися, створити Загальну Раду й рішати справи, які їй прийшли на думку. Це мусіло, розуміється, викликувати безладдя й анархію. Так само некорисним фактом, який нагадує Польщу, була

засада „однодушности“ на Загальній Раді, а не засада більшости порахованих голосів. А що вже говорити про спосіб переводження ухвал? Крик і кидання шапками впроваджують нас у тайники цього козацького життя. Це була суспільність із зовсім простими формами життя, опертими на співжиттю запорозців. Ніякої суспільної кристалізації не могло тут бути, а економічний лад зводився до комунізму, на спільнім посіданню чи то землі чи худоби. Розуміється, що цей первісний комунізм затрачувався, чим далі в глиб увіходила козацька територія в хліборобську Україну. Замість того є там, щось посереднє, неусталене, непевне в економічних відносинах, як і взагалі цілім політичнім і суспільнім ладі на східній Україні. Козацький політичний лад був простим, з неозначеними формами, що могли нераз викликувати нелад, анархію, але та обставина, що козаччина була часто занята війною, з природи річи причинилася у великій мірі до удержання карности між козаками.

Війни з Татарами й Турками, та перші війни з Польщею.

Війна з Татарами й Турками була головним заняттям січовиків. Тільки завдяки війні могла існувати на Запорожу воєнна козаччина, бо війна була для неї головним підприємством, що приносило дохід. І тому війна взагалі була популярною річчю на Запорожу. Без воєнних походів не можна було довше жити і тому вони від часу до часу повторялися. Характер воєнних походів був або дефензивний або офензивний, в залежности від часу й обставин. За Вишневецького Запорозька Січ перейшла в рішучу офензиву. Вишневецький

робив походи аж до Перекопу, загрожуючи самому Криму. Його пляни не здійснилися, Орда не була розбита, але боротьба січовиків з Ордою не перервалася. Коли по смерти Вишневецького став гетьманом український шляхтич Богдан Ружинський, то він вступив у сліди свого попередника, робив заходи, щоби приєднати собі Москву і провадив зачіпну війну з Кримом. В цій війні він наложив головою, але взагалі Запорозька Січ держалася добре і не допускала Татарів до свого осередка.

Наслідник Ружинського, Іван Підкова, теж нагадує Дмитра Вишневецького, бо він так само, як і той, ходив на Молдаву, став в 1577 році господарем Молдави і так само сумно скінчив, бо його захопили Поляки й на заспокоєння Турків, укарали смертю у Львові. (Полякам треба було показати Туркам, з якими хотіли жити в згоді за всяку ціну, що вони докладають всіх заходів, для приборкання козаків.)

Ця війна січовиків з Татарами й Турками була остільки ненаручною Польщі, що викликувала небезпеку війни з Туреччиною, але зрештою приносила їй і великі користи, бо козаччина обороняючи українські землі перед Татарами, тим самим боронила панські великі земельні посілости на Україні. Наслідком цього кольонізація посувалася на полудне, в українські степи, й з початком XVII століття над Дніпром повстало нове чигиринське староство.

Але з другого боку Запорозька Січ була чинником небезпечним для Польщі. Січ стала захистом для закріпощених селян. А притягаюча сила Січи була така велика, що на полуднево-східній части українських земель в сусідстві з Січю витворювався чимраз ширший пояс землі, де населення „покозачилося", то значить, що воно не хотіло при-

знавати польської власти, а признавало тільки власть своїх отаманів. Це населення стояло в тіснім звязку з Запорозькою Січю і ходило в воєнні походи на Турків і Татарів разом із січовиками.

І польські політики прийшли до переконання, що так далі бути не може, оскільки польське панування має удержатися на Україні. Тому рішено цю „покозачену" людність взяти у свої руки. Це мало статися таким способом, що польське правительство мало взяти на службу часть покозачених людей, а решту мало змусити до підданства. Зрештою це не була зовсім нова думка, бо ще перед прилученням українських земель до Польщі українські магнати брали на службу „козаків". Тільки тепер цю справу поставлено ширше, а сталося це за кілька літ по люблинській унії Польське правительство взяло на службу часть козаків і виявши їх з під польської адміністрації, яка була тоді на Україні, віддало під власть черкаського старости. Це були так звані „реєстрові козаки".

Утворення „реєстрових козаків" було значною уступкою для українського населення. Це була перша програна Польщі на Україні, бо не можемо забувати того, що, беручи на службу „покозачених" селян, польське правительство признавало свободу тим селянам, що втекли від панів і виломилися зпід польських порядків. Але ця уступка не мала бути зроблена надармо. При помочі реєстровців малося змусити решту населення на українськім пограничу до послуху.

Але з цього нічого не вийшло. Правительство не додержало обітниць реєстровцям, не виплачувало їм платні, і це мало такий наслідок, що „реєстровці" пішли назад на „нелеґальну" дорогу й зійшлися знову з нереєстровими козаками. А в тім становище цілком змінилося з хвилею, коли

між українськими магнатами й січовиками прийшло до оружної війни. Сталося це в 1590 році.

Тоді Криштоф Косинський з пімсти за те, що намісник українського магната, Януша Острозького, білоцерківського старости, забрав йому його посілість над Россю, зібравши козаків напав на маєтности кн. Острозького тай инших панів, які зачіпалися з козаками і пограбив їх. Часть України з Київом і Переяславом опинилася у козацьких руках. Польське правительство не дуже спішилося прийти на поміч українським магнатам, але вони самі наняли собі військо і розбили козаків під Пяткою. Козаки пішли на Запороже, але зараз таки почали підготовлятися до нового походу. В 1593 рушили січовики з Косинським знову й рішили вдарити на Черкаси, де був тоді старостою кн. Вишневецький. Правда, Косинський погиб тоді і січовики відступили, але літом вони знову вирушили на Вишневецького й примусили його до договору, на підставі якого мали запевнений свобідний перехід через його посілости з Січи на Україну. Такий перехід був важний для Січи з огляду на запровіянтування.

Це було великим тріюмфом Запорозької Січи, бо показувало, що Січ стала авторитетною властю на східній Україні. Польща, не прийшовши на поміч шляхті, програвала справу. На Україні „покозачилася" людність дуже сильно, й дійшло до того, що на брацлавськім і волинськім пограничу витворилася осібна козаччина, зовсім незалежна від Запорозької Січи. На чолі її стояв Соверин Наливайко. І тоді як січовики, так і Наливайківці почали опановувати українську територію, грабуючи шляхецькі посілости та здобуваючи міста. Але це не перейшло козакам дурно. Польське правительство вислало під проводом польного гетьмана Станіслава Жовків-

ського досить значне військо на Україну й тоді прийшло до рішучого бою. Наливайківці відступили на східну Україну й там получилися з січовиками, якими проводив Лобода. Але між обома групами не було згоди: прийшло навіть до бійки, в якій згинув Лобода. Січовики вибрали на його місце Кремпського й під його проводом рішили боронитися спільно з Наливайківцями перед військами Жовківського, котрий перейшов Дніпро й рішив завдати козакам рішучий удар. Під Лубнями обложив він козацьке військо й коли положення козаків ставало чимраз тяжчим, січовики рішили увійти в переговори з Жовківським і на жадання Жовківського видали Наливайка Полякам. Між Наливайківцями й січовиками повстала ворожнеча, й тоді Жовківський, бачучи безладдя в козацькому таборі, поставив такі тяжкі умови, що козаки не могли їх приняти, а тоді нагло вдарив на них непідготованих до бою і розбив їх цілковито. Тільки частина козаків передерлася на Січ. Таким погромом козаччини скінчилася війна 1596 року. Наливайко був страшно покараний. Його тяжко мучили й врешті стяли у Варшаві.

Війна 1596 показує, що козаччина була ще заслаба, щоби встоятися перед військовою силою Польщі. А ця слабість полягала головно в тім, що козаччина не була як слід здисциплінована. Коли січовики видали начальника своїх союзників Полякам, то це доказ, як мало вони потрапили зберегти духової рівноваги й як мало розуміли своє положення. Таким військом, як козацьке не легко було управляти. Але ця війна показує також, яка ненависть була по польськім боці до козаччини. Польська шляхта бачила, що козаччина це дуже небезпечний прояв, що загрожує панському пану-

ванню на Україні, і тому козацький погром під Лубнями в великій мірі заспокоїв шляхту.

Занепад Запорозької Січи й новий зріст козаччини.

Лубенський погром не знищив цілковито козаччини, але він викликав занепад Запорозької Січи. Вона опинилась у критичному положенню, бо Поляки не допускали довозу провіянтів з України на Січ. Це викликало велике роздратування між козаками на Січи. Там витворилися дві партії. Одна хотіла зблизитися до Польщі, а друга думала над тим, як би порахуватися з Польщею і відімстити їй за все лихо, яке козаччина переживала. А що ні та, ані друга партія не могла здобути переваги на Січи, тому прийшло там до анархії і до кривавої боротьби між самими козаками. Картина дуже прикра, але звичайна в історії там, де людям дуже тяжко жити. Щастя, що все те не тривало довго. Гетьман Самійло Кішка потрапив погодити обі партії і завести лад на Січи.

Тимчасом політична ситуація на сході Европи змінилася цілком на користь козаччини. Польща замоталася в 1601 році у війну зі Швецією, а опісля з Москвою і тому не тільки не могла даватися в знаки козакам, але ще й запросила їх до участи в одній і другій війні. Це поставило відразу козаччину на ноги. Ціла полуднева Україна покозачилася, і козаки витворили кількадесять тисячну армію. Це була на тодішні часи дуже велика сила і з такою силою можна було рішати долю східної Европи. І дійсно козаки багато помогли Польщі у війні зі Швецією, а у війні з Московщиною вони відігравали головну ролю. Тодішній гетьман Петро

Конашевич Сагайдачний пішов офензивою на Московщину й разом з польськими військами підступив у 1617 році під саму столицю Москву. Здобути Москви не пощастило, але цей похід дуже причинився до зросту козацтва. Виявилося, що для вирішення справ східної Европи не можна обійтися без мілітарної помочі України. А ця Україна ставала чим раз сильнішою й становилася „державою в державі", бо на східній Україні козацьке панування розширилося чим раз далі. Тепер Запорозька Січ ще тісніще звязалася з рештою східної України, а надто важним було те, що й на Січи і на городовій Україні став гетьманом Петро Конашевич. Це було ознакою, що хліборобська й степова Україна зединилися разом. Трехтимирів став тоді політичним осередком цілої козаччини.

Не диво, що такий зріст козацького пануванн настрашив Польщу. На соймі в 1609 році говорено, що „козаки таки далі не признають власти панів і старост, мають свій суд і беруть під свою юрисдикцію цілі міста". А один польський політик каже в 1616 році: „Ані магістратів по містах, ані старост, ані гетьманів (роз. польських) не слухають, самі собі права установляють, урядників і вождів настановляють і в великій державі свою осібну творять.." В цьому могло бути трохи пересади, але годі заперечити, що на Україні народжувалася самостійна українська держава. Що такий неясний політично-правний стан не міг довго існувати, це певне, й воєнна партія у Польщі домагалася рішучого виступу проти козаків. Але до цього не дійшло, бо Польщі загрожували тоді війни з Туреччиною.

Початок до неї зробили козаки, що протягом часу від 1613 до 1620 відбули цілий ряд смілих походів на турецькі землі й навіть на сам Царгород

Ці козацькі походи й побіди козацькі на Чорному морю над турецькою флотою не тільки що вкрили славою козацьке імя, але були заразом доказом незвичайного зросту козаччини. З такою силою не була легка боротьба й Польща мусіла би до неї як слід підготовитись. Але поки що війна між Польщею і Козаччиною відсунулася, бо в 1620 році Турки вирушили нарешті на Польщу і під Цецорою знищили польське військо.

Тепер не було інакшої ради для Польщі, як просити помічи в гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, бо Польща не мала сили сама відперти турецьку грозу. Сагайдачний торгувався з польським правительством, але козаки не втерпіли й без цього рушили в війну на чолі січового гетьмана, Бородавки, якого перед тим було вибрано гетьманом Січи. Правда Бородавку скоро опісля скинено з гетьманства й Сагайдачний став знову гетьманом також і Запорозької Січи, одначе тепер він уже не мав свободи ділання, коли козаки без нього розпочали війну. Прийшлося іти за бажаннями козацької маси, які тим разом сходилися з бажаннями Польщі. Сагайдачний став під Хотином і тут 40-тисячна козацька армія найбільше причинилася до того, що Турки мусіли вертати до дому нічим; польського війська мало бути тоді коло 35 тисяч. Таким чином завдяки козацькій хоробрости великі турецькі пляни — розбити Польщу й заняти Україну — скінчилася нічим.

Але Польща зовсім не думала віддячитися козаччині за поратунок у тяжкій годині. Коли небезпека минула, Польща інакше заговорила й там постановлено „відкозачити" Україну. Зближалася знову польсько-українська завірюха. Це бачив старий гетьман і з тим і умер в 1622 році. Сагайдачний був один з тих великих гетьманів, що їх мала Україна.

А його велич не тільки в тім, що був хоробрим вояком, добрим полководцем і зручним політиком, але особливо у тім, що він зрозумів історичну хвилю і пхнув козаччину на ширший шлях українського визвольного руху. Його імя вяже давню козаччину з новою.

Політичне становище козаччини за Петра Конашевича Сагайдачного.

За княжих часів українська степова людність не створила ніякої організації, не створила тому, що була занадто розкиненою на великих просторах, як останок давньої суцільної української людности. Тепер справа виглядала остільки інакше, що населення східної Европи стало густішим і тому для міграції в українські степи знайшлося більше людей, як колись. А в тім відограло важну ролю ще й те, що українські еміганти на степах опинилися під подвійним натиском. З полудневого сходу натискала на них татарська орда, а з північного заходу польські магнати, що розвівши фільварочні господарства на українських землях, посувалися в своїх колонізаційно-економічних заходах чим раз дальше в українські степи. Таким чином збільшене число еміґрантів і стиснення їх з двох боків змусило їх до організації.

Але ця українська степова людність, ця первісна козаччина вязалася під політично-суспільним поглядом зі степовими Ордами. Наслідком того, вона хоч і була зложена майже виключно з українського елемeнту, була суперечністю до хліборобської, культурної України. Була можливість, що ця козаччина розплинеться в татарській орді так само, як це сталося з давньою мандрівною людністю

на українських степах, з так званими „бродниками". Але цьому перешкодила цим разом занадто тісна звязь між степовою й хліборобською Україною, постійна міграція українського селянства на степову Україну і „покозачіння" хліборобської України. Наслідок був такий, що побіч степової козаччини повстала хліборобська козаччина. Це рішило дальшу долю козаччини. Раз її частина перейшла на культурну територію, то вона мусіла розвиватися на нових підставах, мусіла піти шляхом культури. Хліборобська козаччина стала культурним чинником. Побіч Запорозької Січи витворила вона організацію, яка хоч і оперта на запорозьких взірцях, всеж звязана з культурним життям людности на Україні. Запорозька Січ була незалежною від польської держави, хліборобська козаччина такої незалежности не мала, але всеж таки вона, розбиваючи польський політично-суспільний лад, творила „державу в державі", як говорили тодішні польські політики. За Петра Конашевича Сагайдачного було корисним фактом те, що степова й хліборобська козаччина були зєдинені в руках одного гетьмана. Таким чином ця козацька „держава в державі" побіч суспільної підстави, яку вона собі витворила між селянством і дрібним міщанством на Україні, мала запевнену ще стратегічну піддержку з боку Запорозької Січи. А соціяльна підстава хліборобської, чи як її також називають „городової" козаччини поширялася чимраз більше через те, що козаччина поширялася що до свого суспільного становища також і до вищих українських суспільних кляс. Звісно козаччина стала в польській державі остільки привілєйованою клясою, оскільки її вписано в реєстр. Це було занадто мало для цілої козацької маси, але всеж таки польська політика по-

ступилася в козацькій справі й створивши з конечности реєстрових козаків, сама причинилася до повстання упривілейованої кляси, яка стала незалежно побіч шляхти. А що між реєстровими й нереєстровими козаками затерлася опісля границя, то претенсії реєстрових козаків стали загальнокозацькими. Таким чином повстала суспільна кляса, яка хоч і вийшла з селянства й дальше ним доповнялася, одначе поволеньки могла зблизитися до вищих українських, суспільних кляс. Не відчуваючи суспільного гнету, а маючи між собою, а саме між своєю старшиною інтелігентних людей, які походили чи то з українських шляхтичів чи міщан, козаччина почала цікавитися національною справою на Україні, в ній почало виявлятися бажання взяти участь у національній і релігійній боротьбі з Польщею, яку провадили досі усіма можливими легальними способами вищі українські кляси: шляхта, міщани й духовенство. А коли на її чолі став Петро Конашевич, чоловік перенятий дуже міцно національним почуттєм, якого набрався ще за молодих літ у західній Україні, звідки був родом (Самбірщина), то справа була рішена. Конашевич попровадив козаччину на шлях національної політики. Вислідом цього було те, що Сагайдачний увійшов у взаємини з кружком київських учених, з тамошнім духовенством і тоді єрусалимський патріярх Теофан під впливом Сагайдачного висвятив православних владиків для України. Це сталося в 1620 році й це було відновленням православної ієрархії. В звязку з тим гетьман Петро Конашевич вступив з цілим „запорозьким військом“ до київського Брацтва. Доказ, як тісно вязалася козаччина з українською суспільністю.

Панування козаччини на Україні в часі від відновлення православної ієрархії 1620 р. до погрому з 1638 року.

Відколи козаччина пішла на національний шлях, відтоді всі українські суспільні кляси бачили в ній оборонця православної віри й української народности. А тимчасом на політичнім овиді показувалися чим раз темніші хмари. Польське правительство зовсім не думало робити уступки православним і переслідування їх, особливо на західній Україні, не тільки не зменшилися, але стали ще більшими. Хотинська битва, де так багато пролялося української крови в обороні Польщі, зовсім не вплинула на зміну в цьому напрямі. Виразно показувалося, що боротьба між Поляками й Українцями не скінчиться доти, доки не вирішиться один чи другий бік. Поки православні не мали козаччини за собою, вигляди боротьби були для них дуже сумні. Досі вони мусіли уступати перед польською перемогою. Але тепер стояла за плечима православних козаччина, конфлікт якої з Польщею ставав чим раз ближчий. Тепер, можна було мати надію, що козаччина не дасть себе побороти, а зрештою були й такі, й саме між духовенством, що рахували на московську поміч.

Але тимчасом сталося зовсім інакше. Козацькі політики не виявили розуміння політичної ситуації, коли замісць зміцняти козацьке панування на Україні кинулися на авантурничу політику на спілку з татарськими кандидатами на ханський престол. Козаки підтримували цих кандидатів проти волі Туреччини й тому вмішалися у татарсько-турецьку війну. Ця війна вкрила знову славою козацьке імя, але ніякої користи Україні не принесла. На-

впаки наслідки були такі, що козацькі політики занедбали зовсім справи на Україні й не підготовили оборони перед Польщею на всякий випадок. Помилка була велика й її використали Поляки. В 1625 році гетьман Конєцпольський вирушив несподівано на Україну. Козаки не були приготовані до оборони, тому польські війська легко опанували більшу часть східної України. Запізно вийшов гетьман Жмайло із Запорожжа проти Конєцпольського. Україна була вже в польських руках і звідси не можна було дістати помочі. Коли битва під Цибульником скінчилася тим, що козаки мусіли уступати, Жмайло побачив, що дальша війна безцільна. А що й Поляки не мали охоти провадити далі війну з козаками, бо мусіли свої сили звернути на війну з Швецією, то дійшло до переговорів над куруківським озером, де стояли оба війська, і до так званого куруківського договору.

Цей договір стверджував програну з козацького боку. Козаків мало бути тільки 6000 і вони мали право мешкати тільки в королівських добрах. Всі панські землі мали бути замкнені для козаків і хто не був вписаний у реєстр, мав вертати до панщини.

Але не в самому договорі лежала програна. Головне було те, що між реєстровцями настав угодовий напрям що до Польщі й вони дали себе ужити як зброю в руках Поляків проти Запорозької Січи. Гетьман козацький з польської руки Грицько Чорний вислав жадання на Запорожжя, щоби всі Запорозьці покинули Січ, вийшли на хліборобську Україну й уписалися у реєстр. Але ще раз показала себе Січ гідною своєї традиції. Там не признавано ніколи ніякої чужої власти. Заклик, висланий Чорним на Запорожжя, уважався там визовом до війни. Запорозьці зараз же

рішучо виступили проти цього. Вони захопили в 1630 році несподівано Чорного у свої руки засудили на смерть і стяли. Між реєстровцями, настало тепер замішання. Часть їх, а передовсім старшина, втекла до польського війська, а головна маса пристала до Запорозьців, якими проводив Тарас „Трясило".

І тепер сталося з польським військом на Україні те саме, що з козацьким в 1625 році. Запорозьці розбили польські відділи, розкинені скрізь по Україні й відразу опанували східну Україну, стрічаючи прихильність у всіх українських суспільних кляс. Це був доказ, що козацька війна не була тільки соціяльною війною, як це було з давнішими війнами козаччини з Польщею. Це була вже національна війна України з Польщею. Але й ця війна не довела до якихось остаточних вислідів. Вона скінчилася знову договором, який не полагоджував українсько-польської справи, а тільки відсував її на будуче. Реєстр козацький збільшено і всіх реєстрових козаків мало бути 8.000.

Цим разом побіда була на боці козаків. Але цієї побіди не використала козаччина. Навпаки між козаччиною видко знову якийсь угодовий напрям, що змагав до згоди з правительством. Козацькі політики домагалися признання православної гієрархії, і вдовольнялися тим, що польське правительство, хоч і не виплачувало реєстровцям платні, але й не домагалося щоб козаків було тільки 8000. Доказом цієї угодової політики було те, що козаки взяли участь у війні Польщі зі Швецією у 1635 році. Така угодова політика мала свої причини.

Відколи козаччина звязалася з національною справою на Україні від тоді її політика мусіла йти в згоді з національними домаганнями. А оборонна

національна боротьба провадилася з українського боку досить рішучо. Це видко було як у Львові, так і в Київі. Але саме коло 1630 року ця боротьба почала стихати. Українська суспільність була вже видко перетомлена боротьбою і бажала якоїсь хоч би тимчасової згоди з Польщею. І цей напрям української політики показує свій вплив на політику козаччини. Не даром в козаччині було багато шляхтичів. Шляхта якраз мала надію, що парляментарним шляхом можна буде добитися певних користей. А коли на соймі 1632 р. признано православним три епископства: львівське, перемиське й луцьке, а митрополію поділено між православних і уніятів, то це уважано за початок до ліпшого.

Але польська влада думала зовсім про що иньше. Вона знала, що істнування козаччини все буде загрожувати Польщі й козаччину треба добре тримати в руках. Задля цього рішено збудувати на Дніпрі, коло Кодацького порога фортецю й примістити там польську замогу. Ціль її була — не пускати козаків з України на Січ. Заразом це було б смертельним ударом для Запорозької Січи, бо Січ, яка потрібувала все нового прибутку в людях та провіянту з України, не моглаб в таких обставинах довго істнувати. Польща сподівалася, що знищивши Січ, зможе опісля знищити також козаччину й на хліборобській Україні. Але це дуже добре зрозуміли провідники козаччини. Тодішній козацький гетьман Іван Сулима напав з козаками на Кодак і збурив його цілковито. А скоро по тому в 1637 році виступило проти Польщі Запорожжя, на чолі якого став Павлюк Бут. Під Кумейками дійшло до рішучої битви, яка скінчилася побідою Поляків. Але і в акції Сулими і в акції Павлюка справу рішила не так зброя, як незгода між самими козаками. Польська політика, що мала

на ціли розєднати козаччину, витворюючи реєстрових козаків, виявила щойно тепер лихі наслідки для України. Як Сулиму так і Павлюка видали козаки Полякам. Це показувало, що козаччина підупала морально й тим самим перестала бути грізною для Польщі. Це розуміла дуже добре Польща й нема нічого дивного, що вона поставила до реєстрових козаків домагання, щоби вони йшли на Січ і змусили Січ до послуху Польщі. І Польща не помилилася в цьому. Реєстрові пішли дійсно на Січ. Але Січ захистилася перед їх наїздом. Тодішний старший на Запорожжу Гуня не піддався реєстровцям, навпаки ще деякі з них почали переходити до Січовиків. Реєстрові мусіли вертати ні з чим.

Похід реєстровців на схід показував, що хліборобська козаччина стала зовсім на польськім становищі. Вона, добувши певні привілєгії від польського правительства, поволі, зближалася до того шляху, яким пішла майже ціла українська шляхта. Осталася тільки Запорозька Січ. Там іще жила самостійницька думка. Але в такій ситуації Січ довго істнувати не могла. І провідники Січи бачили це дуже добре. Не було інакшого виходу: справу мусіла рішити зброя. В 1638 році проти польських військ на Україні вирушив на чолі січовиків Яцко Острянин. Але по двох невдатних битвах покинув січовиків і пішов за московську границю, де тимчасом кольонізувалася Українцями пізніша Слобідська Україна. Його наслідник Дмитро Гуня пробував боронитися, але не помогло: козаки мусіли здатись. І тепер дійсно Поляки придушили козаччину. Всього козацького війська мало бути лише кілька тисяч, а всіх старшин настановляли польські власти. Козаки могли мешкати тільки в трьох староствах: Черкаськім, Корсунськім і Чигиринськім. Кодак відновлено, а на Запорозькій Січи мав пе-

ребувати все один полк з реєстрових. Таким чином була упокорена навіть і Запорозька Січ. Не зісталося ні одного клаптика землі, де могло би самостійно розвиватися українське життя. Рік 1638. це сумна сторінка з історії України.

Запорозька Січ під польським панування̀м від 1638 до 1648 року. — Пляни Володислава IV.

Десять років по козацькім погромі 1638 р. були роками найбільшого тріюмфу Польщі на українських землях. Ніколи ні перед тим, ні по тім польське панування не зайшло так далеко в українські степи, як саме в тих часах. Не тільки хліборобська, але навіть степова козаччина признавала тепер у більшій чи меншій мірі польську владу. Замість гетьмана, чи як його називало польське правительство „старшого“, стояли на чолі козаччини польський комісар і полковники Поляки, а у відбудованім Кодаку стояла польська залога длятого, щоби нікого не пускати на Запорожжя. А там на Запорожу мав стояти тільки один полк реєстрових козаків, щоби не пускати Татарів на українські землі й перешкоджувати творитися на Запорожжу ватагам „вільних козаків“.

І дійсно реєстровці вислуговувалися Польщі. Здавалося, що український народ не зможе вже виступити самостійно під політичним поглядом, а Січ, колишній осідок незалежної козацької власти, перестане яко така, істнувати. Але показалося, що так воно не буде. Степи були занадто пригожим тереном для розвитку козаччини, щоби вона там далі не розвивалася, а Польща не мала настільки сили, щоб опанувати українські степи. Що не вдалося зробити київській чи литовській державі,

не могло вдатися також і польській державі. Тільки одно могла осягнути Польша. Вона могла по части знищити хліборобську козаччину. А тоді козаччина осталася б на далі тільки степовим проявом, як було давніше. Що йшло дійсно до того, видко з цілої поведінки Запорозьців по 1638 році. Не маючи спроможности запровіянтувати себе як слід із хліборобської України, Запорозьці шукають наживи деінде. Вони розвивають на більшу міру морські походи на турецькі й татарські міста на побережах Чорного й Озівського моря. Цікаво, що ці походи вони відбували дуже часто разом із донськими козаками. Такі спільні походи Запорозьців і Донців відбулися між иншим в 1639, 1640 і 1641 році. Взагалі в тих часах Запорозьці, притиснені від північного заходу польським правительством, звернули цілу свою акцію на море й на схід. З того повстала спілка Запорозьців з Донцями і вступлення їх у більшім числі до московського війська.

Але таким чином справа українських степів не була розвязана. Як що тут мав запанувати правильний державний лад, то перш за все мусіла б бути знищена кримська Орда. А поки цього не було, мусів істнувати між культурною Україною і Ордою „невтральний пояс", знаний нам добре з історії давньої київської держави, і мусіла істнувати людність, що не признавала ніякої власти з виїмком тієї, що зродилася на степах, себ то Запорозької Січи. І більше далековидні польські політики додумалися до того. Вони в своїх писаннях проповідували велику війну з кримською Ордою з тим, щоб її знищити, а Польща оперлася би тоді о береги Чорного Моря. Значить, справа українських степів стояла на овиді деяких польських політиків. Цю справу бачив теж і польський

король Володислав IV і його канцлєр Осолінський. їх спосіб розвязання цієї справи відріжнявся від инших лише тим, що вони хотіли до того втягнути козаків. Вони плянували велику війну з Турками й Татарами, ціллю якої мало бути знищення кримської Орди й вигнання Турків з північних берегів Чорного Моря. Але вони бачили, що без козаків Польща не могла б успішно провадити цієї акції. Не тільки тому, що козаки могли й на суші й на морі підпомогти Польщу під мілітарним поглядом, але ще й тому, що війна Польщі з Туреччиною й Кримом викликувала можливість козацько-татарського союза, який вже нераз в тяжких часах козаччини стояв на овиді козацьких політиків. Тому то між Володиславом IV і Запорозьцями прийшло до переговорів, які в 1646 році пішли вже так далеко, що король виплатив Запорозьцям грошеві суми одержані від Венеції і призначені на узброєння січовиків. Велика війна Польщі й козаччини, з музулманським світом, в якій мала брати участь також і Венеція, висіла у повітрі.

Але справа не дійшла до кінця. Володиславові пляни знайшли противників у польській шляхоцькій суспільности. Рішучими їх противниками були передовсім польські магнати на Україні, які саме по козацькім погромі 1638 р. розвели панську господарку на східній Україні на велику скалю. Вони знали, що істнування козаччини є перешкодою в їх експанції на схід і не чулися безпечними, доки істнувала козаччина. Тому в програмі їх політики лежало цілковите знищення козаччини, а це вони вважали можливим по козацькім погромі 1638 року. Пляни Володимира IV. лежали в інтересі польської держави, але польські „королевята" на Україні дбали найперше про свої особисті інтереси. І тому пляни турецько-татарської війни повалено.

Польські магнати не хотіли ніякої спілки з козаччиною, яку вона призначила на знищення, так не хотіли також взагалі ніякої великої війни, бо боялися зросту королівської власти в Польщі.

Таким чином справа не розвязалася по думці Володислава IV. і канцлєра Осолінського, а також і козаків, які булиби радо взяли участь у турецько-татарській війні по польськім боці. Це означало, що польська держава не була здібна до розвязання великих політичних питань. Давня так звана „старо-шляхоцька" партія в Польщі, що змагала до зреформування польської держави і взагалі до активности у внутрішній і зовнішній політиці, була вже давно розбита. „Молодо-шляхоцька" партія мала вже цілковиту перевагу, а її програмою було: оборона стану посідання шляхоцько-магнатської верстви під політичним і суспільно-економічним поглядом. Це був вершок політичної ідеольогії польської шляхти в польській республиці. Але така політика не могла принести спокою польській державі, хоч як цього бажали шляхоцькі ідеольоги. Козаччина не була зовсім розбита, і її знищити не могла Польща, не зважаючи на свою побіду в 1638 році. Козаччина мусіла пробувати розірвати залізний перстень, що стискав її з усіх боків. Не було можности в союзі з Польщею кинутися на Турків і Татарів, так вона мусіла скорше чи пізніше шукати союзу в турецько-татарськім світі, (як це пробувано без успіху давніше) проти польсько-шляхоцького панування на Україні. Треба піднести, що навіть між реєстровими козаками зачав витворюватися настрій неприхильний до Польщі. І от замість війни з Ордою і Туреччиною висіла тепер у повітрі війна Польщі з козаччиною. Це дуже добре бачили деякі розумніші польські політики, а найбільше страхав їх козацько-татарський союз

проти Польщі. Але голос їх знехтовано, бо польські магнати, рахуючи на силу польської зброї, вважали себе на Україні безпечними.

Географічні обставини. Населення України і його заняття. Кольонізація. Етнічний склад.

Як у попередніх добах історії України, так само й в цій добі географічні обставини відогравали важну ролю. Це видко хочби з того, що істнування Запорозької Січи й взагалі козаччини було дуже тісно звязане з істнуванням степу. Великі простори України мають так мало визначних стратегічних позицій, що навіть такі зрештою маловажні географічні пункти, як острови на Дніпрі й Дніпровські пороги відогравали особлившу ролю. Одно й друге творить оборонне положення Січи. Але разом з тим Запорозька Січ мала ту невигоду, що вона, положена серед степів у краю, неприєднанім для хліборобської культури, не мала ніякої господарської самостійности й була під тим поглядом цілком залежною від хліборобської України. Тільки в сполуці з хліборобською козаччиною вона могла мати запевнений дальший розвиток. Інакше вона мусілаб остатися чисто степовою. Але при всім тім козацька територія, як би навіть вона поширилася на хліборобській Україні не мала корисного положення через те, що знаходячися між двома державами — польською й татарською — не мала нізвідки заслонених границь. Це змушувало козаччину шукати союза то з одним сусідом, то з другим, і наслідком того напрям козацької політики був дуже змінливий. Раз козацька політика звертала проти Татарів і Турків, а другий раз проти Польщі. В таких обставинах союз польсько-татар-

ський міг бути просто убійчим для козаччини, але на щастя в цій добі до такого союзу не приходило

Великі простори Східної Европи і недостача природних границь поодиноких їх частин були причиною колись великости простору київської держави, а тепер польської. Польська держава побіч еспанської, турецької і московської була четвертою з ряду в Европі що до величини простору. Але саме тому вона не була добре сконсолідованою. Для опанування таких великих просторів вона не мала ані відповідної скількости населення, ані відповідної адміністрації. Не диво тому, що при децентралізаційному характері адміністраційної і законодатної власти в Польщі польське панування на східній Україні не було міцне. Це вийшло розуміється, на користь козаччині, уможлививши їй поширення на хліборобській Україні.

Дуже велике значіння мало те, що Україна є дуже родючою країною. Як колись, за часів існування київської а по части галицько-волинської держави, відогравало особливо важну ролю географічне положення, так тепер родючість її ґрунту. Україна почала йти в ціну в міру того, як збіжжя ставало дуже важним торговельним предметом. В першій половині XVI. століття вивожено збіжжя з польських і західно-українських земель, а в другій половині XVI. століття також і зі східної України. Таким чином усі українські землі ввійшли в круг торговлі збіжжам, яка зі східної Европи концентрувалася в Ґданську, звідки вивожено збіжжа далі, головно до Фляндрії та полудневої Европи. Для українських земель мало це велике значіння бо наслідком цього ціна збіжжа пішла в гору і продукція його дуже збільшилася. А тому хліборобство зробилось головним заняттям мешканців ще в більшій мірі, як то було в попередній добі

Точка тяжкости економічного життя стояла тепер безумовно на селі, а не в місті. Нічого дивного, коли зважимо, що промисл був дуже слабо розвинений як на українських землях, так і взагалі в польській державі, і що міщане не мали таких великих торговельних привілеїв, як шляхта. В цій добі міста підупали ще більше ніж у попередній, що помічалося особливо на східній Україні, яка найбільше відчувала на собі занепад торговлі зі сходом. Українські землі тай взагалі ціла польська держава стала чисто хліборобською державою без міського промислу і без грошевої господарки, яка вже в тих часах була розвинена скрізь по західній і середній Европі. Таким чином ціла польська держава разом з Україною осталася позаду Европи під економічним поглядом. Важну ролю відограла в цім зміна світових торговельних шляхів. Ще в XIII. століттю Україна втратила звязь із світовою торговлею наслідком того, що головні торговельні шляхи, які лучили Европу з Азією, перенеслися з континенту на Середземне море.

В XVI. століттю настала знову зміна, бо по відкриттю Америки й морської дороги з Европи до Індій навколо Африки головні торговельні шляхи перенеслися на Атлянтійський і Індійський океан, полишаючи на боці західні азійські краї й Середземне море. Це причинилося знову до економічного занепаду західно-азійських країв, а вслід за тим і до економічного занепаду України. Східна торговля України, колись давала матеріяльну силу давній київській державі, підупала тепер цілковито. Київ, що вже давно втратив своє колишнє першорядне становище в східній Европі, підупав тепер ще більше й перестав бути духовим осередком України. Світова торговля не зачіпала тепер України, котра стала глухою країною, якою не цікавився

ширший світ, лише сама Польща, особливо відтоді, коли виявилося, що родюча Україна може принести їй великі економічні користи.

В звязку з економічним станом стояла й густота населення України. Можна припускати, що населення українських земель збільшилося, бо населення Европи взагалі збільшилося в цій добі. Але при занепаді міст зріст населення йшов тільки на рахунок села, а не міста. А в тім, що до населення східної України, то густота його була напевно менша ніж західно-українських земель. На підставі статистичних даних, які маємо для того часу, можна рахувати, що на східній Україні, себто в Київщині, Чернигівщині й Брацлавщині не доходило населення навіть до міліона. Число дуже мале, як рахувати нинішніми мірами, але воно легше зрозуміле, коли зважимо, що добре загосподарована Франція не мала в XVI. століттю більше як девять міліонів мешканців, а Англія тільки шість міліонів. А зважити треба, що ніодин край в Европі не мав таких перешкод в кольонізації, як саме східна Україна наслідком частих татарських набігів на її землі.

Некорисні обставини на східній Україні, до яких долучилися польські репресії по невдачних козацьких повстаннях, викликали еміґрацію людности далеко на схід — на степи, що лежали на пограничу між московською державою і татарською ордою, на пізнішу Слобідську Україну. Про таку еміґрацію на більшу скалю знаємо під 1638 роком, коли Остряниц по невдачній війні з Польщею пішов на Слобідську Україну, а разом з ним коло 1000 козаків. Кольоністи йшли аж над Донець, а з часом українська кольонізація дійшла аж до Волги. Таким чином українська етнографічна територія поширялася чим раз далі на схід. Це мало в бу-

дуччині величезні наслідки, але в згаданій добі це був тільки початок вельмиважної справи.

Важнішою справою, бо вона мала безпосередні наслідки, була зміна в етнічнім складі українських земель. Таку зміну видко було насамперед по містах, які особливо на західній Україні під національним поглядом стали дуже ріжноманітними. Дійшло навіть до того, що по більших містах здобули перевагу Поляки й Жиди. Давні німецькі кольоністи по містах протягом трьох століть спольонізувалися так дуже, що в XVI. століттю число таких кольоністів, що признавалися до німецької народности, було вже дуже невелике. А що до Жидів то їх число дуже збільшилося по українських містах наслідком великої іміграції Жидів до польської держави з кінцем XV. і на початку XVI. ст. Ця жидівська іміграція сталася наслідком переслідовань, яких зазнали Жиди в Німеччині за часів цісаря Максиміліяна I. Від того часу почали Жиди відогравати важну ролю в економічному життю України. Осівши по містах, вони дуже скоро захопили в свої руки торговлю, відсуваючи від неї християн. Таким чином усі більші міста на західній Україні, діставши мішане населення, не могли відігравати такої важної ролі в українському життю, як це було давніше. Вони були й на далі осередками національного українського життя, але це життя тратило чим раз більше економічну підставу. Тільки в менших містах український елемент мав перевагу й там тільки Жиди ставали небезпечними конкурентами. На східній Україні справа не пішла ще так далеко й там ані Жиди, ані Поляки не мали такого значіння по містах, як на західній Україні.

Друга важна зміна на етнічному полі була та, що велика земельна власність знаходилося здебіль-

шого в польських руках. Це було наслідком не тільки того, що українська аристократія вже дуже сильно спольонізувалася, але ще й тому, що на українській території великі простори землі діставалися з королівської ласки польським панам. Особливо родючі східно-українські землі дуже надавалися під управу збіжжа й тому тут розвинено такі великі фільварічні господарства, як ніде в польській державі. Таким чином понад усіма українськими суспільними верствами підносилася тепер на українських землях чужа аристократія, яка, привівши зі собою польську службу, а то й Жидів, причинилася до збільшення тут відсотка чужого елєменту. Таким чином на Україні повставали етнічні обставини, які дуже заплутували українсько-польські взаємини, бо наслідком релігійної і національної окремішности Українців і Поляків витворилися на українських землях національні контрасти. Вони набрали глибшого значіння особливо тоді, коли до них долучилися суспільні контрасти.

Люблинська Унія 1569 р. Політично-суспільний лад на Україні. Національний рух на українських землях. Берестейська Унія 1596 р. Український народ і козаччина.

В 1569 році сталася дуже важна подія в історії східної Европи, так звана Люблинська Унія. Це було прилучення усіх українських земель, з виїмком берестейської, до польської держави й получення автономічної Литви, зложеної з литовських і білоруських земель та з берестейської землі з Польщею. Люблинська Унія була завершенням великої політичної акції, піднятої польськими панами, яка

мала на меті збудування великої польської держави на сході Европи коштом політичної самостійности Литви й України.

Початком акції, що мала здійснити таку велику програму був договір польських панів з Ягайлом у 1385 в Креве, на підставі якого він згоджувався прилучити цілу литовську державу до Польщі. Але це не вдалося так легко зробити і польські політики обмежилися на здійсненню унії між Польщею й Литвою, яка й так нераз була розривана. За бездітного Жиґмонта Авґуста справа унії Литви з Польщею стала для польських політиків дуже пекучою, бо можна було побоюватися, що по смерти Жиґмонта Августа Литва вибере собі иншого володаря, ніж Польща. Тому польські політики енергічно взялися до остатичного вирішення справи польсько-литовських взаємин. Погляд польських політиків поділяв король Жиґмонт Авґуст і справа унії стала на дневнім порядку сойму, зложеного з представників Польщі й Литви. Політична ситуація була того роду, що здійснення великої польської програми було можливим. Польща з цього часу стала державою, політичний лад якої був опертий на широкій шляхоцькій масі. Ця маса, зложена зі шляхоцької маґнатерії і зі середної та дрібної шляхти, представляла тоді одноцільний фронт, викликаний тим, що ціла ця маса мала дуже упривілєйоване становище в польській державі. Друга половина XVI. століття була як раз добою, коли побіч шляхоцької аристократії низші шляхоцькі верстви дійшли до великого значіння в державі. Це була свого рода „шляхоцька демократія". В литовській державі було трохи інакше. Там політичну перевагу мала литовська аристократія, ледви терплячи побіч себе укр. аристократію. За те ціла дрібношляхоцька верства на Литві чи то дрібне боярство на

Україні і на Білій Руси політичного значіння не мали. І цілком природно, що саме ці низші шляхоцькі верстви, які почали організуватися на польський лад, засвоюючи собі світогляд польської дрібної шляхти, пильним оком стежили за Польщею, де бачили вивищення подібної собі суспільної верстви. Ця верства не могла не тільки бути засадничим противником унії з Польщею, але в ній можна було знайти приклонників унії. Поминувши національний бік справи прихильники унії з поміж Литовців, Білорусинів чи Українців ставили політично-суспільний момент на першому місці. А в тім, що до Українців і Білорусинів, то вони не мали чого дуже захоплюватися литовською державою, яка ставила їх на другому місці по Литовцях-католиках. І тому не тільки від православного дрібного боярства, але й від православної аристократії годі було сподіватися поважної опозиції в справі унії. Одиноким чинником, який міг рішучо виступити проти унії була литовська аристократія, яка не мала охоти допускати до власти дрібну шляхту литовську, білоруську й українську, а тимбільше не хотіла ділитися властю на землях литовської держави з польською аристократією. Таким чином для справи унії уложилися обставини дуже корисно. Польща тих часів була такою атракцією для всяких суспільних кляс, якою вона не була ніколи, ані передтим, ані по тім.

Всеж таки справа унії вимагала великої обережности й політичного сприту. Польські політики його показали. Насамперед проголошено було прилучення Підляшша й Волині до Польщі, а щойно опісля приступлено до справи прилучення Поділля і врешті Київщини. Що до Підляшша, то це була як-раз країна з дрібною шляхтою, а при тім дуже спольонізована. Тут був опір найменший і підляш-

ська шляхта прийняла польське панування. Трохи тяжча була справа з волинською українською аристократією, з кн. Василем Костантином Острозьким і иншими. Вони не хотіли зложити присягу на вірність Польщі, але опріч словесного протесту не могли нічого вдіяти. Загроза конфіскати маєтків, поставлена рішучо королем, зробила вражіння. Волинські аристократи зірвали солідарність з литовською аристократією і заприсягли на вірність Польщі. Це властиво рішило справу всіх українських земель. Православна шляхта західно-українських земель, не бачучи можливости змінити того, що сталося, стала на опортуністичнім становищі. Вона вже не тільки не протестувала проти прилучення східно-українських земель до Польщі, але думала навіть, що таке прилучення буде корисне, бо скріпить західну Україну в її змаганнях за рівноуправнення православної віри й української народности. Тільки литовські магнати цілий час стояли в опозиції до унії, а бачучи, що справа унії не йде по їх думці, опустили сойм, маючи на меті його таким чином зірвати. Але ані король, ані приклонники унії не налякалися. Сойм визнав себе в праві рішати справу унії і без литовських магнатів, а тоді ті, не маючи ні звідки підпори, бо й литовська дрібна шляхта пішла за унією, пішли на компроміс. Усі українські землі, з виїмком Берестейщини, признано Польщі, Литва мусіла раз на все злучитися з Польщею, задержуючи тільки осібну адміністрацію й осібне військо. Таким чином на люблинськім соймі в 1569 році остаточно заключено унію. Польські політики вибороли істнування великої польської держави. Їм допомогли дуже корисні обставини, а при тім терор і врешті фальшування історичної традиції, що буцім-то усі українські землі, тільки тепер прилучені до Польщі, належали до неї

вже давніше. Ці два моменти не принесли чести любинській унії, але не зважаючи на те, унія зістається все таки дуже важним фактом в історії східної Европи і великим успіхом польської політики.

Для українських земель люблинська унія мала важні наслідки як під суспільним, так і під національним та політичним поглядом. Що до суспільного ладу, то він уложився на взір польського, а це сталося тим легше, що литовська й польська держава не мали під цим оглядом ніяких суперечностей. Польський вплив на суспільний лад великого князівства литовського істнував ще перед люблинською унією й себто шляхоцька аристократія була найміцнішою суспільною верствою як у Польщі так і на Литві. Так осталося й далі, по люблинській унії, зайшла зміна хіба в тому, що коли перед унією з українських земель найбільше аристократичною була Волинь, де ще досить міцно стояла українська аристократія, то від коли східна Україна була відкритою для польської шляхти, там почала витворюватися на місці колишньої давньої української великої земельної власности польська велика земельна власність. На це зложилися дуже корисні обставини, а саме факт, що хіборобська господарка приносила дуже добрі доходи, з огляду на збіжеву торговлю в Европі, про що була вже мова вище. На східній Україні повстали лятифундії, які завдяки щедрости польських королів для польських панів попали в польські руки зі шкодою української національности і її аристократії. Ці лятифундії повставали не тільки на незалюднених пустарях, але й на території, заселеній селянською людністю, яка досі не мала над собою пана-дідича. Такі землі роздаровувано польським панам разом з людьми на них. Бувало часто й таке, що відбирано землю дрібним шляхтичам, як що вони не могли виказа-

тися урядовими документами, що земля є їх власністю. Сяк чи так, на східній Україні витворилися магнати, дуже часто спольщені Українці, як наприклад Потоцькі чи Вишневецькі, які що до багатства стояли напереді всіх магнатів в польській державі. Це так звані „королевята", як їх називано на Україні. Їх значіння зросло особливо по козацькім погромі 1638 року, і послідне десятиліттє перед Хмельнищиною було вершком їх суспільно-економічного й політичного значіння. Побіч цих польській магнатів були ще й українські, як от князі Острозькі, але деякі з них вимерли, як той же рід Острозьких, у мужеській лінії і їх маєтки дісталися в польські руки, а инші зовсім спольщилися. При українстві й православній вірі лишилося дуже небагато аристократів. Далеко більше Українців було між середньою шляхтою, хоч і тут було вже багато Поляків. Найслабше економічно представлялася дрібна шляхта, в якій відсоток Українців був ще більший, але вона, хоч і свобідна особисто, була під економічним і політичним поглядом залежною від вищих шляхоцьких верстов. Тільки вона переважно сама обробляла поле, бо багатші шляхтичі мали під собою селян, які мусіли даром працювати на їх землях. Панщина й кріпацтво прийшли з Польщі до східної України разом з люблинською унією і хоч вона аж до Хмельнищини не була тут такою тяжкою, як на західній Україні, то всеж викликувала між селянством навіть і там, де була найлегшою, невдоволення. Це було видко на східній Україні, де між селянами було багато еміґрантів із західної України, що втекли від своїх панів і сподівалися знайти тут свободу.

Заведення панщини й кріпацтва дуже причинилося до зросту багатства панів — дідичів, бо через те вони мали до розпорядимости дуже дешевого

робітника. А значіння дідичів дуже зросло через те, що вони мали юрісдикцію над селянами. Для селян вони були першою й останньою судовою інстанцією і заразом адміністраційною властю. Для селянства не істнувала властиво польська держава, бо воно мало свої рахунки не з державою, а з дідичами.

Взагалі цілий суспільний і політичний лад був так устроєний, що служив виключно тільки на користь шляхти. Це було однаково добре видко як на політичному полі, так і на суспільному. Тільки шляхта мала право участи на соймиках і тільки вона могла висилати послів до посольського кола, яке від XVII століття відбувало свої наради в Варшаві. Виїмком були тільки два міста, Краків і Львів, що могли висилати до посольського кола по одному послові. Так само в сенаті сиділи тільки шляхоцькі достойники, а побіч них вище духовенство латинського обряду. А коли в Польщі заведено виборність королів, то й у цій справі тільки шляхта й вище духовенство мало голос. Словом Польща була чисто шляхоцькою державою, як ніодна з тодішніх европейських держав. З тих політичних прав користала також і шляхта української народности, але при своїм зденаціоналізованню вона мала тільки другорядне значіння в посольськім колі, а в сенаті її майже зовсім не було в XVII століттю.

Що до міщанства то воно підупало в цій добі ще більше, ніж у попередній, наслідком занепаду торговлі і політики польського сойму що до міст. Про це була вже мова вище, тут можна додати хиба те, що українське міщанство найбільше відчуло занепад, бо воно не тільки зустрічалося з неприхильною політикою шляхти що до міст і з жидівською конкуренцією, але також з воро-

жим відношенням міщан католиків до міщан православних. В таких обставинах воно підупало економічно і сходило, особливо по більших містах, на другорядний чинник.

В другій половині цієї доби змінилося також становище Жидів, як суспільного чинника. Відколи точка тяжкости економічного життя почала пересуватися з міст на села, бо хліборобство стало найрентовнішим заняттям, відтоді й Жиди втиснулися до хліборобської господарки, стаючи арендаторами панських маєтків. Це сталося особливо на східній Україні, де польські магнати мали землі подостатком і тому виарендовували її Жидам. Це мало такі наслідки, що не тільки українське міщанство, але й українське селянство стало в опозиції до Жидів, уважаючи їх панськими прислужниками. Цей факт мав дуже велике значіння для дальшої історії Жидів на Україні і за Хмельнищини показав свої наслідки.

Становище селянства було тісно звязане зі становищем шляхти. Чим вище стояла шляхта, тим на низший суспільний ступінь сходило селянство. І тут не було ріжниці між селянином польським, українським, білоруським чи литовським. Панщина й кріпацтво обовязувала всіх селян. Можна навіть сказати, що панщина в корінній Польщі в тих часах була тяжча. ніж на українських землях, а особливо на східній Україні. Всеж таки українське селянство, особливо на східній Україні, більше відчувало своє пониження як селянство польське, раз тому, що між паном і підданим була ріжниця що до віри, а по друге українське селянство зі східної України відчувало близькість козаччини, яка була його природним союзником і в якій воно бачило силу, що може зломити шляхоцьке панування на Україні. Не маючи коло себе такої сили,

польське селянство мусіло без протесту піддаватися своїй долі. В корінній Польщі не було степів, де можна би зорганізувати активний опір.

До кляс, які відчували своє пониження, належало також православне духовенство. Католицьке духовенство було в Польщі упривілейованою верствою, а вища гієрархія мала часом навіть перший голос у польській державі, як це було особливо в першій половині XV століття. Православне духовенство всього того не мало. Найвищі достойники православної церкви не мали права засідати в сенаті, а право патронату, на підставі якого вищих православних духовних затверджував в їх урядах король і сойм, а низче духовенство пани—дідичі, було дуже прикрим для православного духовенства, бо ставило його в залежність від іновірців.

А до того всього лиха прилучилося ще й те, що православна церква в другій половині XVI століття, саме тоді, коли східну Україну прилучено до Польші, переживала добу свого дуже великого занепаду. На епископських катедрах сиділи люде, які не дбали про добро церкви, а тільки про особисті користи. Взагалі між духовенством видко було занепад релігійного почування. Для свідомого українського громадянства занепад православної церкви був великим ударом. Воно бачило, що одинока організація, яка зосталася ще з часів політичної незалежности України, й була тепер єдиною, що гуртувала українську суспільність, починала розкладатися. В таких обставинах нічого було сподіватися ратунку згори, від церковної гієрархії. І під впливом цього громадянство взяло справу реорганізації церкви в свої руки. Це сталося в так званих Брацтвах, з яких перше повстало у Львові, а инші слідом за ним скрізь по Україні.

Цю організацію створили міщане на взір цехових організацій. Їх програма була спочатку чисто гуманітарна, але опісля вони її розширили. Крім несення собі матеріяльної помочі члени Брацтв дбали про церкву й освіту. Взірцем усім Брацтвам було львівське Брацтво і воно дуже скоро виказало успіхи своєї діяльности. Завдяки його заходам поставлено у Львові ще в 1539 році православного епископа, бо тут вже довший час епископська катедра стояла порожня. Львівське Брацтво взялося також до справи освіти й заложило школу й друкарню. Слідом за Львовом пішли інші українські міста, де також повставали школи, удержувані Брацтвами. Таким чином західно-українське міщанство дало почин до оживлення просвітного руху, а вслід за тим до розбудження національного почуття в українській суспільності. Українська шляхта не здобулася на таке діло, але між українськими магнатами знайшовся один, князь Василь-Константин Острозький, який заснував вищу школу в Острозі в 1579 році, з якої вийшло багато письменників і вчених, так само, як і з львівської школи. В Острозі повстала також і друкарня. Щойно з початком XVII ст. третім важним осередком культурного життя України став Київ. Він скоро зайняв перше місце, поставивши Львів у тіни, та заступивши Острiг, де культурне життя підупало зі смертю князя Василя-Константина Острозького. В Київі, в Печерській Лаврі повстала коло 1615 року друкарня і завдяки заходам архимандрита Єлисея Плетенецького прибуло до Київа багато учених. В тім часі повстала також школа при київськім Брацтві, а в 1631 році в Печерській Лаврі. В 1632 получилися обі школи в одну і утворили академію, яку названо, в честь її фундатора, митрополита Петра Могили, Могилянською.

Розбудження просвітного життя і вслід за тим національного почуття в українській суспільності в другій половині XVI і в першій половині XVII століття мало дуже велике значіння для дальшого політичного життя України. Коли на сході України творилися суспільні і мілітарні основи під будучу українську державу, то з західної України йшла освіта, ішов національний світогляд. На східній Україні стрінулися оба ці елементи. Їх поєднання дало козаччині можливість стати державно-творчим чинником, а українській народности — звязати себе з ідеєю політичної самостійности України.

Ще один факт мав велике політичне значіння, а саме так звана в історії Берестейська Унія. Вона повстала на тлі розкладу православної церкви на Україні, а її безпосередньою причиною було відношення свідомого українського громадянства до церковної ієрархії. Повстання Брацтв, хоч як воно виходило на користь православної церкви не було надто приємним проявом для тодішньої православної ієрархії, бо Брацтва здобували чим раз більший вплив між українською суспільністю, відсуваючи таким чином вплив церковної ієрархії на другий плян. Воно й не могло бути інакше при тім здеморалізованню, яке було тоді в церковній ієрархії. Зорганізована часть української суспільности ставала по стороні Брацтва, стаючи заразом до тодішньої ієрархії в опозиції. Становище ієрархії ставало з кождим днем більше захитаним і православні епископи бачили це дуже добре. Надто тяжким ударом було для них те, що львівське Брацтво, яке стояло на чолі цілого братського руху на Україні, дістало титул Ставропігії, тобто самостійности перед православною ієрархією і безпосередньої залежности від царгородського

патріярхату. Цей факт в українській православній церкві означав просто революцію, був початком боротьби української суспільности з православними владиками. Це й пхнуло тих владик, становище яких було найбільше загрожене, на шлях шукання помочі поза українською суспільністю і поза царгородським патріярхатом. Цю поміч знайшли вони у польського духовенства, у польського правительства й зрештою в Римі. Між польським духовенством і особливо між єзуїтами були люде, які стояли все за тим, щоби православну церкву на Україні зєдинити з католицькою. Але й між польськими політиками справа церковної унії була популярна. Уніятська Україна здавалася цим політикам менше небезпечною для Польщі особливо через те, що унія означала цілковитий розрив української церкви з московською і могла зблизити уніятську Україну до католицької Польщі. Тодішній польський король Жиґмонт III. був теж горячим приклонником унії. Словом, були всякі вигляди на те, що всі ті польські чинники стануть до помочи українським владикам, якби вони вступили на шлях унії. І дійсно українські владики: львівський Ґедеон Балабан, луцький Кирило Терлецький, холмський Денис Збіруйський, турівський Монтій Полчицький порозумілися між собою що до приняття унії, а коли приєднано до цієї справи київського митрополита Михайла Рогозу й володимирського владику Іпатія Потія, в 1595 році вислано до Риму делєгацію, зложену з Потія і Терлецького, яка зголосила приступлення до унії згаданих владиків. Справу унії малось урочисто проголосити на соборі. В 1596 р. під впливом короля Жигмонта III скликано церковний собор до Берестя. Але на цім соборі, де побіч духовенства брали участь також і світські люде, між ними головний оборо-

нець православя князь Василь-Константин Острозький, повстали два непримирні табори: оден невеличкий, що складався з уніятських владик і невеликого числа духовенства, обстоював рішуче унію, другий, числом значно переважаючий, стояв при православю. Оба табори розійшлися непоєднані, кинувши взаїмно клятву одні на одних.

Таким чином стався факт, який мав не тільки церковне, але заразом і дуже велике політичне значіння. При тій підмозі, яку унія діставала від польського правительства, вона почала поширятися між українською суспільністю і таким чином стався розділ української церкви на дві части. Уніяти були частиною слабшою, бо справі унії пошкодило те, що її підняли владики, скомпромітовані в очах української суспільности. А коли польське правительство почало силою поширяти унію, забираючи у православних церкви й церковні маєтки, то це зробило з унії в очах свідомого українського громадянства засіб до піддержання польського панування на Україні. Не помогло справі унії навіть те, що між уніятами були такі ідейні приклонники її, як Іпатій Потій. Справа унії була програна, бо те, що козаччина стала по стороні православя, було рішаючим. Поки що в гієрархії унія мала перезагу, бо крім львівського епископа Ґедеона Балабана, який перейшов знову на православіє, і епископа перемиського Захара Копистенського, всі инші катедри були заміщені уніятами. А коли оба ці владики померли, а за ними і наслідник Балабана Тисаровський, тоді православні зосталися зовсім без владик. Відновлення православної гієрархії за гетьмана Конашевича Сагайдачного поправило справу настільки, що на території, де була козацька влада, новоіменовані православні владики сповняли свій уряд, але поза

цією територією не могли сповняти, бо польське правительство не признавало нової православної гієрархії. Православні одначе не спинилися в обороні своєї церковної справи. Українська шляхта перенесла боротьбу за православіє на соймовий терен, але щойно в 1632 році вдалося їй добути ухвалу сойму, яка дозваляла на вибір православної гієрархії. Україна мала бути поділена на дві митрополії: уніятську і православну. Православні дістали владик у Київі, Перемишлі, Львові і Луцьку. Инші катедри зостались в руках уніятських владик. Заведення унії збільшило число контрастів, які були на українських землях. Степова Україна — хліборобська Україна, селянин-кріпак — пан-дідич, Українець—Поляк, православний—уніят і латинник, усе те суперечности, ворожі одна одній. До того всього ще треба додати: польська держава—запорозька Січ і взагалі козацька орґанізація. Усі ці контрасти мусіли викликати конфлікти на українських землях і так чи інакше розвязатися. Коли мала повстати знов українська держава, то найважнішим питанням було все таки відношення української суспільности до польської держави й до козацької орґанізації.

Попередня доба зоставила українську суспільність на тому, що вона стала на ґрунті польської державности з виїмком лише селянства. В першій половині цієї доби справа представляється майже так само. Українські суспільні кляси: шляхта, духовенство і міщанство не були вдоволені зі свого суспільного й політичного, становища, не були вдоволені з польських порядків і тому вони провадили боротьбу в обороні своєї віри й народности. Але ця боротьба провадилась леґальними способами. Її провадила шляхта на парляментарнім полі, на соймиках і в соймі. Міщанство провадило

боротьбу в рамах міської, а духовенство в рамах церковної організації, признаної польською державою. Словом, хоча свідоміші під національним поглядом одиниці стояли в опозиції до тих церковних, національних, політичних і суспільних відносин, які тоді існували в Польщі, то одначе вони не стояли в опозиції до польської державности. Отже ні одна з цих суспільних верств не виказувала антидержавних тенденцій. Ніхто не думав про відірвання від Польщі українських земель і про збудування нової української держави, бо це уважалося тоді чимось зовсім неможливим. (Виїмком можна уважати настрій київського духовенства на початку XVII століття, яке, не маючи надії на поправу відносин у Польщі, почало оглядатись на Москву, але й тут настала зміна в напрямі льояльности для польської держави, відколи в 1632 р. православіє зрівнано з унією). Під тим поглядом не не настала в засаді зміна навіть тоді, коли на східній Україні почалася боротьба козаччини з Польщею, бо козаччина була зразу занадто чужим під політично суспільним поглядом чинником. Ці три суспільні верстви були занадто звязані з політично-суспільним ладом польської держави, що опиралася на хліборобстві й в малій мірі на промислі й торговлі, а при тім всім на поневоленню широких мас у вигляді закріпощеного селянства, щоби вони могли уважати Запорозську Січ, цей осередок козаччини в другій половині XVI століття, чимось близьким собі, хоч під етнічним поглядом і творили єдність із січовиками. Запорозька козаччина була степовим проявом, була організацією, яка не опиралася на хліборобстві, організацією, зложеною з людей зі „степовим світоглядом". Цей світогляд вязав запорозьку козаччину радше зі степовими ордами, як зі суспільністю, скристалізованою під

впливом культури й цивілізації. І тому ці три верстви стояли з далека від козаччини, з виїмком дрібного міщанства міст, що не мали самоуправи, а були під юрисдикцією панів-дідичів. І тому тільки дрібне міщанство, а особливо селянство вважало січовиків за своїх союзників і тому східна Україна почала „козачіти".

Але відносини змінилися з хвилею, як козаччина поширилася на хліборобській Україні й таким чином стала одною ногою на культурній підставі. Відтоді козаччина перестала бути для цих трьох суспільних верств тільки степовою організацією, антидержавним і навіть антикультурним чинником, а виявилася суспільною верствою, що могла би дуже добре істнувати побіч цих трьох українських суспільних верств тим більше, коли козаччина стала в обороні православної віри. З того часу повстали симпатії до козаччини вищих суспільних верств. І цим симпатіям не тільки не пошкодив погром козаччини, в 1638, році швидче навпаки, збільшив їх тим паче, що відносини в Польщі ставали що раз гіршими під суспільним оглядом. Особливо це було помітно в послідній десятиліттю перед хмельниччиною. Повстання великих магнатських маєтків на східній Україні сталося не тільки коштом селянства, на якого наложено панщину, не тільки коштом населення менших міст, на яких наложили дідичі ріжного рода данини в грошах і в натурі, але також і коштом дрібної шляхти й то не тільки української але навіть польської, хоч цієї послідної було не богато на східній Україні. Сталося це тим способом, що дуже часто відбирано у дрібних шляхтичів землю, як що вони не могли виказатися письменними документами, що ця земля дана їм на власність, і віддавано її магнатам. Таким чином дрібна шляхта, побіч дрібного міщан-

ства й цілого селянства ставала в опозиції до польських порядків. Це був той підклад, на якому дуже зросли симпатії цих трох верств до козаччини. Ці симпатії дуже скоро перемінилися в бажання, щоби козаччина знову прийшла до сили й підняла боротьбу з польскими панами на Україні. Це був уже революційний настрій, який при нагоді міг перейти в діло. На східній Україні висіла в повітрі суспільна революція.

Меншу ролю відігравали релігійні обставини, особливо на східній Україні, почавши від 1632 року, коли признано православіє рівноправним з унією. Від того часу більших переслідувань православних на східній Україні не було, і тому православні зі східної України дивилися спокійнійше як на уніятів, так і на латинників. А втім тодішній гурт освічених духовних, що стояв при київськім митрополиті Петрі Могилі, був занятий чисто церковними і релігійними справами і політичні, особливо суспільні справи його менше цікавили. Таким чином, київське духовенство стояло на легальнім шляху що до польського-суспільного ладу і було зовсім далеко від всяких революційних почувань. Всеж таки справа релігійна не зійшла з овиду, була актуальною, особливо на західній Україні, де були конфлікти на релігійнім полі, як на приклад в Люблині, Сокалі, Белзі і Перемищині.

До тих суспільних і релігійних контрастів прилучився ще й контраст національний. Не було припадковим, а лише наслідком упадку політичної самостійности України, що магнатами на українських землях були як раз Поляки, а не Українці, що латинська віра мала першенство над усіма иншими в Польщі. Пануючою верствою на Україні були Поляки, а Українці верствою поневоленою. Українцем був селянин, Українцем міщанин з малого

міста й Українцем дрібний шляхтич на Україні. І цей послідній контраст надавав особлившу закраску, чисто національну тому революційному настроєві, що поширявся на Україні. Коли й на Україні почалася революція, то побіч соціяльного і релігійного характеру мусіла вона прибрати й національний характер.

Українська справа й Европа.

Щоби в двох словах зясувати відношення України до Европи в цій добі, требаб сказати, що в цій добі Україна відсунулася від Европи ще більше, як у попередній — польсько-литовській. Це помічалося передовсім на економічному полі, як було вже сказано вище, але те саме треба сказати й що до політично-суспільних відносин. Під цим поглядом українські землі підпали під цілковитий вплив Польщі, котра займала одно з послідніх місць між тодішніми европейськими державами. Що до суспільних відносин, то Польща хоч і йшла шляхом европейських держав, але на цей шлях вступила пізно й її хід був у порівнанню з західними і центральними европейськими державами, дуже спізнений. Тогочасний польський парляментаризм, опертий на репрезентаційній системі суспільної верстви, був повторенням того, що було на заході від Польщі з тою тільки ріжницею, що коли там побіч шляхоцько-маґнацької верстви прийшло до політичного значіння міщанство, то тут шляхта була одинокою суспільною верствою, яка користала в цілій повні з істнування польської держави. Коли тамті держави були державами суспільних верств, то Польща була державою одної суспільної верстви. Коли тамті держави зближали-

ся до типу держав XIX століття з буржуазно-капіталістичною господаркою, то Польща стояла ще під знаком середновічних держав. Так звана „шляхоцька демократія“ у Польщі була проявом досить примітивним, а найліпшим доказом цього була засада однодушства в соймі і ославлене „liberum veto“. А коли додати до того, що в Польщі виконуюча власть не мала контролі над собою, бо високі урядовці були заразом членами сенату і яко такі не були перед ніким відповідальні, та ще до того були й доживотними, а одинокою контрольною властю над урядництвом був сенат, який як раз складався з урядовців, то ясним стає, чому відносини в устрою польської держави почали псуватися. Замість шляхоцького парляментаризму чи шляхоцької демократії почалася анархія.

Тим часом український народ витворив Запорозьку козаччину, витворив Січ Запорозьку. Січовики здобули собі славу в Европі, як знамените військо в борбі з Татарами й Турками. Їх кликав в 1594 році на поміч цісар римсько-німецький Рудольф II до війни з Турками, до Січовиків вислав у тім часі посланця, також і папа, козаків брала у свою рахубу й Венеція, коли договорювалася з королем Володисливом IV що до великої війни з Туреччиною. Европа могла дивуватися хоробрості козаків, могла вважати їх корисним і дуже пожаданим чинником у східній політиці, коли зважити, як дуже загрожувала тоді християнській Европі магометанська Туреччина, але всеж таки козаччина була для неї чужим елєментом, проявом степовим, звязана більше що до свого цивілізаційного вигляду зі степовими народами. З погляду цивілізації не могла козаччина, особливо Запорозька, степова, знайти інакшого місця, як те, де кінчилася европейська цивілізація, а починалася степова, нециві-

лізована Азія. Тут то й видко, як низько впав український народ, коли він потрапив дати тоді Європі тільки козаччину і нічого більше. Це слід зазначити тимбільше, як що зважити, чим була в Європі давня київська й галицько-волинська держава. В цій добі звязь України з цивілізованою Європою була майже пірвана. Всеж таки козаччина була інтересним проявом з точки погляду історії Европи настільки, що як негативний в цій добі елемент, була призначена до розсаджування фундаментів польської держави. Були навіть початки того, що козаччина ставала будувати, коли вона увійшла на хліборобську Україну і створювала „державу в державі", як говорено тоді в Польщі, але 1638 рік загнав її назад у степи й була небезпека, що козаччина зостанеться надалі при своїх степових формах.

А в тім справа стояла тоді так, що українське питанне не могло вийти на ширше політичне поле. Польща, хоч з початками анархії в середині всеж представляла тоді поважну мілітарну силу і могла в цій добі виказатися поважними успіхами що до зовнішньої політики. Побіда під Хотином в 1621 році, хоч була у великій части заслугою козаків та їх гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, була і польською мілітарною побідою, а заразом і великим успіхом польської політики, яка заставила козаків боротися з Турками в інтересі Польщі. Ще більшими успіхами могла виказатися Польща у відношенню до московської держави. Ослаблена подіями в добі так званого „Смутного Времени", московська держава показалася за слабою мілітарно перед Польщею і в 1634 році по поразці своїх військ була змушена заключити з Польщею некорисний мир в Полянові, на підставі якого відступила Польщі: Сіверщину, Чернигівщину, Смо-

ленщину, Ливонію, Естонію й Курляндію. В тім самім році здобула Польща на Туреччині право іменування господарів у Молдавії і Волощині. До того всього прибув тріюмф над козаками в 1638 році. Це все показувало перевагу Польщі на сході Европи, а в такому випадкові будувати козаччині „державу в державі польській" приходило ся не легко. По 1638 році це здавалося просто безвиглядною справою. На чужу поміч нічого було й рахувати. Туреччина пробувала розбити Польщу, але по 1621 році мусіла покинути свої пляни. А в тім Туреччина починала поволі, але рішучо занепадати й її експансивна сила слабнула наслідком внутрішнього розладу. Швеція, що у двох війнах виказала мілітарну перевагу над Польщею, заключила з нею мир у 1629 році й зійшла на довший час з овиду східно-европейської політики, взявши участь у трицятилітній війні. Москва побита Польщею. Осталася ще тільки кримська Орда, але її годі було втягнути у війну з Польщею в союзі з козаччиною, а виступи козаччини по 1638 році показували, що Запорозька козаччина звернула свій фронт з Польщі на Орду. Словом, українська справа стала чисто внутрішньою справою Польщі, якою ніхто не цікавився, а український народ зоставався під чужим пануванням, розчленований між три держави: Польщу (з тим, що Берестейщина й Пинщина зосталися під автономною Литвою), Молдавію, яка мала в своїх руках Буковину, та Семигород, до якого належала Закарпатська Україна.

Огляд шестої доби.

Ця доба визначається трьома фактами першорядного значіння: повстанням Запорозької Січи,

Люблинською унією й Берестейською унією. З погляду української державности найважнішим фактом було: повстання Запорозької Січи й ця подія надає шестій добі відмінного характеру від попередньої. В пятій добі було видко ліквідацію останків старої української державности, а в шестій видко вже початок нової політичної будівлі на східній Україні. Точка тяжкости політичного життя перенеслася знов із західної України на східну, на її найдальший кінець на український степ. І цікаво, що цей степ, який відограв таку негативну ролю в історії української держави княжих часів, цим разом виїмково дав Україні щось позитивне у вигляді козаччини, у вигляді Запорозької Січи. Цей дарунок степу був, що правда, дуже непевної вартости, як здавалося спочатку, всеж таки він мав свою вагу й значіння для дальшого політичного життя України.

Політична ситуація була того роду, що на культурній Україні не могла повстати ніяка українська політична організація. І тому з конечности аж на степах прийшло до самостійницького українського твору. Розуміється, що степ показав при цій організаційній праці свої негативні, антицивілізаційні риси: Запорозька Січ була що до свого характеру дуже примітивною організацією, яка наслідком своєї молодечости була навіть примітивнішою за кримську Орду. Але з хрилею, як запорозька організація увійшла в хліборобську Україну і побіч степового козацтва повстало хліборобське („городове“) козацтво, почала повставати організація на лад політичних організмів, що істнували тоді в Европі. Це було поєднання степу з культурним полем, степової України з хліборобською. На східній Україні повставала козацько-українська держава в польській державі, яка тісно звязалася

з усіма українськими суспільними верствами, відколи козаччина стала в обороні православної віри. Але це не було тревалим, бо ця „держава в державі“ витворювалася підчас війн із Польщею, а ці війни кінчалися ріжно, звичайно нещасливо для козаків. А 1638 рік, коли розгромлено цілком козаччину, показав, що ще не настав час для збудування української держави. Кінець цієї доби полишив українську територію за малими виїмками під польським пануванням, з національними, релігійними, суспільними і політичними контрастами.

СЕМА ДОБА.

Від виступлення Богдана Хмельницького в 1648 році до переяславського договору в 1659 році.

Повстання Богдана Хмельницького в 1648 році і його війна з Польщею до вїзду до Київа в 1649 році.

На Україні було так багато нагромадженого пального матеріялу, що вибух був дуже правдоподібний, ішло тільки про те, чи зможе козаччина ще раз виступити проти Польщі й дати початок революції на Україні чи ні. Що козаччина не зважаючи на її погром у 1638 році, не була зовсім знищена, це так. Правда, на Січи стояв полк реєстровців, яким командували польські офіцери, але побіч цього далі істнувала на Запорожжу незалежна козаччина, яка відбувала навіть далекі походи на татарську Орду. Значить матеріял до війни з Польщею істнував на Запорожжу і тільки треба було когось, хтоб потрапив ці незорґанізовані ватаги згуртувати й кинути на Польщу. Такий чоловік знайшовся, був ним Богдан Хмельницький.

В 1646 році сталася звичайна собі подія, яких багато було на Україні. Ограбовано власника хутора Суботів, а опісля відібрано йому таки хутір, а коли покривджений став доходити правною до-

рогою своїх прав, то дуже скоро переконався, що в Польщі сила понад правом і що він своєї справи виграти не може. Цим покривдженим власником був чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький походив з дрібної шляхти і був сином Михайла Хмельницького, що був офіціялістом в Чигиринщині у Даниловича. Науки відбув Богдан в єзуїтській колєгії у Львові, де його учителем був між иншими Андрій Генцель Мокрський. Це було в тім часі, як його батько був офіціялістом у Жовківських у Жовкві. Взагалі Богдан Хмельницький дістав таку освіту, яку діставали в тодішній Польщі сини шляхтичів. В 1621 році вже по укінченню всіх наук Богдан взяв участь разом з батьком у битві під Хотином правдоподібно у військовім відділі Даниловича. Тоді його батько наложив головою, а Богдан дістався до турецької неволі, в якій пересидів у Царгороді два роки. По двох роках вдалося, мабуть матері, викупити Богдана і відтоді став він господарити на батьківськім хуторі в Суботові. Опісля став чигиринським сотником з волі польських властей. Богдан Хмельницький належав до тої старшини реєстрового козацтва, яка ставилася льояльно до польської адміністрації на Україні. Про ніякі революційні почування у Богдана Хмельницького не могло бути й мови і це зовсім зрозуміле, зважившн, що його родина була в службовім звязку з Жовківськими та Даниловичами. А в тім світогляд, набутий на шкільній лавці під оком єзуїтів, теж мусів полишити свій слід у пізнішому віці Хмельницького. Богдан Хмельницький мав гарний хутір, був добре загосподарований і під матеріяльним поглядом зовсім забезпечений чоловік. Що такий чоловік не мав у собі руїнницьких почувань, які приписують йому деякі польські історики, це

зовсім зрозуміле. Його відношення до козаччини можна представити собі так, що він признавав конечність існування козаччини, як чинника важного в боротьбі з татарською Ордою, тільки ця козаччина повинна вложити себе у рамці польської державности. Всякий суспільний переворот був чужим для такого чоловіка, а козаччину чисто степову, яка не признавала ніякої державної власти мусів уважати він за прояв негативний. Так само негативним був для нього „степовий світогляд" людей, що виросли на степах без організації, опертої на формах, створених тодішньою цивілізацією. Инша річ, що Хмельницький, як незвичайно здібний чоловік, який пізніше зарекомендував своїм генієм, не міг не бачити того, що козацька справа не розвязана поставленням на Січи полку реєстровців і що тут на Запорозьких степах є фермент, який готов викликати замішання на східній Україні. І це тому, що для Хмельницького не могло бути тайним, що на Україні дозріває суспільна революція, яка може звязатися з релігійною й національною справою.

Взявши під увагу такий світогляд Богдана Хмельницького, стає ясним, що він довго вагався поки рішився піти революційним шляхом, а пішов цим шляхом щойно тоді, як інакшого виходу не було. Не тільки, що про направленнє кривди й віддання хутора не було мови, але відносини між Хмельницьким і його особистими ворогами, Чаплінським з його приклонниками, ставали чим раз гострішими. На Хмельницького посипалися політичні доноси, які врешті допровадили до його арештування. Тільки завдяки полковникові Кречовському й иншим приятелям випущено Хмельницького з вязниці. Тепер не було місця йому в польській державі. Зруйнований матеріяльно й

загрожений на життю втік Хмельницький на Запорожжя в грудні 1647 чи в січні 1648 року. Там пристав до „вільного козацтва", що перебувало на степах, незалежно від запорозької Січи. Не маємо відомости про те, яким способом Хмельницький став начальником вільного козацтва. Досить, що дня 30 січня 1648 ст. ст. Хмельницький заволодів Січею, а всі реєстровці, що там стояли, получилися з ним. Яким способом зєднав собі Хмельницький Січовиків не знати. Певно, що важним аґітацийним аргументом було те, що король стоїть за козаками і що, коли Хмельницький відважується на війну, то це має бути війна козаків на спілку з польським королем проти польських панів. Кінець-кінцем війна була постановлена, йшло тепер тільки про те, щоби попровадити справу так, щоби ця війна скінчилася щасливо для козаків. Ризико було велике, зважившн, що всі попередні війни козаків з Польщею кінчилися дла козаків нещасливо. Але інакшого виходу не було ані для Хмельницького, ані для козаків. Війна була конечністю і мала рішити долю козацтва. Хмельницький бачив дуже бобре, що, починаючи таку дуже ризиковну війну, мусить зазабезпечитися що до татарської орди. Вона одинока з сусідів України могла входити в рахубу, як активний мілітарний чинник. Москва памятала ще добре свою поразку від Польщі в 1634 р. і не думала втручатися в якуб то не було війну, а Молдавія була заслабою під мілітарним поглядом. Що до татарської орди то поладнання відносин між нею і козаччиною було можливе тільки під умовою, що козаччина брала до своєї війни з Польщею як союзників Татарів. І тому то Хмельницький, прибувши на Запорожжя, зараз увійшов у переговори з Татарами. Йому вдалося прихилити хана до своїх плянів. Розуміється, що союзник знай-

шовся не дуже вигідний, бо було ясно, що Татарам ходило тільки про наживу без огляду на те, чи на цій наживі не потерпить також і той, хто кличе на поміч. Та иншого вибору не було. Татаре були найближче до України й з ними треба було сяк-так поладнати відносини, бо інакше вони могли кождої хвилі напасти ззаду на оперуючі проти Поляків козацькі війська. Союз із ними, запросини до війни з Польщею був одиноким можливим способом поладнання взаємних відносин. Татаре обіцяли поміч, і це відразу приспішило вибух. Війна почалася.

До збройної розправи прийшло дуже скоро, бо Поляки, довідавшись про пляни Хмельницького рішили як найскорше вдарити на козаків. Проти них вирушили на полудневу Україну оба гетьмани Потоцький і Калиновський. Наперед вислали гетьманського сина, молодого Потоцького, але він загнався занадто далеко в степ і втратив звязок із головним польським військом. Момент став від разу критичним для молодого Потоцького, коли реєстрові козаки, що плили Дніпром, перейшли на бік Хмельницького. Окружений зі усіх боків козаками Хмельницького, Татарами й реєстровцями молодий Потоцький був цілком розбитий над Жовтими Водами на урочищу Княжий Байрак і сам ранений дістався у неволю 16. мая 1648 року.

По тому Хмельницький негайно вирушив далі, щоб як скорше вдарити на головні польські сили. Тимчасом для польських військ ситуація була неясна, бо вони не мали ніяких вісток про молодого Потоцького. Про офензиву не було що думати і гетьмани рішили відступати. Але тоді Хмельницький пішов за ними разом з Татарами і під Корсунем знищив зовсім польські війська. Оба гетьмани дістались в його руки 26. мая 1648 року. Ці дві побіди Хмельницького змінили мілітарну ситуацію

цілковито. Польща осталася нагло без війська й без вождів. Удар був сильний і мусів викликати не тільки стратегічні, але також політичні наслідки. За одним замахом змазано не тільки сумну карту з історії козаччини з 1638 р., але зроблено й початок зовсім нової й інакшої доби на Україні. На вість про побіди Хмельницького піднявся народ скрізь по Україні, почалася соціяльна революція.

Вона піднялася насамперед на східній Україні і звідси посувалася на західно-українські землі. Революція набрала відразу гострого характеру: селяне кидалися на панів та Жидів, мордували їх і нищили їх добро. Цей рішучий і гострий виступ селянства мав такий наслідок, що пани—шляхта й Жиди чим скорше втікали з України, покидаючи свої маєтки зворохобленим селянам. Панщина зникла за одним разом, а селянський рух дуже скоро перекинувся на західну Україну: Волинь і Галичину. Зникли великі земельні посілости, зникли польські власти, а на їх місце приходила козацька влада. Побіч неї йшли ватаги збунтованих селян. Ці ватаги були найстрашнішою карою для панів і Жидів.

Соціяльна революція виступила дуже нагально й так сказатиб, несподівано, й прибрала загальний характер через те, що побіч селянства ставало в ряди революції українське міщанство й українська дрібна шляхта. Дуже важним був той факт, що участь цих двох кляс викликали не тільки соціяльні обставини, але також національна справа й по части релігійна. Через те українська революція стала не тільки суспільною, але також і національною і тим грізнішою для Польщі.

На тлі цієї революції розвивалася дальша акція Хмельницького. Побіч правильного козацького війська йшли ватаги зревольтованого селян-

ства й міщанства, між якими були й шляхтичі. Вони були немов передньою сторожею Хмельницького й прочищали йому шлях в його дальшім поході. Але Хмельницький не пішов зараз цим шляхом. Він підступив під Білу Церков і тут задержався, сподіваючися посольства і переговорів з польського боку. Це була велика несподіванка для збунтованих мас, але вона була випливом політики Хмельницького.

Піднімаючи боротьбу, Хмельницький не мав на меті розриву з Польщею. Він ані не хотів політичного сепаратизму від Польщі, ані не бажав соціяльного перевороту. В листі до султана, написанім в липні 1648 року, він просить, правда, щоби султан затвердив його союз з Татарами й приняв його під свою опіку, але це була тільки гра слів, бо Хмельницький потрібував турецької приязни і більше нічого. Зі змісту переговорів, які почалися між Польщею і Хмельницьким, а до яких почин дав таки сам Хмельницький, видко, що Хмельницькому й козацькій старшині йшло про забезпечення козацьких прав, побільшення реєстру на 12.000 та забезпечення прав православної церкви.

Це була програма надто вузенька, щоби дальша війна з Польщею була конечною. Вона означала привернення давних козацьких прав зперед 1638 року й більше нічого. Справа православної віри стояла на другому місці тай вона здавалася легкою до осягнення, зваживши, що релігійні переслідування значно ослабли за панування Володислава IV і що польське правительство перестало так дуже опікуватися унією, як це було за часів нетолерантного Жиґмонта III. Ця програма була програмою не тільки Хмельницького, але й козацької старшини і стояла в звязку з обставинами, які витворилися на Україні. Хмельницький і старшина

хотіли переговорів, бо вони зовсім не мали охоти плисти революційним руслом. Революція на Україні могла зробити польське правительство податливішим у справі сповнення козацьких домагань, але кінець-кінцем ця революція не йшла по лінії козацьких інтересів, а в дальшому свому ході могла стати навіть небезпечною для упривілейованого становища козаччини, якого добивався Хмельницький і старшина. Вони бачили дуже добре, що соціяльна революція може в дальшій консеквенції звернутися не тільки проти привілеїв шляхти, але так само проти привілеїв козацтва. Тим пояснюється, що Хмельницький не використав революції і не звязав козацької справи з революцією. Задержка під Білою Церквою і переговори з Польщею саме в хвилі, коли ревблюція на Україні робила дуже великий поступ і набрала дуже великого розмаху, є цього найліпшим доказом. Це зробило прірву між революцією і козаччиною, що швидко й виявилося в непорозуміннях і навіть в антагонізмі між Хмельницьким і ватажками зревольтованої маси. На цьому тлі видко саме антагонізм між гетьманом Хмельницьким і ватажком Кривоносом.

Для Хмельницького було тепер дві можливости. Або плисти на хвилях революції, або зірвавши поки-що з революцією, вернутись на Запорожжя, і звідти обстоювати козацькі інтереси. Це були два найскрайніші погляди, які можна було почути між козацтвом. Але Хмельницький не зробив ні того, ні другого, а пішов посередною дорогою. Не вирікаючися зревольтованих мас, Хмельницький попровадив переговори з польським правительством, вислідом яких було перемиря. Воно означало, що дальша війна в обороні поневолених мас можлива, а з другого боку була нагода поладнати поки ще час козацьку справу.

Але революція показалася міцнішою, як Хмельницький і козацькі політики. Дві побіди Хмельницького над польськими військами зробили імя його популярним серед широких українських мас, які, не знаючи властивих замірів гетьмана, рахували на його поміч. Але цю популярність Хмельницький міг утратити з хвилею, колиб народня маса усвідомила собі, що гетьман не боронить її інтересів. Задержка Хмельницького під Білою Церквою мусіла певно викликати невдоволення серед маси, а до популярности доходили ватажки повстанчих ватаг, які без стриму йшли далі до західної України. Була небезпека, що такі люде, як Кривоніс, готові вирости понад голову Хмельницького й тоді провід цілої акції проти Польщі готов виховзнутися з рук Хмельницького. Це бачив Хмельницький і відповідно до того змінив свою акцію. До цеї зміни причинилося також те, що, не зважаючи на перемиря, між польськими військами й повстанчими групами приходило до сутичок. Вина була по обох боках. На українськім боці Кривоніс та инші ватажки зачіпали Поляків, а з польського боку кн. Ярема Вишневецький, спольщений український маґнат доскулював українським повстанцям та українському населенню. Дальша війна була неминуча, тимбільше, що від польського правительства не приходило посольство, яке мало остаточно поладнати козацькі претенсії. Хмельницький рушив на захід.

Таким чином домагання українських повстанців дальшої війни з Польщею було сповнене. Хмельницький станув до дальшої війни з Польщею і тим способом уратував свою популярність між українськими масами. Польща була приґотована до дальшої війни; крім армії кн. Вишневецького виставлено ще другу, більшу армію, під проводом

кн. Заславського, Конецьпольського й Осторорога. Обі ці армії получилися і, занявши Константинів, пішли під Пилявці, де стояла армія Хмельницького. Ворожі армії були мабуть собі рівні і сила кождої з них доходила до 200.000 людей. Під Пилявцями прийшло до битви, яка взяла некорисний оборот для польського війська. Це викликало паніку серед нього, а вслід за тим почалася втеча польської армії з поля битви. Це була третя побіда Хмельницького над польськими військами.

Польща була тепер безборонною і дорога на Львів стояла отверта. Грозу збільшало ще народнє повстання, яке огорнуло західну Україну. Поляки пробували зорганізувати оборонну акцію у Львові й провід в обороні віддано в руки Вишневецького, Осторорога й Конецьпольського. Але зараз виявилося, що про поважну воєнну акцію не може бути мови й головні сили польського війська стягнено зі Львова під Замостє. Але Хмельницький не думав про рішучу воєнну акцію. Сподіваючися, що з Польщею прийде до згоди, як тільки буде вибраний новий король, Хмельницький відіслав до дому більшу частину Татар і сам зі своїми силами пішов на Львів, щоби всеж таки не переривати воєнної акції аж поки не виясниться політична ситуація. Почалася облога Львова, але Хмельницький не мав у пляні здобувати його і вдоволився окупом, який зложило місто, і звідси пішов на Замостє. Здавалося, що воєнне положення Польщі безвиглядне. В Польщі сподівалися, що Хмельницький піде в глубину краю, піде на Варшаву, а один сучасник каже навіть, що „всі думали, що Хмельницький розвалить Польщу й знищить саме імя її.“ Та Хмельницький не думав ані про Варшаву, ані взагалі розбивати Польщі. Він все ще стояв на тому, що ціллю його воєнної акції є вимогти

від Польщі признання козацьких свобід, а здійснення його сподівався він у хвилі, як новий король, якого саме тоді вибирано, засяде на королівському столі. І тому Хмельницький не провадив серіозної облоги Львова, рівнож і облога Замостя була тільки замаскованням перервання поважної воєнної акції. Хмельницький дуже радо взяв окуп і відступив від облоги Замостя. Тут під Замостем прийшла до гетьмана вістка про вибір королем Яна Казимира, за яким він стояв. Тепер був того погляду, що надійшов час заключити мир з Польщею, і тому, діставши королівський лист, в якому король обіцяв сповнити козацькі бажання і просив, щоби гетьман завернув з походу, відступив зпід Замостя й вернув до Київа з початком січня 1649 н. ст.

Поворот Хмельницького до Київа був закінченням його великого походу із Запорожжя аж по Замостє. Цей похід був дуже вдачною із стратегічного боку акцією. Він поставив Польщу в скрутне положення, але в хвилі, коли можна було сподіватись остаточних результатів, похід перервано. З стратегічного боку це мабуть тяжко булоб оправдати, але тут входили в гру політичні міркування. Хмельницький не хотів цілковитого розриву з Польщею й не бажав соціяльного перевороту. А до того мусіло дійти, як би він посунувся ще далі в глибину Польщі. І в тім його поступованню нема нічого дивного, коли мати на увазі політичний світогляд гетьмана, опертий на шляхоцькій ідеольогії. Хмельницький був наскрізь позитивним політиком, ціллю якого було щось збудувати, щось осягнути, не створивши при цім політичної руїни. Занадто він зжився з польським політичним життям, з польською державою, щоби потрапити відразу поставити себе поза її рамці.

Його велика пошана для польського короля, є найліпшим доказом цього. Великий побідник, що стряс основами Польщі, уважав себе надалі вірним підданим польського короля. І в цім був трагізм походу Хмельницького з 1648 року. Він не хотів розвалювати Польщі, бо боявся, що на її місці не дасться нічого самостійного поставити, а може настати тільки політичнній і соціяльний хаос. Про будування української держави Хмельницький тоді ще не думав. Але обставини так укладалися, що Хмельницький мусів іти шляхом, який провадив до повалення польського панування на Україні. Його похід, де він наблизився аж до Висли, є доказом, як нераз навіть найсильніші індивідуальности мусять піддатися обставинам і як вони нераз не мають свобідної волі в діланню. Під Замостє запровадила Хмельницького не його воля, а настрій української маси, яка, діставши розгін, котилася чим раз далі на захід. Що Хмельницький не мав охоти йти за масою, видко не тільки з його позірної облоги Львова й Замостя та з його повороту до Київа, але передовсім з того, що він ставився байдужно до революційного руху, особливо на західній Україні, тим часом, як цей рух міг остаточно зліквідувати польське панування на українських землях.

Війна Хмельницького з Польщею від його вїзду до Київа до союза України з Москвою.

Побідний похід Хмельницького аж під Замостя змінив не тільки політичне й мілітарне становище Польщі на її некористь, але викликав також велику зміну в настрою вищих освічених українських верстов. Досі справа стояла так, що

тільки селянство, дрібне міщанство й почасти дрібна шляхта на східній Україні симпатизувала з козаччиною й узяла участь у війні з Польщею чи то в рядах правильного козацького війська чи то в повстаньчих відділах. Тепер справа стояла інакше. Побідний похід Хмельницького був не тільки мілітарним, але заразом і політичним успіхом. Наслідком його впало польське панування на східній Україні, по части також на західній Україні, а на його місці повстала козацька влада. Таким чином переважна часть української території, що досі була під польським пануванням стала політичним організмом, на чолі якого стояв побідний гетьман. Це повставала таким чином українська держава. І з тим фактом почали рахуватися всі, як українські вищі суспільні кляси, так і політики сусідних держав. Досі і вище українське духовенство й українська шляхта стояли здалека від козаччини, не рахуючи дрібної шляхти зі східної України, що стала по части по боці Хмельницького. Ці кляси уважали козаччину за елемент революційний, антидержавний, який для них представлявся тільки, як негативний чинник, що може знищити дотеперішний політичний і суспільний лад, але не здатний щось збудувати. Козаччину уважано за вітвір степу, за елемент антикультурний, не зважаючи на те, що за часів Сагайдачного вона вступила на культурний шлях. Тепер ці верстви бачили, що під рукою Хмельницького повстала козаччина зовсім інакша, козаччина культурна, що мала на меті опертися міцно на культурних основах, у рамах цивілізації з тим, щоби стати упривілейованою суспільною верствою подібно, як духовенство й шляхта. Така козаччина не була небезпечною для українських вищих суспільних

кляс і з такою козаччиною можна було увійти в порозуміння. А таке порозуміння виглядало тим більше корисним, що основи польського панування на Україні були так міцно зрушені, що можна було справедливо думати, що Польща не потрапить вже опанувати українських земель, особливо східних. З тими землями мусіло щось статися. Тут мусіла повстати як не зовсім незалежна українська держава, то бодай автономічна Україна в звязку з Польщею. Так чи інакше, українське освічене громадянство відчувало, що воно не може стояти байдужно в такім рішаючім політичнім моменті, а мусить виступити в політиці активно. Для нього стала відразу актуальною традиція колишньої політичної незалежности України, і тому воно повитало Хмельницького дуже торжественно, уважаючи його „Мойсеєм, хранителем, спасителем і освободителем від лядської неволі, від Бога даним і на знак того Богданом названим". Усе те означало, що Хмельницького уважано дуже високою і заслуженою особою, якій належиться особливша честь, як якому князеві з давньої їсторії України.

Це зробило на Хмельницького дуже велике враження. Він бачив, що між українським народом сильно зросло національне почуття, якого легковажити тепер уже не можна. Іти далі по лінії тільки козацьких інтересів було неможливо, бо в такому випадку ціла популярність Хмельницького в інтелігентних українських клясах булаби пропала. Хмельницький мусів змінити свою дальшу політику в тому напрямі, що мусів узнати себе начальником цілого українського визвольного руху. Не дурно ж єрусалимський патріярх назвав його „князем Руси", себто володарем української держави. Хмельницький став тепер дійсно на чолі

цілого українського народу і взяв у свої руки дальшу визвольну боротьбу з під польського панування.

Така нагла зміна в поглядах Хмельницького є чимось незвичайним. З речника козаччини, з козацького політика він став за одним разом всеукраїнським політиком, в пляни якого входили тепер інтереси українського народа. Це бачимо дуже добре зі слів самого Хмельницького, сказаних до польських комісарів, які саме тоді приїхали до нього робити згоду: „Я доказав уже, про що не мислив зразу — каже Хмельницький — тепер докажу, що намислив. Визволю з лядської неволі руський (український) народ увесь! Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воюватиму за нашу православну віру. Поможе мені в тім увесь народ, по сам Люблин, під Краків, і від народу не відступлю, бо то права рука наша. А щоб ви, підбивши селян, не здарили на козаків, матиму їх двіста, триста тисяч".

„За границю війною не піду, на Турчина і Татарина шаблі не підійму! Досить маю тепер на Україні, на Поділлю й Волині. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: „Сидіть і мовчіть, Ляхи!" І дуків і князів туди загоню! А як будуть за Вислою брикати, знайду я їх і там певно!" „Не стане мені на Україні нога ні одного князя або шляхетки; а схоче котрий з нами хліб їсти — нехай війську Запорозькому буде послушний".

„Малий я і незначний чоловік, але з волі Божої став самовладцем і самодержцем руським (українським)".

Ці слова означали, що про згоду з Польщею не може бути мови. Коли Хмельницький мав надію, що згода з Польщею на точці самої козаччини є можлива, то не міг цього думати тепер, коли

бажав стати на чолі українського визвольного руху. Війна мусіла початися наново.

Війну треба було підготовити не тільки під мілітарним, але також під політичним поглядом. Коли Хмельницький мав іти другий раз в глибину Польщі, то цей похід мусів бути ліпше підготований ніж перший. В хвилі, коли Хмельницький стояв під Замостєм і здавалося піде далі, щоби розбити Польщу, становище його не було надто міцне. Польські війська були, правда, розбиті, але цілий фронт польсько-литовський не був ще опанований, бо на Литві стояли литовські війська, які по здушенню повстання на білоруських землях, могли кинутися на північну Україну і загрозивши Київу і східній Україні, загрозити заразом армії Хмельницького ззаду. І колиб не політичні мотиви відвороту Хмельницького, то ця стратегічна обставина могла відограти якусь, хоч певно не рішаючу ролю в справі відвороту Хмельницького. Це треба було тепер направити й тому Хмельницький вислав козацькі відділи з полковником Кричевським проти литовських військ, що стояли під пачальством Радивила. Але ще важніщим від цих стратегічних поправок були політичні огляди. З виїмком одної Орди, відносини Хмельницького до сусідних держав не були зовсім вияснені в часі його першого походу на Польщу. Коли була можливість, що Польща розібється під ударями козаччини, то така політична катастрофа не могла обійтися без інтервенції сусідних держав, передовсім Москви, Молдавії й Семигороду. Розбивати Польщу, не забезпечившися на політичному полі, було дуже ризиковно, бо було великим питанням, чи розбиття Польщі лежало в інтересі цих сусідних держав. І тому, коли Хмельницький вертав із Замостя до Київа, то на оправдання цього він міг виставити також

і непевну зовнішню політичну ситуацію. Таке непевне політичне становище при новім поході і при новій війні, яка повинна мати рішаюче значіння, не могло дальше існувати і тому Хмельницький як підчас свого побуту в Київі, так і в Чигирині провадить дипльоматичну акцію і з Москвою, і з Семигородом і з Молдавією. Хто був ініціятором цієї акції, чи Хмельницький, чи може таки керманичі зовнішної політики в сусідних державах, годі знати. Тільки що до Москви це певне, що не вона, а Хмельницький почав дипльоматичні переговори. Хмельницькому було важно забезпечитися з боку Москви і настроїти прихильно до себе московське правительство. Він мабуть не мав тоді надії втягнути Москву в збройну війну з Польщею, одинокою реальною користю зближення Хмельницького до Москви могла бути демонстрація військ московських на литовській границі, бо вона відтягнулаб литовські військові сили від України. Про таке зближення Хмельницького до Москви дуже дбав єрусалимський патріярх Паїсій, який задержався в своїй подорожі до Москви в Київі саме тоді, як перебував там козацький гетьман. Пляни Паїсія полягали в тім, щоби створити великий союз православних держав, до якого належалаб Москва, Молдавія й Україна. Що така політична комбінація мала приклонників між українським громадянством, це певне, зрештою вона не була чимось новим, бо ще за митрополита Йова в двацятих роках пляновано злуку України з Москвою. Але була ще можливість иншої комбінації, а саме оперти українську політику не тільки на кримську Орду, але також на Туреччину й васальні від неї держави. Обі ці комбінації мали те спільне, що були звернені проти Польщі, бо й перша комбінація, хоча й зложена під знаком православного

християнства й тому з природи річи опозиційна до магометанського світа, в дійсности була звернена проти католицької Польщі. Зосталася ще третя комбінація: тісний союз України з Польщею. Ця комбінація не могла одначе у даній хвилі входити в рахубу тай мала вона небогато приклонників між українським освіченим громадянством, а такі льояльні супроти Польщі люде, як митрополит Сильвестер Косів і печерський архимандрит Тризна, не мали впливу на політичні погляди українських інтеліґентних кляс.

Дипльоматичні заходи Хмельницького не привели до якихось результатів. Москва ніяким способом не далася намовити до якої небудь антипольської акції, а так само зносини зі семигородським князем Ракочієм не показали успіхів, бо Ракочій не виступив активно проти Польщі, не зважаючи на те, що Хмельницький обіцяв йому польську корону. Так само скінчилися нічим зносини Хмельницького з молдавським господарем Лупулом, які мали на меті посадити Хмельницького на господарськім столі Молдавії, а Лупулові придбати господарський стіл у Волощині. Кінець-кінцем коли Хмельницький вибирався знову в похід на Польщу, то політична ситуація була невияснена так само, як і при першім поході. З усіх політичних комбінацій зостався тільки союз козацько-татарський.

Війна почалася на ново. Польські війська рушили перші на полудневу Волинь, але побиті під Межибожем полковником Данилом Нечаєм (26. червня 1649), і на відомість про велику силу у Хмельницького, який наближався до Поляків з татарським ханом, подалися назад і сховалися у міцнім збаразькім замку. Туди прийшов Хмельницький з Татарами і поставив Поляків в дуже

тяжке положення, хоч козаки й Татари мали багато страт в людях. Одна надія була на поміч з Польщі. І дійсно, король Ян Казимир вибрався з військом і дійшов до Зборова. Але тут заступив йому дорогу Хмельницький з ханом і відразу оточив ціле військо з усіх сторін. Здавалося, що меч остаточно рішить справу між Україною і Польщею, але не допустили до цього Татари. В їх інтересі не лежало, щоби недалеко від Криму повстала міцна українська держава; вони воліли, щоби справа вийшла на нічию користь і в критичний момент битви відступили від Хмельницького та зробили згоду з Поляками. Це змусило розуміється, Хмельницького перервати бій, бо інакше довелосяб битися не тільки з польським військом, але й з Татарами. І тоді дійшло між Поляками й Хмельницьким до договору. Це так званий в історії зборівський договір 1649 року.

Зборівський договір містився в одинацятьох точках і був першим правним актом за часів Хмельниччини. Він створював територіяльну автономію українських земель в межах польської держави, хоча не всіх. Ця автономія мала обіймати три воєвідства: Київське, Брацлавське й Чернигівське так, що західна границя цієї автономічної України мала йти Случчю і Мурахвою. Головні точки цього договору були такі: 1) В автономній Україні мало бути осібне українське військо, зложене з 40.000 козаків. 2) На чолі українського війська стояв гетьман. Його власть над військом була нічим не обмежена. 3) Для скріплення гетьманської власти постановлено, що Чигирин мав належати до гетьманської булави. 4) В автономній Україні побіч козаків тільки православні шляхтичі могли бути урядовцями. 5) Козаки мали бути привілейованою суспільною, залежною тільки від геть-

мана клясою, зі своєю самоуправою, судівництвом. Було зазначено, що Жиди не можуть перебувати в автономній Україні, єзуїтські школи можуть існувати тільки там, де нема українських. Важною точкою було також те, що в автономній Україні не може перебувати польське військо.

Ці точки зборівського договору створювали автономну Україну, що мала існувати в політичнім звязку з Польщею. Але були ще точки, які торкалися загалом українського народу без огляду на те, чи містився він в автономній Україні чи на инших українських землях, що зостались під польським панованням. До таких точок належали загальна амнестія від польської влади всім тим, що брали участь у боротьбі з Польщею по стороні Хмельницького, право для київського митрополита засідати в польському сенаті і врешті обіцянка перевести на соймі справу скасування унії.

Зборівський договір має велике значіння в історії польсько-українських відносин. Польща касувала в части люблинську унію, а український народ, бодай на Східній Україні, здобув собі самостійне політичне існування. Його можна назвати самостійним, бо хоч власть короля чи власть польського сойму зоставалася й надалі на Україні суверенною властю, й лишалися деякі польські уряди, та в дійсности власть на Україні була в руках Хмельницького. Його власть опиралася на війську й на тій популярности, яку він здобув собі в усіх верствах українського народу. Не було на Україні такої сили, яка відважиласяб обмежити власть гетьмана проти його волі. Що так розумів своє становище Хмельницький, видко це хоч би зі слів його, сказаних до польських комісарів перед зборівською компанією: „Малий я і незначний чо-

ловік, але з волі Божої став самовладцем і самодержцем руським (українським)".

Розуміється, що коли брати на увагу стан, в якому знаходилася Україна не тільки в послідньому десятиліттю перед 1648 роком, але взагалі від часу втрачення політичної незалежности з кінцем XIV століття, то зборівський договір означає великий поступ. Він показує, що наслідком Хмельниччини повстала на Україні політична будівля, яка хоч не була незалежною і була правно звязана з Польщею, то одначе дійсно була самостійною і мала такі вигляди до дальшого гарного розвитку яких не мала козаччина навіть за найліпших часів перед 1648 роком.

Але всеж таки зборівський договір не міг вдоволити Українців. Зборівський договір ділив українську територію на дві части: на одну, що мала творити автономну Україну, й другу — західну Україну, що мала надалі зостатися під Польщею. І це саме було одною з найтемніших сторін цього договору. Автономна Україна не була всеукраїнською і лишала на боці Українців із західної України. Це означало, що даремні були всі визвольні змагання, увесь соціяльний і національний рух на західній Україні. Від того часу національний рух на західно-українських землях почав підупадати. Це сталося особливо в Галичині, в якій по здушенню повстання 1648—1649 років почалася польська кольонізація на великі розміри. Поконфісковані маєтки Українців-шляхтичів діставалися тепер у шляхетсько-польські руки.

Але й козацтво не було вдоволене зі зборівського договору. Обмеження козацтва до числа 40.000 означало, що решта мала стояти поза козацькими привілеями, хоча вона була вже включена в козацьку орґанізацію. Хмельницькому не

вдалося добути признання необмеженого реєстру, хоч як йому на цім залежало. Так само йому не вдалося добути признання включення в козацьку територію крім трьох воєвідств також київського Полісся, північної Сіверщини, Волині й східної частини Поділля. Це все відкинув король і польські політики під Зборовом, так само, як і справу скасування унії, яку оставлено для порішення соймові. Словом, зборівський договір ані не забезпечував інтересів українського народу, ані не відповів тій величезній енергії, що її показала українська маса в 1648—1649 роках. Він був наслідком хвилевих некорисних для України обставин.

Але в зборівськім договорі мала значіння ще одна обставина. В ньому не було згадано ні одним словом про українську селянську масу. Вона лишалась у такім самім суспільнім поневоленню, як перед 1648 роком. Панщина мала зостатися і то не тільки в тих українських землях, що були під Польщею, але навіть на козацькій Україні. А що поминення селянства в зборівськім договорі сталося не тільки по думці польських правлячих кругів, але також і самого Хмельницького, який зовсім не пробував навіть ставляти цієї точки, то зборівський договір був заразом доказом, що інтереси козацтва були зовсім інакшими від інтересів селянства. Між цими двома суспільними верствами настало тоді формальне розірвання союзу. Союз козаччини з українським селянством не мав трівких підстав під собою. Інтереси одної верстви були інакші ніж другої. Тимчасом як козацтво йшло до боротьби з Польщею в ім'я виборення собі привілеїв, однакових зі шляхтою в Польщі, селянство підняло повстання в ціли повалення шляхотського панування. Аж до зборівського договору йшло козацтво разом зі селянством, бо обі ці верстви мали один

фронт перед собою, але як тільки стала очевидною для козацтва конечність перервання боротьби, то воно це зробило так, щоби бодай в части забезпечити свої інтереси, лишаючи на боці свого хвилевого союзника — селянство, до якого Хмельницький і взагалі козаччина не мала ніяких, ні формальних, ні моральних зобовязань. Українська селянська маса це зараз відчула і для неї перестав бути як Хмельницький так і взагалі козацтво поборниками суспільного перевороту. Позбавлена козацької підпори українська селянська маса втратила свій розмах 1648 і 1649 років і таким чином суспільна революція зломилася.

Таким чином зборівський договір не вдоволив нікого з українського боку. Він не вдоволив ні приклонників „визволення України з під Польщі" взагалі, ні козаччини, ні селянських мас. Він не вдоволив також і української шляхти, бо не розвязував остаточно справи відношення України до Польщі, а ставив цю шляхту в дуже тяжке положення через те, що взршавський сойм 1650 р., який мав у цілости затвердити зборівський договір, змінив точку про загальну амнестію для шляхти, що взяла участь у війні з Польщею при козаччиии, в тім розумінню, що амнестію признано тільки такій шляхті, яка „з конечности" опинилася на козацькім боці. Православне духовенство теж не мало чого бути вдоволеним, бо справу скасування унії на козацькій Україні сойм 1650 р. усунув з дневного порядку.

В такій ситуації не велика була надія, щоби зборівський договір довго продержався. А в тім, причина цього лежала також по польськім боці. Можна було з усякою певністю сподіватись, що проти цього договору повстане в Польщі опозиція, а вийде вона передовсім від тих магнатів, що втра-

тили свої маєтки на автономній Україні. Одиноким способом зломити таку опозицію було: поставити міцну королівську власть у Польщі. Це може врятувало би зборівський договір. І коли Хмельницький в місяць по цім договорі і знову з початком 1651 року предкладав князеві семигородському обняти польський королівський стіл, то це може буги доказом, що йому залежало тоді на вдержанню зборівського договору, чи взагалі на уложенню трівких відносин між козацькою Україною і шляхецькою Польщею. Тільки такий король, який мавби міцну підпору поза границями Польщі, отже наприклад семигородський князь, мігби стати автократом у Польщі і тільки такий міг би додержати зборівського договору. Але до здійснення цього пляну не дійшло. Ян Казимір зостався на престолі й магнати далі були рішаючим чинником в Польщі. А вони ніяк не могли погодитися зі зборівським договором. Самостійна Україна була сіллю в їх очах, бо вона не допускала до дальшого існування польської великої земельної власности на Україні.

І так обі сторони: українська й польська, були невдоволені зі зборівського договору. Це значило, що мусить прийти до дальшої війни, і до цього почали приготовлятися обі сторони. Польща почала громадити війська, а Хмельницький крім того, поробив дипльоматичні заходи. Він заручився тепер опікою турецького султана і завдяки цьому татарський хан знову зірвав з Польщею і став по стороні Хмельницького. Перші зачали офензиву польські війська під проводом Калиновського. Під Красним побили вони полковника Нечая в 1651 році, але під Винницею того ж року битва скінчилася побідою Хмельницького. Тоді Хмельницький ще раз пішов до Галичини й зайшов під Зборів. Одначе на вість, що польські

війська вступили на Волинь, завернув з дороги й пішов на Волинь, щоби здержати дальший похід польських військ. Тогож таки року там счинилася рішаюча битва під Берестечком, куди пішов Хмельницький разом з татарським ханом. І тут Татари знову зрадили, і в рішучий момент покинули козаків. А коли Хмельницький поїхав за ханом, щоб намовити його до повороту, то він задержав його навмисне так довго, аж поки Поляки не побили козацького війська.

Битва під Берестечком мала великий вплив на дальший розвій подій. Вона показала, що Польща всеж таки представляла ще поважну мілітарну силу й що Україна не зможе осягти на західнім фронті рішучих результатів завдяки тому, що її східний фронт був теж непевний. Але й Польща не могла мати надії знищити Хмельницького. До цього вона вже не мала сили й коли з Хмельницьким прийшло до білоцерківського договору, який був далеко кориснішим для Польщі в порівнанню зі зборівським договором, то з цього польське правительство було вдоволене. Автономна Україна була тепер значно обкроєна, бо мала обіймати тільки київське воєвідство. В ній могло бути під зброєю тільки 20.000 козаків і вони мали бути розміщені тільки по королівських добрах. В шляхетських маєтках могло стояти польське військо.

Це був такий договір, що рівнався упадкові автономної України, але він зостався тільки на папері. В дійсности справа стояла так, що полудньова Україна була в руках Хмельницького, а північна, разом з Київом, опинилася в руках Поляків. Про дійсне закінчення війни не могло бути й мови й вона по короткій перерві знову відновилася. Хмельницький не вважав справи програною. Він

надіявся поліпшення свого політичного й мілітарного становища від своїх дипльоматичних успіхів, сподіваючися з одного боку, що його переговори з Москвою в справі союза проти Польщі скінчаться корисно, а з другого, що знайде підмогу в турецького правительства що до молдавських плянів. Тут йому йшло про те, щоби оженити свого сина Тимоша з Розандою, донькою молдавського господаря. Таким чином Україна могла би в своїй дальшій війні з Польщею знайти підмогу у Молдавії. Це була би нова політична комбінація і союз українсько-молдавський під протекторатом Туреччини. До цеї справи втягнено також Татарів.

Польща зрозуміла дуже добре, що ці пляни могли стати небезпечними для неї. Рішено не пустити Хмельницького до Молдавії і проти нього вислано військо під проводом Калиновського. Під Батогом дійшло в 1652 році до битви. Хмельницький разом із Татарами вдарив на Поляків і цілком знищив польське військо. Сам Калиновський погиб у битві.

Ця битва відкрила Тимошеві Хмельницькому дорогу до Молдавії, де він оженився з донькою господаря. Але молдавська справа не пішла так легко, бо проти Молдавії виступив князь семигородський і господар волоський. З ними були в порозумінню також Поляки. Справу рішила смерть Тимоша, який згинув поцілений кулею підчас облоги Сучави. А тимчасом Хмельницький, не поспівши синові з поміччу, стрінувся з польськими військами під Жванцем. Тут мало прийти до битви, але Татари ще раз зрадили козаків, і намовили обі сторони не зачинати боротьби. Польща мусіла признати знову зборівський договір.

Боротьбу припинено, але до переговорів не дійшло, бо Хмельницький саме тоді довідався, що

Москва рішила прийти в поміч Україні. Це відразу змінило політичне й мілітарне положення як на Україні, так і взагалі в східній Европі.

Політична система східної Европи в часі від виступу Хмельницького до союза України з Москвою.

Політична система східної Европи в XVII в. опиралася на існуванню пятьох держав: Польщі, Московщини й татарської Орди, які стояли на першому пляні і яких ціла територія лежала в східній Европі, і двох окрайних европейських держав: Швеції й Туреччини, які в XVII в. відограли дуже активну ролю в східній Европі. Рік 1648 став початком нової доби не тільки в історії України, але взагалі в історії східної Европи. В перших шістьох роках по виступі Хмельницького було це вже добре видко, бо тоді змінилося дуже значно політичне становище Польщі. Польща, яка аж до 1648 року представлялася назверх могутньою державою, дізнала такого внутрішнього потрясення наслідком виступу Хмельницького, що не могла активно виступати в заграничній політиці. Це було видко особливо в Молдавії та Волощині, які підпали тепер під виключний вплив Туреччини, зі шкодою Польщі, що перед тим мала голос у молдавсько-волоських справах. Коли в послідніх роках перед Хмельниччиною в Польщі міг повстати плян великої зачіпної війни з мусулманським світом, то тепер не могло бути про це й мови. Ініціятиву в польсько-турецьких відносинах взяла тепер у свої руки Туреччина й від неї залежало, які будуть відносини між обома цими державами.

Коли з виступом Хмельницького українська справа стала знову на дневнім порядку, Туреччина зацікавилася цією справою, хоча великої активности все таки не виявила. Одиноким її активним виступом було те, що турецьке правительство натискало на кримську Орду, щоби та держалася союза з Хмельницьким проти Польщі. Про безпосередню участь Туреччини у війні з Польщею тоді ніхто в Туреччині не думав і цього не сподівався ніколи й Хмельницький, хоч як йому могло на цім залежати. Причиною цього було те, що Туреччина за Хмельницького не була вже Туреччиною часів Сагайдачного. Вона зачинала підупадати наслідком внутрішнього неладу, який уже давно там запанував. Це мало дуже велике значіння для історії східної Европи, а особливо для української справи, бо воно остаточно рішило, що Хмельницький оперся на Москві замість на Туреччині. Туреччина випустила з рук нагоду здобути перевагу на сході Европи, а коли кільканацять років пізніше підняла боротьбу з тим, щоби не дати України ні Польщі, ні Москві, то це вже було запізно, бо Україна не представляла вже тоді такої сили, як за Богдана Хмельницького.

Далеко рухливішою показала себе кримська Орда, але вона, оперта на грабіжи, не могла провадити якоїсь простолінійної політики, а лучилася в союз раз з тим, другий раз з иншим, відповідно до того, де траплялася ліпша грабіж.

Коли становище Туреччини почало погіршуватися, а становище Польщі змінилося основно на її некористь, то становище Москви стало поліпшуватися. Не маючи сили побороти Польщу збройно, московське правительство зі вдоволенням приглядалося, як Польща, давній її противник, тратила свої сили в тяжкій війні з Україною. Але виступи-

ти активно Москва все таки не хотіла раз тому, що не була певна своєї побіди, а друге, що входили тут у гру напевно й инші міркування. Автократична держава, оперта на міцній царській власти, Москва боялася лучитися з революційним українським рухом, який міг показати свій вплив на соціяльні відносини в московській державі. І тому Москва була так довго невтральною в польсько-українській боротьбі, аж поки на Україні не зломилася соціяльна революція, а українські визвольні змагання не пішли шляхом задержання привілеїв вищих суспільних кляс.

Швеція в перших шістьох роках від виступу Хмельницького провадила мирну політику, пильнуючи тільки того, щоби польський король Іван Казимир не виступив активно зі своїми правами до шведської корони. Корисним було для Швеції те, що польська шляхта не мала охоти зачинати війну зі Швецією, а ще більше те, що Польща попала в тяжку війну з Україною.

Три менші держави: Семигород, Молдавія й Волощина були за надто слабі, а ще до того незгідні з собою, щоби заважити на розвитку подій східної Европи. Але справа виглядала так, що дві з них, а саме Семигород і Молдавія можуть відограти певну ролю в звязку з повставанням козацько-української держави. Не було виключене, що амбітний семигородський князь дасть втягнути себе в акцію, що мала на меті скинення з престолу Івана Казимира і посадження на нім семигородського князя. Але тоді не дійшло ще до того, і навпаки семигородський князь дав втягнути себе в акцію, яка мала на цілі не допустити до осадження на молдавськім престолі Хмельницьких. До цієї акції схилився також і волоський господар

і таким чином родина Хмельницьких знайшла забагато противників у молдавському пляні.

Українська справа вийшла досить несподівано на дневний порядок східно-европейської політики, і то в досить корисній для себе хвилі. Відірвання України від Польщі було в інтересах трьох великих держав: Туреччини, Москви й Швеції. Але тільки для двох з них — Туреччини й Швеції — це було рівнозначне з повстанням незалежної української держави. Для Москви представлялася справа інакше, бо вона уважала відірвання України від Польщі етапом до прилучення України до московської держави. І тому, коли в 1654 році Москва увійшла в союз із Хмельницьким, то зробила вона це тільки для осягнення цієї своєї цілі.

Загранична політика Хмельницького та його союз із Москвою.

Загранична політика Хмельницького мусіла рахуватися з тим фактом, що ні одна з великих держав, що належали до східної Европи або вязалися з нею, не мала змоги зачинати якусь політичну акцію на більшу скалю. Одна тільки кримська Орда була здібна до того й тому Хмельницький звернув туди свою увагу. Союз козацько-татарський був політичною конечністю. Без нього Хмельницький не міг мати виглядів на щасливу війну з Польщею. Україна мусіла мати забезпечений один фронт, коли хотіла на другім фронті провадити успішну боротьбу, а боротьба на двох фронтах була для неї катастрофальною. Тому Хмельницький держиться союза з Ордою і старається з нею поладнати відносини, не зважаючи на зраду Татар під Зборовом чи під Берестечком. А в тім розірвання звязку з Ордою було для Хмельницького ще з того

погляду непожаданим, що Орда була в звязку з Туреччиною, якої Хмельницький потрібував для молдавської справи. Усадовлення родини Хмельницьких на господарськім столі в Молдавії могло статися тільки за згодою Туреччини, а це була справа великої ваги для України. Династична звязь України з Молдавією дуже значно змінилаб політичне й мілітарне становище України.

Тимчасом молдавська справа не дописала, а Татари знову зрадили під Жванцем. Сутуація погіршилася дуже значно не тільки через те, що Україна зосталася без союзника, але й через те, що на політичнім овиді являвся союз польсько-татарський. Це ставило Україну перед перспективою боротьби на двох фронтах і цьому треба було за всяку ціну перешкодити. Про згоду з Польщею не було мови, зосталася Москва, з якою конечно треба було дійти до якогось порозуміння, що могло вратувати молоденьку козацько-українську державу. Союз з Москвою був для України такою самою конечністю, як колись союз з Ордою.

Хмельницький давно передбачав можливість такої ситуації, що Україна мусітиме опертися на Москву. І тому він ще в 1649 р. перед зборівською битвою зачав був дипльоматичні зносини з московським правительством при помочі єрусалимського патріярха Паісія, що відбував тоді подорож до Москви. Пробував теж настрашити Москву пробною мобілізацією на московській границі в 1649 році, то знову тим, що в Чигирині дав опіку претендентові до царської корони, Тимошеві Акундинові, який видавав себе за сина царя Василя Шуйського. Але ці заходи не довели тоді до цілі. Москва не хотіла розривати мира з Польщею, а до Хмельницького ставилася зовсім неприхильно. Але тепер у цій тяжкій хвилі для України Москва

в своїм власнім інтересі не могла злегковажити собі України. Відмова союза з Україною з боку Москви могла була кинути Україну в польський бік, а результатом цього могла бути війна Польщі, України й Криму з Москвою, бо Татарам треба було тоді конечно війни, а Польща потрібувала унеможливлення в будуччині українсько-московської спілки. Москва мала тоді без порівнання корисніше політичне положення, як Україна, й рішила його використати. Це й змусило Хмельницького до великих уступок що до Москви, з яких найважнішою була та, що Україна мала признавати московського царя, своїм царем.

В жовтні 1653 року земський собор в Москві оголосив війну Польщі, а в 1654 році, з початком січня, зїхався Хмельницький з царськими послами в Переяславі, де скликано козацьку Раду, а було присутних 284 людий. Там зложив Хмельницький і козацька старшина присягу. Зараз опісля вислали московські посли своїх людей по Україні з тим, щоби приводити населення до присяги цареві. Це була велика перемога московської політики. В березні 1654 уложено в Москві точки договору. Хмельницький мусів поробити уступки коштом самостійности України. Найважніші з них були такі: 1) Признавання власти царя, як зверхника України, 2) Право царя затверджувати гетьмана, вибраного козаками. 3) Право Москви мати в Київі й Чернигові московських воєводів. 4) Право збирання данини московському царю з давніх королівщин, панських і латинських церковних маєтків на Україні.

Ці точки були тяжким нарушенням незалежности України у відношенню до Москви, але були заразом остаточним, формальним розірванням всякої політичної спілки з Польщею. Всеж таки

Хмельницький поставив границю, за яку не міг перейти в відношенню до Москви. Ця границя була показана в точках договору, поставлених Хмельницьким московському союзникові. Важніші точки були такі:

1) На чолі України стоїть гетьман, вибраний козацьким військом. 2) Гетьман і військо запорозьке можуть приймати посольства від чужих держав. 3) Козацького війська має бути 60.000. 4) Виборні суди козацькі й виборні уряди міські мають далі свобідно існувати. 5) Права й вільности всякого стану людей на Україні не можуть бути нарушені.

Коли спинитися над точками українсько-московського порозуміння з березня 1654 року, або як це названо в історії неправильно „переяславським договором", то перш за все впадає в очі неясність, а то й суперечність навіть головних точок. Бо, як погодити точку, де гетьманові признається права начальника держави, (а саме: право приймати послів чужих держав) з тим, що в Київі й Чернигові мали бути царські воєводи? Тай взагалі в договорі не сказано, де кінчиться власть гетьмана, а де зачинається власть царська. І тому дуже тяжко було би зрозуміти відношення України до Москви, як би опиратися на цім переяславськім договорі. Загально взявши це була би унія двох держав, получених особою монарха.

Але річ у тім, що „переяславська унія", так як вона представлялася в документах, мала тільки теоретичне значіння. Точки „переяславської унії" були дезидератами московського правительства, а формульовані вони були на взір зборівських точок. Москва хотіла мати Україну в такім відношенню до себе, в якім була Україна до Польщі на підставі зборівського договору. Але за цих пять років

українська державність зробила такі великі поступи, що завернути Україну до 1649 року не було можливо. Так звана „переяславська унія" зісталася між документами й не увійшла в життя. Це видко передовсім з того, що гетьман поводився по переяславській унії не як васаль московського царя, а як незалежний володарь української держави.

Всеж таки „переяславська унія" мала велике значіння, бо вона звязала обі держави: Москву й Україну політичним і мілітарним союзом. Такий союз був корисний для обох сторін, бо Україні уможливляв боротьбу на двох фронтах, на польському і на татарському, а Москві уможливляв підняти війну з Польщею, для відплати за попередні поразки, що їх дізнала Москва від Польщі.

Україна незалежною державою в 1655-1657 рр.

Українсько-московський союз змінив не тільки політичне, але і мілітарне положення дуже на некористь Польщі. В хвилі, заключення цього союзу мілітарна ситуація на Україні стояла під знаком нерішучости. На східному Поділлю йшла боротьба між польськими військами й військами козацькими, що стояли під командуванням полковника Богуна, але ні одна ні друга сторона не виказувала рішучих успіхів. Польща не була в силі виставити якогось більшого війська, а Хмельницький теж не зачинав офензиви, поки не уложено з Москвою пляну спільного ділання проти Польщі. Щойно, коли Москва, звязавшись з Хмельницьким оголосила війну Польщі, мусіла воєнна акція набрати більшого розмаху.

Уложено плян такий, що Москва мала провадити офензиву на Литві, а Хмельницький іти

на західну Україну, щоби звідси вигнати польські війська. І так воно дійсно сталося. Московські війська увійшли на Литву й на Білу Русь, а разом з ними козацькі війська, прислані Хмельницьким у поміч союзникові, під командою наказного гетьмана Івана Залотаренка. Не зустрівши сильнішого відпору, ці війська протягом року заняли цілу Литву й Білу Русь і цар у липні 1655 року вїхав у столицю Литви.

Не так гладко йшла справа на Україні. Тут Хмельницький не дуже спішився з офензивою, бо недозваляло на це мілітарне положення. Поляки були тут у кориснішому положенню, бо кримська Орда стала по їх боці й вислала свої війська на Україну. Союз татарсько-польський був відповідю на союз українсько-московський. І саме це не дозваляло Хмельницькому рушити на захід та змусило його до дефензиви. Це використали Поляки й увійшли в глибину України, де получилися з татарськими військами. Під Охматовом дійшло в січні 1655 р. до битви, яка не рішила справи, а знеохочені тим Татаре покинули Поляків. Це ослабило позицію Поляків і вони не могли нічого зробити, а далі й вийшли із східної України наслідком того, що проти Польщі виступив новий дуже грізький противник—Швеція. Це знову змінило цілу мілітарну ситуацію Польщі. Вона вислала свої головні сили проти Шведів, але це не помогло, бо польські війська були побиті, а що найважнійше: польська шляхта відступила масово від свого короля й лучилася з шведським королем Карлом X. Ґуставом.

Щойно тепер почав і Хмельницький нову офензиву на Польщу, накликуваний до того шведським королем, який стояв уже тоді в спілці зі семигородським князем Ракочієм. Накликування

шведського короля не було чимось несподіваним для Хмельницького. Вже давніше, бо ще перед переяславським актом, провадив Хмельницький переговори то зі Швецією, то зі Семигородом. Він хотів обі ці держави втягнути у війну з Польщею, але це йому тоді не вдалося й гетьман мусів шукати опори в Москві. Але тепер стояла справа зовсім інакше. Швеція і Семигород сподівалися, що їм удасться здобути користи в Польщі, зважившись, що ціла Литва й Біла Русь були вже в московсько-українських руках. Над Польщею висіла гроза війни зі Швецією і Семигородом.

Тоді й Хмельницький пішов офензивою на Польщу разом з московськими військами. Він вирушив на західну Україну. Пішов на Поділля, на Камянець, обложив Львів, який і цим разом окупився, бо Хмельницький не хотів його добувати, і розбив польські війська під Городком. В тім часі козацькі відділи разом з московськими військами змусили Люблин до здачі (жовтень 1655). Але на цьому й скінчилася офензива Хмельницького проти Польщі. Довідавшися, що Татари, намовлені Поляками, наскочили на Україну, вернув Хмельницький на Україну, а з ним пішли туди й московські війська. Ця подія мала одначе не тільки військові, але й політичні причини.

Українсько-московський союз 1654 року не мав ознак тревалости. Березневі статті 1654 року були дипльоматичним актом з боку Хмельницького і нічим иншим. Вони були ображовані на те, щоби конечно втягнути Москву в українсько-польську війну, але Хмельницький ніколи не думав про те, щоби ці статті мали колинебудь реальне значіння. Тимчасом московське правительство тільки тому дало себе втягнути в українсько-польську війну, що мало надію зреалізувати зміст березневих стат-

тей. При такому відмінному розумінню українсько-московської спілки не могло бути мови про дійсне порозуміння між союзниками, і між обома сторонами дуже скоро виступив антагонізм. Це було видко насамперед на українськім боці. Як тільки став відомий українсько-московський договір, так зараз проти нього виступила опозиція. До неї належала передовсім часть козацької старшини, а між нею полковник Богун і Гладкий, які таки не зложили присяги московському цареві. Але й між рядовим козацтвом знайшлися противники присяги. Полки Брацлавський і Полтавський не зложили присяги, а козаки з кропивнянського та полтавського побили московських урядників. Так само київські, чорнобильські й переяславські міщани тільки під примусом зложили присягу. В такій поставі одної части української суспільности можна бачити дві головні причини. Одна з них та, що українська суспільність боялася присяги через те, щоби це не було кінцем самостійности України й поворотом чужого панування, тепер московського замість польського. Найясніше здавала собі справу з цього безперечно козацька старшина, зложена з потомків давнього козацтва й української шляхти. Друга причина лежала певно в незорганізованости української суспільности, яка взагалі стояла в опозиції до всякої власти, привчена до того опозицією, в якій стояв український народ до польських властей на Україні перед повстанням козацько-української держави. Вона слухала тільки одного Хмельницького, як того, що саме скинув з українського народу чуже панування, і на тій підставі признавала його власть. Інакші мотиви мало українське духовенство, яке теж не хотіло зложити присяги. Воно боялося, що присяга цареві може спровадити залежність української православної церкви від

московського патріярхату, а через те втрату її автономії. А звязь з московським патріярхатом булаби спровадила відірвання православної церкви на західно-українських землях від київської митрополії, що було би напевно програмою польського правительства, яке не стерпілоб вмішування московського патріярхату в справи православної церкви в Польщі.

Але найяркіше виступив українсько-московський антагонізм на Білій Руси, де козацькі війська провадили воєнні операції побіч військ московських. Там керував українськими військами наказний гетьман Іван Золотаренко. Він в часі від червня до вересня 1654 р. заняв був своїми військами частину Білої Руси, а саме теперішню полудневу частину могилевської губернії. Решту Білої Руси й Литву заняли були московські війська при допомозі також і козацьких військ. І от між українською владою і московськими воєводами почалися зараз дуже великі непорозуміння. Хто був ініціятором цих непорозумінь, годі сказати, але звістки, які маємо, вказують, що козаки були активнішою стороною під цим оглядом. В козацькім таборі принято з дуже великим невдоволенням, що Могилів дістався в московські руки, бо Золотаренко мав намір взяти його під свою владу, і це бувби дуже цінний вклад у ту територію, що її мали в своїх руках козацькі війська на Білій Руси. Взагалі видко було, що Золотаренко мав у пляні створити на Білій Руси нову гетьманщину, яка сталаб складовою частю козацько-української держави Таке поширення українського панування на Білій Руси не могло бути в інтересі московської держави і тому між обома союзниками витворилася колізія. Москва була дуже невдоволена з того, що Золотаренко відіслав 400 міщан і шляхтичів до

Хмельницького, щоби вони на руки гетьмана зложили присягу московському цареві. Московська влада на Білій Руси стояла на тому, що вони повинні зложити присягу цареві на руки московських властей з поминенням гетьмана. Одна й друга сторона випереджувалися взаїмно в опануванню території й дійшло навіть до того, що союзники відбирали одні в одних здобуту землю. При тім доходило до боїв між обома військами, а в 1656 році ці бої дійшли навіть до більших розмірів, бо тоді начальники українських військ, а передовсім полковники: Нечай і Яременко вже отверто перейшли до боротьби з московськими військами.

Так само й на полудневім фронті виникали конфлікти між українськими й московськими військами. Є звістки, що підчас українсько-московської офензиви в 1655 році гетьман наказав своїм козакам розігнати московські війська, які штурмували Гусятин. Так само відомо, що підчас другого походу на Львів гетьман перестерігав львовян, а під Люблином виник гострий конфлікт між московським та українським комендантом через те, що московський комендант Потьомкин хотів привести Люблин до присяги на царське імя, а український комендант Данило Виговський не хотів на це згодитися.

Це все показувало, що про дальшу спілку України з Москвою не могло бути мови. Розрив здавався недалеким і на це мусіли приготовитися обі сторони. Хмельницький в тім часі вів переговори з Туреччиною і з Татарами, а наслідком цього було, що гетьман полишав московські війська на Україні їх власній долі. Позбавлений української підмоги воєвода Бутурлін опинився в дуже скрутнім положенню і мусів зложити великий окуп Татарам. Зближення України з Туреччиною і Кримом розбивало союз польсько-татарський, який

зрештою не мав значіння для Орди, від коли Польща розвалювалась під шведськими ударами. Але найбільше значіння мало те що Швеція брала цілковиту перевагу над Польщею. Польський фронт не представляв тоді для гетьмана небезпеки і стратегічне становище України поправилося на стільки, що Хмельницький відкинув усякі переговори з Польщею, які пропоновано йому з польського боку, а страхаючи Москву союзом України з Кримом, відбирав Москві всяку свободу в політиці що до України. Політичне становище України поліпшилося ще більше, коли між Україною й Швецією відновилися дипльоматичні зносини в 1655 році. Тоді ще не дійшло до повного порозуміння, але на білоруському фронті українсько-швецьке зближення пішло вже так далеко, ще наказний гетьман Іван Золотаренко вислав на поміч Шведам 10.000 війська.

Таким чином на політичнім овиді зачинала зявлятися можливість союза України зі Швеціэю, а що семигородський князь Ракочій II був уже тоді в порозумінню з шведським королем, а цей знову з Бранденбургією, то зачинала витворюватися нова політична система, яка загрожувала обом противникам України: Польщі і Москві.

Це змусило обі ці держави до рішучої зміни своєї політики. Обі воюючі досі сторони: Москва й Польща прийшли до переконання, що їм треба погодитися. Це довело до договору між Польщею і Москвою під Вильною у вересні 1656 р. на підставі якого Москва зріклася своїх здобутків на Литві й Білій Руси, а Поляки обіцяли за те вибрати своїм королем царя на місце Івана Казимира. Рівночасно цар зобовязувався кинути свої війська на Шведів.

Таким чином порозуміння під Вильною озна-

чало союз польсько-московський. Він був корисний для обох сторін. Поляки сподівалися, що при помочі Москви зможуть вигнати Шведів з Польщі, а коли цар стане польським королем, тоді впровадять польських магнатів до їх посілостей на Україні. Для Москви цей союз був тим більше корисним, що унія Москви з ослабленою Польщею ставляла би Польщу в залежність не тільки від царя, але також і від московської держави. В такій ситуації Москва могла би думати про здобуття надбалтійських шведських провінцій, які мали для московської держави велике значіння.

Польсько-московський союз змінив знову політичну ситуацію на сході Европи, яка взагалі тоді змінялася дуже часто. Він був звернений як проти Швеції, так проти України. Тільки Хмельницького ця нова політична констиляція не заскочила, бо він саме тоді, з початком вересня 1656 р. заключив союз зі семигородським князем, Ракочієм, а зі Швецією стояв в переговорах. Союз з Москвою став дуже скоро безвартісним для України. Замість того оба противники України подали собі руки. В такій ситуації скликав гетьман велику нараду до Чигирина, в якій взяли участь, крім генеральної старшини, також полковники, осавули і сотники українського війська. На цім зібранню, яке сучасники назвали „соймом" ухвалено було боронитися солідно проти кождого ворога України. Що ця ухвала була звернена не тільки проти Польщі, але й проти Москви це ясне і вона означала формальне зірвання союзу України з Москвою. Замість того увійшла Україна в зовсім інакшу політичну систему, що складалася з великої коаліції, в яку входили крім України: Швеція, Семигород, Молдавія, Волощина й Бранденбургія-Прусія. До цеї коалїції, втягнено також і Литву, яка мала бути від-

ділена від Польщі. Головну ролю мали відіграти, розуміється, Україна і Швеція. Між ними спочатку не могло прийти до порозуміння, бо Швеція не хотіла признати Україні всіх західно-українських земель, але переговори провадилися все таки далі і в 1657, недовго перед смертю Хмельницького, Швеція згодилася на рішуче жадання Хмельницького що до західно-українських земель.

В такій ситуації Україна стала незалежною державою і першорядним політичним чинником в політиці східної Европи. Чигирин, де перебували посли усіх союзних і заприязнених держав, та куди й невтральні держави, а саме Австрія, теж висилали свої посольства, був якийсь час осередком цілої східно-европейської політики. Це сталося наслідком геніяльности Великого Гетьмана, що в своїх руках держав під шахом всіх східно-европейських політиків. А його пляном було визволити всі українські землі аж по Перемишль і Ярослав з під польського панування, скінчити війну з Польщею рішучо, щоби могти опісля бути готовим на збройну розправу з Москвою. З цього вийшли остаточні переговори Хмельницького зі Швецією і Семигородом, які мали на цілі поділ Польщі між Україною й цими двома державами. Відповідно до договорів між цими трьома державами признано Україні всі українські землі й полудневу частину Білої Руси, Швеція мала дістати північну етнографічну Польщу, крім цього Курляндію, Ливонію, частину Литви й північну Білу Русь а її союзник, Бранденбургія мав дістати західні краї Польщі. Решту Литви мав дістати Богуслав Радзівіл, як осібне князівство, а полудневу Польщу разом з польською королівською короною мав дістати Семигородський князь. Активну участь мали взяти також: господар молдавський і во-

лоський, які мали вислати поміч Ракочому в його поході на Польщу. Ракочій дійсно вдарив на Польщу, а тоді Хмельницький вислав йому на поміч військо під проводом Ждановича, якому опісля вислано в підмогу нововибраного гетманського наслідника, сина старого гетьмана, — Юрія. Але військо Ждановича збунтувалося проти військової старшини, а тоді Жданович покинув Ракочія. Це причинилося дуже до того, що ціла акція семигородського князя в Польщі скінчилася нещасливо. Цей бунт у війську в такій рішаючій хвилі та інтриги козацької старшини проти старого гетьмана й майбутнього його наслідника, гетьманича Юрія, так дуже вразили гетьмана, що він, уже й так хорий від довшого часу, вмер нагло дня 27. липня 1657 року.

Смерть Богдана Хмельницького була великим ударом для молодої української держави. Не стало чоловіка, який потрапив був так повести політику, що Україна стала не тільки незалежною державою, але здобула дуже поважне становище в політичній системі східної Европи. А ця система виглядала тепер зовсім інакше, як у 1648 році. До східно-европейських держав прибула тепер нова українська держава. Її існування означало кінець великодержавного становища Польщі й перечеркувало давню програму московських царів що до збирання земель, які колись належали до держави Рюриковичів. І тому українська держава стала в опозиції як до Польщі, так і до Москви. Це становище України зрозуміли дуже добре в обох цих державах і воно було одною з головних причин польсько-московського союза заключеного під Вильною у 1656 році. Це був початок пізнішої польсько-московської акції в ціли знищення української держави. І в цім була велика небезпека

для України, Богдан Хмельницький звязав Україну з великою коаліцією держав, в якій побіч України головну ролю грала Швеція й Семигород, але саме в послідній хвилі життя Великого Гетьмана ця коаліція була дуже захитана, бо семигородський князь Ракочій був зовсім побитий в Польщі. Це означало для України втрату найближчого союзника. Саме тоді вдарили на Україну Татари. Треба було дальше дуже зручної політики, щоби вдержати політичне становище України в цілости, як це було за Богдана Хмельницького. Таке завдання мав сповнити наслідник Великого Гетьмана.

Ґеоґрафічні обставини. Населення України і його міґрація.

В сьомій добі історії української держави видко так багато сильної волі й такий великий розмах в українського народу, що вони заслонюють собою вплив ґеоґрафічних чинників на розвій політичних подій, хоч усунути їх вони все таки не можуть. І саме історія України за Хмельницького є доказом, що значить енергія народньої маси і що значить така могутня індивідуальність, як Богдан Хмельницький. Цей великий гетьман потрапив народню енергію направити на відповідний шлях і таким чином збудував українську державу. Але при тім ґеоґрафічні чинники відограли свою ролю. Українська революція 1648 р. відріжнялася від усіх революцій, що відбулися на заході Европи своїм великим простором. Там усе відбувалося на невеличких просторах (згадатиб для прикладу політичну революцію в Нідерляндії в другій половині XVI століття), тут усе йшло на великі розміри. Українська революція 1648 р. це чисто східно-

європейська революція, яка відповідає великим розмірам східної Європи. З нею може йти в порівнання тільки революція в східній Європі в 1917 р. Відповідно до таких великих просторів представляється і стратегічний бік справи. Походи Хмельницького на західні землі України були такими далекими, що з ними можуть іти в порівнання тільки походи Турків під Відень і походи шведського короля Густава Адольфа, до Німеччини в часі трицятилітньої війни. А в тім великий простір українських земель мав додатний вплив на розвій революції. Він був причиною, що Польщі було дуже тяжко опанувати революцію, розвинену на таких великих просторах. Але темним боком було те, що коли прийшлося консолідувати сили, організувати українську державу, то це не була справа легка завдяки тому, що населення було розсипане на великих українських просторах.

Другим темним боком було те, що молода українська держава не мала ніде природних границь, а маючи трьох небезпечних сусідів, була наражена на інвазію з усіх сторін. І треба було аж геніяльности Хмельницького, щоби сяк-так забезпечити Україну політичними союзами. На цьому тлі повстав союз України з Кримом, з Туреччиною й Москвою.

Границі української держави за Хмельницького не були усталені й змінилися відповідно до політичного та стратегічного становища української держави. В 1650 р. вони були такі: на заході, від Польщі, йшла границя Случю й Мурахвою. Від Литви йшла границя нинішньою північно-західною частиною Чернигівщини. На півночі й на північнім сході межувала українська держава з московською державою і тут ішла границя нинішньою східною границею чернигівської і полтавської гу-

берні. На полудневім сході, від територій, які були в посіданню Орди, був границею долішній Дніпро, а від турецьких посілостей, що лежали над Чорним морем, була Україна відділена обезлюдненими степами, й колонізація українська доходила на полудне від лінії Бар — Брацлав — Винниця — Черкаси. Тільки від Молдави була природна границя, бо вона йшла Дністром. В послідніх роках гетьманування Хмельницького територія української держави збільшилася через прилучення до української держави полудневої Білої Руси і врешті через прилучення Пинщини. Таким чином українська держава в найліпших своїх часах обіймала значно більше ніж половину цілої української етнографічної території, а майже чотирі пятих простору українських земель, що були до 1648 року під польським пануванням. В 1657 українська держава майже дорівнювала простором тодішній польській державі. Але вона ріжнилася від неї своїм етнічним складом. Тимчасом бо, як Польща навіть без тих земель що відійшли до української держави, мала ще поважну скількість Українців, а далі були тут Литовці, Білорусини й Жиди, не рахуючи дрібніших етнічних елементів, — українська держава була під етнічним поглядом одноманітною, бо наслідком української революції 1648 року багато польської шляхти втекло з України, а так само повтікало з України також і багато Жидів. Великою шкодою для України було те, що західноукраїнські землі, як Галичина й Холмщина, які були найліпше загосподаровані, не належали до української держави. Через те українська держава була відсунена від середньої Европи, і Галичиною, яка була в польських руках, була відтята від Семигороду й Угорщини. Взагалі українська держава за Богдана Хмельницького мала дуже некорисне

географічне положення, бо ніде не мала свобідного шляху на світ. Від Чорного моря вона була відтята й таким чином з усіх боків була оточена державами, з якими приходилося рахуватися при укладанню своїх торговельних відносин. Як досі було, то головні торговельні шляхи йшли з України через Польщу і звідси прямували або до Вроцлава на Шлеську, або до Ґданська й на Балтійське море. Цей шлях був тепер наслідком воєнного стану між Україною й Польщею зовсім замкнений. На його місце треба було відкрити нові шляхи й тому Хмельницький робив заходи в цьому напрямі. Його союзи з сусідніми державами мали не тільки політичне значіння, але прямували також до відчинення нових торговельних шляхів, щоб Україну зробити незалежною під економічним поглядом від Польщі, а опісля також і від Москви. Найприроднішим і найкориснішим торговельним шляхом моглоб стати Чорне море, Босфор і Дарданелі, як би між українською державою й Туреччиною та її васалами уложилися приязні відносини. Це був також дуже важний мотив, чому Богдан Хмельницький шукав союзу з Туреччиною, з Кримом та з Молдавою. В 1651 р. при заключуванню договору між Україною й Туреччиною поставлено було також і економічні справи. Союз із Туреччиною мав дати Україні не тільки політичні, але також економічні користи. Українські дипльомати добилися в турецького правительства того, що українські купці могли мати свобідний доступ до Чорного й Середземного моря, що вони були вільні від мита й могли торгувати по турецьких містах. Для оборони інтересів українських купців мав бути поставлений український урядовець, резидент, в Царгороді, а при устю Дніпра мала бути українська пристань, де живби турецький резидент.

І щойно, коли союз із музулманським світом не приніс сподіваних користей, коли не тільки політичне, але також і економічне становище України не було забезпечене, Богдан Хмельницький почав шукати союзу з Москвою. Цей союз мав дати Україні відкритий шлях через московські землі до шведських посілостей і до Балтійського моря. Але щоби знову не підпасти під економічну залежність від Московщини, Великий Гетьман шукав ще иншого способу дістатися до Балтійського моря. Це могло би статися тільки тоді, якби польське панування усунено з Литви й Білої Руси. Плянований поділ Польщі мав це на ціли, а утворення Новгородського воєвідства під владою Кн. Радзивіла створило би невтральну територію, якою мігби йти торговельний шлях з України до Прусії й шведських посілостей, положених з цього боку Балтійського моря, як це було за галицько-волинської держави. Так само приязні відносини України до семигородської держави могли дати Україні немаловажні господарські користи. Прилучення Галичини до української держави, як це плянував Великий Гетьман, булоби дало можливість Україні увійти в торговельні зносини з середньою Европою при помочі Семигороду. Габсбурські краї булиб тоді відкриті для української торговлі. І саме завдяки цим політичним комбінаціям українська держава не була під економічним поглядом відосібнена й не втратила звязку зі світом. Але не зважаючи на те, Україна все таки стояла здалека від головних торговельних шляхів і через те не могла так добре розвиватися під економічним поглядом, як за київської держави. Її економічний розвиток був однобічний, бо тільки хліборобство й хліборобська верства стояли тут на визначному становищі. Промисел стояв слабо, а міста не розвивалися як слід

і не мали ні економічної сили, ні більшого політичного значіння в українській державі. Це правда, що за Богдана Хмельницького було більше „городів" на Україні, ніж кількадесять років перед тим, але повстання й істнування цих городів не було звязане з торговельними оглядами, а радше стратеґічними. Ці городи були оборонними замками, біля яких осіло населення. Такі економічні обставини не перешкоджували одначе тому, що за Хмельницького був добробут на Україні. Бідних не було мабуть багато, бо по вигнанню маґнатів земля дісталася не тільки давнім козакам, але й новим, покозачілим селянам. А в тім, кому не стало землі, той еміґрував далі на схід.

Недостача природних границь дуже улегшувала еміґрацію української людности в сусідні, східні краї, на так звану Слобідську Україну. За Хмельницького ця східна колонізація обняла вже не тільки Полтавщину, але також і західну частину Харківщини та дійшла аж до горішнього Дону. Еміґрація дуже зміцніла за Хмельницького, особливо зараз по битві під Берестечком, коли польські війська ввійшли в глибину України. Некорисним при цій колонізації було те, що сколонізовані території не ввійшли в політичний звязок з українською державою і попали під московську зверхність. Тай взагалі еміґрація була тоді некорисним фактом для української держави, де населення було й так зарідке, тим більше, що еміґранти були втрачені для тодішньої держави.

Словом, ґеоґрафічні обставини зовсім не приходили в поміч при будованню української держави. Молода держава не мала під цим оглядом підпори, а це показувало, що політична незалежність України була можлива тільки при надзвичайно великій енерґії й духовій консолідації її населення.

Політично-суспільний лад України й внутрішня політика Хмельницького в 1654—1657 рр.

На українських землях повстала козацько-українська держава. Її можна тому так назвати, що головним чинником, який її збудував, була козачина. Ця держава обіймала майже всі українські землі, а саме: Київщину, Чернигівщину, Брацлавщину, Волинь, Полісся й Запорожжя. Тільки Галичина, Холмщина й Підляшша не входили в склад української держави, бо ці краї були ще під Польщею, і так само Буковина і Бесарабія, які належали до Молдавії, та Закарпатська Україна, що належала до Семигородської держави. Повстання української держави є фактом незвичайної ваги в дальшій історії українського народу і воно показує незвичайно скору еволюцію на політичнім полі, яка відбулася на терені України. Перед виступом Хмельницького український народ був під чужим панованням. Ту частину, що була під Польщею, можна поділити на чотири категорії що до свого політичного світогляду. Одна категорія стояла при польській політичній ідеольогії, вважаючи польську державу охороною свого істнування. Сюди належали вищі українські суспільні верстви: українська шляхта, міщанство й духовенство. Другу складали люде, які належали до тих самих українських суспільних верств, але в яких ще жила традиція давньої української державности. Вони симпатизували з давньою українською історичною традицією, хоч ця симпатія мала тільки чисто платонічне значіння і до діла в напрямі незалежности України ці люде не були здібні. А в тім людей з такими поглядами не було багато, це був тільки невеликий гурт, що губився в цілій українській масі. Третя категорія української суспіль-

ности відносилася ворожо до польської державности; вона складалася з нижчих верств, передовсім з селянства. Четверта врешті категорія була це степова українська людність, запорозька козаччина, яка живучи в примітивних суспільних і політичних обставинах, ставилася ворожо не тільки до польської державности, але взагалі до державности, як вона тоді представлялася в Европі. Існування таких чотирьох світоглядів, між якими деякі були як найбільшими контрастами, як особливо світогляд Українця — степовика й Українця хлібороба з польською політичною ідеольогією, не допускало до згуртування усіх творчих сил української суспільности.

Але виступ Хмельницького в 1648 р., його війна з Польщею на чолі козаччини й рівночасно з тим соціяльна революція українських селянських мас змінили цілковито світогляд української суспільности. Протягом кількох років кристалізувалася українська нація, яка концентрувалася коло української точки тяжкости, якою стала ідея української державности. Ця кристалізація не пішла одначе легко й все таки не могла в такім короткім часі, від 1648 року до смерти Богдана Хмельницького в 1657 р., зовсім усунути ці контрасти. Але поступ був дуже великий і це уможливило збудування великим гетьманом української держави.

На перше місце між усіма суспільними клясами стало козацтво. Воно перейшло величезну еволюцію, чи радше сказатиб революцію. Наслідком погрому в 1638 році козаччина була зігнана з хліборобської України й обмежена на запорозькі степи. Десять років проживання тільки на степах мусіло зробити свій вплив, і козаччина стала знову виключно степовим появом, як це було в перших часах її істнування. Тепер, увійшовши знову в

хліборобську Україну й ставши тут міцною ногою, козацтво не мало охоти звідси вступатись. По вигнанню магнатів з України воно захопило їх землю в свої руки. Ця земля стала почасти державною землею, приділи з якої віддавано до вжитку козацьким урядовцям, решта стала приватною землею козацтва. Але й та земля, що була звязана з урядовим становищем, стала опісля, по Хмельницькім приватною власністю родів, що їх члени належали до козацьких урядовців. До такого поставлення земельної справи причинилося те, що між козацтвом було багато людей, які не з титулу своєї приналежности до козацтва, а ще перед тим належали до української шляхти чи міщанства, мали свою земельну власність. Звісно бо, що козаччина, особливо від часів Хмельницького, складалася з ріжних суспільних верств. Тут побіч селян були також шляхтичі, міщане, поповичі то що. Взагалі з усього видко, що українська держава мала в собі численну суспільну верству, яку називано „городовим козацтвом". Її можна назвати хліборобською козаччиною, бо її матеріяльною підставою було хліборобство. Ця козацька верства пригадувала своїм становищем в українській державі шляхту в тодішніх европейських державах. Вона мала упривілейоване становище й тут в українській державі в її руках була адміністрація й судівництво, а разом з тим вона, одинока з суспільних верств, сповняла військову службу. Козаччина ділилася на старшину, яка відповідала шляхетській аристократії в европейських державах, і на рядове козацтво, яке було тим, чим була в Европі дрібна шляхта. І тимчасом, як рядове козацтво вийшло зі селянства й дрібного міщанства, старшина козацька побіч потомків давнього січового козацтва мала між со-

бою багато українських шляхтичів. Усі вони признавали зверхність української держави. Одні з ідейного погляду, бо для них українська держава була відновленням давньої історичної традиції часів політичної незалежности України княжої доби, инші — просто тому, щоби не втратити своїх посілостей на Україні, або врешті з антаґонізму до польських маґнатів на Україні, які своєю безоглядною експанзією, загрожували існуванню дрібнішої шляхти. Приступлення української шляхти до козацтва мало дуже корисні наслідки. Воно дало козацтву інтеліґентні сили, які були дуже потрібні при будові української держави. Воно відірвало козаччину від „степового світогляду", відсунуло його від Січи, та зблизило до культурної Европи.

Таким чином козацька верства стала творчим чинником при будові української держави й цю державу будувала під проводом великого гетьмана. Істнування цієї верстви було тісно звязане з істнуванням незалежної України. Історичні події показали аж надто добре, що в Польщі ця верства ніколи не могла би дійти до такого суспільного й політичного становища, яке вона мала тепер. Українська держава лежала в інтересі козацтва й це зрозуміли дуже добре ті, що боялися присягати цареві в 1654 році. Тільки завдяки цьому міг Хмельницький входити в союз чи то зі Семигородом, чи то зі Швецією. Він знав, що інтеліґентна частина козацтва стане все при ньому, хочби треба було зовсім відкрито зірвати з Москвою, а козацька маса піде за козацькими провідниками й за його авторитетом.

Найближчою під суспільним поглядом до хліборобського козацтва була українська шляхта, яка не покозачилась, але признала українську державу. Ця шляхта стояла в перших роках по

виступі Хмельницького здалека від визвольної боротьби українського народу. Хоч акція Хмельницького йшла своїми шляхами, що мали в перших роках діяльности Хмельницького запровадити тільки до привілеїв для козаччини, то одначе була ця акція занадто звязана з соціяльною українською революцією, що розвинулася рівнобіжно з нею. А соціяльна революція так, як вона представлялася в 1648—1649 роках, означала знищення шляхти без огляду на її національність. До такої революції не могла шляхта поставитися інакше як негативно. І це перешкодило тому, що українська шляхта тільки невеликою частиною пішла в ряди козаччини. Відколи одначе соціяльна революція заломилася в 1649 році, а акція Хмельницького пішла виразно на шлях тільки чисто-козацької політики, відтоді Хмельницький перестав бути для цієї верстви небезпечним, а коли далі показувалося, що на українських землях повстає українська держава, оперта на станових привілеях, тоді ця шляхта не бачила причини ставитися негативно до української держави. Вона таки віддавалася під опіку гетьмана, бо не вірила, щоби на українських землях могла знову вернути польська влада. І тому шляхта, діставши запевнення власности своїх маєтків і шляхетську самоуправу, вертала на Україну, яка була в козацьких руках і з якої вона була втекла наслідком соціяльної революції. Але згодом українська держава стала навіть атракцією для української шляхти й то навіть спольщеної, римокатолицької, яка мешкала на землях, що ще не дісталися під власть гетьмана. Це було в послідніх роках гетьманування Богдана Хмельницького, в часі, коли українська держава стояла на верху своєї слави й могутности. Між иншим в 1657 році зголосилася до підданства гетьманові пинська шляхта.

Непокозачена українська шляхта була другим дуже важним чинником при будові української держави. Звязавшися раз з Україною, вона мусіла стояти вірно при ній, бо тільки істнування української держави могло охоронити її від репресій з польського боку за відступлення від польскої державности.

Українське православне духовенство теж перейшло протягом девятьох років від 1648 року важну еволюцію. В початках війни Хмельницького з Польщею воно стояло до козаччини досить здалека. Спілка козаччини з православною церквою за Петра Конашевича Сагайдачного пішла в непамять, відколи козаччина вступила на радикальніший шлях у своїх відносинах до Польщі. А в тім між вищим православним духовенством прийшла до переваги консервативна течія, яка держалася польської державної ідеї. Розриву з Польщею це духовенство не хотіло тим більше, що відносини польських політичних чинників до православної, церкви стали ліпшими, ніж це було перед Сагайдачним. Хоча православна церква в Польщі не мала тих прав, що латинська, то всеж вона мала свою автономію, яку не зачіпив ніхто, бо власть царгородського патріярха була дуже невеликою. Православне духовенство не мало охоти перемінювати польську державу на московську, не зважаючи на православний характер цієї послідньої, бо спілка з Москвою означала дійсну залежність української православної церкви від московського патріярхату. І тому в 1654 році, коли дійшло до унії України з Москвою, вище духовенство рішучо обстоювало незалежність української православної церкви й не хотіло присягати цареві. Тодішній київський митрополит Сильвестер Косів заявив, що він не буде присягати московському цареві, й що він взагалі

не признає ніякої світської власти. Цей послідній висказ є доказом, що українській церкві не були чужими погляди, які давно витворилися в Европі, а це віддалювало, розуміється, українську церкву від московської, яка таких західних впливів до себе не допускала.

Так само не хотіло православне духовенство вязатися з козаччиною. Воно не хотіло козацько-українського панування, бо боялося побіди соціяльної революції, яка в перших часах Хмельнищини звязалася з козацтвом. А соціяльна революція була через те небезпечна, що вона по знищенню великої земельної власности, яка була в світських руках, могла опісля стати фронтом проти великих церковних земельних маєтків. Але була між православним духовенством також і друга течія, яка прихильніше дивилася на козаччину, вважаючи спілку з нею можливою. Це стало особливо ясним тоді, коли польське панування дуже захиталося на українських землях по великих побідах Хмельницького, а козаччина ставала чим раз міцніше на Україні. З тим фактом треба було рахуватися, і тому, коли Хмельницький вїзджав у 1649 році до Київа, православне духовенство витало його з великими почестями. А коли українська держава зачала будуватися й про поворот польської влади на землях східної України не було мови, українське духовенство звязалося тісно з нею, тим більше, що нова українська держава при своїм суспільнім і політичнім ладі зовсім добре оберегала інтереси української православної церкви. Незалежна українська держава стала дуже міцною підпорою автономії православної церкви на Україні й це мусіли дуже добре розуміти українські духовні круги. Некорисним фактом було тільки те, що не всі українські землі знаходилися в українській

державі, і що саме західно-українські землі, де були великі церковні маєтки й звідки багато духовенства йшло на вищі церковні уряди на східній Україні, зосталися під Польщею. Це могло в дальшій консеквенції допровадити до відірвання цих земель від київської митрополії.

З усіх суспільних верств на українських землях перейшло найменші зміни міщанство наслідком упадку польського панування. Міста з німецьким правом були в Польщі свого роду „державами в державі" так само як і в Німеччині, і з таким характером вони зосталися і в українській державі. Одна тільки настала зміна. Німецьке мійське право, вироблене ще в середніх віках звязане було дуже тісно з латинською церквою і таким чином всюди там, де було впроваджене, ставляло латинників на першому місці зі шкодою ісповідників иншої віри. А що латинство означало на українських землях польськість, то таким чином німецьке право дуже причинилося до спольонізування українських міст. Повстання української держави мусіло положити цьому кінець і українські міста, хочби з німецьким правом, мусіли зостатися українськими, бо про обмежування православних по містах не могло тоді бути мови. А що до менших міст, то вони були дуже тісно звязані з українською державою і з пануючою в ній козацькою верствою. Їх мешканці були почасти вписані в козацький реєстр і тому підлягали козацькій юрисдикції. Дрібне міщанство взяло велику участь у війнах з Польщею, воно дуже покозачіло, а через те часть його користувалася козацькими привілеями. Це вийшло на користь дрібного міщанства, а тому й ціле міщанство, як суспільна верства, було вдоволене з того, що на місце польської влади прийшла українська влада.

Дуже важні хвилі переживало українське селянство за часів Хмельницького. Воно зараз по перших його побідах підняло велике повстання з ціллю повалити на них пануючий суспільний лад. І тому, коли Хмельницький на чолі козаччини виступив до війни з Польщею, то селянство солідаризувалося з тим і на чолі своїх ватажків теж провадило боротьбу з Польщею. Численні ватаги українських селян взяли тоді участь у цій боротьбі, осередком якої по українськім боці були всеж таки козацькі війська. Соціяльна революція обняла всі східно-українські і деякі західно-українські землі, а саме Галичину й Волинь. 1648 і 1649 рр., це часи найбільшого розцвіту соціяльної революції. Відколи одначе Хмельницький відступив зпід Замостя вкінці 1648 року, вивів свої війська з західно-укр. земель, відтоді зачався упадок соціяльної революції. Зборівський договір ствердив це в цілій основі, бо в ньому не згадано ні словом про селянство. Це означало, що козаччина й селянство мали свої осібні інтереси. Козаччина боролася за свої привілеї в польській державі, а селянство боролося за повалення суспільного ладу на українських землях. Всеж таки соціяльна революція принесла користи українському селянству, хоча певно не такі, яких воно собі бажало. Передовсім, значна частина селянства була принята в козацтво і таким чином дістала козацькі привілеї. Давні кріпаки стали свідомими людьми, а захопивши землю по шляхтичах-маґнатах, вони вдержалися в посіданню на підставі козацького права володіння землею. Тільки та частина селянства, яка не ввійшла в козацьку верству, зосталася далі при панщині, хоча ця панщина була тепер лагіднішого характеру тому, що в українській державі суспільне становище ані козацтва ані шляхти, яка дістала дозвіл знову

володіти своєю землею, не було таке міцне, як становище шляхти й особливо польських магнатів на українських землях перед 1648 роком. Але й така панщина була причиною невдоволення цієї частини селянства, тільки ж воно не мало в українській державі небезпечних наслідків через те, що селянство було позбавлене своїх найрухливіших елементів, які увійшли в козацтво. Не маючи потрібної організації, ні якоїсь програми крім нищення суспільного ладу, опертого на панщині, селянство починало по великім виладуванню своєї енергії в перших роках по виступі Хмельницького впадати в пасивність і остаточно погодилося зі своєю долею. А в тім, для рухливіших елєментів, яким не пощастило стати хліборобом-козаком, зоставалася ще одна можливість: кидати хліборобську Україну і йти на Запорозьку Січ.

Тільки на самім початку виступу Хмельницького Січ мала політичне значіння, опісля за Богдана Хмельницького вона не відограваля майже ніякої політичної ролі, маючи за те далеко більше значіння під суспільним поглядом. Як довго Хмельницький провадив війну з Польщею і розвалював польське панування на Україні, так довго запорозькі козаки стояли при ньому. Але з хвилею, як зачала будуватися українська держава і врешті в послідніх роках панування Хмельницького була зорганізована, відтоді між хліборобською Україною і степовою, запорозькою козаччиною зачала творитися прірва. Суперечність між культурою і степом і цим разом показала своє. Між українською державою, та її частиною, Запорозькою Січчю, витворювався антаґонізм на суспільному полі. По закінченню війни з Польщею йшли на Січ усі ті неспокійні елєменти, які вийшовши раз з нормального життєвого шляху, не могли вложитися знову

в спокійне, оперте на управі поля життя. Ще гірше було те, що на Запорожжя йшли й ті люде, яким не пощастило дістати землю на Україні. Вони вважали себе покривдженими й наслідком цього ставилися неприхильно до української держави, що не сповнила навіть їх найскромніших бажань. А в тім проживання на степах серед примітивних економічних і суспільних обставин витворювало й далі, як і перед 1648 роком, тип Українця-степовика, нездатного погодитися з суспільним і економічним ладом, збудованим на европейський лад. Для нього всі суспільні й економічні нерівности, привілеї одних верств а пониження инших являлося чимось таким дивоглядним, що він волів свою свободу на степу. Він носив однакову назву з хліборобом-козаком, але для нього хліборобська козаччина й особливо її старшина була несимпатична. Степова козаччина мала зовсім інакші інтереси, як хліборобська Україна, й тому між ними не могло бути солідарности. Тим пояснюється, що Січовики в 1649 році стали в опозиції до Хмельницького й вибрали собі осібного гетьмана. Такі опозиційні настрої переносилися з Запорожжа на хліборобську Україну й поширювалися між українським селянством і навіть хліборобським рядовим козацтвом. Вони були причиною, що суспільний лад на хліборобській Україні не міг стати на міцних підставах, бо всякий натиск згори викликував еміграцію рухливіших елементів на Запорожжя, а це могло в дальшій консеквенції створити на Запорожжу таку суспільну й мілітарну силу, яка могла відважитися на боротьбу з українською державою. Таким чином існування степової козаччини в сусідстві хліборобської козацько-української держави було дуже великою небезпекою для цієї держави.

Так виглядав суспільний лад в українській державі в другій половині панування Богдана Хмельницького. В засаді він був подібний до суспільного ладу зперед 1648 р. на українських землях, хоч усе таки є тут важні переміни. Упривілейовані верстви зосталися тут і надалі, панщина, хоч у лагідніших формах, теж далі істнує. Але одно було знищене цілковито: висока земельна аристократія, так звані польські „королевята" на українських землях. Це був дуже важний наслідок соціяльної революції й воєн козаччини з Польщею. Україна стала тепер менше аристократичною країною, бо точка тяжкости економічного й суспільного життя перенеслася на середню земельну власність, яку репрезентувало козацтво й шляхта, звязана з козацтвом. Більші посілости зосталися тільки при православній церкві, при деяких українських маґнатах і при ранґових козацьких урядах, а передовсім при гетьманській булаві. Таким чином суспільний лад в українській державі не виказував суспільного перевороту, а тільки суспільні переміни.

Велику визвольну боротьбу українського народу з Польщею, що почалася в 1648 році, названо „Хмельниччиною". Назва остільки справедлива, що головною особою й провідником у боротьбі з Польщею був Богдан Хмельницький. Але імя великого гетьмана звязане передовсім з війнами козаччини з Польщею, з повстанням української держави. З соціяльною революцією вяжеться імя Хмельницького тільки припадково, завдяки особлившим обставинам. Богдан Хмельницький ніколи не був соціяльним революціонером, і ніколи не хотів соціяльного перевороту. Доказом цього є домагання поставлені Хмельницьким польській стороні в часі зборівських переговорів. Соціяльна революція втра-

тила свій розмах уже в 1649 році, але Хмельниць
кий провадив війну з Польщею далі і серед того
зачав будувати українську державу. І він приклада
руку до того, щоби як найскорше скристалізувавс
в цій державі суспільний лад по кількох рока
перевороту. Він є погляду, що українська держав
мусить бути збудована на підставі такого суспіль
ного ладу, який тоді існував в Европі. А підставо
цього ладу булаби приватна земельна власність,
не „общинне" право московське, чи січове комуні
стичне. І тому Хмельницький признає дідичн
право володіння землею козацтву й шляхті, як
признала суверенність української держави. Цьог
не було ні в Москві, ні на Січи. Він бачить конеч
ність існування панщини, бо без того не йшла
тоді земельна господарка, і конечність існуванн
упривілейованих верств: козацтва, шляхти, духо
венства й міщанства. Козацтво для нього найго
ловніша підпора української держави й він йог
рішучо відмежовує від селянства. Козацтво дл
нього, це нова, українська шляхта, повстала н
місці польської шляхти, що має такі самі обовязк
що до української держави, як польська шляхт
що до польської. Цінною верствою є для гетьман
й шляхта й тому він приймає її до своєї держав
без огляду на її віроісповідання, під одиноко
умовою признання зверхности української держав
В своїй суспільній політиці він натрапив на опо
зицію з боку селянства, яке не хотіло піддаватис
панщизняним обовязкам. Це невдоволення з Хмель
ницького зумів зразу використати польський уря
Він то головно причинився до того, що в 165
році вибухнув бунт на Україні проти гетьмана
Гетьман здушив цей бунт залізною рукою й дал
держався своєї суспільної політики. Що для ньог
існування Запорожської Січи з її примітивним су

спільним підкладом не було бажане, цього можна догадуватися, знаючи суспільну політику гетьмана в українській державі. Хмельнйцькому вдалося здержати суспільну рівновагу на Україні. Крім бунту 1655 року не було тут більших суспільних заворушень. Імя гетьмана було на Україні, занадто великим авторитетом, зручна політика його теж зробила своє. Гетьман умів з одного боку пристосуватися до обставин, а з другого вчинити по своїй волі. В суспільній політиці постунає Хмельницький рішучо, маючи ясну програму перед собою. Не менш рішучим був гетьман і що до управи в державі.

Українська держава творилася серед воєнних подій і суспільних потрясень. Цілком природне, що завдяки цьому вона не могла як слід зорганізуватися за цих девять років від виступу Хмельницького до його смерти. Але дуже великий поступ в організованню держави було видко. В послідніх роках гетьманування Хмельницького українська держава була вже в головнім зорганізована.

Ціла українська держава була поділена на округи, де були розміщені козацькі сотні, над якими стояли сотники. Вони мали власть військову над козаками, що належала до сотні, а також адміністраційну й судову власть у своїм окрузі над населенням, яке не мало самоуправи: над міщанством, передовсім дрібним і селянством. При сотнику були ріжні сотенні уряди, як писарь, осавул, обозний та инші. Сотні ділилися на козацькі громади, на чолі яких стояли отамани. Як громади, так і сотні не мали однакового числа козаків. Сотні складалися часом з двіста-триста людей, а часом тільки з кількадесяти.

Над сотниками стояли полковники, які управляли полком. Під „полком“ розумілася округа, де

стояв полк козацьких військ. Простір полкової округи був ріжний тай чисельна сила козацького полку була ріжна: бували полки, які складалися часом з кількох сотень, а часом навіть з двацяти. На чолі полкової округи стояла полкова старшина: полковник, обозний, суддя, осавул, писарь і полковий підскарбій. Ця полкова старшина творила раду, яку скликав полковник на нараду в справі свого полку. Число полків і полкових округ не було за Хмельницького однакове. В 1649—1650 р. р. було на Правобережній Україні девять полкових округ: Чигиринська, Черкаська, Канівська, Корсуньська, Білоцерківська, Уманська, Брацлавська, Кальницька і Київська, а на Лівобережній Україні сім: Переяславська, Кропивенська, Миргородська, Полтавська, Прилуцька, Ніжинська і Чернигівська. Значіння полкової старшини, а передовсім полковника було велике. Вони були не тільки начальниками полків, але найвищими урядовцями у полковій окрузі. Полкову старшину вибирала полкова рада, а сотенну-сотенна.

Крім козацької адміністрації, яка особливо на східній Україні обіймала цілу територію держави, була ще шляхетська адміністрація. В українській державі шляхта мала свою самоуправу. Вона мала свої власні суди й инших урядовців. Це особливо видко в західній части української держави де козацтво не стало так міцно, як на сході України. І тому в західних землях української держави шляхта була далеко важнішим політичним і суспільним чинником, як на сході України, а через те й її політичне становище було тут міцніше. Клясичним прикладом може бути пинська земля, на чолі якої стояв шляхетський староста в ролі гетьманського намістника. Він стояв на чолі адміністрації пин-

ської землі і представляв гетьманові кандидатів на уряди зпоміж шляхти. Всі уряди як у Пинщині, так і взагалі на Україні мусіли бити затверджені гетьманом.

Міста мали самоуправу остільки, оскільки вони мали німецьке право. Всі инші міста були під козацького адміністрацією.

Крім місцевих урядів був центральний уряд у Чигирині, який складався з так званої „генеральної старшини". Тут були такі урядовці: генеральний писарь, який управляв генеральною канцелярією, ґенеральний обозний, який завідував артилерією, ґенеральний підскарбій, який завідував фінансами, ґенеральний осавул, прибічний урядовець гетьмана (по теперішньому адютант) і ґенеральний суддя, який проводив на ґенеральнім суді. Усіх цих урядовців можнаби назвати по теперішньому міністрами. Це було правительство української держави. Рада ґенеральної старшини, це була Рада міністрів.

Для рішення важних справ скликував гетьман сойми в Чигирині. В цих соймах брала участь козацька старшина не тільки ґенеральна, але також і полкова. За Богдана Хмельницького ці сойми не мали надто великого значіння, бо їх ухвали відбували ся під впливом гетьманського авторитету. Так само голос ґенеральної старшини не мав великого значіння.

Українська держава завдячувала дуже багато таланові Хмельницького і його політичному розумові. Така сильна особистість була потрібна конечно, бо молоденька держава не була ще сконсолідована. Але будування держави йшло за великого гетьмана дуже скоро й виявляло гарні успіхи. Найліпше представлялося військо. Його було більше, ніж 60.000, як то подано в березневих

статтях 1654 року. Це була армія піша, кінна й артилерія. Підчас війни збільшалася армія загальним ополченням, зложеним з охотників. Тоді вона доходила навіть, як кажуть, до 200.000. Але навіть і без того 60-тисячне правильне козацьке військо було не аби-якою силою в тодішніх часах, тим більше, коли воно було в руках такого знаменитого полководця, як Хмельницький. Всі побідні битви козаків над польськими військами відбулися під командою самого Хмельницького, а поразка козацьких військ під Берестечком сталася в неприсутности гетьмана.

Дуже велика шкода, що не маємо відомостей про те, як справлялася адміністрація на Україні. Вона мала на визначніших становищах людей освічених, чимало української шляхти, яку радо приймав Хмельницький до адміністрації. Була тільки та небезпека, що українська суспільність занадто зжилася з польськими порядками, а маючи перед очима польську адміністрацію, могла навчитись усіх тих темних рисів, що їх мала адміністрація польська.

Темним боком адміністрації на Україні було те, що вона находилася переважно тільки в руках козацької кляси й до неї не допускано міщан, з виїмком тих кільканацяти міст, які мали здавна самоуправу. Це саме пригадувало відносини в Польщі, де адміністрація була теж тільки в руках шляхти й панів. Так само, як у Польщі не брало міщанство участи в управі державою, — в правительстві українськім не бачимо його представників. Тут є тільки ті міщани, які перейшли в козацьку верству.

Справа судів на Україні не була добре поставлена. В перших роках Хмельниччини, коли впали польські шляхотські суди, а козацька адмі-

ністрація ще не встановилася на Україні, набирають значіння міські суди. Вони судять не тільки міщан, але й людей з иньших суспільних кляс, які знаходились в окрузі міста. Пізніше набирають значіння козацькі суди й навіть по містах із самоуправою полковник є часто присутний в міських судах Тоді міські суди стають знову чисто міщанськими. Пізніше, коли часть шляхти вернула до української держави і приняла її горожанство, повстали шляхотські суди, призначені для шляхти. Їх значіння було тісно звязане зі значінням шляхти й тому на західних землях української держави там, де шляхта мала найбільше значіння, шляхетські суди були головним органом судівництва.

Організація скарбу за Хмельницького, хоч і наладжувалася, все таки осталася слабкою. Українська держава мала за мало доходів і тому не було буджетової рівноваги. В цім теж видко пережиток польської держави на Україні, бо в Польщі організація державного скарбу все стояла дуже слабо.

Українське правительство мало доходи: 1) з маєтностей, сконфіскованих польським королям, латинській церкві й приватним людям. Не всі з цих маєтностей стали власністю скарбу української держави, бо багато було захоплено приватними людьми в часі воєнної завірюхи, але якась часть все таки лишилася; 2) з податків, і то безпосередніх, з так званого подимного, себто від кождої хати, і з посередніх, з чопового (з меду, горівки вина й пива) і з мита від товарів, які спроваджувано з заграниці або вивожено з України. Ця податкова система теж нагадувала польську податкову політику, але вона згоджувалася зрештою з иншими тодішніми европейськими державами. Упривілєйована кляса — козацтво й так само

шляхта, що служили державі, — були майже вільні від податків, а головний тягар упав на міщан і селян так, як це було в Польщі.

Козацькі уряди були оплачувані земельними маєтностями, а по змозі й грішми. Найліпше оплачуваний був генеральний писарь, опісля обозний, осавули і т. д. Багато витрачувано грошей також на дипльоматію. Гетьман висилав за границю часто дипльоматичних послів, а багато заграничних послів приїздило до Чигирина, і треба було їх також оплачувати чи обдаровувати. Українська держава мала свої гроші і їх уже в 1649 році било в Чигирині. Вони були мабуть срібні і на них було вибите на одному боці імя гетьмана Богдана, а на другому був меч.

На підставі березневих статтей 1654 року Україна мусіла платити податок цареві, але справу відложено, а пізніше, коли гетьман став самостійно що до Москви й звязався зі Швецією, не було мови про ніякий податок для царя. І під цим оглядом березневі статті зосталися на папері.

Адміністрація української держави обіймала також і Запорожжя, де козацька старшина була обсаджена гетьманом. Тільки виїмково зявлявся там осібний гетьман, вибраний самими січовиками. Всеж таки Запорожжя представляло під політичним оглядом осібну індивідуальність. Запорозька адміністрація не була звязана з землею, як це було на инших землях української держави. Січ зосталася надалі чисто військовою орґанізацією, яка одначе за Хмельницького не мала змоги провадити своєї осібної політики. Придушена Польщею вона далася втягнути до війни з нею і силою фактів увійшла в склад новозбудованої української держави. На цьому скінчилася програма Запорозької Січи що до Польщі; свобода січовиків була

забезпечена й для Січи зосталася тільки давня її програма: боротьба з Татарами й Турками. Але й ця програма стала безпредметовою наслідком повстання української держави. За панування гетьмана Богдана Хмельницького ініціятива в східній політиці української держави лежала в його руках і Січ не мала можности провадити свою осібну політику. Через те політичне становище Січи дуже змаліло за Хмельницького й вона опинилася в дивнім положенню. Без можливости сповнювання своєї програми, без свободи ділання Січ стала пережитком, дальше істнування якої було заквестіоноване. Істнування Січи не мало рації остільки, оскільки українська держава стоялаби міцно і окрім инших своїх завдань, потрапилаб оборонити українські землі перед Ордою. Тільки занепад української держави чи її цілковитий упадок поставивби Запорозьку Січ знову на передньому місці в українській політиці.

Центральною особою в українській політиці був гетьман. Його власть була дуже міцна й нічим необмежена. Спочатку тільки гетьман Запорозької Січи, вибраний січовиками, став опісля гетьманом городового козацтва й врешті володарем української держави. І так розумів своє становище Богдан Хмельницький. Він називає себе „самовладцем і самодержцем з волі Божої“ і цю гідність монарха признають йому володарі й достойники инших держав. Султан називає Хмельницького „славою монархів“, шведський король признає йому титул „дідичного київського й чернигівського князя і гетьмана військ запорозьких“, патріярх Паїсій називає Хмельницького „Князем Руси“, а Поляки, хоч з неохотою і гнівом говорять про „Князівство руське“, про „монархію руську“ Хмельницького. Ці вислови є доказом, як високо стояла

в очах чужинців власть гетьмана Богдана Хмельницького. Несподівано, наслідком незвичайних обставин і особистих прикмет став звичайний шляхтич-Українець володітелем могутньої держави. Це факт, що може нагадувати імя Цезара, Кромвеля й Наполеона І.

Високе достоїнство Хмельницького в українській державі поставило йому перед очі ідею соборности України. Хмельницький рішучо обстоює програму, що всі українські землі повинні належати до української держави. Це говорить він виразно польським посланцям всякий раз, як вони приходили до нього переговорювати в справі мира між Україною й Польщею. Так само справу приналежности всіх українських земель до української держави кладе гетьман на першому місці при переговорах про союз України з Семигородом і Швецією і поки ці держави не признали жадань Хмельницького в цій справі, так довго гетьман не хотів входити в ніякі переговори з ними.

Разом зі зміною становища Хмельницького змінялися його погляди на відношення гетьманської власти що до питання про підданство. Спочатку гетьман мав на оці тільки козацтво, опісля, коли в боротьбі з Польщею взяли участь всі українські суспільні верстви, гетьман мав все на думці цілий український народ православний, як тісно звязаний з православною церквою. В послідніх роках Хмельницького видко зміну остільки, що гетьман признав в українській державі повноправність також і римо-католикам. Отже не віра була рішаючим фактом, а признання суверенітету української держави, і тільки воно давало політичні права населенню України.

Щоби зміцнити свою власть, хотів гетьман посадити свою родину на молдавськім столі. Мол-

давія могла бути дуже доброю підпорою для гетьманської власти на Україні тим більше, що тут можна було побоюватись опозиції. Найнебезпечнішою булаби опозиція козацької аристократії, високої козацької старшини. І така опозиція дійсно істнувала. Козацька старшина, яка підтримувала внішню політику гетьмана й так само його суспільну політику, не хотіла погодитися з фактом гетьманського абсолютизму на Україні. Вона мала дуже близький приклад в Польщі, як можна обмежити королівську власть в державі. Польща була радше шляхотською республикою ніж монархією, і такого політичного ладу бажала собі козацька старшина з генеральним писарем Іваном Виговським на чолі. В порівнанню з властю польського короля власть гетьмана була зовсім інакшою. Там ніби король, ніби президент республики, тут на Україні — абсолютний монарх. Але ця опозиція козацької старшини не мала відваги відкрито виступити проти Великого Гетьмана. Хмельницький мав занадто велику популярність у рядового козацтва, щоби козацька старшина могла піднятися боротьби з гетьманом. Тому вона піддавалася гетьманській волі, і найліпшим доказом цього є те, що гетьманського сина, молодого Юрія, вибрано наслідником в гетьманстві. Вибрав його козацький сойм. Це був цілковитий тріюмф внутрішньої політики Богдана.

Богдан Хмельницький це одна з найбільших постатей в українській історії. Українська держава була твором переважно його діяльности, і твором тим ціннішим, що він повстав серед дуже тяжких обставин. Польський історик Кубаля характеризує Богдана Хмельницького так:

„Чужоземці порівнювали Хмельницького з Кромвелем. Таке порівнання приходило само со-

бою тоді, коли ці двоє людей звертали на себе всю увагу заходу й сходу Европи. Проте Хмельницький мав багато трудніше завдання. Простір його влади мав скрізь відкриті межі. Не розпоряжав він, як Кромвель, вишколеною інтелігентною верствою і засобами старої, могутньої держави. Військовість, фінанси, публичне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все це треба було сотворити, все це лежало на його голові. Він мусів добирати й поучати людей, заглядати в найменші подробиці. І коли його військо не вмирало з голоду, коли він мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних агентів, коли йому ніколи не бракувало грошей, то це його особиста заслуга, якої йому можна позаздрити і то не тільки у нас, в Польщі. Була це людина, з якого боку на неї не дивитися, надзвичайна. Він до такої міри перерастав людей високо талановитих, що сягав до меж невловимих. Можнаб сказати про нього, що він народився володарем: умів скривати свої наміри, в рішучих хвилинах не вагався — скрізь могутня воля й залізна рука".

Іван Виговський гетьманом. Союз шведсько-український. Бунт Пушкаря.

Назначення молодого Юрія Хмельницького наслідником Великого Гетьмана було перемогою гетьманської політики, яка через спадковість родини Хмельницьких на гетьманськім столі мала на ціли створити міцну гетьманську владу на Україні. Козацька старшина мусіла уступити й згодитися на таке поставлення справи що до найвищої влади в українській державі. Але через те вона

не покидала своєї думки при першій нагоді звалити „абсолютизм Хмельницьких“ і на його місце поставити панування козацької генеральної старшини, цеб то з України зробити олігархічну республику з гетьманом, немов президентом на чолі. Таким чином Україна мала піти тимже політичним шляхом, яким ішла віддавна Польща. І тому зараз по смерти старого гетьмана козацькі олігархи вибрали гетьманом дотеперішнього писаря Івана Виговського, з походження шляхтича. Вибрано якраз чоловіка, який ще за життя Великого Гетьмана стояв на чолі опозиції до його династичних плянів. Це була свого рода „палатна революція“, бо зробили її тільки ті, що стояли найближче до гетьманського двора. Перед козацькою масою поставлено „доконаний факт“, на який вона не була підготована й тому, коли до Корсуня скликано козацький сойм, зложений з козацької старшини і з делегатів від полків, то ці делегати не здобулися на самостійність і пішли за козацькими аристократами. Таким чином дуже легким способом відбувся політичний переворот, який одначе в дальшій історії української держави приніс дуже важні наслідки. Гетьманська власть перестала бути недосяжним достоїнством поза родиною Хмельницьких, вона перейшла на провідника козацької старшини і стала відразу обмеженою. Новий гетьман зазначив зараз по виборі, що він не буде управляти без Ради козацької старшини. Таким чином козацька старшина, передовсім генеральна, стала майже рівнорядним з гетьманською владою політичним чинником у державі. Тепер ішло тільки про те, як поставиться українська суспільність, отже передовсім рядове козацтво, до цього факту, чи воно схоче признати такий великий авторитет козацької старшини, чи ні. Від та-

кої чи інакшої розвязки цієї справи залежала дальша консолідація сил у внутрі української держави. А консолідація була конечною тим більше, що політичне становище України на вні ставало чим раз більше небезпечним. Новий гетьман мусів передовсім звернути свою увагу на зовнішні політичні справи.

Вже незадовго перед смертю Хмельницького сталися некорисні зміни на політичнім овиді Тридержавне порозуміння України, Швеції і Семигороду почало розпадатися. Ракочій був побитий Польщею і мусів залишити свої пляни що до Польщі. А коли султан скинув його з семигородського стола, тоді союз України зі Семигородом перестав істнувати. Наслідник Ракочія поставився невтрально як до Польщі, так і до України. Зосталася тільки Україна й Швеція, між якими віддавна велися переговори і наладжувався союз шведсько-український. Богдан Хмельницький був усе приклонником такого союза, тільки смерть не дозволила йому заключити формально цей союз. Це зосталося зробити його наслідникові і гетьман Виговський це зробив. В жовтні 1657 року списано точки, на яких мав опиратися союз шведсько-український. Важніші точки цього союза були такі: 1) Військо запорозьке прилучається до всякої офензивної конвенції з виключенням тільки московського царя, проти котрого військо не підносе зброї. — 2) Найясніший шведський король має признати й оголосити запорозьке військо разом з підвладними йому провінціями з а в і л ь н и й і н і к о м у н е п і д л е г л и й народ і моє перед всіма королями боронити його свободи і прерогатив.

3) Границі володінь запорозького війська будуть признані й оголошені не тільки до берегів Висли, але найясніший король приобіцяє дотягнути

їх до границь Прусії і також поможе здобути спільною збройною акцією ці бажані території і замки і віддасть їх до рук запорозького війська, а на Литві дасть їм воєвідство Берестейське й Новгородське аж до ріки Березини.

4). Колиж Бог поблагословить зброю обох союзників, що зможуть посадити польського короля за Вислою, то він може бути вибраний спільною згодою і то під тою умовою, що на підставі присяги буде належно перестерігати приязни, свободи й границь запорозького війська.

5). Як биж трапилось коли королівському величеству погодитися з Поляками, то має годитися при умові, що Поляки признавати муть запорозьке військо разом з підбитими провінціями за вільний нарід і зречуться раз на все всіх своїх претенсій. Згадані вище границі мають не тільки ствердитися спеціяльним скриптом, але й присягою, а за ретельність їх має заручити король і правительство Швеції.

6). Обі сторони мають дбати, щоби на будуче між Прусією й запорозьким військом не занепадала обопільна кореспонденція й купецькі інтереси.

7). Як повстане потреба, дозволить найяснійший король у підвладних йому провінціях громадити й спроваджувати з них, скільки буде потрібно, офіцерів і війська, як також позволить вербувати й спроваджувати всяких ремісників.

8). Нехай буде вільно запорозькому війську давати тамошнім купцям і підприємцям роботи, скуповувати й посилати всяку зброю та амуніцію і нехай буде вільно обом сторонам провадити морем і сухопуттям свобідну торговлю і вона має бути вільною від мита й податків.

Цей документ є одним з найкращих докумен-

тів міжнароднього значіння в українській історії. Побіч нього можуть стояти тільки документи з берестейського миру 1918 року, на підставі якого центральні держави визнали незалежну українську республику, і документи з часів Мазепи (хоч цих документів досі не знайдено) в справі союза гетьмана Мазепи зі шведським королем Карлом XII.

З документу 1657 року бачимо, що Україна була визнана Швецією і так само Бранденбурґією—Прусією незалежною державою. А простори української держави збільшувалися Білою Русю по ріку Березину так, що українська держава сусідувалаб з Прусією. Ішло про те, щоби між трьома заприязненими державами — Україною, Швецією й Прусією — була вигідна комунікація, бо це улегшило би спільне ділання підчас війни, та відділило би Польщу від Москви, які дуже зблизилися до себе. Польща мала бути відсунена аж за Вислу, бо аж туди сягали б границі України. В Польщі мав бути поставлений король за згодою Швеції й України. В договорі положено також вагу на торґовельні справи і в документі це виразно зазначено. Корисною річчю було й те, що Україна могла спроваджувати зі шведської держави ремісників і механіків, а далі офіцерів, і взагалі жовнірів і амуніцію. При непевности політичного положення, поки Польща й Москва не визнали незалежности України, треба було все думати про збройну оборону.

Жовтневий документ 1657 року був збудований на припущенню, що оба союзники розібють Польщу напевно. Але сталося інакше. Шведам почало нещастити в Польщі, бо там проти них вибухло повстання польської шляхти. Наслідком цього Шведи у Польщі уступали чим раз далі на

лівніч а найгірше було те, що Данія, підмовлена Польщею почала війну зі Швецією. Мілітарне положення Польщі відразу поправилося і тоді союзники почали відступати від Швеції. Насамперед зробила це Бранденбургія-Прусія, яка ще в 1657 році заключила мир з Польщею. В 1658 році зробила це Україна, заключивши з Польщею так званий гадяцький договір. Це означало зірвання з політикою Хмельницького і просто політичним переворотом. Але ця зміна сталася нетільки наслідком зовнішних але й внутрішних політичних обставин на Україні. Тут прийшло перший раз до внутрішньої збройної боротьби.

Причиною цієї боротьби і був згаданий політичний переворот, наслідком якого на Україні прийшла до влади козацька старшина. З цього не було вдоволене рядове козацтво, яке в цім бачило в певній мірі відновлення на Україні аристократизму з тою тільки відміною, що на місці польської аристократії стала тепер українська. Воно побоювалося, що ця нова аристократія, дійшовши до влади, буде старатися використати своє становище для себе зі шкодою рядового козацтва. Це було причиною, що проти козацької старшини та її представника, гетьмана Виговського виросла опозиція, яка особливо мала міцний ґрунт на Лівобережній Україні. А в тім входило тут у рахубу й те, що українська народна маса привчилася під польським панування стояти в різькій опозиції до держави. Цілком природно, що цей опозиційний світогляд не міг відразу змінитись і що він далі існував в широких українських масах. Не помогло й те, що тепер доводилося мати діло не з чужою, польською, а з українською державою. Народня маса раз виведена з рівноваги, не так легко могла сяк-так успокоїтись. Перед рядовим козацтвом

стояла в уяві українська держава, як цілковита антитеза до польської. В ній не могла бути перевага козацької аристократії, а держава повинна опертися на козацькій демократії. Тимчасом українська держава такою не була в дійсности. Як довго жив Богдан Хмельницький і залізною рукою держав владу в своїх руках, немов цар — самодержець, так довго не було чого боятися козацької аристократії. Козацька старшина мусіла коритися гетьманській волі, а в інтересі гетьманської власти не лежало допускати до переваги в державі козацької старшини. Але відколи гетьманська влада устами Виговського скапітулювала перед козацькою старшиною, відтоді внутрішня політична ситуація цілковито змінилася. Перед рядовим козацтвом стояла тепер конечність боротьби за повалення політичної переваги козацької аристократії. Вона цю боротьбу підняла і на „революцію згори", що на місце Юрія Хмельницького поставила Івана Виговського, відповіла „революцією знизу", яка мала на ціли повалити Виговського та його аристократичну управу. На лівобережній Україні вибухло повстання, на чолі якого став полковник Мартин Пушкар.

Особлившого характеру набрало це повстання через те, що з повстанням проти Виговського звязалися Запорозька Січ зі своїм отаманом Барабашем. Степова Україна виступила проти української держави не тільки тому, що тут мала перевагу козацька старшина, але ще й тому, що січовики взагалі не хотіли признати політичного ладу, який настав на українських землях з хвилею як збудовалася українська держава. Для них був оправданим тільки політичний лад Січи і вони радіб його завести й на хліборобській Україні. Їх політична ідеольогія опиралася на погляді, що

Запорозька Січ повинна бути осередком України і нормувати політичне життя в українській державі. Гетьманство Виговського січовики уважали незаконним, бо не вони його вибрали. Це означало знехтування цілого державного будівництва Богдана Хмельницького і поворот до часів з перед 1648 р. Степова Україна мала побідити хліборобську Україну.

І саме в цім лежала велика небезпека для української держави. Але була ще друга, не менша, яка лежала в тому, що за плечима Пушкаря й січовиків стояла Москва і що повстанці, йдучи в бій проти Виговського, кликали її собі на поміч та віддавалися в царську опіку. Це була зрада своєї власної держави на тлі політичного москвофільства.

Політичне москвофільство зачалося у нас від часу, як московська держава стала могутньою державою й важним чинником у політичнім укладі східної Европи. Воно було можливим тільки тому, що український народ стратив свою політичну незалежність і попав під чуже панування. Відбудування української держави стояло в пляні деяких груп українського громадянства, а що це відбудування було при цілій незорганізованости громадянства, справою дуже тяжкою, тому між українськими політиками повстала думка шукати чужої помочі. Тому-то галицькі повстанці з кінця XV століття шукали помочі в Молдавії, а Михайло Глинський у Москві. Одно й друге тоді завело, але всеж таки Москва зісталася й надалі в очах українского громадянства політичною силою, яка наслідком свого політичного антагонізму до польсько-литовської держави могла дуже легко стати союзником у визвольних боротьбах України з Польщею. Така думка була поширена особливо між вищим київським духовенством, відколи польське

правительство взялося розбивати православну церкву на Україні й поширювало унію. Але це москвофільство дуже ослабло, як тільки зменшився натиск польського правительства на православіє на українських землях.

З хвилею, як на українських землях повстала українська держава, політичне москвофільство не мало рації істнування і воно дійсно занепало. Свідоме громадянство стояло рішучо на становищі самостійницькім і для нього навіть союз із Москвою не був симпатичним, бо воно бачило, що Москва може стати небезпечною для української держави. Всеж таки москвофільство не загинуло зовсім. Ще за Хмельницького в часі війни України й Москви з Польщею траплялися між вищими українськими верствами люди, які замість служити Україні, пішли на царську службу. Характеристичним під цим оглядом типом був білоруський шляхтич Поклонський. Підчас окупації Білої Руси українськими й московськими військами він був спершу приклонником України, а опісля завзятим її ворогом і на всі способи запобігав царської ласки. Для таких людей, як Поклонський, Москва була державою, де можна було мати наживу, для инших — вона була підпорою в їх змаганнях на терені української держави. До цих послідніх належав Мартин Пушкар. Поставивши собі ціллю скинути з гетьманства Івана Виговського, Пушкар порозумівся в цій справі з Москвою, яка обіцяла йому поставитися прихильно до його акції. Москва не відважилася виступити відкрито проти Виговського, якого признала гетьманом і тільки потайки розвела проти його агітацію. Вислід боротьби Пушкаря з Виговським був дуже важний, бо від його залежало не тільки те, чи Україна зостанеться при аристократичній управі з гетьманом Вигов-

ським на чолі, чи стане гетьманом Пушкар, але мало теж рішитися, чи возьме гору концепція хліборобської України, опертої на европейських порядках, чи степова Україна зі своїми січовими порядками. Від такого чи інакшого висліду повстання залежало також, чи вплив Москви буде на Україні більший, чи менший.

Ситуація була дуже грізна для Виговського, бо повстання обхопило цілу Лівобережну Україну. Це дуже добре розумів Виговський, а великим успіхом його політики було те, що позискав собі Татар. Це й рішило справу. Злучившися з Татарами, вдарив Виговський на військо Пушкаря і розбив його цілком під Полтавою 1658 року. Сам Пушкар загинув, а останки повстанців утекли на Запорожжя. Щоби забезпечити своє становище Виговському треба було йти на Запорожжя. Але війна з Запорозькою Січю затягнуласяб на довше, а на це Виговський не мав часу, бо відносини України до Москви ставали тимчасом чим раз більше напружені. Побіда Виговського над Пушкарем означала побіду не тільки Виговського та його приклонників, але заразом і побіду української державности над розкладовими елєментами. Це була разом з тим політична поразка Москви та її приклонників на Україні. Але побіда не була повна, бо Січи не приборкано. Вона зосталася надалі незалежною від української держави й стояла до неї в опозиції. І в цім лежала велика небезпека для української держави. Це роздвоєння України мало дуже великий вплив на дальший розвиток політичних подій у східній Европі.

Гадяцький договір 1658 року, війна України з Москвою і переяславська унія 1659 року.

Відколи Швеція почала уступати з Польщі, політичне становище України ставало чим раз більше непевним, бо Швеція була одиноким союзником України. В такій ситуації треба було шукати нового союзника, бо політична ізоляція України могла стати для неї просто катастрофальною. Це було видко передовсім з того, що Москва почала загрожувати Україні. Вона почала виступати з домаганням, щоби царські воєводи були не тільки в Київі, але також по инших більших українських містах, щоби збирано данину для царя на Україні, щоб українська православна церква була залежною від московського патріярха, а не від царгородського і т. и. Це означало, що Москва мала в пляні коштом самостійности України зміцнити свої впливи на українських землях. Поразка Пушкаря була поразкою московської політики, але це не вплинуло на її зміну. Для України була тепер конечність оборонитися перед такими московськими плянами тим більше, що такі напружені відносини могли кождої хвилі довести до війни з Москвою.

З усіх держав, які входили в політичну систему східної Европи, зосталися ще тільки дві, на які моглаб Україна опертися в разі війни з Москвою: Польща й Кримська Орда. Взагалі угруповання політичних сил було того роду, що між Польщею й Ордою було порозуміння, а так само було порозуміння між Польщею й Туреччиною. А що Волощина, Молдавія й Семигород стояли тоді під більшим натиском з боку Туреччини, ніж на приклад у 1557 році, тому й вони стояли разом у цій великій східноевропейській групі держав. З тим

фактом мусіла рахуватися Україна. Зближення до одної з тих держав мусіло потягнути за собою зближення до инших держав цього східноевропейського блюку. В часі повстання Пушкаря Виговський дістав татарську поміч. Це означало, що між Україною й Кримом завязувався союз. Це заразом зблизило Україну до цілого східно-европейського блюку, а тим самим до Польщі. Це й був початок політичного шляху, яким пішов Виговський у своїй дальшій політиці.

Польща вже й раніш, ще за життя Хмельницького, насилала до Чигирина ріжних посланців з тим, щоби Україна погодилася з нею. Але як довго Україна сподівалася підмоги від Швеції, порозуміння з Польщею було їй непотрібне. Великий гетьман відповідав тоді, що згода з Польщею тільки тоді можлива, коли „королівство польське зречеться всіх прав, які заявляє на ціле князівство руське й віддасть козакам Русь по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль з умовою, щоб вони захищали річпосполиту від ворогів."

Тепер стояла справа інакше. Тяжке міжнародне положення України, й що найважнійше непевність відносин у самій українській державі, примусили гетьмана Виговського увійти в переговори з Польщею. Ці переговори закінчилися договором у Гадячі в 1658 році.

Цей, звістний в історії, гадяцький договір, був політичною програною української держави. Він означав скасування договору шведсько-українського з 1657 р., яким визнано незалежність України. Україна мала увійти в унію з Польщею, як самостійна держава під назвою „Великого Князівства Руського", й зі спільним королем Польщі й Литви й спільним соймом у Варшаві. Територія цього „Великого

Князівства Руського" мала обіймати воєвідство Київське, Брацлавське й Чернигівське, тоб-то ті землі, що їх признала Польща в зборівськім договорі Хмельницькому. На чолі України мав стояти гетьман, вибраний представниками суспільних кляс України і затверджений королем. Козацького війська мало бути 30.000, та крім того наємного могло бути 10.000. А в тім адміністрація України мала лишитися такою, якою вона була досі, утворено тільки деякі нові уряди, а саме: уряд канцлера й маршалка.

Гадяцький договір займається також культурними справами: так київська академія мала бути зрівнана в правах з краківською, окрім того мала повстати ще одна українська академія. Православна віра мала бути зрівнана з католицькою в цілій Польщі й Литві, а митрополит і владики мали дістати місце в сенаті.

Гадяцький договір означав закинення думки про незалежну українську державу й початок федеративної думки на Україні. Це початок того ходу по похилій дорозі, якою згодом пішла політична думка на Україні.

Але наразі гадяцький договір був остільки дипльоматичним здобутком, що забезпечував Україну з боку Польщі. Це одно. А друге те, що Виговському вдалося заключити союз із Кримом. Україна могла тоді зовсім рішучо поставитися до московських забаганок. Гадяцький договір був жертвою, але ця жертва не повинна бути даремною. Треба було використати оба союзи, з Кримом і з Польщею, і вдарити на Москву. Бо інакшого шляху у відносинах до Москви українське правительство перед собою не бачило. До війни прийшло дуже скоро.

На Лівобережу вибухло знову повстання

й Москва прийшла повстанцям на поміч. Це був уже початок війни. Москва виступила тут зовсім відкрито проти Виговського, бо теж зрозуміла, що гадяцький договір — це війна України з Москвою. З початком 1659 року вирушив Виговський за Дніпро, і тодіж проти нього вирушило московське військо. Непригotований на це Виговський відступив, а тоді московські війська заняли цілу Лівобережну Україну. Українська держава була сильно загрожена, й тепер виявилося, якою конечною була жертва в Гадячі. Виговський зібрав більші сили й разом із союзними Татарами пішов знову на Лівобережжя. Під Конотопом прийшло в 1659 р. до великої битви, яка скінчилася цілковитим погромом московських військ. Коло 30.000 Москалів лягло на полі битви. Це була одна з найбільше кривавих битв тодішніх часів.

Наслідком цеї побіди ціла Лівобережна Україна опинилася в руках Виговського, московські війська, виключивши деякі залоги по містах, вийшли з України. Здавалося, що ціла політична система Виговського принесе Україні ту користь, що вона розірве звязь України з Москвою і вижене раз на все Москалів з України. Битва під Конотопом це вершок могутности гетьмана Виговського. Війна України з Москвою визначилася тріюмфом України.

Але тріюмф України й Виговського над Москвою був дуже короткий. Самі Українці довели до того, що не можна було використати такої великої перемоги і самі вони допомогли тому, що Москва не тільки виратувалася з прикрого положення, але віднесла побіду, як не мілітарну, то політичну, над Україною. Ціла праця Виговського, всі його пляни були знівечені сильним і несподіваним ударом з рук січовиків.

Сталося так, що саме тоді, як Виговський був на верху слави й могутности по конотопській битві, січовики під проводом Сірка вдарили на союзників Виговського, Татарів, на Крим. Це примусило, розуміється, Татарів покинути Виговського, щоби самим оборонятись. Але не досить цього. Сірко виступив також проти самого Виговського й обложив гетьманську резиденцію — Чигирин. Це було знаком до загальної боротьби з Виговським та його партією. Виговський мусів покидати Лівобережжя і там знову вибухло повстання. Воно поширилося й на Правобережній Україні, де оголосив себе гетьманом уманський полковник Михайло Ханенко. Але його не хотіли мати за гетьмана і замість нього обрали Юрія Хмельницького. Тепер пішла агітація проти Виговського на широкі розміри. Йому закидувано, що звязався з Поляками й хоче віддати їм Україну. В цій метушні імя Хмельницького заблисло всім перед очима. Пішла думка, що Юрій Хмельницький є законним гетьманом.

В таких обставинах положення Виговського стало відразу безвихідним. Під Германівкою зійшлися на початку вересня 1659 р. оба війська і тоді майже всі козаки відступили від Виговського і перекинулися до Юрія Хмельницького. Зосталося при Виговським тільки наємне військо, а коли й воно заявилося проти нього, тоді Виговський зрікся гетьманської булави.

Так скінчилося гетьманування Івана Виговського. Його упадок показав, що політика зближення України до Польщі є для українського правительства неможливою, бо широкі українські маси так боялися повороту давніх польських порядків і так ворожо ставилися до них, що всякий, хто входив у спілку з Польщею, тратив на Україні популярність, значіння і його ждав неминучий упадок.

На такий настрій суспільности не було ради і з тим треба було рахуватися кождому українському політикові. В цім лежить причина упадку гетьмана Виговського. Він став жертвою настрою маси.

Юрій Хмельницькій чи, як його називано, Хмельниченко став гетьманом. Найближчою його цілею було уладнання відносин до Польщі й до Москви, бо від цього залежала дальша доля української держави. Властиво шлях був тоді вже тільки один: порозуміння з Москвою. Думати про те, щоб Україна тепер, по такій внутрішній метушні, могла опертися на своїх власних силах і, зірвавши з Польщею, сама провадити війну з Москвою, — було неможливо. До цього Україна не могла найти сили, бо війна з Москвою була непопулярною в масах. Правда, що Москва дуже нагально влазила в Україну й показувала зовсім виразно пляни, які мали на ціли: знести або бодай обмежити самоуправу України й прилучити її до московської держави, та всеж широка маса, рядове козацтво не здавало собі з цього справи. Для рядового козацтва старшина ставала суспільною клясою, яка пригадувала давнє польське панство на Україні й тому була для нього немилим проявом. Козацтво боялося, щоби ця старшина не дійшла до надто великого значіння й сили, й тому для нього було все пожаданим мати когось на всякий випадок, хто міг би прийти на поміч. І саме Москва була в очах козацької маси тим чинником, тим тайним союзником, і так би сказати, контрольором над українською старшиною. І тому Москва була українським масам конечно потрібною на всякий випадок.

При такому настрою на Україні війна з Москвою була неможливою для жадного українського правительства і воно мусіло йти на уступки перед

нею. Це розуміло дуже добре московське правительство й тому так агресивно виступало проти кождого українського правительства.

Так воно сталося й тепер. Коли старшина й Хмельниченко змушені обставинами увійшли в переговори з московським правительством, справа не пішла так легко. Ще не давно страшно побита під Конотопом Москва виступила перед розєднаною Україною немов побідниця і диктувала їй точки порозуміння. Українське правительство жадало, щоби на Україні не було воєвод ніде, крім Київа, щоби гетьманська власть не була обмежена московськими вмішуваннями, щоби московське правительство не входило в ніякі зносини з підданими України, щоби гетьманові було вільно стояти в дипльоматичних взаєминах з державами, щоби московське військо, як що воно в разі потреби буде прислане на Україну, стояло під властю гетьмана, щоб українське духовенство було незалежне від московського патріярха й зоставалося далі під царгородським патріярхом і т. п.

Як би на підставі таких точок було доведено до українсько-московського порозуміння, то це була би унія двох держав, в цих обставинах досить корисна для України. Але московське правительство, знаючи саме ці обставини, не згодилося на таку унію і подиктувало від себе інакші точки порозуміння. Ці точки передано було Хмельниченкові й козацькій старшині в Переяславі в жовтні 1659 року, в чотирі місяці по великій українській перемозі під Конотопом. Вони були дуже некорисні для України. Тут не було мови про нічим необмежену гетьманську власть. Замість цього поставлено точки, які дуже обмежували самостійність України. І так: 1) гетьман мав посилати військо в похід, куди накаже цар, 2) гетьма-

нові не вільно приймати послів від чужих держав, 3) вільно входити в зносини тільки з Молдавією і Волощиною в граничних справах, 4) не вільно провадити війну з ким би то ні було без царського дозволу, 5) царські воєводи мали бути в Київі, Брацлаві, Умані, Переяславі, Ніжині й Чернигові, 6) Козацька Рада не може скинути гетьмана без згоди царя, 7) гетьман не може призначати ані усувати полковників без згоди Ради. Були ще й инші точки, а до цих точок додано для вдержання традиції ще й березневі точки 1654 р. хоч вони й були в суперечности з новими точками.

Ці всі точки, як бачимо, дуже обмежували самостійність України, але були ще й такі, які деморалізували українську суспільність і привчали її до анархії. Такою була точка, де говорилося, що московських прихильників не вільно карати без московського слідства, або та, де гетьманові „заборонилося без ради й поради усієї козацької черни" іменувати полковників і взагалі всяких достойників. Перша з тих точок мала на ціли підтримати на Україні політичне москвофільство, а друга не допускала до витворення на Україні сильної адміністрації й заводила безладдя, анархію.

Зовсім природно, що й козацька старшина, й Хмельниченко не хотіли приняти таких точок. Вони торгувалуся як уміли, але остаточно мусіли згодитися. Дня 18. жовтня 1659 р. складено так званий переяславський договір. Він ріжнився від договору в 1654 року не тільки своїм змістом, але й дійсним значінням. Так званий в історіографії першим „переяславський договір" зостався тільки на папері і в цілости не увійшов у життя. Переяславський договір 1659 року нормував дійсно відношення України до Москви. З тою подією перестала істнувати Україна як незалежна держава,

якою вона була в послідніх роках гетьманування Богдана Хмельницького, і спочатку за Івана Виговського. Замість незалежности прийшла тепер унія України з Москвою, яка означала нерівноправність України з Москвою. Ця унія була фактом не аби якої ваги й початком нової, восьмої доби в історії козацько-Української держави.

Українська держава цієї доби й давня українська держава княжої доби. Україна й Европа.

По півтретя століттях чужого панування знову повстала на українських землях українська держава. Її осередок лежав також на східній Україні, над Дніпром. Державний осередок, який колись повандрував зі східної до західної України, тепер вернув назад на східню Україну. Київ, Галич-Володимир і Чигирин, це не тільки осередки українських держав, але заразом їх символи, які заступають цілий зміст нашої історії, що вяжеться з цими назвами. Київ, це осередок держави, яка опиралася на сконцентрованім життю над середнім Дніпром, осередок, звязаний з одного боку з лісовою смугою, яка давала захист населенню перед степовиками, а з другого боку з Дніпром, який будучи головним комунікаційним шляхом, що провадив до Чорного моря, а звідси до цивілізованих візантійсько-магометанських країв, був лучником сконцентрованого життя над Дніпром зі сконцентрованим життям цивілізованих країв передньої Азії. Галич і Володимир були наслідниками Київа, але такого світового значіння як Київ вони не мали. Вони стали головними осередками політичного життя тільки тому, що на східній Україні

настала політична руїна. А лежали на землях, які завдяки свому віддаленню від степів, не були наражені на таку небезпеку зі сходу, як східня Україна й тому представлялися що до матеріяльної й духової культури ліпше ніж східно-українські землі. Чигирин стояв на границі хліборобської й степової України, немов на доказ, що українська держава повстала при допомозі степу, хоч оперлася на хліборобстві. І саме це є рішаючим при означенню відношення української держави козацької доби до української держави княжої доби. Державу Хмельницького можна уважати наслідницею давньої київської чи галицько-волинської держави, і так розуміли це сучасники, коли вони називали нераз державу Хмельницького „князівством руським", також „київським і чернигівським князівством", а в гадяцькім договорі є мова про „велике князівство руське", але всеж таки держава Хмельницького не була реставрацією давньої княжої держави. Вона опиралася на нових основах і таким чином була новою українською державою. Її збудувала суспільна верства (покозачене селянство), яка за княжої доби стояла на самім долі суспільного уверствування. Инші верстви пристали тільки опісля до нової політичної будівлі.

Нова українська держава означала дуже великий поступ у політичній еволюції українського народу тих часів. В попередній добі повстала вправді політична організація у вигляді запорозької Січи, але ціла ця козацька організація стояла ще далеко від справжньої держави в тодішнім европейськім значінню. Тепер повстала держава, яка була збудована на европейських підставах, з усіма їх тодішніми ясними й темними рисами. Тодішні европейські держави йшли по шляху, що вів до абсолютної монархії в звязку зі знищенням полі-

тичних прав поодиноких суспільних верств. Тільки в Англії й Польщі пішла еволюція інакшим шляхом, бо в Англії обмежено королівську власть на користь сильного парляменту, а в Польщі — на користь станових привілеїв вищої й нижчої шляхти. А спільне було державам те, що державна власть централізувалася: в Англії в парляменті, в инших державах у королівській власти. Тільки в Польщі державна власть була здецентралізована по воєвідствах і шляхотських соймиках коштом польського сойму — стан, який нагадував середньовічні европейські держави.

Що до суспільного ладу, то в романських державах і в Англії еволюція пішла в тім напрямі, що побіч земельної й родової аристократії витворилася грошева аристократія, а доля селянства покращала наслідком заміни особистих чинитьб на грошеві оплати й признання земельної власности селянам. В середній Европі стояла справа інакше, бо тут грошева аристократія ще не дійшла до такої економічної сили, як на заході, а що до селянства, то воно жило під тяжким ярмом панщини й кріпацтва. Ще вчасніший етап суспільної еволюції представляла Польща, бо тут не було ще навіть початків грошевої аристократії, давня родова аристократія мала цілковиту економічну перевагу, оперту на хліборобстві, а селянство було під тяжким гнетом всевладної шляхетсько-магнатської верстви.

Інакше становище мала Москва. Вона була чужим політичним тілом в Европі, яке не знало станових соймів, бо суспільні верстви не мали там своєї осібної політичної організації. Царський абсолютизм не виріс з перенесення станових привілеїв на власть монарха, як це було на заході, а опирався на патріярхальній власти, яка виродилася в де-

спотизм. Подібно було ще тільки в Туреччині й у Кримі, що теж були контрастом до Европи. Але одно було спільне цим орієнтальним державам і західній Европі: централізм державної власти.

Між такими державами повстала нова, українська держава. З природи річи, маючи на увазі сусідів, вона могла що до свого політично-суспільного устрою бути подібною чи до Польщі, чи до орієнтальних держав, передовсім до Москви, з якою була злучена спільною вірою, хоч не спільною церквою. Але Україна зовсім европейським шляхом, а по части польським. Европейським було те, що добробут мешканців України опирався на земельній власности, чого не було ані в Москві, ані в Кримі та Туреччині. Европейським було те, що поодинокі суспільні верстви мали свої осібні політичні права. Польським було знову те, що тут так само, як у Польщі, одна суспільна верства, — там польська шляхта, тут українське козацтво, — мала цілковиту суспільну й політичну перевагу в державі. Там шляхта стає рівнорядним чинником з королем, а тут таким чинником, рівнорядним з гетьманом, є козацтво. Як на Україні, так і в Польщі міщанство стояло під економічним поглядом низько й представляло слабу політичну силу. Тільки за великого гетьмана здавалося, що Україна відсунеться від Польщі й піде за західними державами. Власть великого гетьмана була необмежена, абсолютна, оперта на присвоєнню гетьманській власти станових привілеїв козацтва. За Богдана Хмельницького всі ці ради генеральної старшини, чи ширші козацькі ради, козацькі сойми не мають значіння і їх скликується тільки виїмково, без права рішаючого голосу. Власть Богдана Хмельницького зовсім не була подібна до власти польського короля. Щойно по смерти великого

гетьмана Україна пішла шляхом польської політики. Виговський зорганізував сойм, який мав складатися з генеральної старшини, полковників і 20 депутатів від козацтва. А його зобовязання, що не буде управляти без Ради Генеральної Старшини було для України тим, чим для Польщі конституція „Nihil novi..“ 1505 року. Це не було припадковим проявом. Україна й Польща опиралися на дуже подібних економічних підставах, наслідком чого мали схожий суспільний лад, а разом з тим і політичний. Обидві держави були збудовані на виключній перевазі одної суспільної верстви, — тут козацтва, там шляхти, — яка не маючи коло себе міцної міщанської верстви, як це було на заході, не боялася жадної конкуренції і тому могла з розвязаними руками обмежувати владу чи гетьмана, чи короля. Тому в одній і другій держав не було суспільної рівноваги і це мало одні й ті самі наслідки: Україна так само, як і Польща стала жертвою анархії.

Огляд сьомої доби.

Сьома доба в історії української держави є найкоротшою з усіх инших, бо обіймяє час тільки одинацятьох років. Але не зважаючи на те, вона має свою осібну індивідуальність. Вона відріжняється від попередньої доби тим, що в ній стає на українських землях своя, українська держава. Перша часть цієї доби, це рр. 1648—1655, коли в боротьбі з Польщею твориться українська держава. Спочатку спроба удержати політичну звязь з Польщею у вигляді автономічної України, опісля, коли ця спроба не довела до цілі, настає цілковите зірвання України з Польщею в 1654 році. По-

літичний союз України з Москвою 1654 р. мав допильнувати цього зірвання. Союз сповнив своє завдання, але опісля став невигідним, а навіть небезпечним для української держави. З цього вийшов союз України зі Семигородом і опісля зі Швецією, а це означало незалежність української держави. Ніколи опісля не дійшла українська держава козацької доби до такої могутности, як саме тоді. Але вже в двох послідніх роках цієї доби видко, що українська держава сходить з цієї висоти. Гадяцький договір означав політичну унію України з Польщею і тим самим упадок незалежности України. Він викликав першу війну України з Московщиною, в якій Україна по битві під Конотопом вправді тріюмфовала над Москвою, але не на довго, бо все попсували внутрішні заворушеня, в яких також і Січ Запорозька взяла діяльну, але негативну участь І тому остаточний результат цієї доби був такий, що Україна звязалася реяльною унією з Москвою в переяславськім договорі 1659 року. Всеж таки навіть і цей результат був великим політичним здобутком для українського народу. Українська держава, хоч не незалежна, а в політичнім звязку з Московщиною, встояла таки, а хоч вона не обіймала цілої етнографічної української території, то всеж була доволі просторою, і в її межах була можливість розвиватися українському життю на всіх ділянках без перешкоди, самостійно, з дуже малою інгеренцією московського сусіда. Занадто короткий час цієї доби, щоби результат її можна було сконстатувати на всіх ділянках життя народу. Але на однім видко їх зовсім виразно, а саме під суспільним оглядом.

Перед повстанням української держави представляв український народ етнічну масу, яка під

суспільним оглядом була здеформованою через відірвання від неї її верхів: давньої земельної аристократії, потомків колишнього українського великого боярства та княжих родів. Повстання української держави усунуло цю деформацію тим, що по усуненню польських верхів, які сиділи на українській масі, витворилися нові суспільні верстви: рядове козацтво та його старшина, що стали верхами української маси. Таким чином витворилася нова українська земельна вища суспільна верства, а в ній земельна аристократія, словом — все те, що відповідало суспільній будові тодішніх европейських народів.

Инша річ зі суспільною революцією. Вона почалася в 1648 році, майже рівночасно з політичною боротьбою козаччини, але результат її був негативний остільки, що зваливши польський суспільний лад, вона не потрапила поставити на його місці щось нове, а дальша суспільна еволюція пішла шляхом тодішніх европейських суспільних еволюцій, в тім і польської. Але не це було рішаючим, а те, що завдяки суспільній революції і повстанню української держави український народ став дійсним володарем і власником своєї етнографічної території там, де мала владу українська держава.

Таким чином повстання української держави мало незвичайно важні наслідки як під політичним, так і суспільним поглядом. Український народ по півтретя століттях ставав знову рівнорядним з иншими европейськими народами. Стояло тільки питання: чи українська держава зостанеться раз на все при унії з Москвою, чи може вона стане незалежною державою, як у послідніх роках володіння великого гетьмана. На розвязку цього

питання мусіли вплинути дальші зовнішні події, ціле угрупування політичних сил у східній Европі, але передовсім внутрішні обставини в українській державі.

ВОСЬМА ДОБА (1659-1709).

Зворот до Польщі. Роздвоєння України. Два гетьмани: Тетеря й Брюховецький.

Переяславський договір 1659 року був великим успіхом московської політики. Замість унії України з Польщею на підставі гадяцького договору, настала тепер унія України з Москвою. Таким чином Москва здобувала перевагу над Польщею й рішила цю перевагу використати в новій війні з Польщею.

Виленський договір 1656 р. між Польщею й Москвою був потрібний обом сторонам тільки так довго, поки Швеція йшла побідним походом у Польщі й загрожувала не тільки Польщі, але й Москві. Але цей договір був з'ернений також проти України, бо як одна, так і друга держава, звязавшися разом, могли виступити проти всяких офензивних плянів, які йшли б з боку гетьмана Богдана Хмельницького. З уступленням Шведів з Польщі та упадком великих плянів Хмельницького по його смерти, договір став для обох держав зовсім непотрібним і силою змінених обставин був розвязаний. Першою зломила виленський договір Польща, заключивши з Україною гадяцький договір. Давня польсько-московська ворожнеча віджила

на ново: між ними дійшло до війни. Польща мала союзника в кримських Татарах, а Москва рахувала на Хмельниченка. Війна рішилася на Україні. Під Чудновом прийшло до битви між польсько-татарськими та московськими військами, яка скінчилася поразкою московських військ. Ратунок міг прийти тільки від Хмельниченка, але в козацькому таборі між старшиною виринула тепер думка відступити від Москви. Причиною цього було некорисне мілітарне положення Хмельниченка. Старшина не бачила причини, чому вона мала би конечно стояти в союзі з Москвою й наражуватися, коли унія з Москвою не була оперта на справедливости, а тільки подиктована Україні Москвою, яка використала некористне політичне положення України. Це навернуло старшину й Хмельниченка до Польщі. Під Чудновом 1660 р. заключено договір, на підставі якого Україна мала пристати до унії з Польщею.

Ця нагла зміна в політиці українського пратительства показувала, що політика ця не мала ясно значеної програми, як було це за старого Хмельницького. Тоді були також зміни в політиці, але вони були оперті на міцніших основах. Коли Богдан Хмельницький заключив союз із Москвою, то зробив це тому, щоби раз на все зірвати з Польщею, а його новий союз зі Швецією мав доконати цей розрив таким способом, що ягайлонська Польща мала бути розвалена й всі українські землі прилучені до української держави. Таким чином чи союз з Москвою чи зі Швецією мали на оці одну й ту саму ціль: Ліквідацію Польщі з часів Люблинської Унії і поставлення на її руїнах незалежної української держави.

Тепер цього не було. Тут видко тільки хитання між Москвою та Польщею відповідно до того, котра

сторона брала гору, щоби сяк-так ратувати політичне становище України, не рахуючися з тим, що ці політичні чи стратегічні зміни мають тільки хвилеве значіння. Такі хитання в політиці викликували замішання в українский суспільносги й тут витворювалися політичні партії, звичайно дуже ворожі собі, що себе взаїмно поборювали.

Чуднівський договір не знайшов прихильности в українській суспільности. Вона розділилася на дві части на меншу польонофільську, до якої належала козацька старшина, й більшу, москвофільську, яка мала на чолі звичайно демагогів і складалася головно з рядового козацтва. Такий розлам показував, що політичне положення України стало критичним, що внутрішня боротьба зачинається тут на широку скалю. Це й знеохотило Юрія Хмельницького й він у 1663. році зложив булаву. На його місце вибрала польонофільська партія Тетерю.

Вибір Тетері, рішучого приклонника Польщі, показував, що про зєднання обох партій не може бути й мови. Воно так і сталося, бо тимчасом, як правобережні полки пішли за Тетерею, лівобережні тягнули до Москви й тут два полковники: Яким Сомко та Василь Золотаренко добивалися гетьманської булави під московською протекцією. Але несподівано для них виступив на політичне поле тодішній січовий отаман, Іван Брюховецький, який приняв на Січи титул „кошового гетьмана" ще в 1659 році. Брюховецький виступив з поглядом, що тільки Запорозька Січ має вибирати гетьмана й тільки такий гетьман має панувати над Україною. А ця Україна мусітиме виглядати зовсім інакше. Козацька старшина тай взагалі вищі суспільні верстви мають бути знищені, а на Україні повинен настати такий суспільний лад, в якому не

було би місця на панів, все одно, чи була б це давня українська шляхта, чи нове козацьке панство. Переворот мав бути основний, а в поміч йому мала прийти Москва.

Таким чином Брюховецький виступив у ролі суспільного революціонера, хоч на правду він був тільки демагогом, який показував народові рожеві картини тільки на те, щоби народ пішов за ним і дав йому в руки гетьманську булаву. Брюховецький став політичним москвофілом, бо сподівався, що при допомозі Москви його справи підуть ліпше. А в тім інакшого вибору не було, бо його противник, Тетеря, гетьман на Правобережній Україні, держався міцно Польщі.

Московське правительство стало рішучо за Брюховецьким і затвердило його в гетьманстві. Таким чином українська держава розпалася на дві частини: Правобережну й Лівобережну, з двома гетьманами: Тетерею та Брюховецьким. Тепер почалася братовбійча боротьба. Тетеря з Поляками перейшов Дніпро й пішов на Лівобережжя. Але цей послідній похід Поляків за Дніпро скінчився для них нещасливо. Лівобережці стояли за Брюховецьким і поставилися до Поляків і до Тетери зовсім ворожо. Брюховецькому прийшли в підмогу московські війська, а тоді Поляки подалися на Правобережжя. Але й тут не могли встоятися, бо московсько-українські війська пішли на Правобережжя й тут вибухло проти Поляків і Тетері повстання. Поляки вийшли звідси, а недовго опісля пішов за ними й Тетеря. Правобережна Україна стала 1665 році свобідною від Поляків. З цього не скористав одначе ані Брюховецький, ані Москва. Вони, видко не мали надії вдержатися на Правобережжу, де народ не хотів московського панування так само, як і польського. Скінчилося поки що

на тім, що на Лівобережжу був гетьманом Іван Брюховецький, а Правобережна Україна знаходилася в огні повстання, без міцнішої політичної організації. Народ назвав ці часи, тай взагалі гетьманування Брюховецького руїною. Це була дійсно руїна. Тут руйновано в безперервній боротьбі людське життя, добробут населення, а заразом і українську державу.

Москвофільська політика Брюховецького. Опозиція проти нього.

Найяскравішим представником руйнуючої роботи на Україні був Іван Брюховецький. Його політика опиралася тільки на особистих мотивах. Але ставши гетьманом, зараз переконався Брюховецький, що вдержатися при гетьманстві не є легкою річчю. Він опинився відразу в темному куті. Коли Лівобережна Україна пішла за ним, то тільки наслідком демагогічних кличів, що він їх голосив. Але ставши гетьманом, він і не думав сповнити цих обіцянок. Брюховецький був надто реальним політиком, а при тім карієристом, щоби робити непевні експерименти для здійснення дуже неясних кличів. Брюховецький і його приклонники виступили з гострою критикою тодішнього суспільного ладу на Україні, але вони зовсім не уявляли собі, як повинен виглядати новий суспільний лад І тому, коли партія Брюховецького взяла перевагу, вона не думала далі стояти на революційному становищу. Її головним завданням було удержатися при власти. А це не було легко, бо народня маса мусіла дуже скоро стратити довіря до провідників, які не додержали обітниць.

І саме це утруднювало становище Брюховецького та його приклонників і змушувало їх шукати підпори там, де вони вже раз знайшли її, тобто в Москві. І тепер почалася на велику скалю москвофільська політика Брюховецького. Він знав дуже добре, що московське правительство тільки тому помогло йому в добуттю гетьманства, що хотіло мати в українськім гетьмані сліпе знаряддя своїх плянів, що йшли до того, щоб як найбільше обмежити самостійність української держави та зробити її залежною від Московщини. І тому Брюховецький пішов на зустріч цим плянам московського правительства. В 1665 році уложено було між Брюховецьким і його правительством та московським правительством договір, на підставі якого московське правительство мало само адмініструвати податками на Україні так, що всі податки мали йти в царську касу, а в десятьох українських містах (Київ, Чернигів, Переяслав. Канів, Ніжин, Полтава, Новгород Сіверський, Кремінчук, Кодак і Остер) мало стояти московське військо в силі 12.000 людей під проводом московських воєводів. Уложено було також, що київських митрополитів мав настановлювати московський патріярх.

Цей московський договір 1665 року означав, що часть України, яка була під рукою Брюховецького, мала бути складовою частиною московської держави, не зважаючи на те, що їй оставалася певного рода автономія, яка полягала в тому, що на чолі країни мав стояти надалі гетьман, і що тут мало бути осібне українське військо, зложене з козаків. Таким чином Брюховецький пожертвував політичною самостійністю України тільки длятого, щоби догодити собі й своїм приклонникам. За це дістав він і прихильна йому старшина від царя

право на земельні посілости на Україні, які вони собі зараз забрали.

Одначе така політика Брюховецького викликала реакцію. Козацька старшина з виїмком найближчого гуртка коло гетьмана, рішучо осудила таку політику. Вона не хотіла зрікатися своєї політичної самостійности. Те саме було й з духовенством. Замах на автономію ухраїнської православної церкви викликав опозицію у духовенства, яке не думало уступити зі свого дотеперішнього становища. Таким чином вищі українські суспільні кляси поставилися ворожо до Брюховецького. Але не менше ворожо поставилася до нього також українська маса: міщанство, рядове козацтво й селянство. Найбільше роздратувало їх те, що Брюховецький стягав високі данини, а московські скарбові урядовці, списавши населення та його маєток, наложили нечувано високі податки для московського правительства. Так само й Запорожжя з цеї причини поставилося ворожо до свого колись чоловіка. Брюховецький опинився відразу на розжаренім огні. Бунт проти нього був недалеким.

І тоді Брюховецький хопився свого способу. Бачучи, що цілий український народ ворожо настроєний проти нього й проти Москви, він рішив себе ратувати тим, що дав клич до повстання проти дотеперішньої своєї опікунки, Москви. Народ піднявся і таким чином у 1668 році дійшло до війни України з Москвою.

Ця війна була тим більш оправдана, що недавно, в 1667 році, Москва погодилася з Польщею у так званім Андрусівськім договорі, на підставі якого Україна мала бути поділена між Москвою й Польщею. Москва мала дістати лівобережну Україну й Київ на два роки, а Польща правобережну Укра-

їну. Це був страшенний удар українській державі й українському народові й удар цей не зостався без відповіди.

Політичне становище Петра Дорошенка. Війна України з Москвою у 1668—1669 р. Упадок Брюховецького. Східна Україна в руках Дорошенка. Глухівський договір 1669 р.

Тимчасом як на лівобережній Україні гетьманував Брюховецький, на правобежній по уступленю Тетері й польських військ настало цілковите безладдя. Не було гетьманської власти, яка єднила би цілу українську суспільність в одно. Замість цього було кількинадцять козацьких і селянських відділів, які провадили боротьбу з Поляками, то виганяючи ще менші військові відділи Поляків, які зосталися ще на Україні, то виганяли польську шляхту, яка вслід за польськими військами все тягнулася до своїх маєтків на Україні. До збільшення замішання причинилися Татари, які користаючи з безладдя на Україні, розпустили свої загони й нищили край. Орда рішила взагалі виступити активно в політичних справах України. А в тім до цього запрошували її декотрі отамани козацьких ватаг, які при помочі Татар хотіли дістати гетьманську булаву. Таким був, наприклад, ведмедівський сотник Опара. Але в Бакчисераю постановлено, що найвідповіднійшим чоловіком на гетьмана буде Петро Дорошенко, й тому на поручення Татарів єго вибрано гетьманом у 1665. році. Це поставило Дорошенка відразу на перше місце на Правобережиій Україні. Усі отамани козацьких відділів визнали його гетьманом і таким чином на Правобережній Україні

на ново повстала центральна власть. Чигирин став знов осідком власти, хоч власть чигиринського гетьмана не обіймала ані Лівобережжя ані Волині й Поділля, як це було за попередніх гетьманів, що резидували в Чигирині..

Гетьман Петро Дорошенко розумів дуже добре, що його становище дуже тяжке. Лівобережний гетьман загрожував становищу Дорошенка, бо була небезпека, що амбітний Брюховецький готов при помочі Москви сягнути рукою й по Правобережну Україну. Від заходу стояла все польська небезпека, бо хоч Польща не мала сили проти волі зєдиненої України вдержатися на українських землях аж по Дніпро, проте не було виключене, що при роздвоєнню України це могло й удатись. Ішло тільки про те, що сказалиб на це Москва й Кримська Орда, яким не було байдужним, хто є господарем на Україні.

В такій ситуації була вказана велика обережність у веденню політики. Треба признати, що Дорошенко дійсно провадив спочатку дуже обережну політику. Він хоч і звязався з Татарами і потайки провадив переговори з Туреччиною, проте рівночасно провадив переговори з Польщею й видавав себе ніби то за приклонника порозуміння з нею. Так само він листувався з московським правительством, бажаючи порозуміння з ним ціною повалення Брюховецького.

Але наступили події, які змусили Дорошенка відкрити свої карти і виступити рішучо. Першою такою подією був андрусівський договір 1667 р. між Польщею й Москвою, коли ці держави поділилися українськими землями. а другою — була війна Лівобережної України з Москвою у 1668 р. Андрусівський договір показав, що порозуміння України як з Москвою, так і з Польщею неможливе.

Сбі ці держави андрусівським договором показали себе ворогами соборної української держави, хоч би вона була навіть в унії з котрою небудь із них. Це мусіло, розуміється, вплинути на дальшу політику Дорошенка. Але заким він міг думати про політику на велику скалю, треба було покінчити справу з Брюховецьким.

А цей тимчасом зірвав зовсім з Москвою і почав з нею війну. Ця війна, що була популярною у населення Лівобережжя, мала зміцнити становище Брюховецького на гетьманстві. Але йому навіть і це не помогло. Опозиція проти нього була така велика, що про порозуміння між нею й Брюховецьким для спільної акції годі було й думати. Це використав Дорошенко, й увійшовши з військом на Лівобережжя, зажадав від Брюховецького, щоби він зрікся гетьманства. Поява Дорошенка на Лівобережжу відразу осмілила противників Брюховецького. Коли зійшлися обидва війська, козаки Брюховецького збунтувалися проти нього і видали його Дорошенкови. Цей наказав привязати Брюховецького до гармати й тоді козаки кинулися й убили його.

Дорошенко зостався одиноким гетьманом України. Це була перша відповідь на андрусівський договір, другою було те, що цей гетьман зєдиненої України підняв зараз війну з Москвою на Лівобережжу, що її зачав ще Брюховецький. Сила його війська мусіла бути велика — а з ним були також і Татари — коли комендант московських військ, Ромодановський не відважився вступити в бій з Дорошенком і пішов у Московщину. Таким чином війна України з Москвою виказала поки що успіхи українських військ. Московські війська вийшли з Лівобережжя і в 1668 році ціла наддніпрянська Україна була в руках Петра Дорошенка.

Але скоро справа попсувалася на некористь України. Не знаємо напевно чому, але припускають, що відносини в Дорошенковій родині були причиною, що він покинув Лівобережжя й пішов до Чигирина. На своїм місці зоставив Дорошенко наказного гетьмана Демяна Многогрішного і цей мусів взяти на себе оборону України перед московськими військами, які тимчасом знов увійшли на Сіверщину. Тим разом московські сили мусіли бути дуже значні, бо Демян Многогрішний не відважився стати до рішучого бою. Він дожидав помочі від Дорошенка, але вона не приходила, а тимчасом перераження населення почало піддаватися Москалям. Ситуація стала відразу грізною, і тоді старшина рішила йти на уступки. Між нею взяла перевагу думка, що дальша боротьба з Москвою безнадійна особливо в північній части Лівобережжя на Сіверщині. Щоби ратувати Сіверщину, рішено зробити політичний переворот. Скликано Раду Старшини, на якій вибрано Многогрішного гетьманом і рішено увійти назад в унію з Москвою. Многогрішний приняв титул „сіверського гетьмана" а слідом за тим приступлено до переговорів. Гетьман Многогрішний і старшина торгувалися досить довго з Москвою і хотіли вибороти як найбільші користи для України, але остаточно мусіли уступити. В березні 1669 року між „сіверським" правительством і Москвою складено договір у Глухові, яким означувано відношення Сіверщини до Москви. Сіверщина могла мати свого гетьмана, якого затверджував цар, своє українське військо, зложене з козаків (60.000) і осібне правительство, яке мало адмініструвати краєм. Але всеж таки московське військо мало перебувати в Київі, Переяславі, Ніжині, Чернигові й Острі.

Таким чином Сіверщина з Київом, а далі полки: Переяславський і Прилуцький увійшли знову в унію з Москвою. Глухівський договір був кориснішим від московського договору з часів Брюховецького, але й ця унія не була зложена з двох рівнорядних держав. А та обставина, що московські війська були розміщені, особливо в Сіверщині, дуже обмежувала власть гетьмана. Становище його взагалі не було міцне ще й через те, що тільки північна частина Лівобережної України належала до Многогрішного, бо на Правобережжу, гетьманував далі Дорошенко, а в полудневій части Лівобережжя запорозькі гетьмани: Петро Суховієнко, а опісля Михайло Ханенко потрапили потягнути людність за собою.

Такий був наслідок другої війни України з Москвою. Україна не змогла як слід оборонити себе перед московською інвазією і замість єдности до чого змагав Дорошенко, поділилася на три части: Правобережна Україна з Дорошенком, Північна, Лівобережна з Многогрішним і Запорозька Січ у купі з полудневою частю Лівобережжа під Ханенком. Руїна української держави ставала чим раз нагляднішою. Але тимчасом виступив ще один чинник, що мав відограти визначну ролю в найближчих роках по глухівським договорі, це турецька держава.

Політичний лад Східної Европи коло 1670 року. Правобережна Україна в союзі з Туреччиною і Кримом. Опозиція проти Дорошенка.

Друга половина XVII століття визначалася тим, що в східній Европі українська справа стояла на першому пляні політичних подій. Ріжниця була

в тому що, коли за Богдана Хмельницького Україна стала несподівано могутньою державою, яка мала нераз рішаючу ролю у політичному розвитку Східної Европи, то по Великім Гетмані і на Виговськім, за часів „Руїни" вона дуже скоро сходить з цього визначного становища. Занепад української держави, викликаний внутрішньою анархією, мав ті наслідки, що найважніші держави Сходу Европи почали провадити активну політику що до України зводячи українську політику до чим раз більшої пасивности. Особливо було це видко за гетьманування Брюховецького, коли Україна на якійсь час перестала відогравати самостійну політичну ролю. Результатом внутрішнього занепаду України було те, що дві держави — Польща й Москва — уложили плян поділу української держави. З боку Польщі була це немов відплата за пляни поділу Польщі, що їх укладав гетьман Богдан Хмельницкий Обі ці держави зблизилися дуже значно, а товчком до цього була сама українська держава. Обі держави рішили поділитися Україною, бо ні та ні друга не мали на стільки сили, щоби опанувати цілу Україну. Це зближення між Польщею й Москвою було дуже важною, а для України дуже некорисною і небезпечною подією. Але побіч них зачинала грати рішаючу ролю на сході Европи Туреччина. Вона в тих часах трохи зреорґанізувалася, в ній настав ліпший лад, ніж це було, наприклад за Хмельницького, й тому вона могла тепер виступати рішучо. З усього було видко, що Туреччина не буде німим свідком того, що робилося на Україні. Вона могла тепер сказати й своє важке слово в українській справі тим більше, що для Туреччини ніколи не могло бути байдужним, хочби з огляду на її васаля, кримську орду, чи над Дніпром буде незалежна держава, чи українські землі будуть поділе-

ні між сусідів. В інтересі Туреччини лежало не впустити, щоби на сході Европи повстала коштом України чи то могутня Москва чи ягайлонська Польща. І тому істнування назалежної української держави вважалося турецькими політичними кругами за корисний факт. І тільки цим треба собі пояснити, чому Туреччина підпомагала Хмельницького й чому вона спонукувала кримську орду ставитися прихильно до українських змагань. Туреччина знала дуже добре, що молода українська держава матиме занадто роботи в себе дома тай зі своїми сусідами, щоби стати небезпечною чи навіть невигідною для неї. Давні козацькі напади на Царгород належали вже до історії та й козацтво не могло тепер про це думати, зійшовши зі степів глибоко в хліборобську Україну. Таким чином Туреччина являлася природним союзником для українських політиків і тепер за Дорошенка активнішим ніж за Богдана Хмельницького. Щодо инших держав, то Швеція була занята справами центральної Европи і тому не могла входити в рахубу українських політиків, а наддунайські держави: Семигород, Волощина й Молдавія корилися тоді волі Туреччини. Подібне було й з Кримською Ордою, яка з огляду на сильну позицію Туреччини в тих часах не могла провадити такої самостійної політики як це було за Богдана Хмельницького, і йшла за вказівками з Царгороду.

В рахубу могла входити ще бранденбурсько-пруська держава, яка була заінтересована тим, що робилося в надбалтійських державах і особливо в Польщі. Саме тоді попсувалися відносини між Бранденбургією-Прусією й Польщею. Справа виглядала так, що Бранденбургія-Прусія могла б увійти в політичну антипольську спілку. Але була ще й инша можливість. В Польщі була партія, яка хотіла у-

війти в приязні відносини з Бранденбургією-Пруссією, а навіть посадити електора Фридриха-Вільгельма на польському престолі. Таким чином вона хотіла забезпечити Польщу від заходу, щоби свобідніше виступати в українській справі, тим більше, що не могло бути тайною для польських політиків, що на політичнім овиді зарисовувався українсько-турецький союз.

З таким політичним положенням Европи мусіли рахуватися українські політики. Найбільше виглядів на здійснення давали переговори гетьмана Дорошенка з Туреччиною, але попри те він старався і Москву втягнути в війну з Польщею. Є також звістка, що Дорошенко хотів увійти в 1671 році в зносини з бранденбурським електором, а саме взяти активну участь у майбутній акції електора що до осягнення польської корони. Цій акції перешкодили польські власти, які перехопили в свої руки лист Дорошенка до електора. Цей лист є доказом, що гетьман не дуже захоплювався своїм союзом з музулманським світом.

Переговори з Туреччиною йшли успішно. Турецьке правительство признало існування української держави в етнографічних границях. Говорено про Перемишль і Самбір від заходу, про Сівськ і Путивль від півночі, які мали входити в склад української держави. Це означало, що турецьке правительство рішило активно виступити в українській справі. І дійсно в 1671 році султан Магомет IV оповістив війну Польщі, а на весну 1672 року вирушив з військом на Україну. З турецькою армією получився Дорошенко й Татари. Боротися з такою силою Польща не могла. Союзники йшли наперед. Турки здобули Камянець Подільський і разом з Дорошенком підступили під Львів. Ще раз українські війська опинилися в галицькій Укра-

їні, але ненадовго. Перераженні Поляки заключили в жовтні 1672 року договір із Турками в Бучачі, на підставі якого Туреччина діставала Поділля і Польща зрікалася всіх українськнх земель на схід від Горині на користь Дорошенка.

Це був великий успіх Дорошенкової політики і так сказати б сповнена половина його програми. Ішло ще про Лівобережну Україну, бо про західну годі було вже думати: на це потрібна була ще одна війна з Польщею. Здавалося, що Дорошенко зєдинить в своїх руках цілу Східну Україну. В цьому мали бути помічні знова Турки й тому мало б прийти до війни Дорошенка й Туреччини з Москвою. Московське правительство дуже затрівожилося такою можливостю і рішило увійти в переговори з Дорошенком. Він поставив свої умови, а головніші з них були такі: На Україні має бути один гетьман, якому має підлягати ціла Східня Україна й Січ Запорозька; Україна буде стояти в унії з Москвою, яка повинна обороняти Україну перед зовнішними ворогами, але не може втручатися у внутрішні справи України; ніякого воєводи ані московського війська не може бути на Україні. Це була дуже смілива мова, якою говорив гетьман Дорошенко. Пригадалися часи Богдана Хмельницького. Це не могло бути приємне для Москви, але вона схилялася до порозуміння з Дорошенком.

Одначе ситуація змінилася несподівано на користь України й Дорошенка. Передовсім Турки не підняли війни з Москвою, а Польща почала наново війну з Туреччиною, щоби звалити бучацький мир 1672 року. Польськими військами керував добрий полководець, Іван Собіський, і він то побив Турків під Хотином 1673 року. Це відразу змінило ситуацію. Москва вже не боялася турецького по-

ходу й наслідком цього не дійшло до порозуміння з Дорошенком. А в тім тоді виявилася слабість становища Дорошенка, бо польські війська мали в своїх руках деякі оборонні точки на Україні, а проти Дорошенка виступив Ханенко, вибраний гетьманом на Запорожжю, якого підтримували Поляки.

Та найбільше підорвало становище Дорошенка те, що народня маса почала ставитися до нього неприхильно, а навіть ворожо. Це було наслідком його туркофільської політики, бо Турки й Татари в часі останнього свого побуту на Україні своїми рабунками й забиранням людей у неволю дуже роздратували народ. Усе тепер звернулося на Дорошенка. Усі його пляни впали відразу, а на Правобережжу почалася знов анархія. Видко було, що Правобережна Україна спадає в якусь бездонну пропасть.

Іван Самойлович гетьманом Східної України. Руїна. Упадок Чигирина й української держави на Правобережжу.

На Лівобережній Україні був гетьманом за часів Дорошенка Демян Многогрішний, про що була вище мова. Між ним і Дорошенком боротьби не було, бо Дорошенко вважаючи, що Многогрішний держить міцно лінію української політики в відношенню до Москви, не хотів вступати в боротьбу зі своїм політичним однодумцем. А в тім він не мав на це часу, поки власть його на Правобережжу не стала зовсім міцною. Але в 1672 р. козацька старшина скинула Многогрішного з гетьманства, бо він хотів бути занадто самостійним

перед старшиною. Його оскаржено перед московським правительством як противника Москви, арештовано й вислано до Москви. В Москві взято його на суд і признавши його „зрадником“ московської держави, вислано з цілою його родиною на Сибір.

Це був перший випадок, що козацька старшина віддала свого гетьмана під московський суд і перший випадок, що Москва відважилася назвати українського гетьмана „зрадником“. Ця подія є немаловажною в українсько-московських відносинах, бо вона показувала, що московські політичні круги перестали вважати гетьмана сувереном, володарем української держави, а тільки першим царським урядовцем на Україні А найсумніше було те, що сама старшина виступала також з такою теорією, предкладаючи скарги на свого гетьмана московському судові. У московського правительства такий погляд був випливом його політики, яка змагала до як найтіснішого звязання України з московською державою, а вчинок козацької старшини був наслідком її деморалізації: старшина навчилася панувати над другими, але сама не хотіла слухати і тому рада була звалити власть над собою, як тільки це було можливе.

Старшина звалила гетьмана й вибрала собі за згодою Москви нового, бо сподівалася, що цей буде більше рахуватися із нею. Новим гетьманом став Іван Самойлович. Його вибрано поза границями України, на московській території. Тоді затверджено ще раз обома сторонами глухівський договір, але з тим, що вичеркнено точку, де говорилося, що українські делегати могли брати участь в дипльоматичних нарадах з представниками чужих держав разом з московськими делегатами в справах, що торкалися України. Таким чином у-

українсько-московська унія мала виступати на зверх, як одноцільна царська держава.

Іван Самойлович змагав до того, щоби при помочі Москви усунути Дорошенка з Правобережжя і взяти в свої руки цілу Східну Україну. Московське правительство не хотіло спочатку втручатися в справи Правобережної України, але коли показалося, що становище Дорошенка сильно захитане, тоді рішено згодитися на плян Самойловича. Це було тяжким ударом для Дорошенка, бо як тільки Самойлович з московськими військами ввійшов на Правобережжя, то козацькі полки один по однім почали покидати Дорошенка й переходити на бік Самойловича. Дійшло до того, що ціла Правобережна Україна дісталася в руки Самойловича. Дорошенко держався тільки з невеликими силами в своїй резиденції, Чигирині. Наслідком цього в 1674 р. ціла Східна Україна, з виїмком самого Чигирина, була зєдинена під одним гетьманом і ввійшла в унію з московською державою.

Але ситуація змінилася знову, коли Дорошенко дістав поміч запорозького кошового Сірка й на Україну ввійшли Турки й Татари. Це примусило Самойловича й московські війська уступати з Правобережжя і тепер зачалася тут правдива анархія. З одного боку Дорошенко здобував для себе територію, караючи людей за непослух йому, з другого боку йшли Татари й Турки, які дуже пустошили українські землі, з третього боку йшов Самойлович з московськими військами й приманював людність до себе, а з четвертого врешті боку показалися польські відділи й змушували людей до підданства Польщі. Ситуація стала на Правобережній Україні просто жахлива, безвихідна, щось подібне, до т. званого „чотирокутника смерти“ в 1919 році на Україні.

А найгірше було те, що ні одна з воюючих сторін, не рахуючи слабих сил Дорошенка, не хотіла виступити рішучо й з цілою силою. Ці чотирі держави: Туреччина, Орда, Москва й Польща не бажали собі війни й увійшли з військами на Україну тільки на те, щоби при майбутньому поділі Правобережної України дістати частину її для себе. В такій ситуації Дорошенко не підтриманий належно своїми союзниками, Турками й Татарами скапітулював у 1676 році. Гетьманська власть на Правобережжу перестала існувати. Турки попробували ще в 1677 р. вислати на Україну з турецьким військом Юрія Хмельницького, якого були захопили ще в 1672 р. підчас свого походу на Польщу, але це ні до чого не довело. В 1681 р. відкликали його Турки з України.

А тимчасом по Правобережжу вешталися війська: турецькі, татарські, московські, українські Самойловича й польські, руйнуючи страшно край. Тоді знищено було також давню гетьманську резиденцію, Чигирин. В 1678 р. заложили Москалі міни під чигиринську кріпость, аби вона не дісталася в турецькі руки. Коли Турки ввійшли до кріпости, вона вилетіла в повітря.

Знищення Чигирина було немов би символом знищення української політичної будівлі на Правобережжу. З української держави зосталася тут тільки руїна. Тепер сусіди приступили до поділу здобичи. Москва хотіла дістати правобережну Україну, але проти цього виступила Туреччина й Орда. Дніпро мав надалі бути границею. Лівобережна Україна зосталася при Самойловичу під зверхністю Москви, а Турки забрали край між Дніпром і Богом, який по первісному пляну мав полишитися пустинею, де нікому не вільно селитись, а опісля Туреччина

плян змінила й поручила кольонізацію цього краю волоському воєводі, іменем Дука. Тоді почалася волоська кольонізація, але передовсім українська з Лівобережжя. Край став залюднюватись наново.

Але кольонізація розвинулася ліпше щойно тоді, як Польща за Івана Собіського почала війну з Туреччиною й волоського Дуку усунено. Тоді почало на Правобережжу відновлюватися козацтво. Виступають начальники поодиноких відділів, як Іскра в Корсуні, Самусь у Богуславі, Семен Гурко, названий Палієм, який здобув скоро популярність серед народу. Собіський сподівався, що ця нова козаччина буде помічною Польщі в її війні з Туреччиною, але сталося інакше, бо Палій та інші полковники, увійшовши в конфлікт з польськими властями почали схилятися до того, щоби прилучитися до Лівобережної Гетьманщини. До чогось більше самостійного не була вже здібна Правобережна Україна. Роля її в будівництві української держави була скінчена. Поки що справа вирішилася так, що ціла Правобережна Україна з виїмком Київа, який Польща відступила в 1686 р. Москві, дісталася назад під панування Польщі.

Політичне становище Лівобережної України від часів зруйнування Чигирина до північної війни 1700 року.

З хвилею коли на Правобережній Україні була зруйнована українська держава, Лівобережна Україна зосталася одинокою країною, що належала до української держави. Це так звана „Гетьманщина". Вона обіймала Чернигівщину, Полтавщиину й західну часть Харківщини. Вийшло отже так,

що центр політичного українського життя перенісся на схід України. Це мало політичні наслідки. Лівобережна Україна положена ближче до Московщини й тому Москва могла легше її опанувати, ніж Правобережну Україну. Українська держава на Лівобережжу мала від сторони московської держави зовсім відкриті границі так, що московські війська могли без перешкоди кождої хвилі увійти на Україну. Ця небезпека кождочасної московської інвазії була причиною, що населення схилялося до угодової політики з Москвою, щоби таким робом запевнити собі спокійне життя. І тому на Лівобережній Україні все брала перевагу москвофільська партія. З тим мусіли рахуватися лівобережні гетьмани й їх правительства. Це ослаблювало, розуміється, позицію українського правительства у відношенню до Москви.

За Самойловича це виявилося зовсім виразно. Він мусів слухати приказів з Москви, а найяркіше свідчить про це те, що Самойлович згодився на піддання української православної церкви під зверхність московського патріярха. Розуміється, що в таких обставинах не могло бути мови про самостійне провадження української заграничної політики. Це було зрештою виключене по договорі, зробленім з Москвою зараз при вступленню на гетьманство Івана Самойловича.

Політична ситуація була така, що між Польщею й Москвою прийшло до союза, який мав на ціли спільну війну з Турками й Татарами. Це була часть великої коаліції, до якої належала ще Австрія й Венеція. Москва рішила вдарити на Крим, щоби розбити татарську Орду. В 1687 році велика московська армія в силі коло 100.000 людей разом з 50.000 українською армією пішла на перекопські степи. Але похід не вдався, бо Татари запалили

степ і змусили Москалів і Українців до відвороту.

Це мало лихі наслідки для самого Самойловича. Невдачу походу звалено на нього, й тоді московське правительство порозумілося з козацькою старшиною, яка також була невдоволена з нього, що до вибору нового гетьмана. Самойловича арештовано й без суду вислано на Сибір, а гетьманом вибрано Івана Мазепу, якого підтримувало при виборі московське правительство,

Скинення Самойловича з гетьманства було повторенням в гострішій формі того, що зробило московське правительство з Многогрішним. З усього видко було, що московське правительство ані не думало шанувати договорів, зроблених між Україною й Москвою. Воно поставило замість закона силу, якій мала улягти скорше чи пізніше українська держава. Не було що торгуватись і новий гетьман, Іван Мазепа, обраний в 1687 році, йшов шляхом уступок і роблення вигод московському правительству. В 1689 році українські війська знову брали участь у поході на Крим, який так само, як і перший, скінчився нещасливо. Але цим разом було інакше, як за Самойловича. Мазепа не стратив ласки в московського правительства й сидів міцно на гетьманстві. Україна вислуговувалася при кождій нагоді. Так було між иншим в 1696 р. коли при здобуттю Озова були при московських військах козацькі полки.

Здобуття Озова було важною подією в історії московської держави, бо наслідком цього вона дістачася до полудневого моря, до чого не доходила ніколи козацько-українська держава. Для України цей факт не був корисним, бо наслідком цього міцніло на сході України московське панування. Україна ставала оточеною від півночі й від

полудня московською державою, немов залізним перстенем, який стискав чим раз більше і так уже невелику територію української держави. Це було наслідком політичних обставин, в яких опинилася Україна, але заважили тут також і інші обставини.

Географічні обставини. Український народ і його міграція.

В попередній добі були хвилі, коли могло здаватися, що воля людська потрапила усунути всі перешкоди, які ставила природа краю при будові української держави. Що воно так дійсно не було, видко з того, що навіть великий гетьман не зміг забезпечити могутнього становища української держави на довший час. Могутність України була тимчасовим проявом, її не можна було вдержати на довше не тільки тому, що не стало великого гетьмана, не тільки тому, що українська суспільність мала занадто богато темних рисів, які перешкоджували будові держави, але ще й тому, що елементарні сили, себто географічні обставини впливали некорисно на розвій подій на Україні. Ділання цих сил не є нагальне, воно відбувається поволі, але зате є постійним, мов оте постійне спадання дощевих краплин, які в результаті вижолоблюють навіть найтвердшу скалу. Тому-то цього результату ще не могло бути видко за Богдана Хмельницького, але його можна було завважати, чим довше стояла українська держава. Це видко вже трохи за Івана Виговського чи Юрія Хмельницького, але найвиразніше воно виступає протягом цілого часу цієї осьмої доби.

Коли зявлялося нараз два а навіть часом і більше гетьманів у ріжних місцях України, то це доказ, що українська держава не мала такого політичного центру, який опиравсяб на ширшій під-

ставі. Гетьманська резиденція, Чигирин не мала ані історичної традиції, ані економічних підстав до свого розвитку, ані не була ніяким культурним осередком і тому з нею могли ривалізувати інші місцевости. Перенесення гетьманскої резиденції до Київа, до давнього політичного осередка старо-української держави і до культурного осередка східної України в XVII століттю було тяжкою до переведення справою, бо це булоби наглядним доказом зірвання з козацькими традиціями, тай через те осередок козацько-української держави був би віддалився від полудневої України, землі, де найміцніше стояла козаччина. Недостача відповідного осередка української держави мала тим прикріші наслідки, що Україна була велика простором, а населення мала досить рідке й тому тяжко було його зорганізувати. Недостача природних, оборонних границь були причиною, що сусіди з усіх боків шарпали державу й легко проникали в глубину її території. Не було географічного чинника, який причинявсяб до обєднання України. Навіть Дніпро відігравав тепер якусь дивну ролю. За київської держави він був головним торговельним шляхом і таким чином лучив поодинокі частини України, тепер цього не сповняв. Торговля на Україні була в цілковитім занепаді, продукція невелика так, що не було богато чого Дніпром возити тай не було як возити, бо ціла долішня часть Дніпра була в татарсько-турецьких руках. Замість цього став Дніпро границею двох частей: Правобічної і Лівобічної України, з яких кожда мала не раз осібних гетьманів. Андрусівський договір 1667 р. і дальші договори між Польщею та Москвою зробили з Дніпра границю між польською й українською державою і таким чином знехтували зовсім географічне значіння найбільшої української ріки.

Тай взагалі колишнє корисне географічне положення київської держави тепер зовсім не виявлялося в козацько-українській державі. Ця держава не мала ніякої користи з Чорного моря, бо була відтята від нього степовиками, а не мала також того, що мала давня київська держава: цивілізованих сусідів на полудне від Чорного моря й над Каспійським морем.

Давня київська держава була в тіснім звязку з тодішнім цивілізованим світом, а козацько-українська держава лежала здалека від тодішніх центрів цивілізації. Тільки через Польщу Україна могла входити в зносини з західньою Европою й тудою тільки могли йти торговельні дороги з України. Це мало ту недогоду, що робило Україну залежною в торговельних зносинах від Польщі, від котрої Україна зрештою небагато могла діставати користей, бо Польща що до цивілізації стояла нижче від західно-европейських держав, а під оглядом економічним представлялася слабо. Торговля була тут в упадку, доказом чого слабий економічний стан міст. На Україні теж бачимо слабий розвиток міст. Вони не потрапили сконцентрувати в собі більшої маси людей, коло них не гуртувалося населення, як це бачимо на заході Европи.

Упадок політичного центру на Правобережжу, яким був Чигирин і пересунення центру на Лівобережжя не було корисним фактом з двох причин: українська держава відсувалася таким чином від західно-українських земель, і через те тратила звязок з західньою Україною. Ніколи не було так за козацької доби, щоб усі українські землі були зєдинені в українській державі. Не було так навіть в часі найбільшої могутности України за Богдана Хмельницького, все ж таки українська держава чи

за нього, чи за Виговського і в добрих часах Дорошенка обіймала таку велику територію, що мала по части всеукраїнський характер. Ще за Дорошенка в українських політичних кругах говорилося про західно-українські землі. З упадком державної будови на Правобережжу українська держава стала далеко меншою, бо обіймала тільки Лівобережну Україну і втратила свій всеукраїнський характер. Наслідком пересунення на схід вона не була вже наражена на інвазію з польського боку й тому Польща перестала бути в політиці української держави небезпечним противником, з яким треба було рахуватися кождої хвилі.

Але замість того українська держава стратила самостійність що до Москви. Як довго вона була просторою, як довго її центр лежав на Правобережжу так довго вона представляла поважну силу й звязати цілу її територію з московською державою не було так легко. З Лівобережною Україною була справа інакшою. Лівобережна українська держава ближча під географічним поглядом до Московщини, була й слабшою від зєдиненої Великої України й тяжчою до оборони перед московською інвазією, ніж Правобережна Україна. З цього виходить, що українська держава цієї доби перейшла великі територіяльні зміни. Але ці зміни стояли в тіснім звязку не тільки з політичними подіями, про які була вже мова вище, але також і передовсім з міграцією українського народу, яка розвинулася тоді дуже інтензивно.

Міграція з цього часу, тобто з другої половини XVII століття, була наслідком політичних обставин, які настали тоді на Правобережній Україні. Ця часть України була тоді, як зрештою протягом цілого часу, відколи розвинулася козаччина, найважнішою українською землею, бо тут

лежав центр української держави. Тут були перші побіди над польськими військами за Богдана Хмельницького. По вигнанню польських військ жила Правобережна Україна, а саме Наддніпрянщина та Побожжя в кількох останніх роках гетьманування Богдана Хмельницького і за Івана Виговського досить спокійним життям. Але зараз опісля, коли наслідком внутрішньої колотнечі ослабла українська держава, почалися інвазії чужих військ в напрямі до політичного центру тодішньої України, Чигирина. І саме ця безперервна боротьба на території Правобережної України, знущання над населенням чужих татарських, турецьких, польських і московських військ, нищення його майна було причиною, що населення зачало тікати з цих загрожених війною околиць й шукало захисту деінде. Одинокою такою країною була північна частина Лівобережної України, де життя було спокійніше й безпечніше. І саме туди звернулася українська міґрація. Але вона не задержалася на тій лівобережній території, яка належала до української держави, але йшла поза її границі, далеко на схід, до країв, які лежали тоді пустарями. Тут повстала „Нова Україна", так звана „Слобідська Україна" від того, що кольоністи діставали „слободи", се б то увільнення від усяких повинностей, від московського правительства, яке ці землі уважало своїми і їх теж кольонізувало своїми людьми.

Міґрація відбувалася часом поодиноко, але найчастіше більшими ґрупами. Емігранти забирали з собою усе своє майно, навіть живий інвентар, орґанізувалися в більші ґрупи під проводом своїх „отаманів", і так озброєні проходили крізь воєнні терени України.

В цій добі дуже збільшилася еміґрація з Пра-

вобережної України. В 1659 р. по смерти Виговського, коли польські війська ввійшли знову в глибину України, відбулася сильна еміґрація на Лівобережжя. Так само було в 1665, 1666, і 1670 рр. і врешті в 1674, 1675 та 1679 р. Наслідок був такий, що Правобережжя, а саме Київщина й Побожжя дуже запустіли. І це було стихійною катастрофою для Правобережної України. Втративши населення вона не могла вже більше піднятися з руїни, а хоч недовго опісля зачала вона знову заселятися й тут повстало нове козацтво, то всеж більшого значіння це козацтво не осягло вже ніколи. Правобережна Україна зосталася пасивним чинником на політичному полі.

Інакше представлялася справа з Лівобережною Україною, що була під владою гетьманів. Вона устояла надалі, як активна одиниця під політичним оглядом, бо не тільки що не втратила населення, але ще його збільшила наслідком іміґрації з Правобережжя. Хоч за Самойловича дійшло вже до того, що звідси, з державної України починало населення еміґрувати поза її границі на Слобідську Україну. Причиною цього було не перелюднення, а суспільні обставини, з яких в державній Україні була не задоволена селянська маса. Селянство бачучи кращі для себе умовини життя на Слобідській Україні, йшло туди не тільки з Правобережжя, але також і звідси. Таким чином на сході України, на обезлюднених степах повставала Нова Україна, котра значно розширила підставу, на якій могла будуватися українська держава.

Але тоді це не вийшло на користь українській державі. Вона не мала сили заволодіти новими українськими землями й Слобідська Україна зосталася під московським пануванням. Замість того

Московщина зміцніла що до скількости населення, забезпечила себе від Татар через повстання заселеної смуги землі від полудня, а звязавши з собою українське населення на Слобідській Україні, давала вона тим немов приклад для його головної маси, яка містилася чи то в українській державі на Лівобережжу чи то в Польщі, що вона може своє політичне життя вмістити в рамках московської держави.

І щойно значно пізніще, по страшнім упадку українського народу в XVIII і XIX століттю, новішими часами, цей великий прибуток українських земель на сході, який зазначився аж під Кавказом і Каспійським морем, став виявляти своє дійсне значіння. Україна здобула таку обширну етнографічну підставу, що на ній може істнувати велика українська держава, далеко більша ніж це було за козацької доби.

Політично-суспільний лад в українській державі від переяславського договору 1659 р. до битви під Полтавою в 1709 р.

Міграція українського народу в другій половині XVII в. показувала, що великий рух української маси, який зачався був Хмельниччиною, не скінчився ані з хвилею остаточного зірвання з Польщею, ані з хвилею унії з Москвою. Раз розхвильована маса не могла так скоро прийти до рівноваги й це показувалося на всіх полях українського життя. Міграція була тільки одним з проявів цього руху, хоч може найважнішим і таким, що виявив найбільше далекосяглі наслідки. Розхвильованя маси бачимо між иншим також на полі суспільних відносин, бо тут воно виступає

зовсім виразно, а в наслідок цього суспільний лад довший час не міг скристалізуватися як слід. Це видко особливо на Правобережній Україні, яка зрештою перебула дещо інакшу суспільну еволюцію, ніж Лівобережна Україна.

Правобережна Україна була протягом цілої другої половини XVII ст. осередком політичного життя, але разом з тим тереном безперервної збройної боротьби. Що в таких обставинах не міг скристалізуватися суспільний лад, це зовсім ясно. І тому, як перед переяславським договором 1659 р. так і в цій добі суспільний лад не є ще викінченим, уміцненим. І тепер, як і перше, докладного розмежування між поодинокими суспільними клясами ще нема. Козацтво є й надалі найважнішим чинником, але воно як суспільна кляса не було в собі замкнене й не могло таким бути, поки тривав воєнний стан. Кождого часу можна було перейти чи то з міщанської, чи селянської кляси в козацтво. І тому скількість козаків не була ніколи постійна й змінялася відповідно до такої чи інакшої воєнної ситуації. Козацтво було клясою, яка в тих неспокійних часах мусіла відограватн першорядну ролю завдяки свому військовому характеру, а це зробило з козацтва найбільше упривілейовану суспільну клясу. Воно мало в своїх руках земельні посілости, а його старшина стала на місці давніх польських дідичів на Україні. Тільки воно тепер ще не мало тих вигід, що їх мали польські пани. Селянство ще не було віддане в його руки й панщина ще не могла тут закріпитися. Проте початок до цього був уже зроблений, бо селянство було віддане під юрісдікцію козацької старшини, яка мала в руках державні уряди, і було обовязане новим дідичам до деяких повинностей,

а саме: 1) гатити греблі, 2) збирати сіно і 3) возити дрова.

Таким чином доля селянства була все таки кращою в порівнанню з тим, що було за польського панування. Инша річ, що соціяльна еволюція йшла в тім напрямі, щоби селянство міцніше піддати під власть нових, українських дідичів-урядовців. До цього одначе не прийшло, бо тимчасом упала українська держава на Правобережжу.

Великі потрясення перебуло на Правобережжу в другій половині XVII століття також міщанство. Коли читаємо, що ряд міст і містечок в полудневій частині тодішної української Наддніпрянщини по правім березі Дніпра зник зовсім з лиця землі, зруйнований в часах воєнної заверюхи, то це наглядний доказ упадку міщанства на Правобережжу. В таких обставинах міщанство не відогравало і не могло відогравати визначної ролі в державнім життю. Воно стояло слабо під економічним оглядом і не мало виглядів, щоб його становище могло змінитися на краще. Не тільки заграничная, але й внутрішня торговля підупала. І тому нічого дивного, що хліборобство було важним заняттям населення особливо міст менших, і що міщанство нераз входило до козацької кляси. Таким чином міщанська кляса не була замкнена в собі й не мала в цьому інтересу. Але розплинутися в козацтві міщанство все таки не могло, бо цьому перешкодило особливо те, що важніші міста мали самоуправу, оперту на німецькому праві.

Найменші зміни перейшла православна церква. Соціяльна революція не торкалася церкви. Вона зосталася при своїх давніх земельних посілостях і тому представляла поважну економічну силу. Це був, побіч козацької старшини, найбільше консервативний чинник на Україні. І коли на Правобе-

режжу зачинало все розкладатися, коли козацтво упало тут зовсім, а міщанство опинилося в дуже тяжкому положенню, то церква одна держалася завдяки своїй традиції та організації.

З упадком Чигирина й української держави на Правобережжу скінчилася доба, в якій суспільний лад розвивався в рамах української держави. Хмельниччина зруйнувала давний суспільний лад, створила умовини до будування нового суспільного ладу, але часи Руїни не дали змоги цьому новому суспільному ладу зміцнитися, скристалізуватися. Місце польської шляхти заняло на Правобережжу козацтво, але як суспільна кляса воно не було таке зорганізоване, як польська шляхта. Хоча козацтво, а передовсім козацька старшина здобула польські маєтки на Правобережжу, то всеж користати з них як слід не могло, бо цьому перешкоджувала воєнна заверюха. Треба було довшого й спокійнішого часу, щоб козацька старшина тай узагалі козацтво стало на Правобережжу так міцно, як польські магнати, польська шляхта. А тимчасом цю нову земельну упривілейовану клясу, нову земельну аристократію стрінула катастрофа: упадок української держави на Правобережжу. Це значило поворот польської шляхти. Але катастрофа стрінула також селянство. З упадком української держави на Правобережжу і з настанням польського панування введено назад панщину в давних розмірах на всіх українських землях на захід від Дніпра. Не можна сказати, щоб дальша еволюція без польської інтеренції не довела до такої панщини на Правобережжу. Вона насталаб тут, по всякій правдоподібности так само, як в українській державі на Лівобережжу, але всеж таки це не сталося б так скоро, як під польським пануванням, та й панщина ця не була така сама.

Для инших суспільних кляс: для духовенства й міщанства упадок української держави на Правобережжу не мав такого великого суспільного значіння, бо суспільне становище обох цих кляс не змінилося: церква зісталася на далі в посіданню великих земельних посілостей, а міста далі розвивалися слабо.

Иншим шляхом пішов розвиток суспільного ладу на Лівобережній Україні. Лівобережна Україна не переживала такої страшної воєнної завірюхи, як Правобережна, й життя йшло тут спокійнішим руслом. Лівобережна Україна не втратила політичної самостійности й тому суспільний розвиток ішов тут у рамах української держави, хоча заважили тут теж по части чужосторонні впливи, а саме московські. Наслідком цього бачимо тут суспільну еволюцію, неперервану таким способом, як це було на Правобережній Україні. Тому суспільна еволюція на Лівобережній Україні є дальшою консекуенцією суспільного життя, що його витворила Хмельниччина й факт істнування української держави.

Були й тут збройні розправи за Івана Брюховецького й Петра Дорошенка, але це було ніщо в порівнанню, з тим, що діялося на Правобережній Україні. Наслідком цього суспільний лад міг тут кристалізуватися скорше і міцнійше. Найбільше скористала з цього козацька старшина. По вигнанню Поляків з Лівобережної України вона придбала для себе насамперед землі польських магнатів і на це дістала правну апробату з боку гетьмана й царя, якого для більшої певности теж просила про признання їй цих земель. Наслідком цього дуже скоро витворилася й тут на Лівобережній Україні нова земельна аристократія. Не маючи таких перешкід, як на Правобережній Україні, ця нова

аристократія дуже скоро зрозуміла своє суспільно-економічне становище й рішила його використати. Зробити це їй не було тяжко, бо козацька старшина добре знала польський суспільний лад і мала готові взірці для своєї соціяльної політики. І тому козацька старшина заводила тут так само, як і на Правобережжу деякі повинности селянина-хлібороба у відношенню до значного козака-урядовця. Але тут справа пішла дальше. Тут не скінчилося на обовязку гатити греблі, косити сіно та возити дрова. Тут дійшло до того, що заведено на ширші розміри панщину, яка за гетьманування Івана Мазепи обіймала два дні в тижні. Це означало, що суспільний лад в українській державі став робитися подібним до польського суспільного ладу тай в загалі до суспільного ладу тодішньої середньої Европи. Виявилося, що Хмельниччина й найближчі роки, що наступили по ній, були тільки „інтермеццо"-м у суспільному розвитку, по якім мусіло прийти те, що було „на часі" тоді в Европі. Настала отже панщина, селяне стали підданими козацької кляси.

А ця кляса почала за Самойловича й Мазепи міцно організуватися. На Правобережній Україні козацтво ніколи не було суспільною клясою, докладно відділеною від инших кляс. Щойно на Лівобережжу дійшло до цього. За Самойловича встановлено було реєстр, і хто не був вписаний до нього, той не міг бути козаком і був звичайним селянином, над яким стояло марево панщини. І під цим оглядом рядове козацтво було одної думки зі старшиною. Воно не хотіло приймати до себе нових людей, бо боялося обезцінювати таким чином своє упривілейоване становище. А упривілейовання було велике, бо кождий козак чи богатший чи біднійший мав особисту свободу й крім військової служби не

був обовязаний до ніяких повинностей, ані щодо держави ані щодо инших суспільних кляс. Як одні, так і другі були власниками землі, яку дістали чи то від гетьмана чи то від царя, або купили її від селян, нераз за дурничку, змусивши їх силою до такої продажі.

Це означало, що козацька кляса стала цілком тим самим, чим була тоді шляхта в европейських державах, а козацька старшина — це те саме що тодішня магнатерія в Европі. І навіть зверхніми ознаками була вона зовсім подібна до неї: козацька старшина вважала себе „шляхетською" клясою, виводила свій рід від старших шляхетських родів і приймала їх герби. Словом — тодішне козацтво — це нова шляхта зі шляхетською, земельною аристократією. Це те саме, що польська шляхта з панами-магнатами на чолі, це те саме що німецький „адель" з графами, ляндграфами чи фірстами на чолі.

Що до міщанства, то воно так само, як на Правобережжу, не грало тут першорядної ролі. Але ріжниця була в тім, що коли там наслідком воєнних подій багато міст позникало зовсім, тут такої катастрофи не було й розвиток міст був правильнійший. Тай ще в тому ріжниця, що коли на Лівобережжу козацька кляса почала замикатися в собі, то між нею й міщанством настало виразне відмежування так само зрештою, як і між міщанством і селянством, від коли на Лівобережній Україні настали найбільші розміри панщини.

Духовенство було й на Лівобережній Україні звязане своєю осібною організацією, а церква мала в посіданню великі земельні простори, наслідком цього представлялася вона поважною економічною силою.

Коли порівнати суспільний лад Лівобережної

України з Правобережною, коли там ще була українська держава, то видно, що на Лівобережній Україні був суспільний лад краще скристалізований, ніж на Правобережній. Але и тут ця кристалізація, відмежування поодиноких суспільних кляс від себе не було таке різьке, як це було в західній або в центральній Европі. Причина цього була та, що економічний добробут усіх суспільних кляс опирався на хліборобстві. Бо навіть міщанська кляса не могла стати самостійно від хліборобства. Вона займалася ним і торговала головно хліборобськими продуктами.

І саме в торговлі хліборобськими продуктами займала Україна досить поважне місце. Маємо відомости, що з України експортовано збіжжя і худобу до Польщі й Москви, експортовано також туди вино, тютюн, коноплі і т. п. Таким чином українська держава, особливо Лівобережна, була продуцентом для сусідів, а навіть для дальших країв, бо наприклад коноплі експортовано звідси до Москви, а та вивозила їх до Риги, а звідси йшли вони до центральної й західної Европи.

Недавно збудований новий суспільний лад в українській державі був ще так мало усталений, що всякі пересунення були ще можливі, а вони походили з того, що нові суспільні верстви не зжилися ще зі своїм суспільним становищем. Це було найкраще видко між самою козацькою верствою, якої суспільне й політичне становище було ще надто свіже, щоб тут були вже усталені й традицією усвячені форми. І тому між козацькою аристократією, старшиною та рядовим козацтвом дуже скоро повстав антаґонізм, а далі й боротьба. Таку боротьбу видко по скиненню з гетьманства Самойловича. Тоді зараз почалися розрухи рядового козацтва проти старшини, яке уважало доконаний

переворот за пробу з боку старшини запровадити, в українській державі панування аристократії чи навіть олігархії. Ці розрухи набрали навіть дуже гострих форм, бо наприклад, прилуцькі козаки вкинули свого полковника й полкового суддю в огонь і засипали його землею. В инших полках теж погромлено старшину.

Така внутрішня боротьба між самим козацтвом, між рядовим козацтвом та його старшиною була викликана суспільно-економічними й політичними обставинами. Рядове козацтво було занадто перейняте давною запорозькою традицією. А між січовиками на Січи не було таких ріжниць, як в українській державі між козаками. Тому козацтво рядове не хотіло терпіти упривілейованого становища козацької старшини. Тут повторилося те, що було в инших европейських державах, де теж видко було нераз опозицію нижчої шляхетської кляси до вищої, тільки в нас воно проявилося у занадто гострій формі. А в тім ціла акція рядового козацтва не мала в собі нічого позитивного, бо мала на цілі тільки знищити становище старшини, але не виступила з ніякою ані суспільною, ані політичною програмою.

І хоча ця боротьба могла мати справдання в надужиттях старшини, в хабарництві, яке було тоді дуже поширене між нею, то всеж акція рядового козацтва зісталася тільки руйнуючою роботою і не мала ніяких корисних наслідків. Більше значіння міг мати виступ Петрика 1692 року. Петрик був урядовцем військової канцелярії, що увійшовши мабуть у конфлікт з українським правительством, утік на Запорожжя. Покладаючися на настрій Січовиків, він сподівався, що потрапить втягнути їх в акцію проти української держави й викличе повстання на Україні. Петрик увійшов тому в зносини

з Кримською Ордою і хан признав його українським гетьманом, обіцюючи здобути для нього Київщину, Чернигівщину, Правобережжя і навіть Слобідщину. Така готовість хана до підтримання українського авантуриста пояснюється тим, що тоді Орда, як і Туреччина, стояли в боротьбі з Москвою й Польщею. Петрик виступив з демагогічними кличами, оповіщаючи народ, що він іде визволяти його з-під нових, українських панів. Але акція Петрика не вдалася, бо Січ не хотіла лучитися з Ордою, а простий народ на Україні і рядове козацтво не підняло повстання. Українське правительство завчасу розставило військо на Україні й це звело на нівець пляни Петрика.

Побіч таких фактів як ці, не бачимо зрештою в українській державі якоїсь суспільної боротьби. Це виглядає трохи дивним, коли зважити, що суспільний лад на Лівобережній Україні гіршав на користь селянства. Але це можна собі пояснити по части тим, що рухливіші елементи з поміж селянства еміґрували з Лівобережної української держави далі на схід, до Слобідської України, а опісля навіть знову на Правобережжя, коли в полудневій Київщині в 1685 році признано населенню всякого рода полегші. А в тім селянство не могло виказати давнішої енергії, бо все рухливіше покинуло його й перейшло до козацтва.

Лишається ще дещо сказати про Жидів, які за польського панування відогравали на Правобережній Україні чималу ролю. Підчас Хмельниччини багато Жидів повтікало з України, а богато їх вимордовано. Повтікали передовсім арендатори панських маєтків разом із своїми польськими протекторами. Але по містах на Правобережжу Жиди позоставалися й далі, хоча може й в меншому числі. І тут вони займалися далі торговлею. Це був на-

род, який за українських часів хоч і був переслідуваний, а за польських часів мав обмеження на полі торговлі й ремесла, всеж таки потрапив не тільки встоятись побіч християнського населення, але навіть захопив у свої руки переважну часть торговлі. Тільки загальна катастрофа, яка стрінула міста в українській державі на Правобережжу, не могла минути й Жидів. Вони мусіли чекати на кращі часи, і ці часи настали для них, коли Польща знову взяла в свої руки Правобережну Україну.

Про инших інородців, а саме про Поляків, які зісталися на Україні, можна сказати загально, що вони, повтікавши зі Східної України ще за Хмельниччини, верталися туди за кождим разом, як тільки польські війська входили на її територію. Що якась часть Поляків, особливо мешканці міст, зосталася цілий час в українській державі, це можемо цілком справедливо припустити, але ця часть не відогравала ніякої важної ролі в тодішніх подіях.

Дуже важним є питання: як ставилися поодинокі суспільні кляси до української держави? На таке питання була вже відповідь при огляді попередньої доби історії української держави. Тепер відповідь буде трохи інакшою, відповідно до змінених суспільних обставин. Взагалі можна сказати, що відношення деяких суспільних кляс до української держави погіршилося. Це треба сказати особливо про селянство, а також і про рядове козацтво.

Як довго суспільний лад в українській державі не був скристалізований, так довго обі ці кляси не могли нарікати на своє становище тим більше, що безнастанні військові події на Україні, не давали думати про ніщо инше, як тільки про війну, що

побіч великої руїни, яку викликала на Правобережжу, давала певній частині населення часом кращі вигляди посунення до гори в суспільній будові, то що. І тому ці суспільні кляси й ставилися прихильно до української держави. Українська держава була для них передовсім захистом перед польським пануванням. Рядове козацтво мало в цій державі привілеї, а селяньство мало можність козакування тай — доля його покращала. Можна було нарікати хіба лише на те, що українська держава не є такою міцною, щоби відперти усі інвазії сусідів і дати населенню так дуже потрібний мир. Це треба сказати особливо про відносини на Правобережжу.

Але всеж таки ідея української держави, не увійшла ще глибоко в українську масу. Ця маса не здавала собі справи з того, що можна робити опозицію українській владі, але тільки тоді, як це не загрожує існуванню самої держави. Український народ був занадто розхвильований, великим політичним і соціяльним переворотом, аби відразу прийти до духової рівноваги. Покоління, яке взяло участь у революції, не було пристосоване до еволюції. Скинувши з себе чужу владу, воно не так легко хотіло піддаватися новій, хоч і своїй, українській. У всякому разі воно хотіло мати також голос у всіх важніших справах, і коли було слухняне владі, то тільки під певними умовами. І тому воно стає не тільки на опозиційному чи ворожому становищі до правительства в українській державі, скоро йому не подобалася його політика, але готове кожної хвилі звалити його при помочі революції.

І тому ми бачимо, з якою легкістю українська маса переходить до Брюховецького, як вона, пригорнувшися до Петра Дорошенка, покидає його

опісля й переходить до Самойловича і. т. и. У маси нема розуміння законности чи незаконности власти, для неї сьогодня та, завтра инша влада була законною.

Розуміється, що такий настрій маси не міг бути корисний для будування української держави і коли в нас настала політична руїна, то причини її лежали між иншим і в такому психічному настрою української маси.

Спокійнішою й більше психічно зрівноваженою представляється українська маса на Лівобережній Україні за Самойловича й Мазепи. Давне зреволюціонізоване покоління вимирало, а наслідком спокійних часів нове покоління ставало більше зрівноваженим. Але й тоді видко непожадані для розвитку української держави прояви. Перш за все треба се сказати що до рядового козацтва. Ця кляса особливо за Самойловича й Мазепи уміцнила своє упривілейоване становище в українській державі, але не зважаючи на те, не вміла звязати себе як слід з державою. Замість того, щоби свою опозицію до старшини виявляти в рамках української держави, вона досить численно йде на Запорозьку Січ, виключаючи себе, так сказати б по нинішному з українського горожаньства. Вона йде туди, бо там нема ніяких суспільних норм, а дуже добра нагода до широкого, очайдушнього життя. А крім-цього вона йде також на Слобідську Україну, покидає свою державу і йде в землі, що були під московським пануванням, бо там не матиме діла з козацькою старшиною, замість того, щоб зостатися дома й спробувати політичної боротьби з українською аристократією, як це бувало в старих европейських державах.

Розуміється, що головна маса козацтва, яка зосталася в українській державі, признавала, що

для неї є корисним фактом істнування цеї держави. Вона не хотіла ні польського, ні московського панування, бо добре розуміла, що упривілєйоване становище козацтва не дасться удержати ні в одній, ні в другій державі. Але всеж таки вона ставила нераз на перший плян свої клясові інтереси перед державними і не хотіла бачити, що при цілій своїй опозиції до козацької старшини, вона всеж таки мала з нею спільні інтереси, і що в імя цих інтересів мусить іти солідарно зі старшиною й одностайно з нею стати в рішаючій хвилі для української держави.

Того не можна було вимагати від селянства. Заведення панщини в українській державі поставило селян в опозицію до держави. І тому цілком зрозуміле, що для селянства було байдужною річчю чи істнує українська держава, чи ні. А в тім це зовсім природний прояв, і його бачимо скрізь по всіх европейських державах, з виїмком Швайцарії та Англії, де селянство проживало в кращих умовах. Часи соціяльної революції минули вже давно. Селянство не мало надії на нову революцію, тому воно частинно емігрувало на схід, на Слобідську Україну, не маючи жалю за українською державою.

Міщанство було в нас найслабшим суспільним а тим самим і політичним чинником. Коли козацька кляса замкнулася в собі й недопускала в себе людей з иншої кляси, тоді міщанство віддалялося чим раз більше від козацтва, а заразом і від української держави. Особливо міста, що мали самоуправу, були мало звязані з державною машиною й тому міщанство стояло осторонь від політичного життя. Воно було пасивним чинником в політиці подібно, як це було в Польщі, почавши від XVI. століття аж до кінця її істнування.

Зовсім інакше представляється справа, коли

взяти під увагу вищі суспільні кляси: козацьку старшину й вище духовенство. Такі вигоди, які давала їм українська держава, не могли вони мати в жадній иншій. Тільки в українській державі могла козацька старшина мати провідну політичну ролю. Так само автономія православної церкви на Україні ніде не могла знайти такої опіки, як саме в українській державі. І тому обі ці кляси були головними приклонниками незалежної української держави, і їм передовсім лежало на серці її добро.

Для зрозуміння відношення населення до української держави було б дуже пожаданим знати соціяльну політику українського правительства. Але про цю справу не богато можна сказати, бо маємо про неї дуже мало відомостей. Але одно певне, в цілій цій добі аж до Самойловича виразної соціяльної програми не видко ні в гетьманів, ні в українського правительства. Суспільний лад творився стихійно, а гетьмани й їх правительства „плили — так сказати б — з водою". І тому, коли на державній Україні вищі суспільні кляси поволі здобували собі перевагу, то це в цій добі аж до часів гетьмана Самойловича не було ділом ні гетьманів, ні їх правительств. Конечність оборони української держави, особливо на Правобережжу, не давала можливости провадити якусь означену соціяльну політику. Ми знаємо, що в українській державі, аж до часів упадку Чигирина, не був як слід скристалізований суспільний лад. А хоч це не було наслідком політики української влади, то всеж таке слабе скристалізування лежало тоді в її інтересі, бо українська влада потрібувала для борони загроженої з усіх боків держави не одної чи другої суспільної кляси, а цілого народу, великих мас. І тому українська влада, хоч держалася козацько-шляхетської ідеольогії, проте не могла переводити

її рішучо в життя. Вона не могла обстоювати думки створення осібної, замкненої в собі козацької кляси, як це зроблено було пізніше, в спокійніших часах, за Самойловича.

Щойно по упадку української держави на Правобережжу, коли на Лівобережній державній Україні настали спокійні часи, могла українська влада провадити активну соціяльну політику. Зачав її гетьман Іван Самойлович. Його політика — це зреалізування козацько-шляхетської ідеольогії. Козацтво, це в нього кляса, на якій має опирати ся українська держава. А провідну ролю має вести козацька аристократія, яка повинна бути мозком держави. Інші суспільні кляси повинні стояти на дальшоиу пляні, а селянська маса, мусить бути тим чинником, який запевнить добробут козацькій клясі. Тому Самойлович дбав про те, щоби селянство не ухилялося від своїх повинностей. А коли він бачив, що Слобідська Україна стала „обітованою землею" для селянства, то він робить заходи, щоб припинити еміґрацію туди селянства з державної України. В 1680-році скаржить ся гетьман перед царським правительством, що його держава пустіє, бо люде втікають на Слобідську Україну, і тому треба, щоби московське правительство доставляло гетьманові його людей, що втікли на Слобідщину. Самойлович знав дуже добре, що поки люде мають можність втікати з його держави, поти не можна буде зміцнити панування козацтва над селянством. І коли гетьман хотів дістати в свої руки Слобідську Україну, то на це могла вплинути може не так охота поширити територіяльно свою державу, як радше знищити привілеї краю, який сусідував з українською державою. Таким чином можнаб усунути з очей його селян вид „обітованого краю". Що гетьман під цим поглядом був доволі рішучий

видко з того, що коли йшло про московських втікачів до української держави, то він теж був безоглядним і доставляв їх назад московському правительству.

Соціяльна політика гетьмана Мазепи була дальшим продовженням політики Самойловича. Мазепа так само безоглядно йшов по аристократичній дорозі і в своїм універсалі 1701 року виразно признавав, що дводневна на тиждень панщина є зовсім законною і її треба держатися. А поставивши так селянство, він був як найбільшим приклонником козацької старшини й вищого духовенства, які повинні мати провідну ролю в українській державі. Це повинна бути така аристократична держава, якими були з малими виїмками всі инші, тодішні европейські держави. Україна мала стати цілком европейською державою.

Аристократизм української держави полягав у тому, що тільки козацька кляса й особливо її старшина брали участь в управі державою. Козаки це були — сказати б по нинішньому — повноправні горожане української держави. Вони були найважнішим політичним чинником який був найтісніше звязаний з державою, який мав що до неї найтяжчі обовязки, як військову службу, але заразом найбільші політичні права. Українська держава була збудована козаччиною і для козаччини властиво істнувала. Козацтво й українська держава були так тісно звязані з собою, що оба ці поняття немов зливалися в одно. Тому цілком справедливо можна назвати тодішню державу козацькою чи козацько-українською. Це цілком клясова чи станова держава, де кожда з суспільних кляс стояла в осібнім відношенню до держави. Так воно було в усіх тодішніх европейських державах, так воно було також у Польщі й на Україні, з тою тільки

відміною, що як у Польщі, так і на Україні міщанська кляса була занадто слабою і тому не могла стати рівнорядним чинником із шляхетською чи козацькою верствою.

В Україні не витворилася на більші розміри ані в цій добі, ані пізніше система репрезентації кляс у соймі, як це було тоді в европейських державах, з виїмком тих, де зміцнився абсолютизм, як наприклад у Франції (де в 1614 році скликано послідній раз сойм, зложений з репрезентантів кляс). На це не було часу. Давня військова Рада, в якій міг брати участь кождий козак, тратила чим раз більше своє значіння і, почавши від гетьманування Самойловича, її вже не скликувано. Місце її заняла Старшинська Рада, сойм, зложений з Генеральної Старшини, полковників та представників від полків, який зрештою був скликуваний вже перед Самойловичем. Найбільше значіння мала Рада Генеральної Старшини, яку скликували гетьмани для порішення усіх важніших державних справ. А в тім цілий адміністративний лад зостався в цій добі таким, яким витворився був ще за часів Хмельниччини. Українська держава ділилася, як і перше, на полки. В Лівобережній Україні було їх десять: Стародубський, Чернигівський, Київський, Ніжинський, Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський.

Як у попередній добі, так і тепер військова влада була получена з адміністраційною й судовою. При полковниках і при сотниках були уряди, влада яких обіймала полкові, чи там сотенні округи. Начальним урядом була Генеральна Канцелярія, на чолі якої стояв генеральний писар. Так само, як у полкових чи сотенних урядах, була й тут ціла влада сцентралізована: Генеральна Канцелярія була найвищим військовим, адміністраційним, скарбовим

і судовим урядом. Козацька адміністрація була державною адміністрацією й тому мала всестановий характер. Це видко з того, що її влада обіймала не тільки козацьку клясу, але також і інші суспільні кляси з певними тільки обмеженнями. Так від козацької адміністрації було залежним по части духовенство й міщанство, особливо дрібне, яке не користувалося німецьким правом, і в цілости селянство.

Духовенство було тільки в части залежне від козацької адміністрації, бо зрештою воно мало самоуправу, власні суди. Безпосередньою владою для духовенства були його владики. Як у попередній, так і в цій добі церква відогравала в українській державі важну ролю. В часах політичної руїни на Правобережжу церква була одиноким чинником, який мав міцнішу організацію, а її начальники — київські митрополити — стояли в політичнім звязку з гетьманами. Діонізій Балабан був прихильником Виговського, а Осип Тукальський — Дорошенка, а оба разом горячими приклонниками автономії православної церкви на Україні й противниками піддання української церкви під московську, до чого зміряло московське правительство. На Лівобережній Україні не було митрополитів, а тільки адміністратори й вони показали менше відпорности що до Москви. Тільки нижче духовенство було неприхильне Москві.

Великим ударом для православної церкви на Україні було те, що вибраний в 1685 році на соборі митрополит признав над собою власть московського патріярха. Це був наслідок москвофільської політики Самойловича і вищих духовних кругів на Лівобережній Україні. Від того часу православна церква на Україні наслідком москвофільського напрямку, що в ній запанував, стала шкідливо

ділати на дальший розвиток українських самостійницьких змагань.

Побіч духовенства в цій добі, як і в попередній мали самоуправу міста. Тільки тепер стало виразнішим розмежування між адміністрацією міщанською й козацькою. Коли за Хмельниччини магістратські суди були нераз одинокими судами по містах і тому мали юрісдикцію над усією людністю, то з хвилею, коли зорганізовано там козацькі суди, магістратські стали знову чисто — становими, міщанськими, а оскільки де, як напр. у Стародубі, Ніжині або Острі, розтягали свою юрісдикцію над сусідньою людністю міста, то тоді в склад їх увіходили також козацькі урядовці: полковники, полкові судді, полкові сотники й осавули та міські отамани. А в тім усі міста, не виключаючи Київа, так само як і духовенство, були залежні від гетьмана.

А гетьманська влада була й у цій добі начальною владою України з характером влади монаршої. Тільки ж вона не мала такого становища, як це було за Богдана Хмельницького або хоч би й за Виговського. Тяжке політичне положення української держави, безперервна боротьба, особливо на Правобережжу, були причиною, що гетьмани в імя солідарности навні мусіли дуже рахуватися з козацькою старшиною і нераз їй уступати. А в тім між кетьманом і козацькою старшиною не могло бути повного порозуміння. Гетьмани хотіли мати рішаючий голос у всіх справах, покликуючись у цьому відношенню на становище Богдана Хмельницького. Але їм не доставало авторітету „Великого Гетьмана" й тому повставали непорозуміння між гетьманською владою й старшиною. Коли гетьмани хотіли присвоїти собі право призначування козацьких старшин, то старшина

вважала це за замах на свої політичні права. Старшина хотіла вважати гетьмана тільки за „першого між рівними", а не за зверхню владу над собою. І тому вона, хоч як опозиційно настроєна до заходів Москви що до обмеження політичної самостійности, входила нераз у порозуміння з царським правительством поза плечима гетьмана, випрошуючи собі земельні посілости. В українській державі зачинало витворюватися щось на взір шляхетської олігархії, а шляхетська олігархія є все смертельним ворогом міцної влади одного „самодержця".

І на Україні олігархія підняла рішучу боротьбу з гетьманською владою коштом політичної самостійности України. Арештування старшиною Многогрішного й віддання його в руки чужої влади показувало, на який небезпечний шлях пішла козацька старшина.

Це розумів дуже добре гетьман Іван Самойлович і тому, хоч на гетьманство поставила його козацька фронда, він не довіряв старшині і старався зміцнити своє становище роздаванням старшинських гідностей своїй рідні. Три сини гетьмана були полковниками, а доньку видав він за московського боярина, що став опісля воєводою у Київі. Говорено навіть, що Самойлович задумував передати гетьманську булаву синові, щоби таким чином зробити гетьманство спадковим у своїм роді. Скільки в цьому було правди, годі сказати, але такі поговірки є доказом, з яким недовірям ставилася старшина до свого гетьмана.

В такій ситуації мусіло прийти до рішаючої боротьби, котра скінчилася — як знаємо — програною гетьмана. Наслідки цього були такі, що справа призначування старшинських урядів була розвязана по думці старшини. Гетьман не тільки

що не міг іменувати старшини, але й не міг усувати її від урядів без царського дозволу. В умовах що їх поставлено при виборі на гетьмана Мазепи, це було виразно зазначене. Це був тріюмф козацької олігархії, а програна гетьманату. Усе показувало, що політична еволюція йшла в українській державі по шляху обмежування влади гетьмана. Це був шлях, по якому давно вже йшла польська держава, де вже задовго перед тим, на початку XVI. століття, дуже обмежено королівську владу.

Адміністрація й особливо військо, вимагали великих коштів, тому до давніх податків установлено податки на мливо, а продукцію горілки, тютюну та дьогтю виарендовувала держава за відповідною оплатою, полишивши за собою монополь. А в тім усі податки йшли на користь тільки України, бо до царської каси з України нічого не впливало. На ці аренди дуже нарікало населення, тому було в пляні доходи з аренд заступити иншими, але їх не пошукано й аренди зісталися і надалі. Побіч податків мала держава доходи з граничних оплат. Граничні оплати мусіли платити купці з усіх держав, навіть з Московщини, не зважаючи на те, що вона стояла в політичнім звязку з Україною.

Так само як за Богдана Хмельницького бито монету також і за инших гетьманів. Є виразна звістка, що за Петра Дорошенка бито срібну монету в Торговиці, в Брацлавщині.

Зваживши, що українська держава знаходилася в дуже небезпечному політичному положенню і в безперервній війні аж до капітуляції Дорошенка, буде цілком зрозуміло, що військо в українській державі і в цій добі, як і попередній, представлялося поважно що до своєї чисельности. У-

країна була в можности поставити коло 100.000 правильного війська.

Але в цій добі повстав на Лівобережній Україні осібний рід війська, т. зв. „охоче військо", зложене з найманих охотників — добровольців. Були в ньому й чужинці, як от Поляки, Румуни, Серби та иньші. Це військо ділилося на кінні полки „компанійці", й на піші, що звалися „сердюками". Це військо було підпорою як для гетьмана, так і для старшини, бо на звичайне козацьке військо не все можна було покладатися при тому антаґонізмі, який був між старшиною й рядовим козацтвом.

Непевність суспільних відносин наслідком суспільних антаґонізмів, нескристалізования суспільного ладу в державній Україні мало свої причини між иншим також в особлившому відношенню Запорозької Січи до української держави.

Запорозька Січ не перейшла тої суспільної еволюції, яку перейшла хліборобська Україна. Вона цілий час зоставалася військовим товариством з примітивним соціяльним підкладом. Січ істнувала далі завдяки втікачам з України, які втікали не тільки з тих земель, що були під польським панованням, але також і з української держави. Причина цього була все одна й та сама. Це були люде, що не хотіли піддаватися під українсько-козацький лад, як давніше під польсько-шляхотський. Що на Січ ішли також люде взагалі неспокійної вдачі, які не хотіли, зжитися з державними порядками, це зовсім зрозуміло. Але власне завдяки такому свому складові Січ представляла собою чинник, який під суспільним оглядом мусів стояти в опозиції так само до української держави як давніше до польської. Тут задержалися вповні давні січові традиції про рівність, братерство, і нічого дивного, що січовикам не подобався суспіль-

ний лад у державній Україні, який ставав европейським. Січ зосталася антисуспільним і антидержавним чинником і яко такий досить небезпечним для державної України. Бо цілком природно, що істнування Січи перешкоджувало цілковитому скристалізуванню суспільного ладу в українській державі, даючи в себе захист усім невдоволеним.

Свою провідну політичну ролю Січ давно вже відограла, і в цій добі, як у попередній стояла вже на дальшому пляні, відограючи часом лише дуже непожадану ролю для інтересів України. Із Січи вийшла руйницька робота ще за гетьманування Виговського, а в цій добі ця руйницька роля виступила ще виразніше. Звідси вийшов Брюховецький на руйнування політичного життя України. Обстоювання Запорожців за таким чоловіком вказує на моральну вартість і політичну мізерію тодішніх січовиків. Коли між Дорошенком і Польщею повстала боротьба, то польське правительство мало в Січи чинник, готовий кинутися на гетьманську Україну і допомогти повалити противника Польщі. Тільки кошовий Сірко йшов разом із Дорошенком. Ворожнечу Січи до державної України видко дуже яскраво за Самойловича й Мазепи, а кошовий Гусак у листах до Мазепи писав, що в державній Україні стало людям гірше, ніж за польських часів. Але це не перешкоджувало Січовикам тоді нападати на українських купців та їх грабувати. З цього видко, що про зєдинення Січи з державною Україною не могло бути й мови. Січ зосталася осібним політичним орґанізмом, який не хотів звязати себе з українською державою.

Але замість того українська держава була звязана з московською. Другий переяславський до-

говір 1659 р. був рішаючою подією під цим оглядом. І хоч за Дорошенка Україна відірвалася від звязку з Москвою і пішла під турецький протекторат, то всеж капітуляція Дорошенка в 1676 р. положила кінець цій комбінації, а Лівобережна Україна ще в 1669 р. увійшла знову в унію з Москвою. Унія України з Москвою була чимсь посереднім між унією персональною і реальною. Унія ця опиралася передовсім на спільнім монарху в обох державах. Додатковою точкою було те, що на Україні мали бути царські воєводи, і ця точка зміняла характер унії, роблючи з персональної унії щось зближене до унії реальної.

Україна зосталася до кінця цієї доби самостійною державою. Вона мала осібну адміністрацію, осібне судівництво, осібне військо, осібну скарбовість, осібні гроші, осібні граничні оплати, а московські купці мусіли їх оплачувати, вїзджаючи в границі української держави. Договір в Батурині 1663. р. зроблений між Брюховецьким і царським правительством, зостався тільки на папері. Москву не допущено до адміністрування українськими податками і в глухівськім договорі 1669. р. і в Конотіпськім 1672. р. нічого не згадується про податки. Москва дійсно не стягала з України ніяких податків. І етьман був вибираний козацькою старшиною, й Москва не відбирала старшині цього права. Тільки завдяки антагонізмові, який бував між старшиною й гетьманами, Москва здобула собі вплив на вибір гетьмана.

Так представлялося відношення України до Москви, але тимчасом зайшли такі події, які мали змінити це відношення і взагалі становище української держави.

Участь України в Північній війні. Полтавський погром. Орликові заходи.

Гетьман Петро Дорошенко був останнім гетьманом, який при помочі татарсько-турецького світа хотів зєдинити Україну й зробити її незалежною від Польщі й від Москви. Капітуляція його в 1676. р. означала кінець змагань за соборність і незалежність України. Лівобережні гетьмани Многогрішний, Самойлович і врешті Мазепа — стояли при унії України з Москвою і не зійшли з цього становища навіть тоді, як звязок з Москвою виказав непожадані для України наслідки. Таку саму політичну програму мала й козацька старшина, яка не бачучи можливости відчахнутися від Москви, пішла на опортуністичну політику хоч узагалі була неприхильно настроєна до Москви.

Опортуністичну політику провадило також духовенство, відколи знесено автономію української церкви, хоча все таки традиція самостійности української православної церкви мусіла у нього задержатись.

Міщанство й селянство не мало особлившої причини боятися московського панування, бо вони представляли собі, що їх доля під Москвою коли не покращає, то й не стане гіршою.

З недовірям до Москви мусіло ставитися рядове козацтво. Воно вже тоді мало на стільки політичної свідомости й розуміло, що йому українська держава потрібна й що під Москвою йому нема чого доброго сподіватись. А в тім московські політичні круги полишили ширшу козацьку масу тимчасом на боці, вдоволяючися приєднуванням до себе провідників козацтва. Це дуже добре бачило рядове козацтво і тому не мало причини тягнути за Москвою. Тільки воно було занадто переняте

клясовою політикою. Антагонізм до старшини був причиною, що рядове козацтво не журилося занадто обкроюванням самостійности України, бо було вдоволене, що при цьому обкроюванню все таки найгірше виходила козацька старшина.

Остаточно вийшло так, що головним противником московських змагань що до обмеження самостійности України зосталася козацька старшина, не зважаючи на свою поки що опортуністичну політику. З усіх суспільних кляс була вона найкраще під політичним погядом зорентованою й не могла не бачити, до чого йшла московська політика. Вона згодилася на Переяславський договір 1659 р., а так само на Глухівський договір 1669 р. й Конотопський 1672 року, але це зробила під натиском політичних обставин. Ми знаємо, як дуже торгувалася старшина з московськими політиками в 1659 і 1669. році. Впровадження московських воєвод на Україну було образою українських самостійницьких почувань. Так само дуже роздратувало взагалі українські вищі кляси скасування автономії православної церкви на Україні. Це був дуже тяжкий удар для свідомого українства. А в тім, до чого була здібна Москва, було видко з її відношення до змагань Брюховецького, а насильне скинення Івана Самойловича з гетьманства, хоч не любленого старшиною, вже зовсім відкрило очі козацькій старшині. Вона побачила незнану їй досі московську методу в політиці, методу безоглядну, що не перебирає в засобах у боротьбі. По такім факті можна було дійсно затрівожитися плянами Петра І. що до скасування козацтва й заміни його на регулярне військо. Ідилля між старшиною й московськими політиками мусіла скорше чи пізніше скінчитися,

а тоді ставала для української держави небезпека втрати політичної самостійности.

З огляду на це мусіла українська свідома суспільність поставити собі питання, яким чином можна би вийти з цього безвихідного становища. Відповідь могла бути тільки одна: рішуча боротьба й цілковите розірвання звязку з Москвою.

Але приступити до цього було тяжко. Обкроєна й тільки на Лівобережну Україну обмежена держава не мала на стільки сили, щоби стати до боротьби з Москвою. Стратегічно боротьба булаб дуже тяжка, бо московська держава зачинала оточувати Україну не тільки від півночи, але й від сходу. Союзників Україна не могла ні звідки мати. В послідних десятках XVII століття стояло у великій боротьбі два табори: з одного боку велика коаліція, зложена з Австрії, Венеції, Польщі й Москви, з другого Туреччина й Орда. Україна мусіла проти всяких своїх інтересів стати по стороні коаліції. Самойлович і Мазепа пішли в підмогу московським військам. Воно й не могло бути інакше, зважившн, що ця війна ставала для Туреччини правдивим погромом. Україна не мала вибору.

Тимчасом з 1700. роком настали нові події на півночі Европи. Цар Петро I. уложив плян великої війни зі шведською державою і в тій ціли порозумів ся з польським королем Августом II і Данією. Петрові йшло про те, щоби здобути для Москви побережжа Балтійського моря. В цій війні мусіла й Україна взяти участь і Мазепа вислав козаків у поміч Петрові на балтійський терен війни. Але зараз виявилося, що шведський король Карло XII є не аби яким противником і коли прийшло до збройної розправи, то показав мілітарну перевагу над своїми противниками. В 1706. р. стояла справа так, що ціла Польща була вже в ру-

ках Карла XII. і його приклонника, Станислава Лещинського, якого він поставив польським королем на місце Августа II. Дійшло до того, що одиноким поважним противником зістався Петро I, бо Данія у першім ще році перестала воювати.

Наслідком цього політична ситуація на сході Европи значно змінилася. Росія відразу стратила перевагу. Всеж таки справа не була мілітарно рішена й ще мусіло прийти до остаточного бою, який мав рішити питання: хто буде мати перевагу на сході Европи, Москва чи Швеція?

Ясно було, що для України прийшла рішаюча хвиля. Становище було дуже подібне до ситуації з послідніх років великого гетьмана, коли в політичну комбінацію України увійшла Швеція. Хмельницький увійшов тоді в союз зі Швецією. Тепер треба було також рішитись, чи не піти би на цей самий шлях. Приступлення України до Швеції могло би з більшою правдоподібностію війну рішити на користь Швеції і таким чином увільнити Україну від московської переваги. Україна могла би стати незалежною державою й дуже добре розвиватися побіч обезсиленої Польщі й Москви. Могутня Швеція стояла би тоді на сторожі політичної рівноваги Східної Европи й не допустила би до того, щоби Польща й Москва коштом України знову стали могутніми. Існування незалежної України було в інтересі Швеції, яка через це й мусіла бути природною союзницею України.

Так думали тодішні українські політики, так думала козацька старшина передовсім. Що до самого гетьмана, то маючи на увазі його скрайно-опортуністичну політику що до Москви, можна би поставити питання: чи й Мазепа був таких самих поглядів, як старшина? Але на це питанне годі

дати відповідь, бо що до цього не маємо відомостей. Фактом є, що в 1706 році Мазепа увійшов в тайні переговори з Карлом XII. Чи зробив це з власної волі, чи під впливом старшини, цього не знаємо. Але одно знаємо, що Мазепа хотів міцно поставити свою владу на Україні и поширити територію свого панування. Що до цього пєслідного, то йому пощастило захопити в свої руки Правобережну Україну, усунувши з відти Палія, який атаманував над козаччиною на Правобережжу. Палія несправедливо обвинуватив перед Петром і наслідком цього вислано його на Сибір. Таким чином Мазепа став гетьманом і на частині Правобережної України, а саме у Хвастівщині, хоч цар не бажав собі цього, бо не хотів псувати сусідських відносин з Польщею, яка мала претенсії до цілої Правобережної України.

Ця справа й бажання Мазепи створити з гетьманської власти міцну власть на взір монархічної показують, що амбіція Мазепи йшла дуже далеко. Що такому чоловікові могла подобатися ідея незалежности української держави, це дуже правдоподібне. Але Мазепа до останньої хвилі не відважився зірвати з царем. Щойно самі обставини змусили його до цього.

Карло XII закинув свій первісний плян — іти просто на Москву, а замість цього завернув у вересні 1708 року на Україну. Для Мазепи було це несподіванкою й застало його зовсім непригогованим. При собі мав він мало війська, а головні свої сили порозсилав то на Білу Русь, то до Польщі. Зате на Україні було тоді богато московського війська. Можна сказати — ціла українська держава була окупована московськими військами. Що в таких обставинах не було що рахувати на повстання на Україні, це річ ясна, і на це мабуть Мазепа

й не рахував. Але не зважаючи на те, може бути що під впливом старшини рішив він хоч тепер у послідній хвилі зірвати з Москвою і підняти на спілку зі Шведами і тими силами, які мав під рукою боротьбу за незалежність України.

Тоді прийшло до заключення союза між Україною та Швецією. Союз був опертий на засаді, що Швеція признає Україну по обох боках Дніпра незалежною державою і гарантує її територіяльну ненарушимість. Так почалася третя війна козацько-української держави з Москвою.

Цар Петро дуже налякався повстання нової коаліції проти нього, й рішив ділати скоро. Ішло про те, щоби за всяку ціну не допустити до повстання на Україні. І це дійсно вдалося завдяки присутности там московських військ. Тимчасом, як Мазепа зі своїм кількатисячним військом пішов на зустріч Карлові XII, щоби получитися зі шведським військом, московські війська при помочі одного зрадника здобули гетьманську резиденцію Батурин. Тоді Батурин дуже потерпів. Людність його здесятковано, а само місто дуже зруйновано. По инших містах теж покарано людей підозрілих у спілці з Мазепою. Цей рішучий виступ московських військ зробив своє: народ не ворухнувся, хоч як між ним було багато невдоволених особливо тим, що московські власти змушували людність будувати кріпость на Печерську в Київі ще в 1706—1707 роках. Крім того пущено між народ царські листи, де представлено Мазепу зрадником православної віри. Разом з тим дістало українське духовенство припорученння, щоби по церквах виклинало Мазепу і всіх тих, хто получився з ним. При тій нагоді представляло себе московське правительство оборонцем простого народу, якому гарно живеться в московській державі, тимчасом як Мазепа обди-

рає народ і накладає на нього тягарі. І не мож
сказати, що московська агітація не мала успіх
а найприкріше з усього те, що українське духове
ство виклинало в церкві гетьмана України, як
ще до того великі заслуги положив для правосла
ної церкви. Так само слухняною показалася к
зацька старшина, яка на припорученння царя зїх
лася у Глухові й, скинувши формально Мазе
з гетьманства, вибрала гетьманом Івана Скор
падського.

Таким чином Україна мала двох гетьман
І щойно на полі битви мало рішитися, хто з н
удержиться при гетьманстві. Та тут мусіло ріш
тися щось далеко важніше. Або мала повстати н
залежна українська держава з Мазепою на чо
або українська держава мала втратити свою сам
стійність. Настала одна з таких хвиль, в яких р
шається доля народів. Московські війська ма
численну перевагу, але не маловажним успіхо
було те, що Запорозька Січ під проводом Кос
Гордієнка стала солідарно по стороні законно
гетьмана. Збройна розправа почалася на Січи і ту
вислано московські війська. Січ здобуто в ма
1709 р., а дня 27 червня ст. ст. 1709 р. стрінули
війська шведські й українські з московськими п
Полтавою. З московськими також було трохи укр
їнських військ з партії Скоропадського. Там при
шло до рішаючого бою. Армія союзників бу
зовсім розбита, Петро І затріюмфував.

Битва під Полтавою була послідньою більш
акцією українського й шведського війська. Гріз
донедавна для Петра союзницька армія перестал
істнувати і її головна часть мусіла капітулюва
перед Петром. Тільки невелика горстка її втекл
разом з Мазепою і Карлом XII на турецьку тер
торію. Ціла Лівобережна Україна і частина Прав

режної опинилася під окупацією московських
йськ.

Але приклонники незалежности України не
ажали ще справу скінченою і тим самим втраче-
ю. Українські емігранти згуртувалися у Бендерах
ля старого й хорого вже тоді гетьмана, а коли
н умер дня 22 серпня 1709 р, то біля Пилипа
рлика, якого в квітні 1710 року вибрано гетьма-
м України. Орлик і взагалі українська еміграція
хувзла тепер на Туреччину. Всім було звісне,
о Туреччина не може переболіти свого недавного
грому і що вона готова до війни зі своїми во-
гами. Несподівана московська побіда під Полта-
ю вказала Туреччині на небезпеку з московського
ку. Ще було можливим її усунути тепер, поки
ла надія, що Україна може ще встоятися як дер-
ва. Уложено великий плян. Орлик мав разом зі
оїми козаками й союзниками Татарами вдарити
Правобережну Україну, а Турки вислати велику
мію для рішаючого бою. Українським самостій-
кам видавалося, що українська справа ще може
ти розвязана по лінії незалежности української
ржави і тоді навіть було уложено конституцію
я України. Ціла Европа мала бачити, чого хоче
раїнське громадянство і яка ціль його боротьби
Петром І.

Конституція Орлика є дуже інтересним істо-
чним документом, показуючи, який політичний
тогляд мали тоді вищі українські круги. З цього
дко, що козацтво як вище, так і рядове хотіло
ати участь в управі державою. Власть гетьма-
мала бути обмежена. Він мав полагоджувати
ьки пильніші справи й то лише за радою Гене-
льної Старшини.

Усі важніші справи повинен предкладати
ьман значно розширеній тепер „генеральній Ра-

ді", яка мала складатися з Генеральної Старшини, з полковників і полкової старшини, зі сотників та з делегатів, вибраних від кождого полку. Крім цього, в Генеральній Раді мали брати участь також посли від Запорозької Січи. Генеральна Рада мала бути скликувана гетьманом три рази на рік: на Різдвяні свята, на Великдень і на Покрову.

Так створено орган, який мав бути „соймом" в українській державі. Нова „Генеральна Рада", числом коло 250 людей замітна особливо тим, що в ній мали брати участь також представники полків. Це означало, що тут примінено репрезентапійну систему що до одної суспільної кляси. А в тім нова Генеральна Старшина означала поступ у напрямі демократизації політичного життя в козацько-українській державі. В давній генеральній Раді брала участь тільки козацька старшина до полковників включно і тільки 20 представників від полків тепер побіч представників рядового козацтва також і сотники. Створення нової Генеральної Ради, було уступком для козацької маси, яка давнішими часами брала участь у Загальній, Військовій Раді. Велика ріжниця була в тому, що давніше у Військовій Раді виступало козацтво, як незорганізована маса, а тут її участь була оперта на виборчій системі.

Генеральна Рада обмежувала власть гетьмана. Але в конституції були ще й инші обмеження: Державним скарбом повинен завідувати Генеральний Підскарбій, як це давніше бувало, а не гетьман, як це було за послідніх гетьманів. Так само тільки Генеральний Суд міг карати старшину за провини, а не гетьман. А всі державні уряди мали бути виборними. Що до податків, то аренди (виріб горілки, тютюну, то що, повинні бути знесені, а Ге-

неральна Рада мала подбати про инші доходи для держави.

Ці точки конституції показували, що в українській державі замість козацької оліґархії мала настати козацька демократія. Колиб шукати аналоґії між европейськими державами що до політичного ладу, то конституція Орлика 1710. року найбільше нагадує Польщу. Обмежування власти гетьмана відповідає власти польського короля, обмеженого соймом і незалежними від нього урядовцями, а козацька демократія відповідає польській шляхотській демократії, яка розвинулася в Польщі в XVI століттю коштом шляхетської оліґархії. Від инших европейських держав відбігає Україна так само як і Польща, бо там чим раз більше міцніла власть володарів, а станові сойми тратили своє давне значіння. Що в конституції була точка, де говорилося, що в українській державі має бути православна віра пануючою і що треба дбати про те, щоб инші віри не зміцніли занадто в українській державі, то це було зроблено цілком на взір того, як робилося тоді скрізь по Европі.

Що до становища української держави навні, то Україна мала бути незалежною, під протекторатом Швеції. Про границі української держави сказано було, що від заходу має бути границею ріка Случ. Українська церков мала бути незалежною від московського патріярха підлягаючи царгородському патріярхові, як це було давніше.

Конституція 1710 року має тільки теоретичне значіння, бо події, що зараз наступили, перешкодили плянам Орлика та його приклонників. Правда, Орлик вирушив в 1711. році на Правобережну Україну зі своїми козаками, січовикамий Татарами, але його похід не дав ніяких результатів. Чогось

більше рішучого можна було сподіватися від походу турецьких військ в тім самім році. 1711 року над Прутом Турки дуже притиснули московське військо, але зараз опісля Туреччина замирилася з Москвою. Полтавського погрому не направлено. Він зостався в цілій силі з тяжкими для України наслідками. Орлик пробував ще раз порушити Туреччину до війни з Москвою, але йому не вдалося. Так само ще одна його проба в 1712 році здобути Правобережну Україну, яка була окупована московськими військами, не дала ніяких наслідків. На цьому скінчилася третя війна козацько-української держави з Москвою. Погром України був невідкличний. По цім Орлик покинув Україну і пробував ще дипльоматичних заходів в українській справі, але ці заходи не увінчалися успіхами.

Українська держава й Европа.

Полтавський погром відбився досить сильним відгомоном скрізь по Европі. Там зразу зорієнтувалися, що на полтавськім боєвищі виросла нова політична сила, з якою треба буде рахуватися европейським державам. Замість могутньої досі Швеції стала тепер Росія, яка зломила не тільки Швецію, але також і українські змагання що до здобуття політичної незалежности. Разом з тим Україна перестала бути активним чинником у політиці східної Европи. В цій добі вона всеж таки такою була, не зважаючи на зростаючу внутрішню анархію в українській державі. За Дорошенка здавалося навіть, що Ухраїна зможе стати знову такою же могутньою, як за Богдана Хмельницького. Союз України з Туреччиною став незвичайно важним політичним фактом, який міг змінити карту східної Европи на користь України, а разом

з тим уміцнити домінуюче становище Туреччини на довший час. Подібне значіння мав і союз України зі Швецією за Івана Мазепи. З усього видко, що українська держава представляла собою важний політичний чинник, який міг заважити на долі східної Европи. Східна Европа стояла в цій добі під знаком політичного тріялізму, зложеного з України, Польщі й Москви. А цей тріялізм лежав в інтересі так само Туреччини, як і Швеції тай взагалі тих держав, яких політика вязалась зі східною Европою. Знищення одної з цих держав викликалоби забурення в політичній рівновазі й смертельну боротьбу двох инших держав за гегемонію в східній Европі. Таким чином істнування незалежної української держави було корисним фактом з ріжних поглядів. А це істнування було не тільки залежне від зовнішних політичних обставин, але передовсім від внутрішнього ладу в самій українській державі.

Тодішні европейські держави можнаби поділити на кілька груп з огляду на їх політично-суспільний лад. На континенті вже міцно стоїть монарший абсолютизм, а взірцем під цим оглядом є Франція, яка здобуває на якійсь час перевагу в західній і середній Европі. Побіч неї була Швеція, де також у другій половині XVII століття зломано станові привілеї і створено міцну королівську власть. Шляхом монаршого абсолютизму пішла Данія з Норвегією, німецькі держави, з яких на перше місце вибилася брандебурсько-пруська держава, а далі держава, австрійських та еспанських Габсбургів. Подібно представляється справа в Португалії та в італійських державах: Савої й деяких инших. Тільки Голяндія, Венеція, Генуя і Швайцарія та ще деякі менші держави пішли республи-

канським шляхом. Тут міщанство з гарним розвитком промислу й торговлі, а в Швайцарії тісний звязок села з містом були чинниками, на яких опиралося державне життя. Зовсім осібно стояла Англія, де по довшій боротьбі між королівською властю й парляментом останній став переможцем, а опертий на почуттю національної єдности всіх суспільних верств став взірцем всіх пізніщих репрезентаційних тіл на континенті Европи. Але, не зважаючи на всі ці ріжниці, одно було спільне державам західної й середньої Европи: знесення в більшій чи меньшій мірі середновічних станових політичних привілеїв. Цього не було одначе в Польщі, бо тут у самім розцвіті було станове життя, яке найкраще виявлялося в шляхотсько-магнатській верстві. Тут не було ще державної єдности, а кождий стан стояв осібно зі своїми привілеями. Осібно шляхта, осібно міщанство, два стани, які почувалися взаїмно дуже чужими. Тай ще одно звертало в Польщі увагу: тут кріпацтво стояло так міцно, як ніде в инших краях, і тільки східня Німеччина та деякі краї німецьких Габсбургів виказували подібні відносини.

Таким чином Польща стояла позаду европейських держав. Вона могла щойно в будучині піти тим шляхом, котрим ішли европейські держави в другій половині XVII століття, як би не анархія, яка зачалася в Польщі, а яка не тільки перешкоджувала дальшій еволюції в сказанім напрямі, але й стала загрожувати дальшому істнуванню польської держави.

Подібним шляхом, як Польща, йшла й Україна в другій половині XVII століття, хоч як вона стояла у ворожому становищі до Польщі. Через те й українська держава з цієї доби стояла позаду европейських держав. Тут так само, як у Польщі

станове життя було в повному розцвіті. Політичне становище козацтва дуже нагадувало польську шляхту, а боротьба козацької старшини з гетьманською властю мала такий самий характер, як боротьба польської магнатерії з королівською властю, І як там побіч шляхетської аристократії прийшла до значіння шляхоцька демократія, так і тут у самій козацькій верстві йшла долішня струя, яка змагала до повалення політичного значіння козацької старшини і до створення козацької демократії. Конституція Орлика 1710 року є документальним ствердженням демократично-козацької ідеольогії. І це, а крім того обмеження власти гетьмана на користь як козацької демократії, так передовсім козацької аристократії, а далі упосліджения міщанства, було причиною, що суспільної рівноваги не було в українській державі так само, як у Польщі. Це викликало внутрішню анархію, яка ще ясніше виступила на Україні, як у Польщі. Над українським народом стояла ще більша гроза втрати своєї держави, як над польським.

При цілій своїй подібній еволюції до Польщі Україна всеж таки була звязана з західною і середною Европою, одначе так само, як і Польща. У неї йшла еволюція, хоч і спізненим, але подібним шляхом, як у західній і середній Европі, бо те, що було тоді на Україні й в Польщі, перебули тамті держави ще в середніх віках. Тимчасом зовсім окрему ґрупу від України представляє в Европі з одного боку Москва, а з другого Туреччина й держави, звязані з нею. Їх політична еволюція інакша й незалежна від того, що було в західній і середній Европі.

Огляд восьмої доби.

Осьма доба історії української держави означає занепад цієї держави як під зовнішним так і внутрішним оглядом. Найважніше було те, що українська держава протягом цілої цеї доби, з малими виїмками стояла в унії з Москвою. Переяславський договір 1659 року увійшов у життя, а це означало, що Україна не мала в цій добі політичної незалежности, не рахуючи добрих хвиль за гетьмана Петра Дорошенка. Ще гірше було те, що з упадком Дорошенка впала українська держава на Правобережжу, бо Лівобережна Україна не була настільки міцною, щоби сама одна могла видержати натиск московської держави. Ніколи перед тим, ні за козацьких, ні за княжих часів не було так, щоби політичний осередок України лежав так далеко на сході, як саме тепер. Це була новина, оправдана почасти напрямом української кольонізації тих часів, але непожадана для західно-українських земель, які втратили територіяльну близькість державної України. При такім положенню політичного осередка на периферіях етнографічної України і при великім її просторі повставала небезпека, що українські землі можуть втратити почуття національної одности і що західно-українські землі відлучаться від державної України.

Але далеко гірше представлялася справа анархії в українській державі. Під цим оглядом ця доба нагадує третю добу історії української держави, хоч тільки Правобережна Україна зі своєю „Руїною" може рівнятися з Наддніпрянщиною XIII. ст. Тоді політичне життя з центральної України перенеслося на захід, тепер на схід, а тут зосталася політична руїна. Восьма доба зоставила руїну на Правобережжу і таку назву дав їй український

народ. — Це була дійсно руїна — й духова, й матеріяльна. Сталося те, що було з деякими німецькими землями в часі трицятилітньої війни.

„Руїна“ на Правобережжу є особлившим історичним фактом і тому заслуговує на особлившу увагу. При розгляді „Руїни“ було сказано, що суспільність, яка виросла серед революції, не була здатна до еволюції. Запереченням цього міг би бути факт, що за Богдана Хмельницького будова держави йшла дуже скорим ходом. Але річ у тому, що тоді енергія суспільности була звернена навні, а недавнє польське панування стояло ще всім перед очима й страх перед його поворотом змушував до солідарности. А в тім і особа Богдана Хмельницького була виїмковим проявом такої міцної індивідуальности, що мусіла заважити дуже багато при угрупуванню політичних сил України. Геній не зявляються часто і в добі „Руїни“ не зявився чоловік такої міри, як Великий Гетьман, не зважаючи на те, що Петро Дорошенко був дуже визначною історичною особою й найвизначнішою в українській суспільности цієї доби. А в тім зазначити треба, що при кінці гетьманування Великого Гетьмана показалися вже початки анархії у вигляді військових бунтів на західнім фронті й опозиції козацької старшини до гетьмана. З цього видко, що анархія була просто елементарним проявом, який скорше чи пізніше мусів зявитися в українській державі і який не могла здержати ніяка одиниця, хочби з якою сильною волею. Анархія була наслідком особливішого психічного настрою одної частини української суспільности. І тут знову степ, як колись при розкладі давньої київської держави, відограв негативну ролю. Істнування степів з людністю, що не була міцно звязана з землею, з хліборобством

а жила в первісних господарських формах мусіло шкідливо впливати на населення української держави. „Степовий світогляд", який опирався на негуванню міцних організаційних форм, на негуванню держави, а ставляв собі ідеалом безмежну свободу й волю одиниці, незвязану формами, що їх витворила тодішня европейська цивілізація, мусів бути суперечністю до української держави, яка будувалася саме на основах европейських. І хоч одна частина цеї степової людности була на свій лад зорганізована в Запорозькій Січи, то й ця Січ, де панувала однобічна, тільки військова а не громадянська дисципліна, була занадто степовим витвором, щоби стати на таких основах, на яких стояла українська держава. Між нею й українською державою була суперечність, яка довела до взаїмних конфліктів. Січ являється антидержавним, деструктивним елєментом і таким вона є не тільки за Брюховецького, але з малими виїмками протягом цілої цієї доби. І цей антагонізм Січи до української держави був другою характеристичною рисою, якою визначалася ця доба. Він дуже причинився до анархії в українській державі.

Некорисною обставиною в цій добі було також те, що европейська цивілізація переходила на Україну через польську призму. Польща другої половини XVII ст. попала була в анархію, хоча без порівнання меншу, як Україна, але всеж таки досить виразну. Законодавство стало в Польщі на мертвій точці, а адміністрація без екзекутиви. Такі події, як усування короля, вибраного законним способом, і признавання польською шляхтою нового короля (Станислава Лещинського), накиненого заграничною силою, або просто таки перехід шляхти до табору наїзднка на Польщу, шведського короля Карла X Ґустава, мусіли мати вплив і на відносини

на Україні. Скинення з гетьманства чи то Многогрішного, чи Самойловича при чужій помочі мало свої анальогії в польській історії. Таким чином від заходу йшов на Україну „світогляд анархістичного польського шляхтича", щоби тут стрінутися зі „степовим світоглядом". Оба ці світогляди мусіли дуже шкідливо впливати на політичні відносини в українській державі. Тимчасом, як вищі українські верстви, які освітою були блищими Польщі, приймали „світогляд польського шляхтича", нижчі верстви діставалися під вплив степовика-Українця. А наслідок цього був: повстання негативного типу Українця. І цей негативний тип довів до руїни української держави на Превобережжу.

Трохи ліпше представлялася справа на Лівобережній Україні, де консолідація суспільности ставала кращою, але Лівобережна Україна без Правобережної була занадто слаба, щоб стати незалежною. Були одначе в цій добі дві хвилі, коли здавалося, що Україна забезпечить свою незалежність. Це було раз за Дорошенка, коли він стояв на вершку своєї могутности, а другий раз у хвилі, коли побідні шведські війська увійшли на Україну, щоби тут разом з українськими військами звести рішучий бій з Москвою. Але за цими ясними хвилями прийшли зараз темні. Капітуляція Петра Дорошенка в 1676 році означала кінець всеукраїнської держави, а полтавський погром 1709 р. означав кінець незалежности східно-української держави. Це був остаточний результат цієї доби.

ДЕВЯТА ДОБА (1709-1782).

Значіння битви під Полтавою. Гетьман Іван Скоропадський. Скасування гетьманства 1722 р. Малоросійська колеґія. Гетьман Данило Апостол.

Битва під Полтавою мала величезне значіння. не тільки для України, але взагалі для цілого Сходу й Півночі Европи. Перед полтавською битвою стояла можливість утворення міцного антимосковського блъоку, зложеного зі Швеції, Польщі й України. Унія України з Москвою мусіла би бути розірваною, а українська держава стала би незалежною. Тимчасом московська перемога все те змінила цілковито. Замість Швеції тепер здобула перевагу на сході Европи московська держава зі шкодою для згаданих вище трьох держав. Правда, полтавська битва не закінчила ще Північної війни, котра затягнулася аж до 1721 року, але це не змінило вже справи на користь Швеції. Швеція вийшла з цеї довголітньої війни така ослаблена під мілітарним і фінансовим поглядом, що від того часу перестала бути першорядним чинником в европейській політиці й зійшла на становище навіть треторядної держави. Не ліпше вийшла й Польща, бо хоч вона вигнала Лєщинського, накиненого їй Карлом XII, то все ж з цього нічого не виграла, бо на польськім престолі засів знову

нездарний Август II, який піддався під опіку Петра I. Це був початок вмішування Росії у польські справи, який скінчився затратою політичної незалежности Польщі й розчленуванням її між три сусідні держави.

Найгірше вийшла Україна. Для неї полтавський погром був також рішаючим і наслідки його на Україні показалися найшвидче. Гетьманська Україна опинилась в руках московських окупантів, які господарювали тут по свому, не питаючися нового гетьмана. Тепер не було що говорити про самостійність України. Царське правительство стало на становищі, що Україна є складовою частиною великої російської держави й тільки тим виріжняється, що має автономію. З цього виходило, що одиноким сувереном України є цар, а гетьманська власть є тільки пережитком давніших часів. Тому надавати землю на Україні має тільки цар, а не гетьман, хоч перед полтавською битвою воно було інакше. Гетьманська власть була тільки толєрована, без якої Москві можна б дуже добре обійтися. А в тім її дуже обмежено. Передовсім до Скоропадського приставлено московського боярина Ізмайлова, без згоди якого гетьман не смів нічого робити.

В 1710 році відкликано Ізмайлова, а установлено двох московських високих урядовців резидентами України. Оба ці резиденти були заразом контрольорами гетьмана, якому царське правительство не довіряло, хоч яким уяглим чоловіком показувався Іван Скоропадський. Так само великим ударом для гетьманської власти було те, що цар з поминенням прав гетьмана сам нераз іменував полковників та иншу козацьку старшину, звичайно зпоміж Москалів. Щоби міцніше тримати в руках гетьмана, назначено йому на резиденцію, замість

спаленого московськими військами Батурина, Глухів, положений під самою московською границею. Там стояло два полки московських військ, щоби гетьман мав цілком звязані руки. А найгірше було те, що всі московські війська — а було їх на Україні десять полків — мусіло удержувати гетьманське правительство. Чужі війська стояли на Україні, а тимчасом козаків висилано на копання каналів і будування кріпостей то до Петербурга, то до Астрахані, то на Кавказ. При таких роботах вигибали козаки тисячами. І нічого не помогло, що гетьман Скоропадський вислуговувався Москві і ще в 1711 році зруйнував на приказ царя нову Січ, що її оснували собі січовики над рікою Камінкою, по правім боці Дніпра.

З усього було видко, що цар Петро стояв міцно при своїому пляні: знищити самостійність України. Виразним знаком цього було те, що українські справи, які належали до Міністерства закордонних справ нарівні зі справами инших держав, в 1722 р. переказано сенатові. І тому, коли в 1722 році помер гетьман Скоропадський, цар рішив не допускати до вибору жадного гетьмана. І дійсно зараз тоді встановлено так звану Малоросійську Колегію, зложену з шістьох московських комендантів з Велямінoвом на чолі. Це була контрольна власть над генеральною і військовою канцелярією, над судами, навіть над найвищим військовим судом, мала взяти вона в свої руки й українські фінанси.

Скасування виборного гетьманату, а ще гірше — встановлення Малоросійської Колегії, яка зовсім не вязалася з українською адміністрацією, а була накинена згори, було ярким насильством над Україною з боку царя. Рік 1722 це кінець самостійної української держави. Замість того

істнував на Лівобережній Україні політичний організм, який був чимось посередним між державою й автономічною провінцією і який названо в Петербурзі урядово „Малою Росією". І з цим мусіла погодитись українська суспільність. Від неї вимагано, щоби вона своєю державою признала російську імперію, а всякі думки про самостійну Україну закинула. Ціла українська історія мала бути вичеркнена зі світогляду української суспільности, бо вона від Виговського почавши, представляє зраду всеросійської державної ідеї.

Розуміється, що українська суспільність не відразу приняла московський світогляд. До неї треба було постепенно підходити і чимось оправдати нові політичні зміни. А йшло головно про те, щоби перед менше свідомою масою, перед рядовим козацтвом та селянством оправдати встановлення Малоросійської Колегії. Ця Колегія мала ніби то ставати в обороні селянства, якому робила кривду козацька старшина. Одначе цар не вважав можливим зовсім скасувати гетьманство й зараз по смерти Скоропадського іменував гетьманом („наказним гетьманом") Павла Полуботка.

Але ці заходи не могли закрити правди перед очима народу. Українська суспільність добре вже пізнала московські методи й не забула страшних репресій перед полтавською битвою. А в тім Москалі поступали так, що далі дратували українську суспільність. Начальник Колегії Велямінов поводився грубо навіть із самим Полуботком, а московська військова старшина й рядовики допускалися надужить, здирали народ і робили йому ріжні кривди.

В таких обставинах тяжко жилося козацькій старшині. Вона не могла переболіти утрати політичної самостійности України і свойого визначно-

го становища в ній. Але приходилось всетаки годитися з долею й ратувати бодай те, що зосталося. Цим шляхом пішов і Полуботок. Він старався запровадити лад в адміністрації, а передосім у судівництві. А коли його візвано до Петербурга, то він разом із старшиною вніс петицію до царя, щоб Україні повернено давні права. Розуміється, що це ні в чім не змінило політики Петра І, а на оправдання цеї політики була петиція стародубського полку, в якій просилося московських судів і московських полковників. Ця петиція була замовлена Велямінов, але вона всетаки показувала, до якої нікчемности були вже тоді здатні деякі круги української суспільности. Стародубська петиція, це якраз відповідний додаток до факту проклинання гетьмана Мазепи українським духовенством.

Самому Полуботкові пішло як найгірше. Тоді, як він перебував у Петербурзі, цар вислав на Україну Румянцева з тим, щоби дістати від населення відповідь, яких порядків воно собі бажає: московських чи українських. Тоді Полуботок дав знати своїми посланцями на Україну, щоби ніхто не боявся виявити вільно свою думку. Це йому признали провиною і його вкинено до вязниці, де він по кількох місяцях помер у 1724 році. Старшина довший час зоставалася ще у вязниці. На Україні став паном ситуації Велямінов.

В таких обставинах смерть Петра І в 1725 році була щастям для України, бо його наслідники не виказали стільки енергії в нищенню самостійности України. Але виразна зміна настала щойно в 1727 році. Тоді вступив на царський стіл малолітній Петро ІІ, а його опікуни не думали йти політичними шляхами Петра І. Вони були того погляду, що скрайно-централістична політика може викликати

непожадані наслідки й тому воліли йти на уступки на точці федералізму. З цього вийшла користь для України, бо зараз в 1727 році скасовано Малоросійську Колегію, тих старшин, що ще сиділи в арешті в Петербурзі, випущено на волю, а що найважніше — дозволено вибрати гетьмана. І дійсно в 1727 році вибрала старшина в Глухові „за порадою" московського резидента, Наумова, гетьманом Данила Апостола. Українські справи передано з сенату знову до Міністерства закордонних справ.

Але на цьому скінчилися всі полекші, бо разом з вибором гетьмана московське правительство предложило так звані „рішітельні пункти", де застерігало собі право інґеренції у внутрішніх справах України. В цих „пунктах", було між иншим сказано, що гетьмана можна вибирати тільки за царським дозволом; що кандидатів на полковників і ґенеральну старшину, в кількости трьох на одно місце мається представляти цареві, а цар має іменувати одного з поміж них. В Ґенеральнім Суді має бути по три Українців і Москалів. Московські війська, які стояли на Україні, мали бути розквартеровані й прохарчовані коштом українського населення. Ці точки звязували дуже міцно Україну з Московщиною на некористь першої. Унія з Москвою давно вже перестала бути тільки персональною. Її цілком знівечено за Петра І, а хоч тепер відношення Москви до України по части змінилося, то всеж унія України з Москвою була тепер оперта на нерівнорядности спільників. Українська держава підпала під залежність московської держави.

Зі смертю царя Петра ІІ в 1730 році, за цариці Анни, почалися знову гірші часи для України так, що коли Данило Апостол тяжко захорував в 1733 році, то московське правительство не дозволило, щоби ґенеральна старшина заступала

гетьмана в управі, а назначило Управляючу Раду зложену з трох Українців і трох Москалів з кн. Шаховським на чолі. Це було підготуванням нового правительства на випадок смерти хорого гетьмана. На це не треба було довго чекати, бо в 1734 році гетьман умер.

Апостол був гетьманом, який вважаючи на реальні обставини, провадив умірковану політику що до Москви. У внутрішній політиці змагав до зміцнення гетьманської власти, до запровадження порядку в адміністрації, до усунення хабарництва і надужить. Тоді зреорганізовано також судівництво і скарбовість, а осібна комісія мала зібрати разом усі українські закони й права. Зі смертію Апостола настали знову гірші часи на гетьманській Україні. Москва не дозволила на вибір нового гетьмана, й Україною стала управляти згадана вище Управляюча Рада.

Політичне положення східної Европи й політичні вигляди для України в часі від 1733 до 1739 року.

З усього було видко, що московська рука чим раз більше тяжіла над Україною. Видобутися з цього прикрого положення власними силами Україна не могла і з цього здавали собі добре справу не тільки на Україні, але й еміґранти Мазепинських часів. Зосталася надія на чужу інтервенцію в справі України. Але й ця інтервенція по прутськім мирі 1711 року виглядала дуже далекою. Вважаючи, що Швеція й Польща були тоді вже обезсилені, зосталася тільки Туреччина разом з Кримом і врешті Австрія, яка по двох побідних війнах з Туреччиною 1699 і 1718 року стала могутньою державою і важним чинником в політиці східної Европи.

І сталося так, що саме тоді стрінулися з собою суперечні інтереси Австрії й Росії і то якраз з приводу України. Політика Петра І, змагала до того, щоб знищити Україну не тільки під політичним поглядом, але також і під поглядом економічним. Ішло про те, щоби гетьманська Україна перестала бути самостійною під економічним поглядом і стала залежною від Росії. В тій ціли поробило царське правительство ріжного рода застереження що до торговлі гетьманської України, а між ними й такі, що робили неможливою дальшу торговлю гетьманської України зі Шлезком, який тоді належав у цілости до Австрії. Отже саме тому Австрія виступила в обороні шлезько-української торговлі й інтервенювала в цій справі. Але до конфлікту не дійшло, бо Росія поробила деякі уступки і в 1723 році між обома державами прийшло до порозуміння. Це було некорисно для України, бо економічно вона на тім майже нічого не виграла, а на політичнім небосклоні зарисувався австрійсько-російський союз. До такого союзу прийшло дійсно, тоді, як у Польщі вмер Август II. Обидві держави зобовязалися тоді посадити на польськім престолі його сина, Августа III.

Але це викликало велику європейську війну, в якій по однім боці стояла Австрія і Росія, а по другім Франція, Еспанія й Сардинія. Польща була пасивною в цій війні. Вкінці Август III здобув перевагу над французьким кандидатом, Станиславом Лещинським.

Наслідком того всього ожили надії гетьмана Орлика та його приклонників. Була можливість, що в разі поразки Австрії французькі війська моглиби посадити в Польщі Лещинського, а тоді й Польща моглаб активно виступити проти Росії. Політична ситуація поліпшувалася на користь

України, бо австрійські війська програвали на всіх фронтах, а що найважніше, — Кримська Орда почала нападати на Московщину й Туреччина лагодилась до війни з Росією. Орлик мав надію, що й січовики виступлять проти Росії і таким чином можна буде й гетьманську Україну підняти на Росію.

Туреччина дійсно почала в 1735 році війну з Росією, але січовики, яким не довго перед тим дозволено вернути на Запоріжжя, зостались вірними Росії. З плянів Орлика нічого не вийшло. Австрія заключила в 1735 році мир зі своїми противниками і таким чином війни не перенесено на схід Европи. Август III лишився в Польщі, а російсько-турецька війна скінчилася в 1739 програною Туреччини. Росія дістала чорноморські степи без морських берегів і таким чином оперезала гетьманську Україну ще й з полудневого боку. Озів мав бути знесений як твердиня і в такому виді переходив знову до Росії.

Так розвязалися воєнні конфлікти, які, здавалося, могли корисно вплинути на долю України. Сама Україна не показала ніякої активности на свою користь, хоч можна припускати, що Орлик розвинув свою аґітацію в напрямі антимосковського повстання. Це було доказом, що українське громадянство, хоч не погоджувалося зі своєю політичною долею, одначе не мало сили її змінити.

Управляюча Рада на Україні 1734—1750. Гетьман Кирило Розумовський (1750—1764). Кінець гетьманства 1764 р. Скасування автономії гетманської України 1782 р.

Управляюча Рада, яку поставлено на чолі адміністрації гетьманської України, складалася

з шістьох людей: трьох Москалів з князем Шаховським і трьох Українців з генеральним обозним Лизогубом. Україну знову піддано під опіку петербурзького сенату на доказ, що вона є тільки складовою частю російської держави. З усього було видко, що вертаються часи Петра І. Московські окупанти розвели на гетьменщині терор, побоючися повстання на Україні. Зачалися тоді масові ревізії й арештування особливо старшини так, що ніхто не був певний свого життя і майна. Характеристичною подією було скинення з митрополичого престола Ванатовича, а з урядів — ігуменів київських монастирів за те, що вони в царський день не відправили молебнів. А вже до розпуки доводили народ московські війська, які підчас російсько-турецької війни бути стаціоновані на Україні. Вони забирали коні, воли тай взагалі весь господарський прибуток, не оглядаючися ні на розпорядки, ні на закони. Протягом цілої війни від 1735 до 1739 року Лівобережна Україна мусіла удержувати великі московські армії. Та найгірше було те, що багато народу пігнано на війну, чи то до фронтової служби, чи то з підводами, то що. І тому не диво, що московський міністр Волинський, переїхавши в 1737 році Україну, писав таке: „До самого вїзду мого на Україну не думав я, що така вона пуста і так багато народу пропало, а й тепер стільки вигнано (на війну), що не зостало ся й стільки хліборобів, щоб їм самим для себе збіжжя посіяти, і хоч то вважають за їх упертість, що багато поля лишилося без засіву, але як по совісти розсудити, то й робити нема кому і нема чим, бо вже стільки торік волів викуплено й на підводах поморено, а тепер ще й понад те з одного ніжинського полку взято в армію 14.000 волів,

а скільки з инших полків узято, того докладно сказати не можна".

Ці слова очевидця найкраще показують, яку тяжку долю переживала тоді гетьманська Україна. Але заким вона мала впасти ще нижче й зовсім затратити свою політичну індивідуальність, настало ще кільканацятилітне інтермеццо, трохи відрадніші обставини. Вони тісно вязалися з відновленням гетьманства в 1750 році.

Це відновлення було ділом козака Олекси Розумовського, який здобувши вплив на царицю Єлисавету, зумів це використати для добра свого народу. Єлисавета згодилася на відновлення гетьманства й гетьманом мав стати молодший брат Олекси, Кирило. Тільки тому, що він був ще молодим, треба було почекати з вибором гетьмана. Зроблено це щойно в 1750 році. Тоді оповіщено вибір гетьмана і він відбувся в 1750 році в Глухові. Вибраний був кандидат царицї Кирило Розумовський. Тоді знову передано справи Гетьманської України Міністерству Закордонних Справ. (Недовго опісля передано їх на бажання самого Розумовського сенатові, бо гетьман посварився з Міністерством). Під власть гетьмана віддано також Запорозьку Січ. Ішло про те, щоби Січ провадила таку саму політику, як і Гетьманщина. Московське правительство тепер більше боялося за Січ, ніж за Гетьманщину і недовіряло січовикам. Воно знало дуже добре, що „Орликівці", які перебували в Бакчисараї, ще в 1735 році хотіли відтягнути січовиків від Росії і звязати з Кримом. Але факт злуки Запорожжа з Гетьманщиною реального значіння не мав і Січ зосталася й далі самостійною.

Гетьман Розумовський мав европейську освіту, його зроблено було перед тим президентом петербурзької Академії Наук, але він стояв здалека від

українського життя й перебував у Петербурзі. Замість його управляла гетьманською Україною Генеральна Старшина. Всеж таки на Україні полекшало, бо московських урядовців покасовано, а московські війська, рахуючися з впливами Розумовського, поводилися краще. Користаючи з того, Генеральна Старшина перепровадила деякі реформи в судах. Взагалі за гетьманування Розумовського життя на Україні плило спокійно. Забулися часи терору й старшина осмілилася виступати з проєктом зробити гетьманську владу спадковою в родині Розумовських. Але це було вже по смерти протекторки Розумовського, цариці Єлисавети. Катерина II, що вступила на царський престол по короткім пануванню царя Петра III, пішла політичними шляхами Петра I, і рішила скасувати автономію як Надбалтійських провінцій так і України. Хоча Катерина II ставилася прихильно до особи Розумовського, проте не зробила тут виїмка і настрашившися проєкту що до родини Розумовських, зажадала від гетьмана, щоби він зрікся гетьманської гідности. Хоч як нерадо, але під загрозою втрати ласки цариці Кирило Розумовський зрікся гетьманства. Дня 10 листопада 1764 р. видала Катерина II маніфест, в якому проголошено, що Кирило Розумовський зрікся гетьманської власти. Про вибір нового гетьмана не було жадної згадки. Ця подія означала кінець гетьманства на Україні.

Гетьманство було щиро українською інституцією, витвореною українським народом. Початок цієї власти був на Запоріжжю, де вона мала спочатку чисто військовий характер. Щойно постепенно стала вона адміністраційною властю на певній части української території. Від часу Великого Гетьмана стало гетьманство суверенною властю

в козацько-українській державі. Предтечею гетьманів можна вважати Дмитра Вишневецького, але щойно від кінця XVI століття власть січових отаманів запустила глибше коріння на українській території і тому, коли рахувати від Криштофа Косинського, то гетьманська власть існувала на Україні коло сто сімдесяти років. Як що рахувати від часу, коли повстала самостійна козацько-українська держава, тобто від 1648 року, то гетьманів було тринацять, не рахуючи тих, що їх власть мала закадто локальне значіння, а всі вони разом панували сто шіснацять років. Це числа не надто великі, але всеж таки інститут гетьманату тісно звязався з українською історією.

По усуненню з гетьманства Кирила Розумовського на Гетьманщині встановлено знову „Малоросійську Колегію", зложену цим разом з вісьмох людей: чотирьох Українців і чотирьох Москалів. Але в дійсности ціла власть належала до начальника Колегії, графа Румянцева. Такі інструкції дістав Румянцев і так держався він цілий час на Гетьманщині. Він став генерал-губернатором на Україні. Маючи таке міцне становище, Румянцев поводився на Гетьманщині, як пан-володар, поступаючи дуже суворо з українським громадянством.

Видко було, що наближається кінець автономії Гетьманщини. Не помогло й те, що депутати від усіх українських суспільних кляс, які мали на заклик цариці Катерини II висказати свої бажання, висловилися за відновленням давньої автономії гетьманської України та покликувалися на давні права. В 1780 році заповіджено було з Петербурга, що автономія Гетьманщини буде знесена, а дня 27. жовтня 1781 вийшов царський указ, яким касовано автономію Гетьманщини, касовано „Малоросійську Колегію", яка в тих обставинах була в сетаки бодай

тінню давньої автономії, касовано осібну українську адміністрацію, суд і військо, і таким чином зрівнювано зовсім Гетьманщину з иншими провінціями російської держави. В 1782 указ увійшов у життя і цей факт означив кінець автономії лівобережної України. В 1783 році заведено врешті на гетьманщині російську податкову систему. Гетьманщину поділено на три губернії Київську, Чернигівську і Новгород-Сіверську. Україна перестала існувати як політична індивідуальність.

Таким чином рік 1782 є епохою в українській історії. Він є дальшою консеквенцією 1709 року. Тоді впала самостійність української держави, тепер звалено українську політичну будівлю цілковито.

Гетьманська Україна і Запорозька Січ. Зруйнування Січи в 1775 році.

З хвилею, коли зачалася агонія українсько-козацької держави, тим більшого значіння набрала знову Запорозька Січ, бо тільки тут ще розвивалося українське життя досить самостійно, хоч і з певними обмеженнями з боку Росії. А становище тодішньої Січи дістало тим більшу вагу, що якраз у часах агонії Гетьманщини Січ переходила дуже важну еволюцію, яка в инших обставинах могла стати знову такою державно-творчою силою, якою вона була в другій половині XVI і в першій половині XVII.

Для Січи полтавський погром мав теж дуже велике значіння, бо побідна Москва не пустила розбитих під Полтавою січовиків на Запоріжжя. Вони мусіли шукати захисту деінде, а коли заходи Орлика не дали жадних наслідків, січовикі пішли

під протекцію Криму і заснували собі Січ на татарській території. Щойно в 1734 січовики дістали дозвіл вернути на Запоріжжя. Вони дійсно вернули туди в числі 7000 і заснували звісну в історії Нову Січ. Московське правительство поставило їм умову, що вони будуть підлягати головному командантові московських військ на Україні. Москва дбала, щоби мати в руках січовиків, і хоч в 1750 р. піддано Січ під власть гетьмана Розумовського, то зроблено це тільки тому, що московське правительство хотіло при помочі Гетьманського правительства держати Січ в руках міцніше

В дійсности Січ була далі самостійною і не думала піддаватися приказам гетьманського правительства. А в тім між Гетьманщиною і Січю була згода, бо вони себе взаїмно тоді потрібували. Гетьманська Україна потрібувала соли, якою торгували Запорозці, тай инших товарів, що їх привозили Запорозці з Криму й Туреччини, а Січ потрібувала хліборобських продуктів з Гетьманщини. Була ще одна справа, яка лучила Січ з Гетьманщиною. Це було те, що в граничнім поясі між Гетьманщиною й Січю зачало московське правительство почавши від 1730 р. будувати кріпости й заселювати край військовими кольоніями, зложеними з Сербів, Українців і Москалів. Разом з тим московські дідичі, що мали свої посілости в полудневій части Гетьманщини, хотіли усадовитися на запорозьких землях, заселених заходами Січи. Це було причиною ворожнечі між Січю і московським правительством та московськими панами з Лівобережної України в другій половині XVIII ст. Ця кольонізація загрожувала не тільки Січи, але й Гетьманщині. Наслідком цього Січ стала відділеною територіяльно від Гетьманщини і таким чином Москва перешкодила можливости утворення тіснішої

політичної й економічної кооперації Гетьманщини з Запорозькою Січю. Московське правительство старалося ріжними способами обезсилити два тодішні центри українського політичного життя.

Запорозька Січ тільки на одинацять років пережила знесення гетьманства. Її зруйнували московські війська в 1775 р., саме в тім часі, коли завдяки кольонізаційній політиці послідного кошового, Петра Кальнищевського починала витворюватися міцніша підстава, оперта на хліборобстві, для дальшого істнування Січи. Вигнані січовики заснували собі кілька нових Січей, то над Дунаєм, то в Банаті, але ці Січи не дійшли ніколи до більшого значіння. Державно-творчу працю розвели тільки потомки так званого „Чорноморського війська", себ то тих січовиків, яким Росія в 1783 р. признала осібну військову самоуправу. Переселені в 1792 р. над Кубань ці Кубанці, маючи й надалі військову самоуправу, взялися до державного будівництва підчас великої російської революції 1917 року. Це сталося рівночасно з тим, як на Великій Україні повставала в 1917 р. нова українська держава.

Географічні обставини. Кольонізація. Населення гетьманської України та його заняття. Торговля України й московська політика.

Географічне положення української держави змінилося в цій добі наслідком поширення української етнографічної території на сході аж по Дін. Через те положення української держави перестало бути таким периферичним, як у попередній добі. Всеж таки велике віддалення її від західно-українських земель було причиною, що державна Україна

втратила політичний звязок із західною Україною. Ніколи перед тим, навіть за часів розкладу наддніпрянської України в XIII і XIV ст. не відчужилися так деякі частини України, як саме в цій добі. Це був розлам України, який і досі зостався по части у відмінній політичній ідеольогії Галичини й усіх инших українських земель.

Дуже важною подією було те, що українська держава діставала чим раз виразніші границі й то не тільки від сходу, від сторони Слобідської України, але навіть по части й від полудня. Тільки ж ця подія не вийшла на користь державній Україні, бо вона не допускала можливости її територіяльної експанзії в обох цих напрямах. Як на сході, так і на полудні оперезували московські кріпости й військові кольонії гетьманську Україну. Таким чином відсунення татарсько-турецької границі далі на полудне, яке було наслідком побідно для Росії закінченої російсько-турецької війни 1739 р., в результаті було некорисним для України, бо через те українська держава була з трьох боків оперезана землями, які були в московських руках. Наслідком цього гетьманська Україна була відтята також і від Запорожжа. Все те вказувало на політичну й стратегічну програну України у відношенню до Москви. І це був один із тих елементарних фактів, який змушував гетьманську Україну закинути політичний сепаратизм і держатися політичного звязку з Росією. Чорне море, яке колись відогравало таку корисну ролю в розвитку давної київської держави, перестало цілком відогравати ролю в політиці української держави. Українська держава мала замкнену дорогу на світ і зосталася в сфері московських, по части також і польських впливів.

Кольонізація виказала в цій добі також важні

зміни. Українська кольонізація поширялася на сході й на полудні чим раз далі, але нове було те, що побіч української кольонізації зявилася на українських степах також і московська, яка могла раз на все відтяти український елемент від Чорного моря, як би він не показав міцної кольонізаційної експанзії в цьому напрямі.

Одно було втішне що населення Гетьманської України дуже зростало так, що в хвилі знесення гетьманства воно виносило коло чотирі й пів міліона голов. Це було на всякий випадок поважне число, як що рахувати, що в 1762 р. ціла російська держава разом із Гетьманською Україною мала небільше як 19 міліонів населення.

Що до способу заняття населення, то воно — розуміється — і в цій добі було в подавляючій більшости хліборобським. З хліборобством було тісно звязане скотарство, а разом з тим і торговля, бо великі земельні власники, отже передовсім козацька старшина, провадили на більшу скалю також торговлю хліборобськими продуктами, навіть із заграничними краями.

Не зважаючи на те, що населення Гетьманщини швидко збільшалося, добробут його також збільшився завдяки тому, що Гетьманська Україна не переживала якихось більших катастроф. В тім часі настала на Гетьманській Україні інтензивніша хліборобсько-скотарська господарка. Це значно збільшило продукцію на Україні, а слідом за тим могла гарно розвинутися заграничня торговля, якби не перешкоди, що їх стрінула вона з боку московського правительства.

Аж до часів полтавської битви Гетьманська Україна була подібною що до якости до продукції московської держави і тому Україна не потрібувала Московщини, як краю, звідки можна би щось

імпортувати, як рівнож не могли рахувати на Московщину як ринок збуту для своїх товарів. Наслідком того між Україною і Московщиною торговельні взаємини були дуже слабкі й обмежувалися властиво тільки до того, що через Гетьманську Україну йшла транзітна торговля футрами до середньої Европи. Замість того Україна стояла в тісних торговельних взаєминах із середньою, а навіть потрохи з західною Европою. Торговельні шляхи з України йшли передовсім на захід, через Правобережну Україну, Волинь і корінну Польщу до Шлезка і Ґданська, а через білоруські й литовські землі до Кенігсберґа. Гетьманська Україна експортувала туди свої сирівці, а на Литву й Білу Русь і до Кенігсберґа вивожено головно збіжжя. Сюдиж, як і до Ґданська й на Шлезк, експортовано й волів, юхт, віск, лій, сало, олію, щетину, вовну, горілку, тютюн і хміль. Особливо торговля збіжжям і волами стояла на визначному місці. Гетьманське правительство дуже сприяло цьому експортові зогляду на те, що козацька старшина теж брала участь у торговлі, особливо волами та збіжжям. Натомість імпортувала Гетьманська Україна зі Шлезка господарські прилади й вовняні вироби. З Ґданська привожено сукна, люксусові товари та зброю, яку привожено також певно й з Кенігсберґа. Через Шлезк входила Гетманська Україна в торговельні зносини не тільки з Австрією, але й з Німеччиною, а є також звістки, що купці з Гетьманської України входили в торговельні зносини з Голяндією та Франціею.

Ця західна торговля була для України найважнішою й саме на ній опирався добробут Гетьманщини. Полуднева торговля, з Кримом мала далеко менше значіння і відбувалася туди при посередництві Запорожжя.

І от Петро І рішив взятися до переустрою української торговлі, а цей „перестрій“ мав скінчитися тим, що Гетманська Україна мала стати залежною під економічним оглядом від Москви. Стали появлятися царські укази, на підставі яких невільно було вивозити товарів з України з центральної і західної Европи через Польщу, а тільки московськими пристанями. На такі пристані призначені були Петербург і Архангельськ, а на полудні Озів. Таким чином Україна ставала залежною від Московщини що до торговельних шляхів.

Але крім цього московське правительство завело протекційну систему для московської торговлі зі шкодою для України. І так воно заказувало імпортувати деякі товари на Україну тільки тому, що це робило би конкуренцію московському промисловi. Отже не вільно було імпортувати сукна, ігол, полотна, панчіх і т. д. Знову вовну не вільно було вивозити з України, щоби змусити Українців продавати вовну тільки до московських фабрик.

Але найгіршою шкодою для української торговлі було те, що московське правительство протекціонувало московський елемент, а саме великих земельних власників, які по полтавськім погромі подіставали в значній скількости землі поконфісковані у „Мазепинців“, тобто приклонників Мазепи.

Така політика московського правительства, яка почалася за Петра І і ще опісля не перевелася, мала дуже лихі наслідки. Вона викликала факт, що 1) Українська торговкя стала залежною від Московщини, 2) Занепад української торговлі; 3) Занепад українського промислу; 4) Занепад міщанської кляси на Україні і 5) Повстання московського елементу на Україні. Що така еволюція господарства на Гетьманській Україні йшла рівнобіжно з занепадом політичної самостійноси її, це ясне.

Одне дуже добре доповняло друге і приготовило для Гетьманської України катастрофу.

Инша річ, що українська торговля мала перешкоди також інакшого рода, які не були наслідком особлившої політики московської політики, а наслідком тодішніх обставин як у Москві, так і в Польщі. Як в одній, так і в другій державі були численні надужиття, що до митових оплат, а нераз не обходилося також без рабунків. Це причинилося також немало до того, що Гетьманська Україна не могла використати як слід своєї продукції і розвинути добре свою торговлю.

Ці економічні обставини показали свої наслідки також і в суспільному ладі Гетьманської України.

Суспільний і політичний лад на Гетьманській Україні від полтавського погрому до упадку автономії України.

Суспільний лад на Гетьманській Україні є дальшим продовженням еволюції попередньої доби. Він щораз більше зближається до тодішнього европейського ладу, значить, стає аристократичним. Це видно передовсім з того, що велика земельна власність дуже міцніє під економічним поглядом. Вона є тою суспільною клясою, яка завдяки панщизняним порядкам найбільше продукує, ще й провадить торговлю хліборобськими продуктами на велику скалю. Тільки ж що до свого національного складу вона у цій добі значно зміняється, бо багато землі на Гетьманській Україні дісталося в руки московських дворян. Це сталося завдяки зга-

даній вище конфіскації земель у Мазепинців, які віддано московським дворянам.

Цей факт має величезне значіння, бо це був початок помосковщення України, яке протягом XIX ст. дійшло до великих розмірів.

Що до суспільної політики, то московське дворянство йшло шляхами козацької старшини. Воно так само, як і старшина змагало до того, щоби панщина стояла міцно на Україні. Тому не тільки поневолено селянство, так званих з польська, „посполитих", але бувало й таке, що навіть козаків змушувано до панщини й таким способом роблено з них „посполитих". А в тім став загальним погляд, що „посполиті" не мають земельної власности і що вони сидять тільки на ґрунті пана дідича, відповідно до того, як це говорилося в Литовськім Статуті, який в найновішій редакції виказував багато польських впливів.

Побіч приватної великої земельної власности були ще так звані „ранові маєтности", які одначе в цій добі звичайно переходили до рук одної і тої самої родини. Це показувало, що вони колись, по упадку автономії Гетьманщини, мали стати приватною власністю бувшої козацької старшини. З гетьманською властю було звязане посідання Гадяцького ключа й Биківської волости.

Побіч великої земельної власности, що була в руках старшинських родів, так званих „бунчукових товаришів" і московських дворян, були ще в цій добі, як і в попередній, великі земельні посілости церковні, особливо монастирські. Найбільше було їх у Чернигівщині. Щойно по упадку автономії Гетьманської України знесено в 1786 р. церковні земельні маєтки. Козацька старшина задержала свої посілости й по упадку автономії.

Велика земельна власність розвивалася кош-

том селянства, на яке наложено в цій добі ще більші тягарі. Крім двох днів панщизняних селянство було змушуване до данини в натурі. Таке положення викликувало невдоволення між селянством, але тільки раз, по смерти Скоропадського, дійшло до селянських розрухів, які здушив Павло Полуботок. Гайдамацький рух, що протягом XVIII, а особливо в 1768 р. виступив з великою силою на Правобережній Україні, в гетьманській Україні не розвинувся. Тут все таки не було таких тяжких умовин для селянства, як у Правобережній Україні. Були й тут спроби заведення кріпацтва, як от у 1739 р., але в 1742 р, дозволено селянам переходити від одного дідича до другого. А хоч старшина обстоювала заведення кріпацтва, то його заведено аж по упадку гетьманства, в 1783 р.

Побіч „посполитих" найчисленнішою верствою було рядове козацтво. По перепису 1764 р. було на Гетьманщині селянських (посполитих) голов родин: 585.000, а голов козацьких родин 363.000. Ядром козацтва була Полтавщина. Суспільне його становище в цій добі зосталося таким самим, як попереду, тільки розмежування між ним і старшиною стало виразніше. Воно мало землю у свому посіданню, при чому власність була індивідуальна, не рахуючи пасовиск і лісів а часом і піль, які були власністю козацької громади, як цілости. По упадку автономії Гетьманщини козацтво зосталося надалі при своїх посілостях і було від панщини клясою свобідною. Її обовязком була тільки військова служба.

Ніяких суспільних змін не бачимо також в міщанстві. Воно й у цій добі не є міцною клясою. Тільки міщанство деяких міст, як от Київа, Стародуба, Чернигова, Ніжина й по части Полтави, представлялося міцнішою економічною клясою.

Безперечно, що в цій добі дуже значно зміцнів суспільний лад у Гетьманській Україні, але цілком скристалізованим він не був і тепер. А під тим оглядом були неоднакові обставини на території Гетьманської України. Тут і там переходили ще міщане і „посполиті", себ то селяне, до козаків. А бувало навіть таке, що козаки бажаючи ухилитися від військової служби, або наслідком задовження переходили до „посполитих". А в тім, як давніше, так і тепер було багато втікачів на Запорожжя і на Слобідську Україну і це не допускало цілковитого поневолення селян. Щойно по знищенню Запорожжя можна було думати про закріпощення селян — посполитих, і це було зроблено московським правительством у 1783 р.

Що до відношення поодиноких суспільних верств до української влади, то тут можна сконстатувати деякі зміни. Їх видко передовсім у великих земельних власників, бо ця суспільна верства перестала бути одноцільною що до свого політичного світогляду. Її можнаби поділити на три нерівні ґрупи. Перша ґрупа — найчисленіша, — зложена з потомків давної української шляхти й козацтва, стояла на становищі самостійности Гетьманської України. Вона при кождій нагоді покликувалася на давні „права й вольности українського народу", признані царями перед полтавським погромом. В цій добі перебувала Гетьманська Україна остільки в гіршім політичнім становищі, що навіть спрепаровані московським правительством так звані березневі статті 1654 р. були для старшини недосяжним ідеалом. Томуто вона покликувалася на них за Петра І, та й пізніше, в 1763 і 1767 р., та бажала, щоби царі заховували ці статті. Під загрозою цілковитої затрати політичної автономії козацька старшина й українська шляхта закинула

зовсім боротьбу з гетьманством за політичну владу в українській державі. В цій добі не тільки не було таких виступів старшини проти гетьманства, як це було за Многогрішного та Самойловича, але навпаки, старшина обстоювала гетьманство, а в 1763 р. робила навіть заходи, щоби гетьманство стало спадковим у родині Розумовських. Таким чином, між гетьманською владою, козацькою старшиною та українською шляхтою прийшло до тіснішого звязку, бо старшина дійшла до переконання, що автономію України, а тим самим і політичне становище української аристократії можна вратувати тільки поставленням міцної гетьманської влади. Це не означало одначе, щоб українська аристократія вирікалася своїх станових привілеїв, свого політичного значіння. Вона стояла за ним, щоби український сойм (Ґенеральна Рада) відбувався бодай раз у рік і щоби цей сойм мав законодатну власть в Гетьманській Україні, але в склад його мала входити ціла Ґенеральна Старшина. Взагалі перед очима цієї української аристократії стояла все ще самостійна, а навіть незалежна українська держава. Тому вона обстоювала межі гетьманської України, жадала посунення їх на схід коштом Слобідської України, а запорозькі степи уважала власністю української держави. Її розуміння політичних справ наказувало їй домагатися наложення податків на всі суспільні верстви з виїмком козацтва, яке за те давало військову службу. Ці податки повинні йти на адміністрацію України, на військо й на школи. Гетьман Розумовський домагався від цариці Катерини II. заснування університету в Київі й Батурині. Старшина розуміла також дуже добре, що економічний стан є підставою політичного розвитку й тому їй лежала дуже на серці продукція й торговля гетьманської України. І тому, коли в 1723 р. цар за-

казав Жидам-чужинцям вїздити в межі гетьманської України, а в 1742 р. подібний царський указ вийшов удруге, то українські політики стояли на тім становищі, що дати дозвіл торгувати жидам є в інтересі розвитку торговлі на гетьманській Україні. Цього домагалася українська старшина в своїй петиції до цариці в 1763 р. Словом, українська козацька старшина й шляхта показали в цій добі чимало розуміння політичних інтересів української держави. Це сталося наслідком еволюції, яку вона перебула протягом цілого часу, почавши від 1648 р. Наслідки цієї еволюції видко також і в її поглядах на суспільні справи. За Богдана Хмельницького вона ставилася байдужно до селянських мас, за Самойловича й Мазепи обстоювала панщину селянства, а при кінці цієї доби за гетьмана Розумовського вона домагалася заведення кріпацтва, уважаючи, що це є конечним для корисного економічного розвитку просвічених українських верств і самої української держави.

Далеко менша що до числа була друга група великих земельних власників. Ця група складалась з людей, які втратили віру в самостійність української держави й погодилися з тим, що Україна мусить стояти в тіснім політичнім звязку з російською державою. До таких людей належав гетьман Іван Скоропадський, Семен Палій, колишній демагог з Правобережної України, який вернув із Сибіру і та часть старшини, яка в часі полтавської кампанії стояла на московськім боці. Дуже яскравий приклад занепаду політичної думки між козацькою старшиною в такій рішаючій хвилі! Українська аристократія не потрапила вже тоді стати одностайно, опинилась в двох ворожих таборах і дала приклад братовбійчої боротьби між Українцями. Це було на малу скалю те, що й підчас світо-

вої війни, коли Українці проливали свою кров у двох ворожих собі арміях австрійсько-угорській і російській з переконанням по обох боках, що борються за добру справу. Ця група української аристократії держалася утилітаристичної політики, і мала в собі також наскрізь здеморалізовані елементи. Прикладом може бути старшина стародубівського полку, яка просила царя Петра І. завести на Україні московську адміністрацію.

Найбільше шкідливою для ідеї самостійної України була третя група великих земельних власників, яка складалася з московських дворян. Це були приклонники політичного єдинства з Росією і вороги всяких українських сепаратистичних змагань.

Така розбіжність політичних поглядів викликувала фермент, зовсім непожаданий тим більше, що ці різнородні погляди української аристократії переходили й до нижчих суспільних верств, особливо до рядового козацтва. Всеж таки ідея самостійности України не зійшла з голов українських вищих верств. В 1767 р. при нагоді виборів депутатів для виявлення бажань населення це показало ся дуже виразно.

Гірше представляється під тим оглядом духовенство, передовсім вище й тут видно було московську руку. Замість того, щоби митрополитів, епископів і архимандритів вибирано свобідними голосами, які потрібували тільки затвердження з боку царя й св. Синоду, було так, що Синод призначував своїх людей на ці достоїнства, не питаючись ради українських кругів. Це було знехтованнєм автономії української православної церкви, а мало такі наслідки, що вища церковна гієрархія стала байдужною для ідеї самостійної України. Це був початок тої негативної ролі, яку відограла

православна церква на Україні протягом XIX і в XX ст. Церква й духовенство перестали бути чинниками, що перед тим вязалися з самостійністю України.

Що до рядового козацтва, то воно далі було приклонником самостійної України. Великі податки, які накладало московське правительство, надужиття московських урядовців і московських військ, розміщених на Україні, а висилання козацтва на далекі роботи поза границями України, усе те викликувало невдоволення між козацтвом. Московський натиск причинився заразом до зменшення антагонізму між старшиною й рядовим козацтвом. Як одні, так і другі бачили, що найважнішою справою для них є існування самостійної України. І тому, коли на приказ цариці Катерини II, упривілейовані українські стани так само, як і такіж стани в московській державі вибрали в 1767 р. депутатів, що мали предложити цариці бажання громадянства, то депутати як від української аристократії, так і від рядового козацтва виступили з бажанням повернути політичну самостійність Гетьманській Україні.

Таких депутатів з тими ж бажаннями вислали тоді й міщане. Міщанство бачило дуже добре, що московська політика змагає не тільки до знищення політичної, але також і економічної самостійности Гетьманської України. Обмеження в торговлі з заграницею, протеґування московського промислу й торговлі й московського елєменту на Україні, мусіло українському міщанству відкрити очі на небезпеку московського панування і шкоду з упадку політичної самостійности гетьманської України.

Що до селянства, то в цій доі селянство ставилося так само байдужно до автономії Гетьман-

ської України, як і попереду. Ще не прийшов той час ані на Україні, ані взагалі в Європі в якому селянство, дiставши поліпшення своєї долі, могло звязати себе міцніше з державою. На Україні було ще до того дуже далеко і щойно велика східно-европейська революція 1917 р. принесла йому великі здобутки й поставила близько до української держави.

Найважнішим і рішаючим для дальшого існування української держави було відношення гетьманської України до Москви. Давня унія України з Москвою 1659 р. перейшла важні зміни, а 1709 р. був для неї переломовим. Коли перед тим ця унія була чимось посереднім між персональною й реальною унією двох держав, то по полтавськім погромі це відношення дуже змінилося на некористь України. Скасування гетьманства, хоч не відразу, остаточно було дуже великим ударом для української держави, тим більше, що „Малоросійська Колегія" була інституцією накиненою зовні, суперечною з цілим адміністраційним ладом Гетьманської України та з її історичними традиціями. Але навіть коли був і гетьман, то його власть була дуже обмежена. Сам вибір його був тільки формальністю, бо в дійсности гетьмана назначував цар. А власть царя дійшла на Україні до того за Данила Апостола, що навіть членів Генеральної Старшини іменував цар, вибираючи одного з поміж трьох кандидатів представлених йому гетьманом. Пізнійше цар іменував також козацьких полковників. Словом, цар-володітель України ставав чим раз ближче перед очі Українцям, відсуваючи в тінь українського гетьмана. Скасування гетьманства було вступним актом до цілковитого скасування автономії України та заміна її на провінцію російської держави.

Гетьманство було головною перешкодою для плянів московського правительства що до України, але від коли власть гетьмана обмежено, або таки зовсім не було гетьмана, від тоді справа обмеження автономії України йшла скорим ходом. Накинена Україні „Малоросійська Колегія" в найкращому випадку складалася тільки з половини членів, які були українцями, друга половина були Москалі. Так само Генеральний Військовий Суд мав складатися тільки з трьох членів української старшини, а три інші були московськими офіцерами. В скарбових урядах теж була двоїстість. Один підскарбій був Українцем, а другий Москалем. Це було так постановлено московським правительством за гетьмана Данила Апостола. А ще за Петра I вийшов царський указ, що козацькими полковниками можуть бути також Москалі. А коли зважити, що на гетьманській Україні перебували московські митові урядовці, то це показує, як разом з московським елементом втискалася московська державна машинерія в українську. Швидко показалися й наслідки цього. Передовсім на населення гетьманської України наложено податки, на що жалується гетьман і українська шляхта та козацька старшина. Підчас російсько-турецької війни в 1733—1739 рр. населення гетьманської України мусіло прохарчовувати московські війська, йому реквіровано тоді припаси живности та худобу. Козацьких привілеїв непошановано, і московські царі висилали козаків на будування кріпостей, а навіть на будову каналів поза границями України. Грізним фактом для України було те, що московське правительство почало кольонізувати запорозькі степи московським елементом, а в самій Гетьманській Україні цар назначував Москалів урядовцями й надавав їм на Україні землю на власність.

Коли додати до того московську політику що до церковних та економічних справ, то видко, як московські царі й московські політикі всіми способами змагали до того, щоби знищити самостійність Гетьманської України й прилучити її як провінцію до московської держави. Видимим знаком цієї політики було й те, що за гетьмана Розумовського вийнято Київ зпід власти гетьманської і влучено безпосередньо до московської держави. Це сталося остаточно й невідклично в 1763 році.

Коли не було гетьмана, то Малоросійська Колегія сповняла його функції. Вона мала контролю над Генеральною Канцелярією і тим самим над цілою адміністрацією. А в тім по гетьмані Данилі Апостолі звязано в одно генеральну Канцелярію з Управляючою Радою.

Побіч гетьмана стояла Генеральна Колегія, але вона переходила ріжні зміни, бо не тільки, що як не було гетьмана, була вона звязана з Малоросійською Колегією, але взагалі круг її ділання був обмежений. Від неї відділено в цій добі фінансові справи й суд. В 1728 році утворено для фінансів „Скарбову Канцелярію". Побіч неї була також „Рахункова Канцелярія", яка була контрольним органом у фінансових справах. Над цими канцеляріями стояло двох підскарбіїв. Побіч тих усіх канцелярій була ще осібна „Артилерійська Канцелярія", яка завідувала артилерією.

Великі зміни у цій добі перейшов суд. Він став цілком самостійним від Генеральної Канцелярії і мав над собою тільки гетьмана, або Малоросійську Колегію. Всі суди стали колегіяльними. Найнижчими судами були сільські, громадські суди, далі були суди: сотенні, полкові й врешті Генеральний Суд, зложений з шістьох осіб: трьох козацьких старшин і трьох московських офіцерів. Генераль-

ний Суд був тільки апеляційною інстанцією для нижчих судів.

За гетьманування Розумовського настала знову реформа в судівництві. Генеральний Суд доповнено виборними депутатами від полків, полкові суди названо городськими судами і зорганізовано на польський взір, крім того утворено було знову на польський взір підкоморські й земські суди.

Таким чином у цій добі зайшли досить великі зміни в адміністрації і судівництві Гетьманської України. Усе, так сказати б, кристалізувалося й викінчувалося. Знаменне було те, що судівництво відділено від адміністрації, що було тоді зроблено в цілій Европі. Також і у відношенню гетьманської власти чи то Малоросійської Колегії до урядовців у гетьманській Україні настала зміна і то в такому напрямі, що виборність урядів дуже обмежено. Гетьмани, а як їх не було, то московське правительство дуже часто назначували козацьку старшину, особливо полковників, власть яких у полках дуже зміцніла. Полковники знову іменували звичайно сотників. Часом тільки сотників вибирали, але не рядовики, а лише сотенна старшина. У важніших справах скликував гетьман Раду Генеральної Старшини, а часом Гетьманську Раду, зложену з генеральної старшини й полковників. Обі ці Ради заступали в цій добі станові репрезентаційні сойми в тодішніх европейських державах. А в тім аж до кінця істнування автономії Гетьманщини не було в цій добі ніякого репрезентаційного, виборного тіла. Орликова конституція зосталася на папері.

Козацька адміністрація мала і в цій добі почасти всестановий характер. Не тільки села, які вибрали собі отаманів, але й менші міста підлягали козацькій адміністрації, як і нижче духовенство.

Навіть над містами з магдебурським правом простягали полковники свою власть. Тільки вище духовенство, яке не було вже в цій добі виборним, а було назначуване московськими церковними властями, стояло поза українсько-козацькою адміністрацією. Православна церква на Гетьманській Україні оставала осібним організмом, який звязувався з московською церквою і з московською державою.

З фактом автономії Гетьманської України було звязане істнування осібного козацького війська. Але в цій добі зменшено його наслідком наказів московського правительства. До 1735 р. було сталого козацького війська 50.000. Опісля було його тільки 30 000, а 20.000 резерви. Але факт істнування осібного козацького війська був ослаблений тим, що протягом цілого часу на Гетьманській Україні стояло також московське військо. Це оправдувано конечністю оборони України. А в тім і українського війська було нераз менше, часом тільки 20 000, бо не було засобів на удержання більшого числа.

Так виглядав політичний лад Гетьманської України в послідній добі істнування її автономії. Поволі ставав він чим раз більше аристократичним. Замість козацької демократії витворилася козацька аристократія. Широкі козацькі маси усунено від управи Гетьманщиною. Щойно від полковників зачиналися впливові козацькі уряди. Всі инші козацькі уряди, отже навіть сотники, втратили своє давне значіння. Так само про відновлення давньої Загальної Козацької Ради, в якій брала участь козацька маса, не було тепер і мови. Тепер мусіла стати на дневному порядку справа відношення козацької аристократії до гетьманської власти, але цьому перешкодило скасування гетьманства й врешті автономії гетьманської України.

Гетьманська Україна та Европа.

Великі війни початку XVIII століття: північна й сукцесійна еспанська усталили на довший час політичний вигляд Европи. Результатом цих воєн було: перевага Росії на сході Европи, упадок могутности Швеції, а на заході політична рівновага коштом усунення політичної переваги Франції. Від того часу найважнійшою справою на сході Европи була: поступи Росії в її війнах із Туреччиною. Так зване орієнтальне питання стало висуватися чим раз більше на перший плян, а в ньому головну ролю грали Австрія й Росія. По розгромленню турецької мілітарної сили з кінцем XVII і на початку XVIII становище Туреччини в Европі стало загрожене й повстало питання, хто має бути наслідником упадаючої держави. А це питання чим раз більше вязало політику Австрії з політичними обставинами східної Европи. Дальше стояла до цього питання західня Европа, де на перший плян виступив антагонізм англійсько-французький.

Далеко менше значіння мала для Европи українська справа. Швеція, побита в північній війні, втратила політичне значіння й через те її політична програма була далеко вузша й Україна лежала зовсім поза кругом її політики. Туреччина теж була занадто слабою, щоби думати про відновлення свого політичного становища на сході Европи з часів гетьмана Дорошенка. А в тім гетьманська Україна була занадто всунена в територію московської держави, щоби входити в рахубу при стратегічних операціях підчас воєн Туреччини з Росією. Ціллю турецької політики була тільки оборона північного берегу Чорного моря, а навіть і ця ціль не була осягнена, і в другій половині XVIII ст. Росія зіпхнула звідси Туреччину.

Що до инших европейських держав, то вони не мали особлившої ціли цікавитися Україною, бо зріст російської держави ще не загрожував інтересам держав чи то середньої чи західної Европи. Через те не було в Европі антагонізму до Росії, навпаки, Австрія шукала з нею порозуміння в орієнтальній справі, а Прусія і Австрія в польській справі. Це й було причиною, що упадок самостійности України не викликав в Европі якихось некорисних наслідків. Европа стала байдужною до української справи як за часів Орлика, так і протягом цілого XVIII тай XIX ст. Для Европи перестала бути Україна не тільки активним, але навіть і пасивним політичним чинником.

Для одної тільки Польщі було справою першорядної ваги, як уложиться остаточно відношення гетьманської України до Росії. Могутня Росія почала зовсім поважно загрожувати Польщі, але Польща не здобулася на ніяку політику, яка малаб на ціли шукання порозуміння з Гетьманською Україною. Хоча вона була ще по Росії найбільше просторою державою в Европі, та все таки у цій добі вона попала вже в цілковиту анархію. Про якусь далекосяглу внішню політику не було вже мови й Польща стала пасивним чинником у зовнішній европейській політиці, майже так само як Україна. Поділи Польщі та її упадок стоять не тільки хронольогічно, але й прагматично дуже близько до упадку гетьманської України.

Гетьманська Україна була остаточно прилучена до російської держави в 1782 р., але увійшла в цю державу як чинник чужий і суперечний до суспільного й політичного ладу в російській державі. Україна опиралася на становій організації, на станових привілеях і на особистій власности, чим нагадувала середню й західну Европу, в Росії цьо-

го всього не було. Росія представляла собою тип „патріярхальної“ держави, де власть монарха ніколи не була обмежена становими привілеями, його абсолютизм не виріс у боротьбі зі станами й не був наслідком побіди над ними, а опирався на давній патріярхальній засаді становища батька в родині. З цієї засади вийшло, що він один є власником землі в своїй державі і що всі мешканці цієї держави є однаковими його підданими, без ніяких особливших прав і без ніяких застережень.

Колиб порівнати суспільний і політичний лад Гетьманської України цієї доби з иншими европейськими державами, то він в цій добі, які в попередній, найбільше зближений був до польського. Та сама перевага одної суспільної верстви над иншими, тут — козацтва, там у Польщі — шляхти. Такий самий слабий розвиток міст на Україні, як і в Польщі. Адміністрація й судівництво дуже подібні до польського, навіть назви на означення деяких урядів чи установ ті самі на Гетьманській Україні, що й у Польщі. Гродські, земські й підкоморські суди, це не тільки назви, але й їх ціла організація принесена на гетьманську Україну з Польщі. Навіть становище козацької аристократії дуже нагадує польську магнатерію. Як у Польщі шляхетська аристократія верховодила над цілою шляхетською масою, так і тут, на гетьманській Україні козацька аристократія верховодила над козацькою масою, не зважаючи на те, що ні одна, ні друга аристократія особливших прав на це не мала. Її політичне значіння опиралося на міцній економічній підставі, опертій на володінню великими земельними просторами й на вищій освіті. Це й було причиною, що як шляхетська, так і козацька маса не могла дорівняти своїй аристократії. А в тім, коли б нарівняти політичний устрій

гетьманської України й Польщі, то він був більше аристократичним на Україні, як у Польщі. Доказом цього є те, що в польськім соймі сходилася рядова шляхта з магнатами, а в гетьманській Україні не допущено в цій добі до найширшого законодатного тіла, яким була „гетьманська рада", не тільки рядових козаків, але навіть козаків, що стояли рангою нижче від полковника. Це йшло зрештою по давній лінії, якою йшли гетьмани: Самойлович і Мазепа ще в попередній добі. Тільки в цій добі не було вже боротьби між козацькою олігархією й гетьманством, а не було тому, що загрожена в своїм становищі московською централістичною політикою козацька старшина потрібувала для оборони своїх прав і автономії України існування авторітетного гетьманства.

Тільки що до свого суспільного ладу гетьманська Україна не була такою аристократичною як Польща. А не була такою наслідком недокінченої ще кристалізації суспільних верств.

Завдяки подібности до Польщі свого політичного й по части суспільного устрою гетьманська Україна стояла в цій добі на кінці европейських держав разом із Польщею. Европейські держави оперлися вже тоді, або на парляментарній монархії, як Англія, або на абсолютній монархії, як переважна часть европейських держав, або врешті на республиканізмі, як напр. Голяндія або Швайцарія. Гетьманська Україна так само, як і Польща ні одного, ні другого не мала. Вона опиралася ще на давніх, середновічних засадах. Гетьманська Україна й Польща це типи наймолодших, европейських політичних організмів. Це було наслідком того, що еволюція східної Европи була віддавна спізненою в порівнанню зі середньою й особливо зі західною Европою. А заважили тут передовсім

економічні обставини, які переживала тоді східня Европа. Тимчасом, як на заході Европи продукція промислових виробів відограваля в господарськім життю народів велику ролю і гріш вкладано вже не тільки в торговлю, але й у продукцію, то тут, на сході Европи мала ще перевагу натуральна господарка. Звязання гетьманської України з Росією віддалило Україну ще більше від Европи. — Про економічну самовистарчальність, яка була засадою державної політики в Европі, не могло бути й мови на гетьманській Україні так само, як у Польщі і в Росії.

Огляд девятої доби.

Девята доба історії української держави представляє постепенний занепад, який закінчується упадком автономії гетьманської України в 1782 р. Полтавський погром зіпхнув українську державу зі становища самостійної держави, звязаної унією з Москвою на становище васальної держави, яка ставала чим раз більше залежною від Росії, аж врешті стала провінцією цієї держави. Відношення України до Росії змінялося зрештою відповідно до того, чи на чолі України стояв гетьман чи стояла Малоросійська Колегія. Гетьманство давало Україні тавро політичної окремішности, опиралося на традиції і на популярности, яку воно мало в українській суспільности. Цього всього не мала Малоросійська Колегія, яка була немов експозитурою московського уряду. І саме антиукраїнська політика московського царату і його правительства була причиною, що відношення до Росії було найважнішою справою для українського громадянства. Воно бачило в цих московських змаганнях велику небезпеку для гетьманської України, хоч якоїсь

активности не показало. Полтавський бій був послідною оружною розправою між Україною й Москвою, і в цій добі не видко в українського громадянства ні спроб, ні навіть думки збройної розправи з Росією. Нарікання на московську самоволю, скарги на те перед царем, петиції й депутації були одиноким засобом української політики. Видко було, що українська суспільність не була вже здатна до чогось інакшого. А в тім, гетьманська Україна була занадто малою в порівнанню з чим раз більше розростаючою Росією. Оружна боротьба була для гетьманської України безвиглядною і тому одна частина українського громадянства держалася утилітаристичної політики що до Москви.

Українська держава цієї доби затратила свій давніший всеукраїнський характер і обстоювала інтереси тільки одної частини українського народу. Українське громадянство гетьманської України так було заняте береженням своїх інтересів, що не бачило перед очима інтересів цілого українського народу. Тому воно мало цікавилося тим, що робилося на українських землях під Польщею і тому Польща стояла зовсім поза овидом української політики цієї доби. І в тім була велика зміна в порівнанню з попередньою добою.

Що до свого внутрішнього ладу, то гетьманська Україна є дальшим продовженням української держави попередньої доби. Суспільний і політичний аристократизм в українській державі не був чимось новим, а тільки завершенням тої політично-суспільної еволюції, яка зачалася була ще в попередній добі.

Ця доба скінчилася для української держави катастрофою, яка була підготовлювана поволі й систематично. Скасування автономії гетьманської

України в 1782 р. не було чимось несподіваним, а остаточною консеквенцією того, що робила Москва протягом цієї доби на гетьманській Україні. І тому українське громадянство приняло цей послідній акт державного конфлікту між Україною й Москвою назверх спокійно, без якогось протесту. Але сам факт був першорядної ваги, бо скасування автономії гетьманської України означало кінець української держави козацької доби. Це була ліквідація колись могутньої за Богдана Хмельницького української держави.

Кінцеві уваги.

В 1782 р. настала ліквідація української держави, але не від разу наступила ліквідація ідеї незалежної України в умах українського громадянства, яке памятало ще часи автономії гетьманської України. Між ними була ще довший час партія, програмою якої було: здобуття політичної незалежности України. Представником цієї партії був між иншими український аристократ Капнист, який в 1791 р. робив дипльоматичні заходи на пруському дворі в справі спільної оружної акції України й Прусії против Росії. Він приїхав з політичною місією від українського громадянства з тим, чи Українці могли би рахувати на поміч Прусії на випадок, як би вони підняли повстання проти Росії. Місія випала негативно, бо Прусія не думала тоді про війну з Росією, хоч як вона у польській справі з няла зовсім відмінне становиско від Росії. Наслідком цього повстання на Україні не мало виглядів і тому не вибухло.

Від того часу справа незалежности України відсувається чим раз на дальший плян і стає тіль-

ки ідеалом одної частини української суспільности, але ідеалом тяжким до осягнення. Це було так тим більше, що друга частина української суспільности погодилась вже з істнуючим станом річей і не думала пробувати непевних політичних експериментів. Всеж таки ще коло 1825 р., в часі, коли в Московщині й на Україні потворилися на більшу скалю політичні організації, говорилося там про самостійність України. Але вже в половині XIX ст. ідея політичної самостійности України затемнюється чим раз більше, а програма Кирило-Методіївського Товариства є цього найліпшим доказом. Проголошення федерації славянських держав означало ліквідацію ідеї незалежної України навіть в умах найвизначнійших українських громадян. Один тільки Шевченко побіч славянофільських думок потрапив здобутися також на ідею політичної окремішности України від Росії. По Шевченку політична думка впала на Україні ще нижче, а цілий український рух аж до послідного десятиліття XIX ст. зробився тільки культурним рухом, ставляючи політичний бік українства на зовсім далекий плян. Це був остаточний результат полтавського погрому 1709 р. і упадку автономії гетьманської України в 1782 р. Щойно Михайло Драгоманів висунув політичний бік українства наперед, ставляючи поки що перед очима українського громадянства федеративну ідею. Слідом за тим в послідним десятиліттю XIX ст. появилося між деякими гуртами Українців, як в Австрії, так і в Росії, ідея політичної незалежности України, а в 1917—1918 рр. вона перейшла в діло. Але це вже не була козацька Україна, а нова Україна „селянської доби“ в історії української держави.

* * *

Упадок української держави козацької доби був другою політичною катастрофою в історії українського народу. І коли при першій катастрофі ми поставили собі питання: які були причини упадку давної української держави княжої доби, то тим більше це треба зробити що до упадку української держави козацької доби, бо ця катастрофа ближча нам не тільки хронольогічно, але також що до свого внутрішнього змісту. Причину цієї другої катастрофи так само, як і першої, не подавано в нас звичайно вісно, а на всякий випадок не узгляднювано всіх чинників, які входили тут у гру. Під цим оглядом можна в нас завважати два погляди на справу цієї катастрофи. Один погляд, дуже поверховний і висловлюваний передовсім у нашій популярній літературі, опирався на тім, що безоглядна, імперіялістична московська політика вбила українську державу, а другий стояв на тім, що причиною катастрофи була руїнницька робота таки самого українського громадянства. Один і другий погляд мають дуже богато правди за собою, але їх треба ще доповнити та пояснити, особливо як що мова йде про руїнницьку роботу. Взагалі слід завважити, що справа упадку козацько-української держави дуже складна. Вона складніща від справи упадку давньої київської чи галицько-волинської держави.

Одною з причин упадку української держави козацької доби є географічні обставини. Вони так негативно відділовували на розвій цієї української держави, як ніколи протягом цілої історії України аж до сучасної хвилі. А входить тут у гру передовсім тодішнє географічне положення України. Воно було зовсім некорисне, бо Україна була положена здалека від тодішніх осередків цивілізації й культури і не мала безпосередніх звязків з ними, бо була положена на самім краю цивілізова-

ної Европи. За часів давньої Київської держави справа представлялася зовсім інакше, бо українська держава лежала тоді недалеко від високоцивілізованого візантійського світа й мала звязок із Чорним морем, яке відкривало їй свобідну дорогу на світ. Тепер цього не було, бо навіть за часів найбільшої своєї могутности козацько-українська держава була відтята від моря. Велика зміна була ще у тім, що замість колишньої Візантії запанувала над Чорним морем Туреччина, яка тоді була зовсім антикультурним елєментом.

Відсунена від цивілізації й культури стояла Україна так само здалека від головних торговельних шляхів, які пересунулися тоді до західної Европи й на Атлянтийський океан. Наслідком того Україна збідніла під економічним поглядом і не розвинувши свого промислу, стала залежною від инших держав, від яких потрібувала фабричних виробів. А не маючи безпосереднього територіяльного звязку з промисловими краями, мусіла спроваджувати заграничні продукти через Польщу, або через Московщину. Це ставляло українську державу в дуже невигідне положення й відбирало їй економічну незалежність у відношенню до Польщі й до Москви. Під тим оглядом ліпше стояла Польща, яка все таки ближче була положена до західньої Европи, а маючи під своїм пануванням частину побережжа Балтійського моря, мала тим самим відкриту дорогу на світ. Те саме треба сказати про Московщину, яка в Північній війні здобула собі доступ до Балтійського моря.

Наслідком усіх цих обставин українська держава була слабо заосмотрена в ті засоби духової й матеріяльної культури, якими розпоряджали тоді західно-европейські держави. А ці засоби були потрібні не тільки для внутрішньої консолідації

української держави, але й для боротьби з полуднево-східним сусідом, зі степовою Ордою тай взагалі зі степовою людністю. Кримська Орда була далеко краще зорганізована, як давні степові орди хочби й татарські з княжої доби. Боротьба з нею була тому дуже тяжка, а вона була конечна для української держави. Тільки цілковите розбиття Орди могло забезпечити Україну від полудневого сходу й дати їй можність самостійніше виступати чи то супроти Польщі чи супроти Москви. Цього не зробила українська держава, навпаки вона нераз мусіла входити в політичну спілку з Ордою, ратуючися перед великим натиском двох инших сусідів — Польщі й Москви. Завдяки цьому Кримська Орда істнувала протягом цілого істнування української держави козацької доби. Тому полудневосхідні межі української держави були цілий час незабезпечені, а так званий „невтральний пояс", знаний нам добре з часів княжої держави і цим разом показав свої лихі наслідки, виховуючи людність у призвичаюванню до бездержавного життя. Тут виховувався негативний тип Українця, який не був здатний до позитивної політичної роботи, а опирався на „степовім світогляді". І коли ці люде зі „степовим світоглядом", ця Запорозька Січ дала початок істнуванню української держави, то це сталося тільки тоді, як Січ вросла в хліборобську Україну. А в тім, Січ дуже скоро, бо ще навіть за Богдана Хмельницького робила спроби станути осібно від козацько-української держави, а почавши від Івана Виговського, вона таки відділяється від неї і зостається надалі степовим проявом. А що така Січ не була пожаданим чинником для української держави, про це була вже мова вище. Українська держава й Січ були двома контрастами, які ріжнилися між собою і що до цивілізації вза-

галі і особливо що до свого суспільного ладу. А що „січові погляди“ переходили й на державну Україну, то наслідком цього внутрі самої української держави існував контраст двох українських типів: Українця-хлібороба й Українця-степовика. Це мусіло мати дуже лихі наслідки для справи консолідації української держави, а звісна „Руїна“ є цього доказом.

Таким чином обставини зложилися дуже некорисно для української держави. Негативний тип Українця, існування степової Орди й „невтрального пояса“ — усе те факти, які передовсім заважили на долі української держави козацької доби А що основою цих проявів було існування степу на полудні України, то таким чином степ відограв і цим разом, як за княжої доби негативну ролю в нашій історії. А коли додамо до того ще й те, що географічне положення України взагалі було тоді дуже некорисне, а українська держава немала природних границь, то видко, що взагалі географічні обставини дуже шкідливо відбилися на українській державі. Але таких некорисних обставин було ще більше.

Вище було сказано, що можливість кольонізації на схід не допускала до повстання в українській державі густішого населення. Через те не прийшло тут до концентрації життя. Некорисним крім цього було й те, що українська держава не мала політичного осередка, опертого на ширшій культурній підставі. Тільки Київ, як духовий центр східної України міг стати таким осередком, але він ним не став Козацько-українська держава була занадто звязана з козацькими традиціями, і тому Київ зі своєю традицією, що вязалася не з козацтвом, а з давнім українським життям княжої доби, і з міщанством, яке на підставі німецького права було не-

мов „державою в державі", був не цілком органічно звязаний з молодою українською державою. Замість нього настали нові політичні осередки: Чигирин, Батурин і врешті Глухів, які одначе не були осередком цілого українського життя так само, як найновіший політичний осередок: Харків. Так само не корисним було те, що українська держава не обняла собою всіх західно-українських земель, бо через це вона позбавлена була тих культурних осередків, які лежали на західній Україні, а втративши Правобережну Україну, втратила й ті шляхотські українські елєменти, які могли бути дуже помічні при будові української держави.

Українська держава повстала в часі, коли вищі українські суспільні верстви були вже в великій части спольонізовані, тому недоставало Україні тої аристократичної верстви, яка в тих часах відогравала таку важну ролю в европейських державах. Козацька аристократія була занадто свіжим проявом і тому не зовсім виробленим під політичним оглядом, а коли в другій половині XVIII в. вона вже дорівнювала своїм світоглядом европейській аристократії, то було вже за пізно. Української держави тоді вже не можна було вратувати.

Що українська держава мала нескристалізований суспільний лад, про це була вже мова попереду. Це не дозволяло до консолідації в державі тим більше, що суспільна еволюція йшла однобічним шляхом, в напрямі виключної політично-суспільної переваги козацької верстви. Це була однобічність, яка спричинила катастрофу Польщі й яка те саме принесла й Україні. Отся анальогічна однобічність в обох цих державах була викликана передовсім анальогічними економічними обстави-

нами як у Польщі, так і на Україні, але вона була також наслідком виливу польського життя на українське в XVII—XVIII. Про це вже була мова на своїм місці. Тут слід підкреслити тільки те, що польські впливи витворили в українській суспільности тип Українця з польсько-шляхотськими світоглядом. Цей тип не був загальний, але все таки він був широко розповсюднений в українськім громадянстві. А що шляхетські погляди в Польщі тісно вязалися з анархією, яка зачалася там в другій половині XVII. то на Україні творився також і під польським впливом дуже відповідний підклад під анархію. Таким чином в українській державі стрінулися з собою два негативні типи Українців: одного зі „степовим світоглядом" і другого з „анархістичним польським світоглядом", типи, які знищили духову рівновагу і здатність до творчої праці українського громадянства при будові своєї держави. Що все те дуже причинилося до упадку української держави козацької доби, це річ цілком певна. Можна додати тут ще одно, а саме зовнішні обставини.

Для молодої української держави було конечно потрібно спокою, аби вона могла без перешкоди консолідуватися й набирати сили. Тимчасом цього саме не було. Не тільки тому, що під її боком була неспокійна татарська Орда, але ще й тому, що Україна мала таких сусідів, як Польща й Москва. Обі ці держави були дуже небезпечними сусідами української держави й дуже заважили на її долі. Перша з них, Польща, стояла в антагонізмі до України, бо українська держава збудувалася коштом великодержавного становища Польщі. Існування української держави зробило кінець польській експансії на схід, не допускало до дальшого кольоні-

зування українських земель польською шляхтою, повздержувало дальшу денаціоналізацію українських вищих верств на користь елементу польського. Це означало заразом безвиглядність польської політики на сході. Польська політика повиннаб тоді перенести свою точку тяжкости на північ, на Балтійське море, а усуваючи зпід політичних експериментів українські землі, могла за те внутрішно краще сконсолідуватись. Але до такої зміни польської політики не дійшло не тому, що „балтійська політика" Польщі булаби довела до тяжкого конфлікту зі Швецією і Прусією, а тому, що в польській політиці рішаючий голос мали магнати, а їх інтереси було задержати родючі українські землі при Польщі, щоби провадити там на велику міру хліборобську господарку, як це було перед 1648 роком.

І саме отсе змагання польської земельної аристократії давало напрям польській політиці. В цім лежала велика небезпека для української держави. Між Україною й Польщею не могло прийти до мирних відносин і тому цілий час була між ними війна, аж поки не розвалено української держави на Правобережжю.

Інакший характер мала московська політика. Повстання української держави не тільки не загрожувало в XVII інтересам московської держави, але навпаки було на руку Москві, бо дозволило їй добути мілітарну й політичну перевагу над Польщею. Але московська політика не знала помірковання так само, як узагалі всі політики деспотичних монархій. Через зовнішні війни, через здобування влади на нових територіях, через прилучування до держави нових етнічних мас ослабляється все значіння опозиції в деспотичній державі. Завдяки зросту числа населення держави по прилу-

ченню нових територій маліла опозиція чисельно у відношенню до цілої маси населення й через те ставала менше небезпечною для царату, який через свіжі територіяльні набутки здобував нові засоби до боротьби з давніми підданими, що вже добре зазнали на собі наслідків деспотизму. І тому відколи московська держава стала деспотичною монархією, відтоді вона вела заборчу політику. І в цім лежить причина аґресивної політики Москви що до України. Цьому не перешкодила політична унія України з Москвою, а навпаки між ними витворився антаґонізм. А було це наслідком того, що молода, на европейський лад збудувана, українська держава мала в собі такі елєменти (становий устрій, то що), які були суперечними з інтересами царської влади. З цього вийшло, що московські царі поставили собі завдання знищити політичну самостійність України і послідовно йшли до того, аж поки не розвалили українську державу. Таким чином російський царат і польська аристократія були непримиримими ворогами української держави й тому як з боку Польщі, так і з боку Москви спадали удари на молоденьку, несконсолідовану українську державу. І ці удари були теж одною з причин, що українська держава не могла встоятися.

По тім, що сказано, можна би зясувати причини упадку української держави так: Упадок держави викликали: некорисне ґеоґрафічне положення України що до тодішних цивілізаційних осередків, істнування степу, сусідство з Ордою, внутрішні контрасти в звязку з істнуванням двох негативних типів в українськім громадянстві і врешті аґресивна політика Польщі й Москви супроти України.

* * *

Історія української держави козацької доби дуже мало досліджена, особливо устрій цієї держави. Через те в науковій літературі видко велику розбіжність думок в цій справі, а ця розбіжність передісталася також до популярно-наукової літератури і викликала дуже неясні й поплутані поняття про українську державу козацької доби. Звичайно, польська і московська наука й особливо публіцистика поставилися з малими виїмками негативно до української державности, відмовляючи їй просто права до істнування. Такі погляди перейшли по части й до нашого громадянства, яке й досі не доцінює історичної ваги української держави козацьких часів. Звичайно в нашім громадянстві ставиться на першому місці Запорозьку Січ, або такі факти, як гайдамаччина, забуваючи, що українська держава на хліборобській Україні представляла щось далеко цінніще з погляду цивілізації, ніж Запорозька Січ, і тому варта особлившої уваги. В поданих тут 30 точках зясовано деякі погляди на історію цієї держави, на які повинна згодитися наша історіографія і які слід поширювати між нашим гдомадянством, щоби зробити кінець невірним поглядам на козацьку добу нашої історії. Ці точки є такі:

1). Положення України д а л е к о від осередків цивілізації і культури мало л и х і наслідки для розвитку української держави козацької доби.

2). Степ, правда, дав початок Січи, але поза тим відограв а е ґ а т и в н у ролю в історії козацько-української держави.

3) Недостача природних границь мала ш к і д л и в і наслідки для козацько-української держави.

4) Д е к о н ц е н т р а ц і я української етнічної

маси, викликана дуже екстензивною кольонізацією на схід, не допустила до концентрації життя в українській державі козацької доби.

5) Внутрішна мандрівка української етнічної маси за козацької доби причинилася до витворення етнічної єдности українського народу.

6) Некорисним фактом було те, що українська держава не мала ні в XVII ні у XVIII ст. політичного центру, опертого на ширшій культурній підставі.

7) Слабий економічний розвиток східної Европи мав некорисний вплив на українську державу козацької доби, бо не допустив до витворення міцної міщанської верстви, яка в середній і західній Европі богато причинилася до консолідації держави.

8). Відкриття Америки й пересунення торговельних шляхів над Атлянтійський океан викликало економічний занепад України.

9). Союзи України з Туреччиною мали не тільки політичне, але й економічне значіння.

10). Українська держава козацької доби була становою державою, де не було рівноваги суспільних верств, подібно, як це було в Польщі, і де політичну й суспільну перевагу мала одна суспільна верства — козацтво.

11). Політично-суспільний лад української держави козацької доби був анальогічним до такогож ладу західно- і середньо- европейських держав, тільки був спізненим у свойому розвитку понад сто років.

12). Українська держава козацької доби була дуже подібною що до свого політично-суспільного ладу до польської держави.

13). Між українською державою козацької доби й польською державою був політичний анта-

гонізм, бо існування великої української держави виключало існування великої польської держави.

14). Між козацько-українською й польською державою цілком зменшився антагонізм, відколи з кінцем XVII ст. українська держава втратила все український характер.

15). Козацько-українська держава була суперечністю до московської держави під політично-суспільним поглядом.

16). Існування української держави було в XVIII ст. суперечне інтересам московської держави, експанзія якої йшла в полудне-зо-західнім напрямі.

17). В 1648-1649 рр. розвинулася рівнобіжно з війною Богдана Хмельницького з Польщею суспільна революція, яка одначе була осібним історичним проявом від виступу Великого Гетьмана й козаччини.

18) Так званого „переславського договору" з 1654 року не було, а уложено в березні 1654 р. точки договору між Україною й Москвою в Москві.

19) В 1655—1657 рр. була Україна незалежною державою.

20) Гадяцька унія означала скасування незалежности козацько-української держави.

21) Переяславський договір 1659 року мав реальне значіння і створив українсько-московську унію.

22) Січ дала основу до збудування української держави, але зоставшися при примітивнім політично-суспільнім ладі, стала в другій половині XVII і в XVIII ст. суперечним чинником до української держави, збудованої на европейський лад.

23) Суспільна еволюція козацько-української держави йшла в напрямі зміцнення вищих суспільних верств і поневолення селянства.

24) Політична еволюція в українській державі йшла в другій половині XVII ст. по лінії обмежування гетьманської влади і переваги козацької олігархії.

25) Конституція Орлика 1710 року обмежувала владу гетьмана, ослаблювала козацьку олігархію і пропагувала козацьку демократію.

26) Українська православна церква була так довго позитивним політичним чинником, як довго була самостійною; відколи її влучено в організацію московської церкви, від тоді вона стала негативним чинником у відношенню до української державности.

27) Упадок козацько-української держави означав переломання европейського цивілізаційного фронту чужою Европі Москвою.

28) „Руїну" в XVII ст. викликав психічний стан української маси.

29) Упадок козацько-української держави викликали: некорисне географічне положення України до тодішніх цивілізаційних осередків, існування степу, сусідство з Ордою, внутрішні контрасти в звязку з існуванням двох негативних типів в українськім громадянстві й врешті: агресивна політика Польщі й Москви супроти України.

30) Упадок козацько-української держави порушив політичну рівновагу на сході Европи на користь переваги російської держави, а для українського народу був катастрофою, яка викликала дуже великий занепад його в XIX ст.

По розгляді цих 30 точок і 24 точок, які по-

ставлено при історії української держави княжої доби, можна би поставити ще кілька головних точок, які будуть синтезою цілої нашої політичної історії аж до кінця XVIII ст.

I. Дуже велика драматичність української історії була викликана особлившими географічними обставинами.

II. Протягом тисячки років української історії до кінця XVIII ст. тільки сто кількадесять років не було на Україні самостійного політичного організму, опертого на етнографічній українській масі, а це показує, що існування української держави на цій території було й є історичною конечністю.

III. Той факт, що по упадку української держави княжої доби повстала знов українська держава в XVII ст. є доказом живучости й молодечости українського народу під політичним оглядом.

IV. В звязку з драматичністю української історії точка тяжкости її не стояла на місці, а мандрувала в княжій добі в північно-західнім напрямі, а в козацькій — в північно-східнім.

V. Українська держава княжої і козацької доби вязалася зі середною і західною Европою як під економічним, так і під політично-суспільним оглядом.

VI. Українська історія показує еволюцію в напрямі поширення демократії, анальогічно до еволюції західної й середної Европи.

VII. Український народ був рівновартним з иншими европейськими народами що до здатности в державнім будівництві протягом цілої своєї історії аж до кінця XVIII ст., а політичні катастрофи, які його стрінули, були викликані по части чинниками, які стояли поза волею українського народу.

До цих точок можна би додати ще точки, зв'язані особливо з історією найновішої, „селянської доби". Але це можнаби зробити щойно по розгляді найновішої нашої історії. Тут можна зазначити тільки одно:

Найновіша українська держава, яка зачала будуватися в 1917 р., мала корисні географічні обставини. Перш за все вона мала у своїм посіданню беріг Чорного моря, а це була дуже добра стратегічна підстава для воєнних операцій. Подібну ролю могли відогравати також Карпати. Правда, простір етнографічної України є сьогодня дуже великий, бо він майже два рази більший, ніж був за Богдана Хмельницького, але багато приходили у поміч залізниці, перед якими, так сказатиб, простір маліє, і тому консолідація сил тепер легша.

А величезна ріжниця лежить у тім, що колишній, ворожий українській культурі степ, став тепер культурною країною, де пшениця є правдивим скарбом для України, подібно, як у донецькій области земні скарби.

А що до положення України з огляду на господарський розвій світа, то воно тепер є дуже корисне. Дніпро може стати знову дуже важним торговельним шляхом у східній Европі, тільки треба управильнити його корито. Тоді й Київ побіч Одеси може стати знову дуже важним торговельним осередком, а за тим піде і його важна роля в духовім розвитку України. Україна може стати знову продуцентом збіжа для Европи, як тільки настануть нормальні відносини.

А вже становище України буде просто знамените, як Мала Азія, Мезопотамія й Туркестан піднесуться з свойого упадку. А цього можна сподіватися в недуже далекій будуччині, бо ці три краї мають у собі дуже багато природних скарбів, які

ждуть на використання їх людськими руками. Це зроблять напевно народи, добре загосподаровані, а тоді території колишньої візантійської й арабської культури стануть знову культурними. Тоді положення України буде нагадувати часи давньої Київської держави з тою лише ріжницею, що обставини будуть далеко кращі, бо хліборобська Україна вже побідила степ цілковито й над нею не стоїть гроза інвазії азійських степовиків. Тільки західна й північна границя будуть вимагати все особлившої уваги й виснаження людської волі.

Словом, географічні обставини є тепер і в майбутьому будуть дуже корисними для існування незалежної української держави. Такими корисними не були вони ані за козацької доби, ані навіть за княжої доби. І тому, коли політичні катастрофи давнійших часів можна у великій мірі виправдати географічними обставинами, то цього про XIX і XX ст. не можна сказати. Природа дає нам тепер усе що потрібне, решта належить до нас усіх, до українського народу, до його здібности й волі в будуванню своєї держави.

Документ українсько-шведського союза за часів Івана Мазепи.

Вже по написанню книжки появилася стаття українського історика Іл. Борщака в „Старій Україні“ (I—II, 1925), з поясненнями про документ українсько-шведського союза за часів Івана Мазепи. При статті подано теж важніші точки цього договору з 1708 року. Цей документ є дуже важним з історичного погляду, бо він подає блищі подробиці українсько-шведського союза. Подаємо

тут за „Старою Україною" виїмки з цього документу:

1) Й. К. В. зобовязується обороняти Україну й прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї просити муть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але підчас операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеви та його наступникам і це тривати ме доти, доки Україна потрібувати ме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачати муть хліб і харчі.

2). Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що, як виявиться, належало колись народові українському передасться й задержиться при українськім князівстві.

3) Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин прилучених до нього.

4) Іван Мазепа, законний князь України, жадним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерти, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України заховають всі вольности згідно з своїми правами та стародавними законами.

Цей документ дещо зміняє погляди, подані в книжці, а саме:

1) Союз шведсько-український приготовлявся з українського боку з повною свідомостію майбутнього розриву з Москвою і він був заключений ще перед приходом Карла XII на Україну, а не доперва тоді, як Шведи ввійшли на Україну.

2) В точках договору положено натиск на відірвання від Москви всіх українських земель, які належали до Москви.

Взагалі цей документ потверджує погляди виказані в книжці, що українська старшина разом з гетьманом Мазепою мала великі пляни що до усунення московсько-царського протекторату над українською державою. З документу видко, що велика російська держава мала бути розбита і обмежена на заході й полудни до границь давнього московського царства з часів перед Іваном III. Це означало би знівечення усіх здобутків, які Москва поробила в Европі протягом XVI і XVII ст. Плян, який другий раз був близьким здійснення в 1918 році, в звязи з заключенням німецько-українського союза і берестейського мира.

ЗМІСТ:

Шеста доба (1552-1648).

Від оснування Запорозької Січи ок. 1552 року до виступлення Богдана Хмельницького в 1648 році. 1-70 ст.

Українська земля і її границі в часі повстання Запорозької Січи . . . 1—7 ст.
Причини повстання козаччини . . . 7—11 „
Початки Січи . . . . . 11—16 „
Козаччина суспільною клясою . . . 17—18 „
Політично-суспільний лад Запорожжя з кінцем XVI і початком XVII століття 18—23 „
Війни з Татарами й Турками та перші війни з Польщею . . . . . 23—28 „
Занепад Запорозької Січи й новий зріст козаччини . . . . . 28—31 „
Політичне становиско козаччини за Петра Конашевича Сагайдачного . . . 31—33 „
Панування Козаччини на Україні в часі від відновлення православної гієрархії 1620 року до погрому з 1638 року . 34—39 „
Запорозька Січ під польським пануванням від 1638 до 1648 року. Пляни Володислава IV. . . . . 39—43 „
Географічні обставини. Населення України і його заняття. Кольонізація. Етнічний склад . . . . . 43—48 „
Люблинська Унія 1569 р. Політично-суспільний лад на Україні. Національний рух на українських землях. Берестейська унія 1596. Український народ і козаччина 48—65 „

Українська справа й Европа . . . 65—68 ст.
Огляд шестої доби . . . . . 68—70 „

Сема доба (1648-1659).

Від виступлення Богдана Хмельницького в 1648 році до переяславського договору в 1659 році. 71-168 ст.

Повстання Богдана Хмельницького в 1648 році і його війна з Польщею до вїзду до Київа в 1649 році . . . . 71—82 ст.
Війна Хмельницького з Польщею від його вїзду до Київа до союза України з Москвою . . . . . 82—97 „
Політична система східної Европи в часі від виступу Хмельницького до союза України з Москвою . . . . 97—100 „
Заграничпа політика Хмельницького та його союз із Москвою. . . . 100—104 „
Україна незалежною державою в 1655-1657 рр. . . . . 104—114 „
Географічні обставини. Населення України і його міграція . . . . 114—119 „
Політично-суспільний лад України й внутрішня політика Хмельницького в 1654—1657 рр. . . . . 120—142 „
Іван Виговський гетьманом Союз шведсько-український. Бунт Пушкаря . 142—151 „
Гадяцький договір 1658 р., війна України з Москвою і переяславська унія 1659 р. 152—160 „
Українська держава цієї доби й давня українська держава княжої доби. Україна й Европа . . . . 160—164 „
Огляд семої доби . . . . . 164—167 „

Восьма доба (1659-1709).

Від переяславського договору 1659 р. до битви під Полтавою 1709 р. 168-240 ст.

Зворот до Польщі. Роздвоєння України. Два гетьмани: Тетеря й Брюховецький 168—172 „
Москвофільська політика Брюховецького. Опозиція проти нього . . 172—175 „
Політичне становище Петра Дорошенка. Війна України з Москвою у 1668-1669 р. Упадок Брюховецького. Східна Україна в руках Дорошенка. Глухівський договір 1669 р. . . . . 175—179 „
Політичний лад Східної Европи коло 1670 р. Правобережна Україна в союзі з Туреччиною і Кримом. Опозиція проти Дорошенка . . . . . 179—184 „
Іван Самойлович гетьманом Східної України. Руїна. Упадок Чигирина й української держави на Правобережжу . 184—188 „
Політичне становище Лівобережної України від часів зруйнування Чигирина до Північної війни 1700 р. . . 188—191 „
Географічні обставини. Український народ і його міграція . . . . 191—197 „
Політично-суспільний лад в українській державі від переяславського договору 1659 р. до битви під Полтавою 1709 р. 197—221 „
Участь України в Північній війні. Полтавський погром. Орликові заходи. . 222—232 „
Українська держава й Европа. . . 232—235 „
Огляд восьмої доби. . . . . 236—239 „

Девята доба [1709-1782].

Від битви під Полтавою до знесення автономії України 1782 р. 240—279 ст.

Значіння битви під Полтавою. Гетьман Іван Скоропадський. Скасування гетьманства 1722 р. Малоросійська колегія. Гетьман Данило Апостол. . . . 240—246 „
Політичне положення східної Европи й політичні вигляди для України в часі від 1733 до 1739 року . . . . 246—248 „
Управляюча Рада на Україні 1734—1750. Гетьман Кирило Розумовський (1750-1764). Кінець гетьманства 1764 р. скасування гетьманської України 1782 р. 248—253 „
Гетьманська Україна й запорозька Січ. Зруйнування Січи в 1775 році . . 253—255 „
Географічні обставини. Кольонізація. Населення гетьманської України та його заняття. Торговля України й московська політика . . . . . 255—260 „
Суспільний і політичний лад на Гетьманській Україні від полтавського погрому до упадку автономії України . 260—272 „
Гетьманська Україна та Европа . . 273—277 „
Огляд девятої доби . . . . . 277—279 „
Кінцеві уваги . . . . . 279—295 „
Документ українсько-шведського союза за часів Івана Мазепи . . . . 295—297 „
Карта Східної Европи в XVII ст.

Важніщі похибки.

стор.	рядок	надруковано	має бути
26	6 з н.	Соверин	Северин
28	6 з н.	кількадесять тисячну	кількадесятьтисячну
29	5 з н.	загрожували	загрожувала
"	4 з н.	війни	війна
30	11 з г.	помічи	помочи
"	8 з н.	скінчилася	скінчилися
34	17 з г.	один	в один
37	7 з н.	по тому	потому
41	4 з н.	Володимира	Володислава
42	2 з г.	так	тай
45	7 з н.	колись	яка колись
47	1 з н.	знаходилося	знаходилася
49	16 з г.	остатичного	остаточного
53	10 з г.	польській	польських
59	12 з н.	Монтій	Леонтій
65	4 з г.	Коли й	Колиб
66	7 з н.	Т реччина	Туреччина
75	15 з н.	зі усіх	з усіх
"	10 з н.	По тому	Потому
78	13 з н.	було тепер дві	були тепер ріжні
99	11 з н.	мо'куть	могли
105	6 з г.	Залотаренка	Золотаренка
"	7 з н.	відступила	відступала
110	15 з г.	швецьке	шведське
111	17 з г.	констиляція	констеляція
115	9 з г.	Адольфа,	Адольфа
133	10 з г.	постунає	поступає

стор.	рядок	надруковано	має бути
146	6 з г.	(хоч цих документів досі не знайдено)	(ці документи знайдено)
147	14 з г.	боротьби і був	боротьби був
148	10 з н.	звязалися	звязалася
149	10 з н.	Пушкара	Пушкаря
152	10 з г.	почал а	почала
159	4 з г.	ні було	не було
163	11 з г.	Україна зовсім	Україна пішла зовсім
168	11 з н.	з ернений	звернений
169	15 з н.	значеної	означеної
180	17 з н.	була сама	була саме
181	2 з г.	впустити	допустити
184	10 з н.	Демян	Дамян
216	9 з н.	кетьманом	гетьманом
223	2 з н,	Ідилля	Іділля
230	14 з г.	Ґенеральна Старшина	Ґенеральна Рада
234	16 з г.	державної	національної
251	15 з н.	Хоч к	Хоч як
257	3 з н.	до продукції	продукції до
258	1 з г.	могли	могла
259	6 з г.	з центральної	до центральної
261	17 з н.	ранові	ранґові
269	8 з г.	українцями	Українцями
279	5 з н.	з няла	заняла
286	2 з г.	виливу	впливу

С.г. Европа в XVII віці.
0 55 110 165 220 250 300 Км
Українська держава в 1654–7р.
Похід Хмельницького на Польщу.
Українська держава за Мазепи.
Балтійське море
Чорне море
Азовське море
Каспійське море
Москва
Київ
Львів
Варшава
Берлін
Прага
Відень
Будапешт
Белград
Варна
Царгород
Смоленськ
Чернігів
Полтава
Харків
Київ
Запорожжя
Крим
Очаків
Перекоп
Кафа
Трапезунт
Ерівань
Ахалцихе
Тифліс
Ахалкалаки
Ахалцихе
Ерзерум
Ахалцихе
Ахалкалаки
Тифліс
Кутаїс
Поті
Кура
Аракс
Ерівань
Ерзерум
Трапезунт

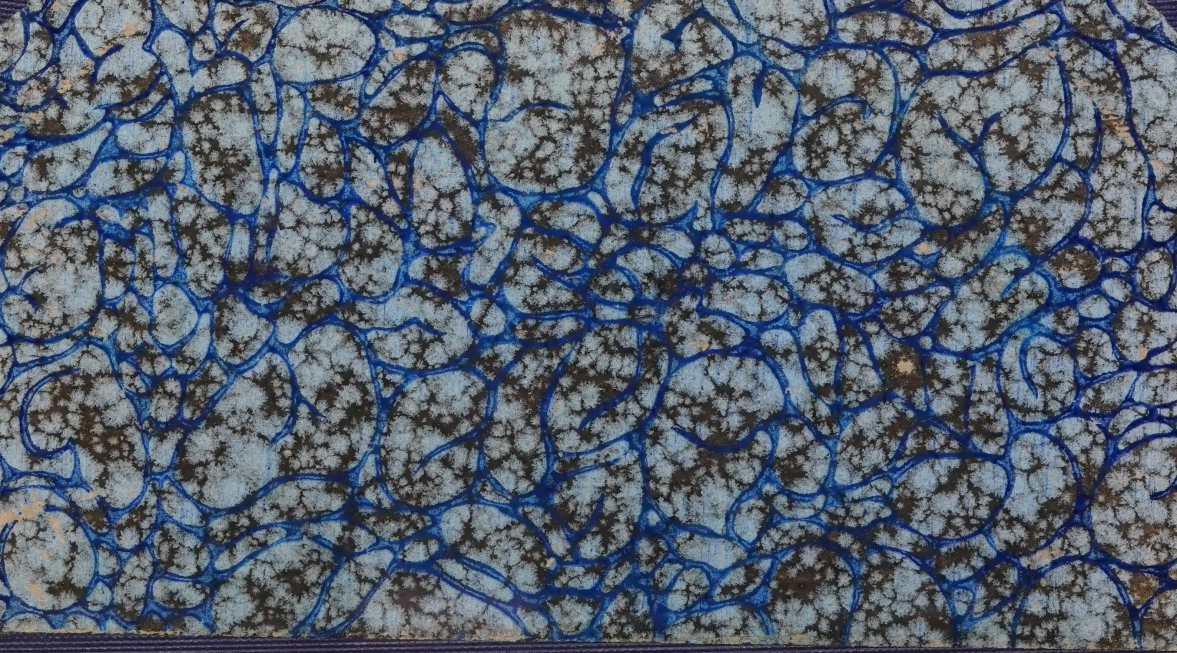

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 07 01 05 07 013 8